

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

**CÂMİ'Û'T-TEVÂRÎH-İ HASANÎ ADLI FARŞÇA ESERİN
MOĞOLLAR İLE İLGİLİ KISMININ TAHLİL-TENKİD VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Doktora Tezi

Mohsen Leisi

Tarih (ORTAÇAĞ TARİHİ) Anabilim Dalı

İZMİR

2018

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

CÂMİ'Û'T-TEVÂRÎH-İ HASANÎ ADLI FARŞÇA ESERİN
MOĞOLLAR İLE İLGİLİ KISMININ TAHLİL-TENKİD VE
DEĞERLENDİRİLMESİ

DOKTORA TEZİ

Mohsen Leisi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. MEHMET ERSAN

TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ) ANA BİLİM DALI

YEMİN BELGESİ

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum **CÂMİ'Û'T-TEVÂRÎH-İ HASANÎ ADLI ESERİN MOĞOLLAR İLE İLGİLİ KISMININ TAHLİL-TENKİD VE DEĞERLENDİRMESİ** adlı yüksek **Doktora** tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

MOHSEN LEISI

İmza

T.C.EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ SAVUNMA TUTANAĞI

ÖĞRENCİNİN

Adı Soyadı : Mohsen Leisi

Numarası : 92100005236

Anabilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı (Ortaçağ Tarihi)

Tez Başlığı (Türkçe) : Câmî'ü't-Tevârih-i Hasani Adlı Farsça Eserin Moğollar İle İlgili Kısımının Tahlil, Tenkid ve Değerlendirmesi

Tez Başlığı (İngilizce) : A Critical and Analytical Evaluation Related to Mongols Section in Jami'-Al-Tawarikh-i Hasani

Tez Savunma Tarihi : 17.12.2018

Tez Başlığı Değişikliği Varsa Yeni Başlık:

JÜRİ ÜYELERİ

Jüri Başkanı

Unvan, Adı, Soyadı : Prof. Dr. Mehmet ERSAN

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

Jüri Üyesi (Tez İzleme Komitesi Üyesi)

Unvan, Adı, Soyadı : Prof. Dr. Cüneyt KANAT

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

Jüri Üyesi (Tez İzleme Komitesi Üyesi)

Unvan, Adı, Soyadı : Prof. Dr. Turan GÖKÇE

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Prof. Dr. Mustafa DAŞ

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

TEZ HAKKINDA JÜRİNİN GENEL GÖRÜŞÜ

(Jüri Başkanı Tarafından Doldurulacaktır)

Tez savunması sonucunda öğrenci tarafından hazırlanan çalışma;

Oybirliğiyle

Oy çokluğuyla

Başarılıdır

Düzeltilmelidir

Başarısızdır

- Bu tutanak üç (3) işgünü içerisinde jüri üyelerinin raporlarıyla beraber Anabilim Dalı Başkanlığı üst yazısıyla Enstitü Müdürlüğüne gönderilmelidir.
- Doktora programlarında düzeltme alan öğrencinin 6 (altı) ay içerisinde yeniden savunmaya girmesi zorunludur.

ÖNSÖZ

Moğolların yıkıcı etkisinden sonra İlhanlılar döneminde yeşeren ilmî faaliyetler, Timurlu dönemde de devam etmiştir. Bu dönemde gerek Timurlu hükümdarları gerekse devlet adamları, karışıklık dönemlerinde dahi ilmi faaliyetleri desteklemekten geri durmamışlardır. Timurluların sunduğu geniş imkânlardan yararlanan müellifler de eserlerini vücuda getirmişlerdir.

Biz tezimizde, Timurlu döneminin Hicri IX. asrın önemli ve itibarlı tarihçi, şair ve münecimlerinden biri olan İbn Şehab'ın *Câmi'ü't-Tevârih* adlı eserinin altıncı kısmının altıncı bölümünün değerlendirmesini ve tahlilini yaptık. Bu eser, *Câmi'ü't-Tevârih-i Hasanî* adıyla da bilinmektedir.

Tezi hazırlarken, İbn Şehab'a ait, Abdullah Katib-i İsfahanî'nin kaleme aldığı, Tahran Milli Kütüphanesi'nde bulunan, hicri 880 yılına (Miladi 1475-76) ait 1330/F nolu nüsha ile İstanbul Fatih Kütüphanesi'nde bulunan hicri 859 yılına (Miladi 1454/55) ait 4307 nolu nüshayı karşılaştırarak kullandık. Çalışmamıza esas olan bu eserin tamamı daha önce neşredilmemiştir¹. Ancak yazma nüshalarının tanıtımının yapıldığı, Mehdi Beyani'nin h.ş. 1393'te basılmış bir eseri vardır². Tezimizde, Mehdi Beyani'nin bu kaynak eser hakkında vermiş olduğu bilgilerden geniş bir şekilde yararlandık.

Tez konumuzun tespitinde ve çalışmamız sırasında karşılaştığımız zorlukların aşılmasında çok desteğini gördüğüm kıymetli hocam Prof. Dr. İsmail Aka'ya müteşekkirim. Gerek çalışmalarım sırasında yaptığı tavsiyeler, yol göstermeler gerekse kütüphanesini kullanmama izin veren danışman hocam Prof.

---

¹ Eserin Timur'dan sonraki dönemine değinen altıncı kısmın yedinci ve sekizinci bölümleri Hüseyin Modarresi Tabataba'i ve İrec Afşar tarafından Karaçi'de 1987'de neşredilmiştir. Bkz. Hüseyin Modarresi Tabataba'i- İrec Afşar, *Câmi'ü't-Tevârih-i Hasanî Bahş-i Timuriyan Pes Ez Timur*, yay. Müessese-i Tahkikat-ı Ulum-u Asya-i Miyane ve Garbi, Karaçi h. k 855-857.

² Bkz. Mehdi Beyani, *Tahkik-i Der Ahval-i ve Asar-i İbn Şehâb Yezdi*, yay. Müverrih, Kum 1393/2014.

Dr. Mehmet Ersan'a teŖekkür ederim. Yine katkılarından ötürü hocalarım Prof. Dr. Cüneyt Kanat'a, Prof. Dr. Turan Gökçe'ye, Abbas Molla Abbaszâde'ye, Dr. Ekber Sabouri'e ve Dr. Fatih Çiftçi'ye teŖekkür etmeyi borç bilirim. Ayrıca, tezimle ilgili çalışmalarımı sürdürdüğüm süreçte sabrı ve Ŗefkatiyle beni yüreklendiren, her Ŗart ve koşulda benden desteklerini esirgemeyen aileme minnettar olduğumu da buraya not etmek isterim.

Mohsen LEISI

İzmir, 2018

ÖZET

Biz bu tezimizde; kısaca tarih biliminden, İranlı asıllı tarihçi ve şair İbn Şehâb'ın ve onun 857/1453'de tamamlamış olduğu, tarihi eseri olan Câmî'u't-tevârîh-i Hasenî bir kısmından bahsettik. Önsöz bölümünde; içeriği dair genel bilgiler verdik. Giriş bölümünde; Tarih bilimin Ortaya çıkışından ve Ortaçağda İslam dünyasındaki gelişiminden kısaca bahsettik. Tezimizi iki bölüme ayırdık. Birinci bölümde; İbn Şehâb'ın yaşamına ve eserlerine dair bilgi verdik. Câmî'u't-tevârîh-i Hasenî hem içerik bakımından önemli ve kullanışlı, hem de üslup bakımından anlaşılır, ve sade eserdir ve bu eser ile ilgili ayrıntılı bilgi verdik. İkinci bölümde ise; altıncı bölümün yedinci kısmında eserin Moğollar ile ilgili çevirisini yaptık. Anlaşılması güç olan ifadeleri daha rahat anlayabilmeniz için o kısımları; çeşitli kaynaklarla açıklamaya çalıştık. Nihayet anladık ki: Câmî'u't-tevârîh-i Hasenî, genel bir tarih olarak tarih bilimine dair konulardan bahsetse de; siyasi, kültürel, sosyal ve tarihi bilgiler veren değerli bir eserdir. Câmî'u't-tevârîh-i Hasenî, tarih bilimi açısından 15. Yüzyılın yazılan eserlerin içinde önemli bir yeri vardır. İbn Şehâb, İslam tarihinin Timurlu dönemin saygın bilim adamlarından bir tanesidir.

ABSTRACT

In our this thesis; we briefly talk about the science of history, Iranian historian and poet Ibn shahab and a part of his work, Jami' al-tawarikh which about history and finished in 740/1340. In the preface section; we gave general information about the content. In the introduction chapter, we briefly talk about occurring the science of history and the development of the Islamic world in the Middle Ages. We divided it into two parts. In the first chapter; We gave information about Ibn Shahab's life and his works. Jami' al-tawarikh is an important and useful work both in terms of content and simple and understandable wording, and we gave detailed information about this work. In the second chapter; we made a translation for the seventh part of the sixth section of the work about the Mongols. To explain the expressions that are difficult to understand, various references were used. Finally we understood; generally Jami' al-tawarikh not only talks about the science of history, but also Jami' al-tawarikh is a valuable work which include politics, cultural, social and historical information. Jami' al-tawarikh has an important position among the works about history which were written in the 15th century. Ibn Shahab is one of the most reputable scholars of the Timurid period of Islamic history.

İÇİNDEKİLER

YEMİN BELGESİ	I
TUTANAK BELGESİ	II
ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

MÜELLİF VE METNİN TAHLİL VE TENKİDİ 7

1) MÜELLİFE DÂİR	7
A) MÜELLİFİN HAYATI	7
1. MÜELLİFİN DOĞUMU VE ADINA DAİR	7
2. MEMURİYET HAYATI	8
3. VEFATI	9
4. AİLESİ	10
B) MÜELLİFİN ESERLERİ	11
1. ESERLERİN TANITIMI	11
2. TEVARİH-İ HASANİ'Yİ KULLANAN VE DEĞERLENDİREN TARİHÇİLER	15
A. KAYNAK ESERLER	15
B. SON DÖNEM TARİHÇİLER	15
2) CÂMİ'Û'T-TEVÂRÎH'E DÂİR	19
A) CÂMİ'Û'T-TEVÂRÎH'İN YAZILDIĞI DÖNEMİN ÖNEMİ	19
B. MÜELLİFİN CÂMİ'Û'T-TEVÂRÎH'TE TAKİP ETTİĞİ METOD	27
1. YAZIM ŞEKLİ, TERKİBLER VE DEYİMLER	27

II. BÖLÜM

TÜRKÇE ÇEVİRİ 31

İran'da Cengiz Hân'ın, Evlatlarının ve Atalarının Tarihi	31
Müvehhit Tarihçilerin Sultanı, Mevlamız, En Büyük, En Bilgin Olan Reşid et-Tabib el-Hemedani Diye Bilinen Fazlullah b. Ebi'l-Hayr [Aslehullah Şanehu-Allah Onun Şanını Yüceltsin]'in Tasnif Ettiği Cengiz Han Hanedanı ve Onun Yüce Ecdatının Dünyayı Feth Etmesi [Cihangüşay-ı Al-ı Cengiz Han ve Cedd-i Büzürgvar-ı U] Kitabından, Tarihlerin Hedefi [Gayesi] Hakkında Bab	41
Cengiz Hân'ın Ata ve Ecdadı Hikâyesine Başlanmasının Zikri	41
Cengiz Hân'ın Babası Yesügey Bahadır'ın Hikâyesi Kısmı	42
Cengiz Hân'ın Tanıtılması Hakkında	45
Hâatunların ve Çocukların Zikri	49
Tarih-i Cihângûşa	52
Cengiz Hân'ın Doğum Tarihi Hakkında	53
Cengiz Hân'ın Doğduğu Zamanda Bağdat'taki Hâlifelerin Tarihi	57
İran Sultanlarının Tarihi	58
Kavimlerin Kıssaları ve Hikâyeleri	68
İklimlerin Sultanları ve Hâlifelerin Tarihi	69
Meliklerin, Sultanların ve Diğerlerinin Tarihi	75
Bağdat'taki Hâlifelerin Tarihi	75
Sultanların Tarihi	76
Gur Sultanlarının Tarihi	77
Fare Yılı'nın Başlangıcı	84
Hâlifelerin Tarihi	84
Bağdat'taki Abbâsî Hâlifelerinin Tarihi	85
Olayların Tarihi	92
Cengiz Hân Tarihi	93
İklimlerin, Hâlifelerin ve Hitay Sultanlarının Tarihi	93
Otrar Tarihi	107
Cengiz Hân YAPTIKLARI	110
Sultan Celâleddin Tarihi	136
Cengiz Hân'ın Vasiyeti ve Toplantısı	143

Mengü Hân'ın Saltanatı	160
Hülâgû Hân'ın Saltanatı	160
Abaka'nın Saltanatı	160
Sultan Ahmed'in Saltanatı	160
Argun'un Saltanatı	161
Sultan Olcaytu'nun (Geyhatu) Saltanatı	161
Baydu'nun Saltanatı	161
Sultan Gâzân'ın Saltanatı	161
Sutan Olcaytu'nun Saltanatı	162
Sultan Ebu Said'in Saltanatı	162
Musa Hân'ın saltanatı	163
SONUÇ	164
BİBLİYOGRAFYA	168
ÖZGEÇMİŞ	178
EK: FARŞÇA METİN	179

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geçen eser
b.	İbn, bin
Bib.	Bibliyografya
Bkz.	Bakınız
d.	Doğum
C	Cilt
çev	çeviren / tercüme eden
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DMBİ	Dâ'iretû'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî
Ed	Editör
h.	Hicri
h.k.	Hicri Kameri
h.ş.	Hicri Şemsi
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
krşz.	Karşılaştırınız
m.	Miladi
ö.	Ölüm
s.	Sayfa
ş.	Şemsi
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
TDK	Türk Dil Kurumu
MÜTAE	Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü
vb.	ve benzeri
YB	Yazarı bilinmiy

GİRİŞ

İran coğrafyasında Farsça tarih yazım çalışmaları, X. yüzyıldaki Samani döneminden itibaren görülür. Bu dönemde İslam Medeniyeti'nin yükselişinde faal rol alan Tükler de Gazne ve Selçuklu hakimiyeti döneminde Farsça tarih yazımında aktif rol almışlardır. İran bölgesinde X. yüzyıl tarihçisi Narşahi'nin Tarih-i Buhara³ adlı eserinde ve XIII. yüzyıl Harezmsah tarihçisi Nesevi'nin çalışmalarında olduğu⁴ gibi bazı tarihçilerin çalışmalarını bu devirde de İslam dilinde yani Arapça olarak ele aldıkları görülmektedir.

İran'da Farsça tarih kitaplarının yazılmasına X. yüzyıl ortalarında başlandı. X. yüzyılda Bağdat gibi ilim merkezleri arasına Nişabur, Buhara ve Köhne Ürgenç gibi şehirler de eklendi. Farsça tarih kitaplarının ilk örnekleri Arapça tarih kitaplarının çevirisi veya özetlerinden ibaretti. Bu dönemde İran tarihçiliği namına ilk çalışma Samani devlet adamı ve tarihçisi Ebu Ali Belemi'nin eseridir. Belemi'nin, Samani Mansur b. Nuh adına X. yüzyılın başında kaleme aldığı eseri, Taberi'nin Arapça cihan tarihinin Farsça çevirisi olup, Farsça tarih yazımında ilk örnektir. Bu çeviride Taberi Tarihi'nin Arapça nüshası büyük ölçüde küçültülmekle beraber esere bazı bilgiler de ilave edilmiştir. 963 yılında yapılan çeviri açık bir metodla yapılmış olup içerisinde Ferdosi'nin şehnamesinden ilaveler de bulunmaktadır. Dolayısıyla Belami'nin çevirisi, Taberi'nin eseri ile karşılaştırıldığında ilmi bakımdan çok da kıymetli bir çalışma olmaktan uzaktır⁵.

Tercüme döneminin ardından İran'da Farsça tarih ve coğrafya kitaplarının yanı sıra ansiklopedik eserler kaleme alınmaya başlandı. X. yüzyıl Samani hükümdarı Nasr b. Ahmed'in veziri Ceyhuni tarafından yazılan Kitabü'l Mesalik ve'l Memalik adlı coğrafya kitabı bunlara en güzel örnektir. Bu önemli eser günümüze ulaşmamış olsa da Gerdizi, Mervezi ve İdrisi gibi birçok coğrafyacının yararlandığı bir kaynaktır. İbn Hurdabih'in aynı adı taşıyan eserinden

³ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih- Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s.66.

⁴ Şeşen, *a.g.e.*, s.160-161.

⁵ Şeşen, *a.g.e.*, 55,79.

faydalanılarak yazılan bu eser ile ilgili bilgileri Makdisi'den edinmek mümkündür⁶.

Gerdizi, Gazne'de kaleme aldığı Zeynü'l Ahbar adlı eserinde kadim İran tarihinden, Peygamber'in hayatından, 1032 yılına kadar İslam tarihinden, 1041 yılına kadar detaylı Horasan tarihinden bahsetmektedir. Ayrıca Türk toplulukları ve yaşadıkları coğrafya hakkında da bilgiler ihtiva etmektedir⁷.

Ebu'l fazl Beyhaki'nin eserinin yalnızca 1030-1044 yılına ait kısmı günümüze ulaşmıştır. Beyhaki'nin bu kitabı daha sonra Arapça'ya da tercüme edilmiştir⁸. Ebu'l Fazl Beyhaki, bu eseri ile Hindistan mektebinin temsilcisi durumundadır⁹.

Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnamesi de bu devirde yazılan diğer bir farsça eserdir. Selçuklu dönemi için ana kaynak olan eserde Selçuklu Devleti'nin siyasi ve sosyal yapısına ve Türkmen boylarına ilişkin önemli bilgiler yer almaktadır¹⁰.

XI. yüzyıl tarihçilerinden Biruni, Harezmi tarihine dair Ahbarü'l Harezmi, Gazne tarihine dair Tarih-i Eyyamü's Sultan Mahmut, Karmatiler tarihine dair Tarihü'l Mübeyyeze ve'l Karamita ve Tenkihü't Tevarih isimli eserleri kaleme almıştır. Biruni'nin çalışmaları birçok kaynağı bize ulaştırdığı gibi eserlerinde tarihi kaynakları bilimsel yaklaşımla kritik ettiği görülmektedir¹¹.

XII. yüzyıl tarihçilerinden Zahiraddin Nişapuri'nin Selçuknamesi 1950 yılında Tahran'da basılmıştır. Nişapuri'nin bu eseri son derece önemli bir kaynaktır. Onun eserini ilk kullanan yazar, XII. yüzyıl tarihçilerinden Muhammed Ravendi'dir. Nişapuri'nin çalışması Selçuklular hakkında önemli bilgiler içerdiği

⁶ S. G. Ağacanov, *Oğuzlar*, (Türkçe çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2002, s.22vd.

⁷ Şeşen, *a.g.e.*, s.80.

⁸ Şeşen, *a.g.e.*, s.80-81.

⁹ W. Barthold, "Beyhak", *İA*, C.II, İstanbul 1970, s.584.

¹⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, (türkçe çev. Nureddin Bayburtlugil), II, Baskı, İstanbul 1987, s.32-334.

¹¹ Zeki Velidi Togan, "Biruni", *İA*, C. II, İstanbul 1970, s.643.

gibi Türkmen boy liderinin Gaznelilere karşı yaptığı savaşlar ve Selçuklu devlet yapısına ilişkin kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir¹².

Diğer önemli bir çalışma Kadı Beyzavi'nin Farsça kaleme aldığı Nizamü't Tevarih adlı eseridir. Bu eser umumi tarih yazımı özelliği gösterir. Eserde 1275 yılına kadar İran'da hüküm süren hanedanlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Fars atabeklerinin tarihi hakkında kaynak durumundadır¹³.

Minhaceddin Cüzcani'nin Tabakat-ı Nasiri adlı eseri de Moğol istilası sırasında yaşananlar ile ilgili bilgiler veren önemli bir çalışmadır. Eserin özellikle Gazneliler, Gurlular, Selçuklar ve Harezmsahlar hakkındaki kısımları büyük önem arz etmektedir¹⁴. Eser Farsça genel bir İslam tarihi niteliğinde olup İran'daki hanedanlardan da detaylı olarak bahsetmektedir¹⁵.

Ata Melik Cüveyni'nin Tarih-i Cihangüşa adlı eseri Moğol istilası sonrasında yazılan ilk çalışmadır. Vezirlik makamında oturan Cüveyni eserini Hülagü'nün saltanatı sırasında kaleme aldı. Üç cilt halinde telif edilen eserin birinci cildinde Moğolların geleneklerinden, ikinci cildinde Harezmsahlardan ve Hülagü dönemine kadarki Moğolların tarihinden, üçüncü cildinde ise Mönge Han'ın tahta çıkışından bahseder¹⁶. Türk-Moğol uluslarının sosyal ve kültürel özellikleri hakkında en önemli kaynaklardan birisi durumunda olan eserde Oğuz ve Türkmenlerin boy-şecere sistemine ve boy kimliğine dair önemli bilgiler mevcuttur¹⁷.

Camiü't Tavarih adlı eserinin yazımına Gazan Han'ın emriyle başlayan Reşideddin, Olcaytu Han zamanında tamamlamıştır. Eser dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Moğol ve Türk kabileleri, Cengiz Han'ın

---

¹² Ağacanov, a.g.e., s.32-33.

¹³ M. Şemsettin Günaltay, *İslam'da Tarih ve Müverihler*, İstanbul 1991, s.168.

¹⁴ El- Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, (İng. Trans. By. H. G. Ravety, vol. I-II, London 1881.)

¹⁵ Ağacanov, a.g.e., s.45.

¹⁶ Şeşen, a.g.e., s. 165-166.

¹⁷ Ağacanov, a.g.e., s.47.

ölümünden Gazan Han'ın ölümüne kadarki İslam Tarihi, Üçüncü kısımda Arap, Yahudi, Moğol, Türk, Frenk ve Çin sülalelerinden bahsedilir¹⁸. Bu eserde Oğuz Destanı'nın en güvenilir varyantı yer almıştır¹⁹. Abdullah Kaşani'nin, Tarih-i Olcaytu adındaki eserinin bir nüshası Ayasofya kütüphanesi'nde bulunmaktadır²⁰.

Zekeriya Kazvini'nin Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad adlı coğrafya eseri, Farsça yazar şairler, Türkiye Selçukları ve Moğollar devrindeki Anadolu ve İran coğrafyası ve tarihi için önemli bir kaynaktır. Moğollar devrinde Anadolu şehirleri hakkında bilgiler de vermektedir²¹.

Hamdullah Kazvini'nin yazdığı Tarih-i Güzide, Reşidüddin'in eserinin bir özetidir. Hamdullah Kazvini çalışmasını 1329 yılında tamamlamıştır. Eserini kaleme alırken Camiü't Tavarihi esas almıştır. Tarih-i Güzide'de, İran'da hakim olan sülalelerin hakimiyetleri özetlenirken Türklerle Moğollar hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Eser verdiği coğrafi bilgiler bakımından da son derece önemlidir²². Ayrıca Kazvini'nin Zafername ve Nuzhetü'l Kulub adlı iki eseri daha vardır. Nuzhetü'l Kulub coğrafya ve kozmografya ile ilgilidir²³.

Timurlular dönemi İran Tarihçiliğine bakacak olursak, Şerefüddin Ali Yezdi, Zafername adlı eserini Mirza Şahrüh'un oğlu İbrahim Sultan'ın isteği üzerine kaleme almıştır. 1429 yılında tamamladığı eserini yazarken arşiv vesikalarına, tarih kitaplarına ve güvendiği kişilerin hatıralarına başvurmuştur²⁴. Timur dönemi olaylarını Nizameddin Şami de Zafername adlı eserinde anlatmıştır. Şami, Ali Yezdi'nin Zefernamesini kendi kitabı için esas kabul etmiştir²⁵.

---

¹⁸ Zeki velidi Togan, "Reşidüddin Tabip", *İA*, IX, s.10.

¹⁹ Reşidüddin Oğuznamesi, (Türkçe Tercüme ve Tahlil: Z. Velidi Togan), İstanbul 1982.

²⁰ Şeşen, *a.g.e.*, s.233.

²¹ Şeşen, *a.g.e.*, s.168.

²² Günaltay, *a.g.e.*, s.316.

²³ Hamdullah Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kulub*, haz. Muhammad Debir Siyak, yay. Kitabhane-i Tahuri, Tahran 1958.

²⁴ Şeşen, *a.g.e.*, s.244.

²⁵ Şeşen, *a.g.e.*, s.216.

Tacü's-Selmani Tarihnamesinde Emir Timur'un ölümünü müteakip 1409 senesine kadar devam eden saltanat mücadelelerini ve Mirza Şahruh devrindeki olayları anlatmaktadır. Eser, XV. yüzyıl başındaki Horasan ve Türkistan bölgesi tarihi konusunda paha biçilmez bir kaynaktır²⁶.

Kemaleddin Semerkandi'nin kaleme aldığı Matla es-Sa'deyn ve Mecma el-Bahreyn adlı eserde Ebu Said Bahadır'ın doğumundan, bir başka ifade ile Hüseyin Baykara'nın tahta çıktığı yıla kadar Çağatay Ulusu içinde cereyan eden hadiselerden bahsedilmektedir. Emir Timur'un vefatından Hüseyin Baykara'nın tahta çıkışına kadarki olayları anlatan yazar eserin ikinci kısmında anlattığı hadiselerle bizzat şahitlik etmiştir²⁷.

Emir Timur devri tarihçilerinden Hafız Ebru'nun Mirza Şahruh'un emriyle kaleme aldığı Zübdetü't Tevarih-i Baysungur adlı eseri, 1304-1471 yılları arasındaki olayları anlatmaktadır. Bu kitap, yazarın Mecmuatü't-Tevarih adlı tarihinin son kısmını oluşturur. Bu genel tarih 1427 yılına kadar gelen hadiseleri ihtiva eder. Eserin üçüncü kısmında Selçuklular ve İlhanlılar zamanında İran tarihinden, Zübdetü't Tevarih-i Baysangur adını alan son kısımda ise Emir Timur ve Mirza Şahruh'dan söz edilir. Yazarın diğer eserleri Mesalikü'l-Memalik ve Suverü'l-Ekalim adlı Horasan, Kirman ve Maveraünnehir'in tarihi ve coğrafyasından söz eden çalışması ile Şami'nin Zafernamesine yaptığı zeylidir²⁸.

Timurlu devri kaynaklarından bir diğeri ise Ali Şir Nevai'nin Mecalise'n-Nefais adlı eseridir. Bu kitapta bazı içtimai, iktisadi ve kültürel hayat ile ilgili bilgiler yer almaktadır²⁹. Ali Şir Nevai, Timurlu devri edebiyatına ve bu dönem Rönsansına büyük katkıda bulunmuştur. Ayrıca Timurlu devrinde yetişen birçok tarihçiyi de

---

²⁶ Tacü's- Selamni, *Tarihname*, (Türkçe çev. İsmail Aka). Ankara 1988, önsöz Bölümü, s.1.

²⁷ Şeşen, *a.g.e.*, s.244.

²⁸ Felix Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", *Bulleten*, CXIII, s.54,55.

²⁹ Felix Tauer, *a.g.m.*, s.66-67.

himayesine almıştır. Bunlardan Handmir ve Mirhond önemli eserler kaleme almışlardır³⁰.

Hüseyin Baykara döneminin tarihçilerinden birisi de Mirhond'dur. O, Ravzatu's-Safa Fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hülefa adlı eseri kaleme almıştır. Hilkatten başlayak 1522 yılına kadar gelen olayları kapsayan VII ciltlik bu eserin VII. cildi torunu Handmir tarafından tamamlanmıştır. Timur'dan Ebu Said'in ölümüne kadar meydana gelen olayları içeren VI. cildi ile Hüseyin Baykara döneminden 1522 yılına kadarki dönemi kapsayan VII. cildi son derece önemlidir. Semerkandi'nin Matla'-ı Sadeyn adlı eserini kaynak olarak almakla birlikte, müellif güvendiği şahitlerin verdiği bilgileri de kullanmıştır³¹.

Timurlu tarihçilerinden birisi de Handmir (ö.1535) olarak tanınan Giyaseddin b. Hümeddin el-Hüseyini'dir. Anne tarafından Mirhond'un torunudur. Hüseyin Baykara döneminin önemli ediplerinden ve âlimlerinden birisi olarak ün salmıştır³². Eserlerinin başında Habibü's-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer gelmektedir. Eser, mukaddime dışında üç ciltten oluşmakta olup 1524 yılına kadar gelen olayları ihtiva etmektedir³³. Hüseyin Baykara dönemine kadar yaşanan olaylar daha çok Semerkandi'nin Matla'-ı Sadeyn adlı eserine dayanmaktadır. Eserde bu hükümdarlar döneminde meydana gelen olaylar anlatıldıktan sonra her hükümdar döneminde yaşayan ve görev yapan sadırlar, vezirler, âlimler ve sanatkarlar hakkında geniş bilgiler verilmektedir³⁴. Handmir'in bir diğer eseri 1500 yılında tamamlayarak Ali Şir Navai'ye ithaf ettiği ve 1471 yılına kadarki olayların anlatıldığı umumi tarih kitabı Hülasatü'l-Ahbar Fi Beyan-ı Ahvalü'l-Ahyar'dır³⁵.

---

³⁰Mirhand, *Ravzatü's Safa Fi Sireti'l Enbiya ve'l Müluk ve'l Hulefa*, (Tashih: Çemişid Kiyanfer), C.I-XV, Tahran, H. 1380.

³¹Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı* (1405-1447), Ankara 1994, xxi.

³²İsmail Aka, "Handmir", *DİA*, VX; 550-51.

³³Aka, *Mirza Şahrüh*, xxi.

³⁴C.A. Storey, *Persian literature*, I, london 1970, s.104-109.

³⁵Aka, *Mirza Şahrüh*, xxi.

I. BÖLÜM

MÜELLİF ve METNİN TAHLİL VE TENKİDİ

1) MÜELLİFE DÂİR

A) MÜELLİFİN HAYATI

1. Müellifin Doğumu ve Adına Dair

İranlı tarihçi ve şair müneccim İbn Şehâb'ın hayatı hakkında çok az bilgi mevcuttur. Hicri IX. asrın itibarlı tarihçilerinden biridir. Kendisi Timur Devleti'nin müelliflerindedir. Hayatı hakkındaki bilgilere, yazmış olduğu *Câmi'u't-tevârih-i Haseni*³⁶ adlı eserinden ulaşılmıştır. İbn Şehâb'ın tam adı Hasan b. Şehâbeddin b. Hüseyin b. Tâceddin Yezdi³⁷ olup, Yezd şehrinde doğmuştur. İbn Şihâb, eserinde kaydettiği bir şiirde, H. 856 [M. 1453] yılında 63 yaşında olduğunu bildirmektedir³⁸. Buna göre onun doğum yılı H. 793 [M. 1390/1391] yılı olmaktadır³⁹.

Yazar eserinde kendisi ile ilgili bazen şâir müneccim bazen müneccim-i şâir⁴⁰ lakaplarını kullanmış, bazen de kendisini "İbn Şihâb⁴¹", "Hasan-i Şihâb⁴²", "Hasan b. Şihâb-i Hüseyin el-Yezdi el-ma'rûf be-İbn Şihâb şâir muneccim⁴³" ve "Hasan b. Şihâb b. Hüseyin b. Tâcu'dîn Yezdi⁴⁴" ve "Tâcu'dîn Hasan Şihâb b. Hüseyin Yezdi⁴⁵" şeklinde kaydetmiştir.

³⁶ Tahran Nüshası, s. 8, 851.

³⁷ Tahran Nüshası, s. 4.

³⁸ Allah bana altmış üç sene ömür verdi; çok mutluluk ve cefa gördüm. Tahran Nüshası, s. 832.

³⁹ Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 25.

⁴⁰ Tahran Nüshası, s. 316, 492, 537, 636-, 638, 803, 809, 810, 847.

⁴¹ Tahran Nüshası, s. 355, 436, 543, 636, 832, 847, 862; Tabatabai- Afşar, *a.g.e.*, s. 5, 64, 107, 141.

⁴² Tahran Nüshası, s. 790, 802, 820.

⁴³ Tahran Nüshası, s. 851.

⁴⁴ Tahran Nüshası, s. 3; Tabatabai- Afşar, *a.g.e.*, s. 2.

⁴⁵ Tahran Nüshası, s. 783.

2. Memuriyet Hayatı

Genç yaşta devlet hizmetine girdiği anlaşılan İbn Şehab, Timurular Devleti İstifa Divanı'nda görev almıştır. O 24 yaşında iken, Yezd'de uzun süre Mirza İskender b. Ömer Şeyh⁴⁶ b. Emir Timur Gürkan'ın naib-i saltanatı olan Muhammed Hafız Razi'nin⁴⁷ hizmetine girmiştir.

Hafız Razi'nin güvenini kazanan İbn Şehab, zaman zaman elçilik vazifesi ile de görevlendirilmiştir. Mesela Hafız Razi, Kum şehrini kuşattığında şehri savunan Hacı Muhammed'e şehrin teslimi ve taraflar arasında barışın sağlanması için elçi olarak İbn Şehab'ı göndermiştir. İbn Şehab bu görevini başarıyla yerine getirmiştir⁴⁸.

İbn Şehab, savaş zamanlarında orduda görev aldığı görülüyor. Mesela Mirza İskenderi b. Ömer Şeyh'in Yezd ve Eberkûh'un ordusunda yaya askerlerin sayısını tespit etmek ve kontrolünü sağlamakla görevli olan tavaçı⁴⁹ unvanını taşıyor ve emrinde dört yüz elli asker bulunuyordu⁵⁰. Esasında Hasan Şehab, Hacı Gıyaseddin Muhammed Hafız Razinin ordusunda tavaçı olarak görevli idi⁵¹.

Hafız Razi'nin H. 828'de [M. 1424-25] vefatından sonra İbn Şehab, Emir Timur'un oğlu Şahrüh zamanında Kirman'da hâkim olan Emir Gıyaseddin

⁴⁶ Hakkında bkz. Hasan-ı Yezdi, *a.g.e.*, s.14, 30, 172; Priscilla Soucek, "Eskandar b. 'Ömar Şeyh b. Timur", *Oriente Moderno*, XV/1, (1996), s. 73,87.

⁴⁷ Emirzade İskender bin Ömer Şeyh, Irak'da hakim idi. Melek İzzüddin Lor ona isyan etti ve İskender Hamedan dan Şiraza büyük abisi Emirzade Pir Mahmut Fars valisi dir yanına gitti. Pir Mahmut küçük kardeşini saygı ile karşıladı. İzzet ile Yezd de gönderdi 8 ay orada bulunduktan sonra Hacı Hafız Razi şeyhler gibi hac seferinden gelmişti Emirzade İskenderin yerine naib saltanat olarak Yezd de görev sahibi oldu.⁴⁷ İbn Şehabın dediğine göre Hafız Razi alim sûfî idi yedi dilde konuşa bilirdi yazar ve çok hüner sahibidi hekim, Galenus gibi memleket işlerinde tedbirli idi⁴⁷ Ahmet bn Hüseyen katib dedi: Hafız Razi medres âlî ((Hafizi)) Ehrestan Yezd de diktirdi. Herat da Şahrühun hizmetine gitmişti orada vefat etti neşini Yezd de kendi medresesin de defnettiler H. 828 cemaziyülevvel (M.1424 aralık) ayında vefat etti. Bkz. Ahmed b. Hüseyin b. 'Alî-yi Kâtib, *Târih-i cedîd-i Yezd*, yay. İrec Afşar, Tahran 2007, s159,162.

⁴⁸ Tahran Nüshası, s.796; Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 27, 29-30; Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 36.

⁴⁹ *Tavaçı*: Türk ve Moğol devletlerinde askeri sayan ve kontrol eden görevli (bkz. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I, Wiesbaden 1963, s. 260-264).

⁵⁰ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 42.

⁵¹ Bkz. Ahmed b. Hüseyin b. 'Alî-yi Kâtib, *a.g.e.*, s. 147, 149.

Kunaşirin'in hizmetinde bulunuyordu. O on dört yıl divanda görev yaptı (H. 840-854/M.1436/1450)⁵².

Emirin vefatından sonra ise, onun oğlu Emir Şemseddin Hacı Muhammed'in hizmetine girdi. Onun himayesinde de divanda görev yaptı. Sefere çıkıldığında da onun mülazımı idi⁵³.

Şahrüh'un H. 850'de [M.1447] vefatından sonra da Kirman eyaletinin yönetimi değişmediğinden İbn Şehab, Emir Şemseddin'in Ebu'l-Kasım Babür tarafından öldürüldüğü 3 Rebiülahir 854/16 Mayıs 1450 tarihine kadar görevine devam etti. Emir Şemseddin öldürülünce onu da görevden aldılar⁵⁴.

İbn Şehab'ın görevden alınmasının sebebi oğlunun tavrı ile ilgilidir. Şöyle ki, yaklaşık bir buçuk yıl kadar Yezd şehrinin hâkimi Hâce Şemsüddin Muhammed Kabâhî'nin hizmetinde bulunan ve H. 856 [M.1452] yılında Şîrâz'a giderek Ebu'l-Muzaffer Babür'ün ordusuna katılan⁵⁵ İbn Şehab'ın oğlu Seydi Gıyasüddin Ali'nin⁵⁶, Babür'e "Tacik Seyyidî Mîrek-i Şîrvânî'nin halka zülmettiğini ve ahaliyi öldürdüğünü" söylediği gerekçesiyle babası Hasan-ı Yezdî (İbn Şehab)'nin Kirmân vakıflarındaki görevine son verilmiştir⁵⁷.

3. Vefatı

İbn Şehab'ın ne zaman vefat ettiği kesin olarak tespit edilememektedir. Şerefeddin Ali Yezdi'nin, H. 858'de [M. 1454] vefat ettiğini yazdığına⁵⁸ göre, Onun bu tarihten sonra öldüğü açıktır. Diğer taraftan *Câmi'ü't-Tevârih*'in müstensihisi Abdullah Katib-i Isfahani, H. 880 [M. 1475-76]'de İbn Şehab'ın hayatta olmadığını

⁵² Tahran Nüshası, s. 796; Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 36, 37.

⁵³ Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 30.

⁵⁴ Tahran nüshası s. 271,272; Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 31,32.

⁵⁵ Bkz. Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 80.

⁵⁶ Bkz. Ahmed b. Hüseyin b. 'Ali-yi Katib, *a.g.e.*, s. 145, 368.

⁵⁷ Tahran nüshası s. 817,818; Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, 27; Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 80,93, 99, 148.

⁵⁸ Tahran nüshası s. 650.

kaydetmiştir⁵⁹. Buna göre İbn Şehab'ın H 858 ile 880 yılları arasında [M.1475-76] vefat ettiği açıktır.

4. Ailesi

İbn Şehab, babası hakkında bilgi vermekle birlikte, hem babası hemde dedesinin adını eserinde sıkça yer vermektedir. İbn Şehab'ın annesi Emir Hacı İsfehani'nin kızıdır. Babanesi el Muzaffer ve Şeyh Ebu İshak İncu yanında makam sahibidir⁶⁰. İbn Şehab, Şeyh Ebu İshak'ın iyi huylu olduğunu ve ona kerem eden olarak dua ettiğini nakl etmiştir⁶¹.

İbn Şehab'ın oğlu olan Seyyidi Gıyasüddin Ali Yazdi bir buçuk sene Yezd'de Hacı Şemseddin Muhammed Kabahi'nin mülazımı olarak görev yapmıştır⁶². Hacı Şemseddin Muhammed Kabahin, Yezd ve Kirman Emirlerini yanında yaşıyordu ve divanda makam sahibi idiler⁶³.

Devlet memuru olan Seyit Mirek Şirvani ve Mir Vefadar Nevruzi, divanda görevli idiler. Yukarıda da yazdığımız gibi Seyit Mirek Şirvani, Kirman darugası idi. Bu sırada yardımcısı Mir Vefadar Nevruzi ise Kirman valisidir. Seyit Mirek Şirvani Sultan Babür'ün yanına gitmemek için bahaneler uydurmuş, bir taraftan sultana il olduğunu söylerken diğer taraftan onun huzuruna gitmekten imtina etmiştir. Sonuçta

⁵⁹ Tahran nüshası s. 873.

⁶⁰ Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 25.

⁶¹ İbn Şehab dedesinden dinlediği bir hikayeyi eserinde nakletmektedir. Şah Aşık nöbet şekeri dükkanının yeri Atik camisinin yanında idi. Şah Aşık şairdir fakat Şiraz dilinde şiir denilmektedir. Emir şeyh İshak bir gün Cuma namazından sonra camiden dışarı çıkar onu goren Şah Aşık ona dua eder. Şeyh dükkanının bir köşesinde oturur ve “ben bugün Şah Aşık'ın dükkan sahibiyim haydi gelin benden nöbet şekeri alın” der. Her birinde kemer, elbise, kılıç, hançer, altın ve nakit para olan Emir ve Serdarlar Şeyhden nöbet şekeri ve helva satın alırlar. Bunun sonucunda yüz bin dinar Kepeki kasada toplanır. Bu para badem şekerinin on katıdır. Emir Şeyh İshak daha sonra atına biner ve uzaklaşır. Bu arada Şah Aşık dükkanının yüksek bir yerinde durur ve derki “Ey Şiraz halkı ! padişah bana bir hediye verdi, ben de Şiraz halkına sadaka olarak padişahın sağlığı için nöbet şekerini bağışladım. Benim dükkanımı talan edin” bunun üzerine halk aniden tüm dükkanı yağmalar. Padişahın memurları padişah'a haber iletirler ve derlerki: Şah Aşık bizden daha cömertti. Tahran nüshası, s. 492; Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, 28.

⁶² Bkz. Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 145; Ahmed b. Hüseyin b. ‘Ali-yi Katib, *a.g.e.*, s. 145, 368.

⁶³ Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 26.

Sultan Ebul Muzaffer Babür, Mirza Budağ ayaklamasını bastırmay zorunda olduğundan, Mirek Şirvaninin bu davranışını cezalandıramamıştır. Babür'den yüz çeviren Mirek Şirvani, Yezd'de bulunan Mirza Cihanşâha haber gönderip ona tabi olmak istediğini bildirmiş ve Mirza Cihanşâha adına hutbe okutup, sikke kestirmiştir. Mirza Cihanşâh, hizmetinde bulunan Pirbudakın etkisyle Mirek şirvanini bu isteğini onaylamıştır⁶⁴.

B) MÜELLİFİN ESERLERİ

1. Eserlerin Tanıtımı

İbn Şehab'ın bilinen üç eseri vardır. Bunlardan birisi bizim de tezimizin konusu olan *Câmi'ü't-Tevârih-i Hasani* veya kısaca *Câmi'ü't-Tevârih* olarak bilinen kitabıdır. Diğeri; *Rezmnâme-i Senceri*, *Sencernâme*, *Şâhnâme-i Ahval-i Sencer*, *Tevarih-i Manzum* veya *Tarih-i Manzum-u Selacike* olarak anılan kitabıdır. Üçüncüsü ise Divan-ı Eş'ar diye bilinen şiir kitabıdır. *Câmi'ü't-Tevârih-i Hasani* dışındaki kitaplar günümüze ulaşmamıştır.

Sultan Ebul-Muzaffer Muhammed b. Baysungur b. Şahruh b. Timur adına yazılması planlanan *Câmi'ü't-Tevârih-i Hasani*⁶⁵, 25 Muharrem 855 (27 Şubat 1451) yılında kaleme alınmaya başlanmıştır. Ancak Sultan Ebul-Muzaffer Muhammed b. Baysungur, eserin yazımı tamamlanmadan önce kardeşi tarafından 855 yılı Zilhicce ayında (25 Aralık 1451-22 Ocak 1452) öldürülmesinden sonra, kitap kardeşi Sultan Ebu'l-Kasım Babür b. Baysungur'a sunulmuştur. Verilen bilgilerden eserin yazımının H 857'de [M.1453] bitirildiği anlaşılıyor⁶⁶.

⁶⁴ Tahran nüshası, s. 833. Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 41.

⁶⁵ "... ve nam-i in kitab Câmi'ü't-Tevârih-i Haseni kerde-âmed" (bkz. Hasan-ı Yezdi/Fatih, vr. 5b); "... în Câmi'ü't-Tevârih-i Haseni-râ hemîn kıssa rûy-numûd ki ..." (bkz. Hasan-ı Yezdi/Fatih, vr. 424b). Tabatabai-Afşar, a.g.e., s. 8.

⁶⁶ Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 25. Felix Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", Türkçe terc. Ahmed Ateş, Belleten, XXIX/130, (1965), s. 58, 59.

Câmi'ü't-Tevârih'in iki nüshası vardır. Biri Tahran Milli Kütüphanesi'nde H 880 yılına ait 1330/F nolu nüsha⁶⁷, diğeri ise İstanbul Fatih Kütüphanesi'nde H 859 yılına ait 4307 nolu nüshadır. Her iki nüshanın da yazarı Abdullah Katib-i Isfahani⁶⁸'dir. Tahran nüshası toplam 437 yapraktan oluşur ve 25'er satırla yazılmıştır. Fatih nüshası ise 425 yapraktan oluşur. Buna göre Tahran nüshası, Fatih nüshasından 12 yaprak fazladır⁶⁹.

Câmi'ü't-Tevârih Hasani, mukaddime, 6 kısım ve hâtimedden oluşur. Mukaddimedede kitabın yazılma amacından bahsedilir. Genel bilgilerin yanında şiirlerle anlatım güçlendirilir.

1. kısım Hz. Adem, Hz. Havva ve çocuklarına⁷⁰,
2. kısım ise İran hükümdarlarına ve onların yaşam hikâyelerine dair bilgiler içerir. Bu kısım 3 bölümden oluşur.
  1. bölümde Pişdadiler,
  2. bölümde Keyaniler,
  3. bölümde ise Sasaniler ele alınır⁷¹.
3. kısım Hz. Muhammed'e ve Dört Halife Devri'ne⁷²,
4. kısım Emevilere⁷³,
5. kısım Abbasiler, Saffariler, Samaniler, Deylemler, Gazneliler ve Selçuklulara ayrılmıştır⁷⁴.
6. kısım 8 bölümden oluşur. Burada Selçuklular'ın çağdaşı ya da Selçuklulardan sonra hüküm süren siyasi oluşumlar anlatılır⁷⁵. Yani bu kısmın
  1. bölümde Büveyhilere⁷⁶,

⁶⁷ Bkz. Abdullah Envari, *Hati fihrist nüshaları*, Milli Kütüphane, Tahran, h.ş 1351/1972, 3 cilt, s. 391-Story 1: 91; Ahmet Munzevi, *1236- farsî nüshaların fihristi*, Tahran, h.ş 1353/1974, 6 cilt, s. 4132.

⁶⁸ Bu katipden, *Cevame ol Hikayat Avfi*, Top Kapi Sarayı, h 884, (müellif Ahmet Munzevi hati fihrist nüshaları, 5: 3670).

⁶⁹ Ayrıca bkz. Özkuzugüdenli, *a.g.m.*, s. 158.

⁷⁰ Tahtan nüshası, s.1,9. Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.1b,5a.

⁷¹ Tahran nüshası, s. 14,84; Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.7a-96a.

⁷² Tahran nüshası, s. 9,14; Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.5a-7a.

⁷³ Tahran nüshası, s. 112,124; Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.109b,114b.

⁷⁴ Tahran nüshası, s. 124,432; Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.114b,259b.

⁷⁵ Tahran nüshası, s. 432,783; Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.259b,345b.

2. bölümde Hârizmşahlara⁷⁷,

3. bölümde Salgurlara⁷⁸,

4. bölümde Karahitaylara⁷⁹,

5. bölümde Muzafferilere⁸⁰,

6. bölümde Moğollara⁸¹,

7. bölümde Timurlulara⁸²,

8. bölümde ise Timurluların son dönemlerinden H 857'ye [M.1453] kadar olan olaylara dair bilgiler verilir. Hâtime bölümünde ise Emir Gıyaseddin Kunaşirin ve ailesinden bahsedilerek kitap bitirilir⁸³.

Müellif eserini yazarken kullandığı kaynakları da çoğu zaman belirtmiştir. Bu eserler şunlardır: Taberi'nin *Tarih*⁸⁴'i, Nizamü'l-mülk'ün *Siyerü'l-Mülûk*'ü⁸⁵, Tâc Ferid'in *Ravzatu's-Sultan*'i⁸⁶, Hacı Nasırüddin Mûnşi Kirmani'nin *Tarih-i Şahi*'si⁸⁷, Firdevsi'nin *Şâhnâme*'si⁸⁸, Gencevi'nin *Hamse-i Nizami*'si⁸⁹, Sâbi'nin *Kitab-û*

---

⁷⁶ Tahran nüshası, s. 432,439; Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.259b,260b.

⁷⁷ Tahran nüshası, s. 439,442; Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.260b,261b.

⁷⁸ Tahran nüshası, s. 442,444; Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.261a,262b.

⁷⁹ Tahran nüshası, s. 444,454; Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.262a,267b.

⁸⁰ Tahran nüshası, s. 454,538; Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.267b,303a.

⁸¹ Tahran nüshası, s. 538,636; Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.303a,345a.

⁸² Tahran nüshası, s. 636,783; Hasan-ı Yezdî/Fatih, vr.345a,425a.

⁸³ Tahran nüshası, s. 851.

⁸⁴ Tahran nüshası, s. 14, 22l. Taberi'nin *Tarih*'i, ((...Taberi Tarihinde böyledir...)) ve ((...Taberi Tarihinde gördüm ise...)).

⁸⁵ Tahran nüshası, s. 15. ((... Siyerü'l-Mülûk da Mubet Mubeden böyle sorulmuştu...)).

⁸⁶ Tahran nüshası, s. 16, 20, 22. ((...Tâc Ferid Tarihinde böyle zikr olunmuş...)). ((...Sultan Celaloddin'e, Tâc Ferid Ravzatu's-Sultan hediye vermiş...)). ((...Tâc Ferid Tarihinde buldum Zol Melik padişah idi...)).

⁸⁷ Tahran nüshası, s. 46. ((... Tarih Şahi buldum İrecin bir kızı var idi...)); ((...Tarih Şahi de kaleme alınmış Şah Erdeşir...)).

⁸⁸ Tahran nüshası, s. 23, 35, 36, 155. Şâhnâme'den pekçok hikâyeler nakl etmiş ve bazen buradaki şiirlerin aynısını *kendi kitabına* nakl etmiştir. ((...Şâhnâme de gördüm Zahak...)) ((... Rustem ve Zal hikayesi çok demiş...)). ((...Ferdvsi buyurur bu metod...)). On üç beyt *Şâhnâme* den nakl ediyor. Şâhnâme'den 38 beyt bu hikayede deyinmiştir. ((Behram kûr paşahlık tâcını iki aç Aslan ortasından alır)). ((... oğlu üçüncü Behram, Behram Çubin, Kesra yı terbiye etti ve Hakan savaşına gönderdi. Öğleki Şâhnâmede zikri geçmiştir)).

⁸⁹ Tahran nüshası, s. 73; Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 73. *Hamse-i Nizami*'si adlı kitapdan İbn Şehâb, Adel Enuşirevan ve Behram Kur hikâyelerini alarak kendi tarih kitabında kaleme almıştır. Örnek bir hikâye ((Şirin Hosruv)) den 226 beyt *Hamse-i* kaleme almış. ((Hosrv perviz, Şirin bir birlerine av yerinde vardılar)). Sefariye ve Gaznevi tarihi ibn Şehâb, *Hamse-i Nizami* istifade etmiş nakletmemiş.

Tâc'i⁹⁰, Utbi'nin *Tarih-i Yemini*⁹¹, Ahmed b. Hüseyin Beyhaki'nin *Tarih-i Beyhaki*'si⁹², Minhac-ı Sirac Cüzcani'nin *Tabakat-ı Nasırı*'si, Avfi'nin *Cevamiü'l-Hikayât ve Levamiü'r-Rivayât*'ı, Akili'nin *Asarü'l-Vüzerâ*'sı, Ebu Nasr Müşkan Zuzeni'nin *Divan*'ı, Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî'nin *Selçuknâme*'si, Hafız Ebru'nun *Mecmua-ı Tevarih*'i, Efdalüddin Ebu Hamid'in *Bedüzzaman fî Vaka-i Kirman*'ı, Reşidüddin Fazlullah Hemedani'nin *Câmi'ü't-Tevârîh*'i, Nasırüddin b. Muntecibeddin Mûnşi Kirmani'nin *Semtu'l-Ala li-Hazaratu'l-Ula*'sı, Mahmud Gitî'nin *Tarih-i Al-i Muzaffer*'i, Şerefeddin Ali Yezdi'nin *Zafername*'si ve yazarı belli olmayan *Tarih-i Kavâmî*⁹³.

Müellifin yukarıda sözünü ettiğimiz, günümüze ulaşmayan şiir kitabı şiir kitabı Şahrüh'a ithaf edilmiştir. Eserin 30.000 beyitten oluştuğu belirtilir⁹⁴. Bunların 660 beytine Câmi'ü't-Tevârîh'te yer verilmiştir⁹⁵.

Muhtemelen Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî'nin *Selçuknamesi*'nden ve Hafız Ebru'nun *Mecmua-ı Tevarih*'inden yararlanılarak kaleme alınan⁹⁶ bu şiir kitabında yazar, İran, Horasan ve Kirman Selçuklularından da bahsetmiştir. Bu şiir kitabı hakkında Câmi'ü't-Tevârîh haricinde bilgi verilmemesi ilgi çekicidir. Muhtemelen eser, telif edildikten kısa bir süre sonra kaybolmuş olmalıdır.

⁹⁰ Tahran nüshası, s. 177, 178. Sâbi'nin *Kitab-ü Tâc*'ı ya El Tâc, Al Buiye Tarihinde iki kere Tâc Sâbi'den zikr etmiş. (...Mensur ibn Nuh ayıt olan Turkistan ve Hindistan'a kast etmiyecek bu nedenden dolayı anlaşma yaptılar böylece Sâbi, Tâc'ı kitabında kaleme almıştı.). (...Rükneddevleh 25 Muharrem ..... senesi Rey'de hakim oldu. Oğullarının her birini bir vilayete görevlendirmişler dolayısıyla bir anlaşma yaptılar, böylece Sâbi kitabında ise Tâc'ı da bulunmaktadır.

⁹¹ Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 64. Ebu Nesr Muhammed ibn Abdul Cebâr Utbi'nin *Tarih-i Yemini* Gazneviler, Samani bir kısmı, Deylemi, Al Buye, o dönemde Geznevî emirler ile var idiler. Utbi'nin *Tarih-i Yemini* kitabını istifade etmiş.

⁹² Tahran nüshası, s. 211,212; Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 27, 73. Gazneli tarihini Beyhaki kitabından istifade etmiştir. (... Sultan Mahmud kız kadeşi ile evlendi Harezme götürdü bir müddet sonra Ali ibn Memun'dan emir geldi ve onun kardeşi Ebul Abbas Memun ibn Memumonun yerine otursun dedi...). Arap dilinde yazılmış olan Tarih Yemini adlı eser farklı birisi tarafından farsçaya çevrilirse İbn Şehâbın yazma şivesinde olmadığını görüyoruz. Eser Gaznevî tarihi ile ilgili temel kaynak değildir. Tevarih Sefarian ve Gaznevian hakkında bilgi Hamse Nizami adlı kitapdan alınarak bu esere eklenmiştir.

⁹³ Ayrıca bkz. Bülent Özkuzugüdenli, "Selçuklu Tarihinin Az Bilinen Bir Kaynağı: Hasan-ı Yezdi'nin Câmi'ut-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eseri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Güz 2016, (5), s. 148 vd.

⁹⁴ Krş. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 120.

⁹⁵ Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 120.

⁹⁶ Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 90.

Câmi'ü't-Tevârîh-i Hasani'yi tarihi açıdan önemli bir kaynak kılan bir başka özelliği de Efdalüddin Ebu Hâmid Ahmed b. Hâmid-i Kirmânî'nin kitabı günümüze ulaşmayan *Bedâyi'ul-zeman fi vekayi Kirman* (tarih *Afzî*) isimli eserden kapsamlı alıntılar yapmış olmasıdır⁹⁷. *Bedâyi'ul-zeman*'ın konusu Kirman Selçuklu Tarihi ile ilgilidir⁹⁸. Burada Kirman Selçukluları devrinde İran Tarihine dair bilgiler yer almaktadır.

2.Tevarih-i Hasenî'yi Kullanan ve Değerlendiren Tarihçiler

a. Kaynak eserler

Yapmış olduğumuz araştırmalarda İbn Şahab'ın eserini kullanan herhangi bir kaynak eser müellifine tesadüf edemedik.

b. Son dönem tarihçiler

Bu kaynağı Paul Horn'un kısa bir tanıtımından sonra⁹⁹ Çek bilim adamı Felix Tauer, Süleymaniye Kütüphanesi'nde farketmiş ve ayrıntılı bir şekilde bilgi verip ilim dünyasının istifadesine sunmuştur¹⁰⁰. Daha sonra Storey adlı İngiliz araştırmacı, Felix Tauer'in değerlendirmelerinin özetini kendi makalesinde kullanmış, kitabında bu kaynak eserin çok önemli olmadığı iddiasında bulunmuştur¹⁰¹. Ancak Fransız yazar Jean Aubin yazmış olduğu çalışmasında Fransızca tercümesinde Câmi'ü't-

⁹⁷ Efdalu'd-din Ebu Hamid Ahmed b. Hamid-i Kirmani, *Bedayi'u'l-ezman fi vekayi'-i Kirman*, neşr. Mehdî Beyânî, Tahran h. ş 1326/1947, (naşirin önsözü), s. IV-XXI; F. Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", s. 58-59; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. XIII.

⁹⁸ Kaybolan bu eserden bahseden diğer kaynaklar Muhammed ibn İbrahim'in, Tarih Al-i Selçuk'u; Nasireddin Montecebeddin Munşi, *Semt el Ala ll hazret el Alie*, müntensih Abbas İkbâl, (H.720/715) (h.ş 1320/1315) yazmış, , yay, Esatir, h.ş 1362/ 1983.

⁹⁹ Özkuzugüdenli, *a.g.m.*, s. 158.

¹⁰⁰ Felix Tauer- Manuscris persans historiques des bibiltheques de Stanbul. Archiv Orientalni III, 1 (1913), s. 103.

¹⁰¹ C. A. Storey, *Persin Literature*. London, 1927. P. 91; volum 1, part 2, p. 1236. Bkz. Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 18.

Tevârîh Hasanî'den çok istifade etmiştir¹⁰². Bu kaynak hakkında bilgi veren diğer bir araştırmacı da İranlı Mehdi Beyani'dir.

Bunlara ilave olarak İbn Şihab'ın Câmî'ü't-Tevârîhi Hasanî eserinden Kasım Gani, *Hafız Asr Tarih*¹⁰³ adlı eserinde; Mahmut Kutbi'nin *Tarih el-Muzeffer*¹⁰⁴ eserinin müstensihisi Abdul Hüseyin Nevai, eserin önsözünde Câmî'ü't-Tevârîhi Hasanî hakkında kısa bir bilgi vermektedir.

İranlı Muhammed İbrahim Payız, *Tarih Şahi Kara-Hitâylar* dibaçe ve eserin içerisinde çok kısa bilgi vererek Câmî'ü't-Tevrîh Hasanî tanıtmıştı¹⁰⁵.

Muhammed Hüseyin İslâm-penâh, İranlı edebiyat tarihçisi mekalesinde 1991 yılında "İ'lâm-i Kirmân der-Câmî'ü't-Tevârîh Hasanî" İbn Şihab'ın eserini tanıtmıştır¹⁰⁶. İlker Evrim Binbaş Encyclopaedia İranica'ya yazılan "Jâme' al-Tavarih-e Hasanî" isimli maddede İbn Şihâb eseri ile ilgili bilgiler vermiştir¹⁰⁷.

Afganistanlı araştırmacı Muhammed Ya'kûb Vâhidî, neşr ettiği "Aryana " dergisinde " Ez -gencinînegâ-yi kutub-i deri Türkiye" makalesinde Câmî'u't-Tevârîh-i Hasanî'nin Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu'ndaki nushasını kısa bilgi ile tanıtmıştı¹⁰⁸.

Yakubi Ajned *İran'da Tarihçilik* isimli çalışmasında¹⁰⁹; Fransız tarihçi Claude Cahen de Selçuklular ilgili makalesinde¹¹⁰ Câmî'ü't-Tevârîh Hasanî'yi kısaca

¹⁰² Tabâtabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 18. J. Anbin, Deux sayyids de Bam au XVe siecle: contribution al'histoire de L'Iran timoride, Wisebaden 1956, s. 424,425.

¹⁰³ Kasım Gani, *Tarih Asre Hafız*, Tahran 2004. İbn Şehabı kısaca anlatmış ve Hacı Hafızın şiirlerinden kaç beyt yazmış. Emir Ebu İshakın ölüm hikayesini ifade etmiş. S.17, 41, 163, 219.

¹⁰⁴ Mahmut Kutbi, *Tarih el-Muzeffer*, müsahhîh Abdul Hüseyin Nevai, Tahran, yay, Emir kebir, 1364 h.ş, 1985. S, 15.

¹⁰⁵ Muhammed İbrahim Payızı, *Tarih Şahi Kara-Hitâylar*, Tahran 2535 Şahinşahi /1976,s.22,25.

¹⁰⁶ Muhammed Hüseyin İslâm-penâh "İ'lâm-i Kirmân der-Câmî'ü't-Tevârîh-i Hasanî", *Mecelle-yi Âyende*, XVII, Tahran 1370/1991, s. 134; Bülent Özkuzugüdenli, "Selçuklu Tarihinin Az Bilinen Bir Kaynağı Câmî'üt- Tevârîh Hasanî", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 5, 2016, s. 159.

¹⁰⁷ İlker Evrim Binbaş, "Jâme'al-Tavârik-e Hasanî", *Encyclopaedia İranica*, (2014) (bkz. <http://www.iranicaonline.org/articles/jame-al-tavarik-hasani>); Özkuzugüdenli, a.g.m., s, 159.

¹⁰⁸ Muhammed Yakub Vahidi, "Ez gencinehâ-yi kutub-i deri Türkiye" *Aryana*, no 266, Kâbil,h.ş. 1345/1966, s.386. ayrıca Özkuzugüdenli, a.g.m., s.159.

¹⁰⁹ Eserin adı *İran'da Tarihçilik*, çeviri Yakubi Ajned, yay Goster, ş 1360/1981, Tahran, s. 51.

tanıtmışlardır¹¹¹. Şehirzad Sasanpur *Timurlular Devrinde İran Kaynaklarında Tarihçilik* isimli makalesinde Câmi'u't-Tevârîh-i Hasenî'nin *Timurdan Sonra Timurlular* kısmını tanıtmıştır¹¹².

Fransız tarihçi Jean Aubin, yayınladığı *Deux sayyids de Bam au Xve siecle* isimli çalışmada İbn Şihab'ın, Hüseyin Muderrisî- Tabâtabâ'î ve İrec Afşar tarafından yayınlanan *Timurdan Sonra Timurlular* kısmından bilgiler kullanmıştır¹¹³. Ayrıca Beatrice Forbes Manz, "Local Histories of Southern İran" isimli makalede, Timurlu döneminin Farsça kaynaklarını tanıtırken *Câmi'ü't-Tevârîh Hasani'nin* kaynak değeri üzerinde de durmaktadır¹¹⁴.

İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*¹¹⁵ adlı eserini kaleme alırken İbn Şehâb'ın eserinin fatih nüshasından istifade etmiştir. Aynı tarihçinin Farsçadan çevirdiği *Târih-i Kebîr*'in dipnotundaki açıklamalarda Câmi'u't-Tevârîh-i Hasenî'den yararlanmışır¹¹⁶. İsmail Aka, *Timurlular* adlı kitabını kaleme alırken¹¹⁷; Musa Şamil Yüksel ise *Timurlularda Din- Devlet İlişkileri* başlıklı doktora tezini hazırlarken Câmi'ü't-Tevârîh'den istifade etmişlerdir¹¹⁸.

Bunlara ilave olarak Mükrim Halil Yınanç¹¹⁹, Osman Turan¹²⁰, Mehmet Altay Köymen¹²¹, İbrahim Kafasoğlu¹²², Erdoğan Merçil¹²³, Bülent Özkuzugüdenli ve Osman G. Özgüdenli¹²⁴'yi zikredebiliriz.

---

¹¹⁰ Makalenin adı Selçuklu Devrinde Tarihçilik.

¹¹¹ Bkz. Yekubi Ajnd, *İran'da Tarihçilik*, Tahran, yay, h.ş.1360/1981, s.51.

¹¹² Şehirzad Sasanpur, *pejuheş nameh tarih*, VIII, no 30, yay 2013, s.106.

¹¹³ Bkz. Jean Aubin, *Denx sayyids de Bam au Xve siecle. Contribution a l'histoire de l'Iran timouride*, Wiesbaden 1956, s.424-425. Özkuzugüdenli, a.g.m., s.162.

¹¹⁴ Bkz. Beatrice Forbes Manz, "Local Histories of Southern İran", *History and Historiography of Post- Mongol Central Asia and the East. Studies in Honor of John E. Woods*, ed. J. Pfeiffer- S.A. Quinn, Wiesbaden 2006, s. 269-270. Özkuzugüdenli, a.g.m., s.162.

¹¹⁵ İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve zamanı (1405-1447)*, TTK yay., Ankara,1994, s.xx.

¹¹⁶ Aka, *Târih-i Kebîr* (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk) yazar Câfer b. Muhammed el- Hüseyini, TTK yay., Ankara, 2011, s. 5, 7.

¹¹⁷ Aka, *Timurlular*, TDV yay., Ankara,1995, s. 90, 217.

¹¹⁸ Musa şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi* (Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir 2007).

¹¹⁹ Mükrim Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri, I, Anadolu'nun Fetih*, İstanbul 1943, s.13, 46; Özkuzugüdenli, a.g.m., s.162.

Eseri kısmen neşreden Mehdi Beyani, *Câmi'ü't-Tevârih Hasani'yi* inceleyenken, Efdalüddin Ebu Hamid Ahmed b. Hamid-i Kirmani'nin günümüze ulaşmayan *Bedayi'u'l- Ezman Fi vekayi-i Kirman* isimli eserinin buraya kaydedildiğini fark etmiş ve kaybolan bir eseri böylece ortaya çıkarmıştır¹²⁵. *Câmi'ü't-Tevârih Hasani'nin* Timur tarihi ile ilgili kısmı, Hüseyin Tabâtabî ve İrec Afşâr tarafından Karaçi üniversitesi yayınları arasında neşredilmiştir¹²⁶. Tahran ve İstanbul nüshalarının birlikte kullanıldığı bu neşir, Timurcular tarihi araştırmacıları açısından önemlidir. Selçuklular kısmı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Bülent Özkuzugüdenli tarafından doktora tezinde İstanbul ve Tahran nüshalarını kullanmıştır¹²⁷.

*Câmi'ü't-Tevârih Hasani'*de yer alan, özellikle Sultan Sencer dönemiyle ilgili ayrıntılı bilgilerin önemli bir kısmının, anonim Sencer-nâme, Rûz-nâme-yi Sencerî veya Târih-i Rezm-nâme-yi Sencerî ya da Târih-i nâme-yi Sencer isimleriyle bilinen

¹²⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 505 (Burada eserin fatih nüshasının numarası sehven 4507 olarak verilmiştir); Özkuzugüdenli, a.g.m., s. 162.

¹²¹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, V, İkinci İmparatorluk Devri*, s. 309, n.1, 320, 405, n. 2, 406, n. 3,407, 408, 409, 410, 411, 412, 416, 439, n. 6, 440, 441, 460, n.1, 494; Özkuzugüdenli, a.g.m., s. 162.

¹²² İbrahim Kafasoğlu, "Selçuklular", *İA*, C.X, s. 353, 357 (burada esrin fatih nüshasının numarası hatalı olarak 4507 olarak verilmiştir), 414; aynı yazar, *Harezşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 1992, s. 16; Özkuzugüdenli, a.g.m., s. 162.

¹²³ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri, Salgurlar*, Ankara 1975, s. XVI; aynı yazar, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989, s. XVI, 151; Özkuzugüdenli, a.g.m., s.162.

¹²⁴ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklar, I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013, s.33, 56, 88, 112, 136, 271,275; özkuzugüdenli, a.g.m., s.162-163. Ayrıca Osman Gazi Özgüdenli tarafından hazırlanan Sultan Sencer ve Kara-Hitâyler-Katvân Savaşı (536/1141) isimli Yüksek lisans Tezi'de ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bkz. Osman G. Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-hitâyler – Katavân Savaşı (536/1141)*, s. XVI-XVIII, 52-73.

¹²⁵ Bkz. Mehdi Beyani, *Efdaluddin Ebu Hamid Ahmed b. Hamid-, Kirmani, Bedayi'ül-ezman fi vekayi-i Kirman*, Tahran 1947.

¹²⁶ Bkz. Tabatabai-Afşar, a.g.e.

¹²⁷ Bkz. Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdi'nin Câmi'ü't-Tevârih-i Haseni İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme)*, I-II, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 161.

ve günümüze ulaşmayan bu esere dayandığı anlaşılmaktadır¹²⁸. Müellif kitabının birkaç yerinde bu eserden yaptığı aktarmalara atıflarda bulunmaktadır¹²⁹.

İbn Şehab'ın yararlandığı kaynaklardan olup, günümüze ulaşmayan bir diğer eser ise *Tarih-i Kâvâmi*'dir¹³⁰. İbn Şehab, muhtemelen umûmî bir tarih kitabı olan *Tarih-i Kâvâmi*'den Gazneliler ve Saffariler kısmını yazarken yararlanmıştır¹³¹.

Câmi'ü't-Tevarih Hasani'yi önemli kılan bir diğer husus, günümüze ulaşmayan Efdalüddin Ebu Hamid'in, *Bediü'z-Zaman fi Vaka-i Kirman* adlı eserinden özellikle Karahanlılar ve Kirman Selçuklularını yazarken geniş ölçüde alıntı yapmış olmasıdır¹³².

Bunların dışında İbn Şehab'ın yararlandığı kaynaklar arasında özellikle Reşidüddin Fazlullah'ın *Câmi'ü't-Tevarih*'i ve Cüveyni'nin *Târîh-i Cihânguşâ* isimli eserleri saymak gerekir. Müellifimiz özellikle Türk kavimleri ve Turan hükümdarları hakkında bilgi verirken bu kaynaklardan oldukça yararlanmıştır.

Timur devrini, Şerefeddin Ali Yezdi'nin *Zafername* adlı eserinden aynen yazdığını ifade eden¹³³ İbn Şehâb, eserinin son kısmında Timur'un vefatından sonra Timuruların hüküm sürdüğü coğrafyada yaklaşık elli yıllık süreçte ortaya çıkan toplumsal olaylar ve yaşanan gelişmeleri aktarmakla bölge tarihine ışık tutmaktadır.

2) CÂMÎ'Û'T-TEVÂRÎH'E DÂİR

A) CÂMÎ'Û'T-TEVÂRÎH'İN YAZILDIĞI DÖNEMİN ÖNEMİ

Emir Timur'un Otrar'da kısa süren bir hastalık sonucu 18 Şubat 1405 tarihinde 69 yaşında ölümü üzerine bazı begler, Emir Timur'un vasiyetini yerine getirmek için Kandahar'da bulunan Pir Muhammed'e haberci göndererek, dedesinin ölümünü ve

¹²⁸ Eserin ismi *Câmiüt-Tevarih*'inin müellif kısımlarında farklı şekilde kaydedilmiştir (Hasani_Yezdi/Fatih, vr. 194a, 201a, 207a) : Bkz. Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdi'nin Câmi'ü't-Tevarih-i Haseni İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı*, s. 153.

¹²⁹ Hasan-ı Yezdi/Fatih, vr.194a, 201a, 207; ayrıca bkz. Özkuzugüdenli, a.g.t., s. 153.

¹³⁰ Tahran nüshası, s. 251, 252, 322; bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 80.

¹³¹ Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 84-85.

¹³² Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 89,103, 105.

¹³³ Tahran nüshası, s. 659.

veliahd t y n edildiğini, acele Semerkand'a gitmesini bildirmişlerdi. Ayrıca Bağdad'da bulunan Ebu Bekir'e, Tebriz'deki Mirza  mer'e, Herat'taki küçük oğlu Şahruh'a ve Miranşah'a da mektuplar göndererek ölüm haberi bildirilmiş ve kendi bölgelerini muhafaza etmeleri istenmiştir. Timur'un cesedini Otrar'dan, Semerkand'a götürürken, bir kurultay düzenlediler. Burada yapılan görüşmelerden sonra Kandahar'ın uzak olması, Pir Muhammed'in gelmesinin uzun süreceği ve bu arada karışıklıkların ortaya çıkabileceği gerekçesiyle Timur'un torunu Halil Sultan'ın hükümdar ilan edilmesinin uygun olduğunu söylediler. Ancak Halil Sultan'ın hâkimiyeti kısa sürdü.

Beglerden bazıları Semerkand'ın Şahruh'a tesliminin uygun olacağını ifadeye başlamışlardı. Rebiülevvel-Rebi l hir 779/Ağustos 1377'de Semerkand'da doğmuş olan Emir Timur'un oğlu Mîrzâ Şahruh¹³⁴, 1409 yılında Semerkand'ı ele geçirdi ve M ver unnehir'e hâkim oldu. Şahruh'un hâkimiyeti ele geçirmesiyle Emir Timur'un mirası için girişilen mücadeleler de sona ermiş oldu¹³⁵.

Mirza Şahruh, Her t'ı başkent yaptı¹³⁶. Ardından Harezm bölgesini de ele geçirdikten sonra (1413), gözünü batıya çevirdi. Aynı yılın gözünde Herat'tan hareket eden Mirza Şahruh yeğeni Mirza İskender'e Azerbaycan'ı Kara koyunlulardan kurtaracağını bildirerek ordusu ile kendisine katılmasını buyurmuştu. Ancak Mirza İskender bunu reddedince Mirza Şahruh, Tebriz yerine İsfahan  zerine yürümenin daha uygun olacağına karar vererek, buraya gelmiş ve İsfahan bir süre kuşatıldıktan sonra düşmüş, kardeşi Mirza Rüstem'e teslim edilen Mirza İskender onun tarafından gözlerine mil çekilerek k r edilmişti. Mirza Şahruh, İsfahan'ı Mirza

¹³⁴ Şihabüddin-i Abdullah b. Lutfullah b. Abdürreşid Hafız-i Ebru, *Zübdetü't-Tevarih*, C.II, Tsh. S. K. Cevâdî, *Viz ret-i Ferheng  İşad-i İslâmî*, Tahran 1372, s.978; Gıy sed n b. Hâce H mamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed Handmir (Khwandamir), *Habibu's Siyar*, Central Asian Sources I, The Reign of The Mongol and Turk, Part Two: Shakrukh Mirza-Shah İsmail, Translated Edt. by. V. M. Thackston, Sources of Oriental Languages and Literatures, Ed. by şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard 1994, s. 307.

¹³⁵ Bkz. Aka, *Timur ve Devleti*, TTK yay., Ankara, 1991, s. 34,35.

¹³⁶ Abdürrezzak Semerkandi, *Matla-ı Sadeyn ve Mecma'-i Bahreyn*, Neşr. A. Nevai, Kitabhane-i Tahuri, Tahran 1974, s.134; Ahmed İbn'e Huseyin'e Katib, *Tarih-i cadid-i Yezd*, yay. İrec-i Afşar, Tehran 1345 ř 1966, s.228, 234.

Rüstem'e, Hemedan ve Huzistan'ı Mirza Baykara'ya, Fars bölgesini ise kendi oğlu İbrahim Sultan'a vererek, Yezd üzerinden Herat'a dönmüştür (1414)¹³⁷. 1416 yılında Mirza Şahruh, Fars bölgesine kadar uzun ve başarılı bir seferde bulunmuş ve böylelikle Acem Irak'ı ve Güney İran'da Mirza Şahruh'un hâkimiyetini tanımak istemeyen Ömer Şeyh'in oğulları nüfuzuna kesin olarak son verilmişti¹³⁸.

1420 yılına gelinceye kadar Mirza Şahruh, Emir Timur'dan kalan ülkenin büyük bir kısmında hâkimiyetini sağlamakla birlikte, batıda henüz ciddi hiçbir faaliyette bulunmamıştı. Emir Timur'un ölümü üzerine yeniden siyasi sahnede görünen Kara Koyunlu Yusuf Beg, bir yandan oğlu Miranşah ve torunu Ebu Bekir'i üst üste iki kere yenerek (1406 ve 1408), Yusuf Beg'in ölümüne¹³⁹ ve Miranşah'ın kaçmasına neden olurken, öte yandan eski arkadaşı Celayirli Sultan Ahmed'i ortadan kaldırmak suretiyle (1410), Azerbaycan'a kesin olarak hâkim olunca, Timurluların tehlikeli bir komşusu haline gelmişti. Üstelik 1402 tarihli Ankara savaşı'ndan sonra parçalanmış Osmanlı Devleti yeniden toparlanmış, vaktiyle Emir Timur'un yüksek hâkimiyetini tanımış olan Çelebi Mehmed'in faaliyetleri de Herat'ta endişe konusu olmaya başlamıştı. Anadolu birliğinin yeniden kurulmasından rahatsız olan Mirza Şahruh, 1416'da Çelebi Mehmet'e gönderdiği mektubunda, Osmanlıların vaktiyle Timur'un canlandırdığı Anadolu beyliklerine karşı olan tutumlarından duyduğu rahatsızlığı bildirdi. Diğer taraftan daha önce Emir Timur'a olduğu gibi şimdi de Şahruh'a Anadolu'ya gelmesi için davet mektupları gönderilmeye başlanmıştı. Hâlbuki Osmanlı hükümdarları ikinci bir Timur tehlikesi ile karşı karşıya gelmek istemiyor ve gaza ile uğraşmayı Timurlular ile anlaşmazlık yaratmaya tercih ediyorlardı. Çünkü Şahruh'un, babasının fethettiği yerleri yeniden istilâ ile Boğazlar üzerinden Balkanlar'a ve Kırım'dan tekrar Azerbaycan'a dönmek niyetinde olduğu söyleniyordu¹⁴⁰. Hem Orta Doğu'da gücünü göstermek hem de kendisine bir türlü baş eğmek istemeyen Kara Koyunlulara ağır darbeler indirmek üzere Mirza Şahruh 1420,

¹³⁷ Bkz, Aka, *Timur ve Devleti*, s. 56.

¹³⁸ Bkz, Aka, *Timur ve Devleti*, s. 57.

¹³⁹ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyar-ı Bekriyye*, yay., Faruk Sümer-N. Lugal, T.T.K., Ankara 1962-64, s. 77.

¹⁴⁰ Bkz. Ebu Bekr-i Tihrani, s. 60.

1429 ve 1434 yıllarında Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kalabalık asker ile gelmiş ise de Kara Koyunlu Türkmenleri meselesi onun sağlığında çözülenemeyen bir konu olarak kaldı.

Mirza Şahruh'tan sonra ortaya çıkan Mirzalar arasında bulunan Özbekler, Cihanşah döneminde faaliyetlerini daha da arttırdılar. Maverâünnehr ve Harezme akınlarda bulunan Özbekler, Mirzalar arasındaki mücadelelerde de faal bir rol oynadıkları gibi devlete son veren unsur olmuşlardır.

Mirza Şahruh, 1446'da kendisine karşı ayaklanan torunu Sultan Muhammed üzerine gittiği Rey yakınında öldü (12 Mart 1447). Zamanında Timurluların bütün savaşlarda galip gelmesine bakarak Mirza Şahruh'un uzun süren saltanatının başarılı olduğu hükmü verilebilir. Zira o, Azerbaycan ve Arap Irak'ı hariç, devletin kırk yıl daha parlak bir şekilde devamını sağlamıştı. Bu başarısında her ne kadar babasından kalan hazine ve ordu ile Emîr Alike Kükeltaş ve Celâleddîn-i Fîrûzşâh gibi kıymetli ve güngörmüş devlet adamları varsa da Mîrzâ Şahruh'un da hem devlet yönetme hem de adam seçme konusundaki kabiliyetini de göz ardı etmemek gerekir¹⁴¹.

Emir Timur'un ölümünün ardından süre gelen uzun mücadelelerden sonra Halil Sultan tutsak alınıp (1409) Acem Irak'ına gönderilince, Maverâünnehr'in idaresi Mirza Uluğ Bey'e bırakıldı ve o ölünceye kadar Semerkan'da kaldı. Paraları üzerinde ve hutbede Mirza Şahruh'un adı geçtiğinden, çağdaşı tarihçiler Mirza Uluğ Bey'i bir hükümdar olarak görmezler. Hâlbuki o, 1425 tarihli bir kitabede, daha babasının sağlığında ve Mirza Şahruh'tan hiç söz edilmeksizin "en büyük sultan, bütün kavimlerin hükümdarlarının efendisi ve yeryüzünde Tanrının gölgesi" olarak gösterilmiş; 1427'de kendisine ithaf edilen bir eserde ise "Sultanların en büyüğü, en 'âlimi" olarak nitelendirilmiştir.

Mirza Uluğ Bey, babası Mirza Şahruh zamanında başkent Herat'a seyahatinden başka ülkenin diğer yörelerine gitmemişti. Mirza Şahruh'un batıya yönelik seferlerine onun gönderdiği yardımcı birlikler katılıyor, fakat o, kendi bölgesine

¹⁴¹ Bkz, Aka, *Timur ve Devleti*, s. 144.

yakın yerlerde cereyan eden savaşlara bile bizzat katılmıyordu. O, Mirza şahruh'un sağlığında, tek oğlan olmasından dolayı veraset konusu ile ilgilenmemişti. Mirza şahruh, Rey'de ölünce hanımı Gevherşad Aęa¹⁴², Mirza Uluğ Bey'e yaranmak için Mirza Uluğ Bey'in oğlu Abdullatif'e kumandanlığı üstlenmesini teklif etmişti. Bu görevi yüklenen Abdullatif, dedesinin cenazesini ile birlikte Horasan'a doğru yola çıkmış ve Nişâbur'a gelmişti. Ancak burada iken şahruh'un Herat'ta bırakmış olduğu torunu Alaudevlenin hazinesini ele geçirerek Meşhed'e ordu gönderdiğini öğrenmişti. Herat'tan gönderilen ordu Nişâbur hazinesini ele geçirerek Meşhed'e ordu gönderdiğini öğrenmişti. Herat'tan gönderilen ordu Nişâbur yakınında baskınla Abdullatifi tutsak aldı. Bu durumda Mirza Uluğ Bey'in hükümdarlığı tehlikeye düşmüş oluyordu. Bunun üzerine Horasan'a yürüyen Mirza Uluğ Bey, oğlunu kurtarmayı başarmış; ancak Horasan'da kalmayı kendisi için uygun görmemişti. Özbeklerin Semerkand yakınlarına gelip, onun Herat yöresinde yaptığı gibi, şehrin etrafını yağmaladıklarını haber alınca, babasının cesedi ve şahruh'un dünyanın çeşitli yerlerinden Herat'a getirttiği sanatkârlar, bazı değerli eşya ve ele geçirebildiği hazineleri alıp, oğlu Abdullatif'i Herat'ta bırakarak Semerkand'a doğru uzaklaşmıştı (1448). Buna rağmen o, ertesini yılın başlarında Horasan'ı işgali düşünürken, kendi oğlu ile savaşmak zorunda kaldı. Mirza Uluğ Bey ve Abdullatifin ordusu Ceyhun'un iki yakasında karşılıklı bir süre beklemişler, ancak çarpışma olmadan Mirza Uluğ Bey dönmek zorunda kalmıřtı¹⁴³. Bir süre sonra o, yeniden Abdullatif üzerine yürümüştü. Baba ile oğlu arasında meydana gelen savaş Mirza Ulu Bey'in yenilgisi ile sonuçlanmıştı (Eylül 1449). Kendiliğinden oğluna teslim olmayı uygun gören Mirza Uluğ Bey'e Abdullatif başlangıçta hac ibadetini yerine gitirme izni vermiş, lakin gıyabında yapılan yargılama sonucunda Mirza Uluğ Bey'in vaktiyle Abbas adlı birinin babasını

---

¹⁴² Gevher şad Ağa: Uluğ Bey'in annesi ve Çağatay asilzadelerinden Gıyaseddin-i Tarhan'ın kızıdır. Kişlik, Cengiz Han'ın hayatını kurtarmakla ün yapmıştır. Onun tarafından tarhan yapılmıştır. Moğol asıllıdır. Kişlik'in Moğol boylarından Uranut, Kilkinut veya Sulduz boylarına mensup olduğu ile ilgili farklı kayıtlar mevcuttur. Kişlik aynı zamanda Çağatay'ın emirleri arasında da yer almıştır. Ando Shiro, *Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-Ansab*, Berlin 1992, s. 117-118; Gevher şad 1388 yılında Emir Timur'un oğlu Mirza şahruh ile evlenmiş dirayetli bir hükümdar eşidir; Ayrıntılı bilgi için bkz. Tacü's-Selmâni, *Tarihname*, (Çev. İsmail Aka), TTK, Ankara 1988, s. 62.

¹⁴³ W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. Tahiroğlu Akdas Nimert, İstanbul Vakaf Matbaası, 1930, s. 130,

öldürmüştü olmasından dolayı şeriata göre kısas hükmü verilmişti. Hac ibadetini yerine gitmek üzere Semerkand'dan ayrılan Mirza Uluğ Bey, kısa bir süre sonra yolda durdurulmuş ve Abbas, kılıç ile 25 Ekim 1449 onu öldürmüştü¹⁴⁴. Buhara'da inşa ettirdiği medresenin kapısı üzerine "İlim tahsil etmenin kadın-erkek bütün müslümanlara farz olduğu" hadisini yazdırmıştı. Astronomi ile ilgili eser yazarı olması dolayısıyla onun hükümdarlığı gölgede kalmıştır. Tarihçilerin deyimi ile "Eflatun'un bilgisi ve Feridun'un haşmetini" üzerinde toplamış olan Emir Timur'un bu torunu, daha küçük yaştan itibaren devlet işlerine sırt çevirerek kendini matematik ve astronomiye adayan idealist bir bilgin hüviyetine bürünmüştür. Ana dili olan Türkçeden başka Farsça ve Arapça'da biliyordu¹⁴⁵.

1449 yılı sonlarına doğru Maverünnehir'de Abdullatif'in hâkimiyeti artık tamamen yerleşmiş gibiydi. Semerkand, Mirza Uluğ Beg zamanındakinden oldukça farklı bir görünüm almıştı. Abdullâtif devrinde din adamları için hoş, halk ve ordu için kötü bir devir olmuştur. O, itaatte en küçük bir yanlışı göstereni cezalandırırdı. Bu yüzden onun idaresinden memnun olmayanlar isyan etmeye bir türlü cesaret edememişlerdi. Ama Abdullâtif bir suikast düzenlendi. Katil, hükümdarı öldürdükten sonra kaçarak Türkistan (Yesi) şehrine gelmiştir. Fakat aslında kaçmasına gerek yoktu. Çünkü Abdullâtif'in öldürülmesinden sonra idare onun düşmanlarının eline geçmişti.

Ayaklananlar, Mirza Abdullah'ı hapisten çıkararak tahta oturtular. Abdullah, Semerkand hazinesindeki parayı askerlere dağıtmakla işe başlamak zorunda kalmıştı. Abdullah'ın yumuşak davranışı ile sanki Mirza Uluğ Beg zamanı geri gelmiş gibi idi. Abdullatif'in ölüm haberi üzerine Buhara şehrin ileri daruga ve kadısı, tutsak bulunan Ebu Said'i serbest bırakarak, ona biat etmişlerdi. Ebu Said hemen Semerkand üzerine

---

¹⁴⁴ Ebu Bekr-i Tihrani, s. 306; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 79; Beatrice Forbes Manz, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, Cambridge 2007, s. 266; Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s. 133, 134.

¹⁴⁵ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, yay. Abdülhüseyn Nevaî, II/2 Tahran 1372 h.ş, s. 686; Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, s. 1. h.ş, s. 20-21; Devletşah-ı Semerkandî, *Tezkiretü's-Şuarâ*, yay. Muhammed Ramazanî, Tahran 1366 h.ş, 1987, s. 272-273 ; Aydın Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkanddeki İlim Faaliyeti hakkında Gıyasüddin-i Kâşî'nin Mektubu*, Ankara 1960, s. 75, 82, 85, 86.

yürümüş, fakat yenilerek kaçmıştı. Abdullah'ın ise Semerkand'ı ele geçirmek isteyen diğer bir düşmanı Baysungur oğlu Alâuddevle ile mücadele etmesi gerekmişti. Abdullah, Alâuddevle yüz yüze gelmiş ama taraflar çarpışmadan geri dönmüşlerdi.

Bu dönemde Ebu Said, Türkistan (Yesi) şehrini ele geçirmişti. 1450/51 senesi başında Abdullah'ın Semerkand'dan gönderdiği ordu şehri kuşattı. Fakat Ebu Said, Özbek elbisesi giydirerek çevreye gönderdiği askerleri ile, Özbek hanı Ebu'l Hayr'ın yardım için gelmekte olduğu söylentisi çıkararak, kuşatanları aldatmayı başardı. Bunun üzerine ordu kuşatmayı kaldırdı. Ama bu defa Abdullah'ın kendisi sefere çıktı. Bu hadiseyi Ebu Said, gerçekten Özbeklerden yardım istedi. Ebu'l Hayr bunu fırsat bilerek, Ebu Said ile birlikte Semerkand üzerine hareket ettiler. Şiraz köyü yakınlarında 1451 yılı Haziran ayında kendilerinden daha kalabalık olan Çağatayları yenilgiye uğrattılar. Abdullah da öldürülen askerlerin içinde bulunuyordu. Galip gelenler, bundan sonra karşılarında direnme görmeden Semerkand'ı ele geçirdiler, Ebu Said'i Semerkand'da tahta oturtular. Ebu'l Hayr, Mirza Uluğ Beg'in kızı ile evlenerek kendi yurduna geri dönmüştür.

Türkistan ve Horasan'da bu olaylar olurken, Sultan Muhammed kendisini Irak-ı Acem'de hükümdar ilan etmiş, Karakoyunlu Cihanşah'ın taaruzuna uğramış ve Kazvin ile Sultaniye, Karakoyunluların eline geçmişti. Herat hâkimi Mirza Babür 1451 yılında kardeşi Sultan Muhammed'i öldürdükten sonra, Acem Irak'ı ve Fars bölgelerini de kendi topraklarına kattı. O bundan sonra Şahruh'un halefi tavrını takınarak Rey'den Karakoyunlu Cihanşah'a âmirâne bir mektup gönderip, vaktiyle Şahruh'un zamanı gibi, şimdi de kendisinin ili olmasını, eskiden olduğu gibi vergi göndermesini istemişti. Kendini ondan daha güçlü gören ve Timurluların artık zevale yüz tuttuğunu gayet iyi bilen Cihanşah, Tebriz'de bütün ordusunu toplamış ve oğlu Pir Budak idaresindeki bir orduyu Acem Irakı'na göndermiştir. Kum, Save, İsfahan şehirleri ile Fars ve Kirman tarafları kolaylıkla ele geçirildi¹⁴⁶.

---

¹⁴⁶ Aka, "Timurlular", *Türkler*, cilt 15, Ankara, 2002, s. 893-898.

İbn Şehâb, Timurlu hükümdarlarından; Şâhruh, Mirza Uluğ Bey, Abdüllatif, Mirza Abdullah, Ebû Said ve Ahmed dönemlerine şahit olmuş bir müelliftir. Timurlu Devleti'nin kurulup genişlemesinden sonra, İran coğrafyasında her bakımdan ciddi bir gelişme olmuştur. Timur devrinde ticaret canlanmış, tarıma gereken önem verilmiş, din ve bilim adamları, edebiyatçılar, tarihçiler ve sanatkârlar korunmuş ve desteklenmiştir. Ulaşılan seviye, bu dönemin “Timurlu Rönesansı” olarak anılmasını sağlamıştır¹⁴⁷.

Timur'un ve özellikle Şahruh'un vefatından sonra, Timurun torunları arasında taht kavgaları başlamış, pekçok bölgeyi perişan ve harap eden savaşlar olmuştur. Ortaya çıkan iç ve dış karışıklıklar, Timurlu Devleti'nin yıkılışına kadar hiç durmadan devam etmiştir. Buna rağmen Timurlu hükümdarlar ve devlet adamları bilimin ve edebiyatın gelişmesini savunmuş, desteklerini kesmemişlerdir. Dolayısıyla İlhanlılar döneminde görülen olumlu gelişmeler, Timurlular devrinde de devam etmiştir. Bu vesileyle Timurluların hâkim olduğu coğrafyada pek çok eser kaleme alınmıştır¹⁴⁸.

Timurlu ülkesinde müverrihler ve özellikle din adamları eser verilebilecek iyi bir ortam yakalamışlar, gerek eser telifi bakımından gerekse düşünsel hareket bakımından ilerleme kaydetmişlerdir. İbn Şehâb da bu ortamda, 60'lı yaşların başında Câmî'ü't-Tevârîh'i Hasani yazmaya girişmiştir. Devrinde şahit olduğu pekçok olayı ve tecrübelerini söz konusu kitabını yazarken kullanmıştır. Eseri hiç kuşkusuz Timurlu dönemi açısından çok önemli bir eserdir. Özellikle Câmî'ü't-Tevârîh'in altıncı kısmının yedinci ve sekizinci bölümü çok önemlidir. Çünkü müellif bu kısımlarda bizzat veya dolaylı olarak şahit olduğu olayları aktarmıştır. Yine mansıp sahibi olarak ömrünün önemli bir kısmını geçirdiği Kirman şehri ve

¹⁴⁷ Bkz. Aka, “Timurlular”, *DİA*, C.41, s. 179.

¹⁴⁸ Nizâmeddîn-i Şâmî'nin *Zafername*'si, Şerefeddin Ali Yezdî'nin; *Zafernâme*'si, Natanzî'nin *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'ini*'si, Hâfız-ı Ebrû'nun *Mecmû'a* ile *Zübdetü't-Tevârîh-i Bâysunguri*'si, Abdürrezzâk es-Semerkindî'nin *Matla'-ı Sa'deyn* ile *Mecma'-ı Bahreyn*'i, Mirhând'ın *Ravzatü's-safâ*'sı, Hândmîr'in *Habîbü's-Siyer*'i, Vâsîfî'nin *Bedâyi'u'l-vekâyi'si* ve Ali Şîr Nevâî'nin *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eserleri örnek olarak gösterilebilir. Krş. Ali Mir Ensari, “Timuriyan” *DMBİ*, XVI, 482-483.

yöresini anlattığı bölüm, yerel tarihçilik ve sosyal hayat açısından önemlidir. Çünkü müellif burada Kirman'ın tarihine, şehrin önemli kişilerine, sosyal ve ekonomik durumuna değinmektedir¹⁴⁹.

Câmi'ü't-Tevârîh'in bizim tezimize konu olan kısmı da, Moğollar ile o dönemde hüküm süren hanedanlara dair kayıtların yer aldığı alıntılar sırasında, mevcut bilgileri pekiştirecek bilgilerin verilmesi açısından önem arz eder.

B. MÜELLİFİN CÂMİ'Û'T-TEVÂRÎH'TE TAKİP ETTİĞİ METOD

1.Yazım şekli, terkipler ve deyimler

İbn Şehâb, Câmi'ü't-Tevârîh'i Hasani'yi kaleme alırken yararlandığı kaynaklara dair bilgi verirken eserinin bir yerinde 20¹⁵⁰, bir diğer yerde ise 50¹⁵¹ ayrı kaynaktan yararlandığını belirtmektedir. Yazar, eserini yazmaya, Şahruh'un torunları'dan Mirza Sultan Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Baysungur b. Şâhruh adına H 855 [M.1451] yılında başlamıştır. Sultan Muhammed H 855 yılı Zilhicce ayında [25 Aralık 1451-22 Ocak 1452] kardeşi Babür Bahadır Hân tarafından öldürülmesi üzerine kitabı, Babür Bahadır Han'a sunmuştur¹⁵².

¹⁴⁹ Mesela şu kayıtlar konunun anlaşılması açısından örnek olabilir: İbn Şahab yaşadığı bu dönemde şahit olduğu toplumsal olayları kaydetmiştir, şöyleki Gaddar memurlar bir müslümanda bir dinar para görürse behâne ile onu para almak için tutukluyordu (zilhecce 856- M.1452-53. Aralık/Ocak). Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 108; Düzensiz aç ordu, bir men arpayı on dinara ve buğdayı ise yirmi dört dinara alamıyordu. Bkz. Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s.120; Kirman şehrinde kadim zamanının tahıl pazarının tahılları devlet deposunda bulunmaktaydı. Münafikler depoyu kapatarak ve tahıl fiyatının pahalı olmasına neden olmuşlardır. Kirman'ın yoksulları bir men ekmeği, on dinara alırlardı ve et ise on iki dinardı, fakat fiyatı on beş dinara ulaştı ve diğer türler ise böyle idi yani herşey pahalı olmuştu. Her cins bir dinar idi, bir dinar Kepeki oldu.... Bkz. Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 125; Her halükârda bir gurup evbâş Tazik (Mirek Şirvani), iki sene bir ay da güç ele geçirmiş ve işi Allahın halkına haksızlık incitmek olmuştur. Halk bu gurupdan usanmıştır. Bkz. Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s.129; Eberkuh'da ise halk göç etmiş fazla kişi kalmamıştır. Âlemin malı bağlanmış baykuş ve bazı hayvanlara bile yemek az bulunuyordu, gül ve dut yaprağı vb yer duruma gelmişlerdi, bir men ise altı dinara alamıyordu. Hurma çekirdeği ununun değeri bir men iken, on iki dinar alır olmuş, ve neredeyse eski deri, deriden yapılmış eski sufrayı yiyorlardı. Bkz. Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁵⁰ Tahran nüshası, s. 8.

¹⁵¹ Tahran nüshası, s. 436, 636.

¹⁵² Tahran nüshası, s. 851. Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 36.

Emir Timur devrinin sonundan H 857'ye [M.1453] kadar olan kısmı ise bizzat şahit olduğu, dolaylı olarak öğrendiği veya güven duyduğu kimselerin aktardığı bilgilerden yararlanarak yazmıştır¹⁵³.

İbn Şehâb eserinde kendince önemli gördüğü olaylar hakkında bilgi vermeye çalışmıştır. Konu başlıklarında bahsettiği bazı kavimler hakkında kısa bilgi vermekle yetinmiş, bazılarını da ayrıntılı olarak anlatmıştır. Anlatımını şiirlerle destekleyerek kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Ayrıca olayların anlatımı sırasında yer yer tenkitlerde de bulunmuştur. Eserde olayların aktarımında yer yer abartılar (Moğol katliamları) gözüke de genel olarak kısa, öz ve kesin bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Edebi anlatım, şiirlerin dışında çok az görülür¹⁵⁴. Eser yer yer sade, bazı yerler ise oldukça ağır ve süslü üslup ile kaleme alınmıştır. İbn Şehâb şiir yazmayı ilgi duyması ve eserde kendini göstermektedir. Eserde menzum bölümler oldukça çok yer tutmaktadır. Hasan Yezdi'nin şiirlerine bakılırsa tarihçiliği şairliğinden üstündür. Metinde Kurândan ayet ve hadisler bulunmaktadır. Her iki eserde kâtibin hatalarına yer yer fazlası ile görülmektedir. İbn Şehâbın eserini dikkat ile mütalaa ettiğimizde Farsça, Moğolca ve Türkçe deyimler kullandığı görülür.

İbn Şehâb eserini yazarken, fazla ayrıntıya girmemiştir. Metin içinde çok sayıda terkip ve güzel söz kaydetmiş olmakla birlikte, anlaşılması zor ve karışık cümle kurmaktan kaçınmıştır. Anlattığı olayları ayet, hadis, çeşitli hikâyeler ve şiirlerle açıklamaya çalışmıştır.

Bununla birlikte İbn Şehâb'ın, kendisinden önceki tarihçilerden yaptığı geniş alıntıları naklederken, alıntı yaptığı eserin dil ve üslup özelliklerini olduğu gibi yansıttığı söylenebilir¹⁵⁵.

İbn Şehâb'ın eserinde kullandığı terim, ıstılah, rütbe, unvan ve sıfatlara baktığımızda özellikle şunları sayabiliriz: aka¹⁵⁶, ağa¹⁵⁷, big¹⁵⁸, hân¹⁵⁹,

---

¹⁵³ Tahran nüshası, s. 335; Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 46-112.

¹⁵⁴ Bkz. Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 46, 47.

¹⁵⁵ Tahran nüshası, s. A303-B344.

hakan¹⁶⁰, kaan¹⁶¹, tegin¹⁶², terhan¹⁶³ tovaçi¹⁶⁴, toy¹⁶⁵, tug¹⁶⁶, elçi¹⁶⁷, yesavol¹⁶⁸, yasak¹⁶⁹, kuşun¹⁷⁰, çerik¹⁷¹, yerak¹⁷², cuk¹⁷³, yağı¹⁷⁴, tuman¹⁷⁵, bars¹⁷⁶, Aağruk¹⁷⁷, karavul¹⁷⁸, çeper¹⁷⁹, eilğar¹⁸⁰, şilan¹⁸¹, hanki¹⁸², Suyurğamişi¹⁸³, siyurğal¹⁸⁴, daruga¹⁸⁵, yerliği¹⁸⁶, Kuzku¹⁸⁷, Guzguz¹⁸⁸, ulağ¹⁸⁹, akce ya akçe¹⁹⁰, kendelan¹⁹¹, öğülkay/öğülkan/İkilkay¹⁹², Bitikçigeri¹⁹³ dir.

¹⁵⁶ Tahran nüshası, آقا, bu terim anlam olarak reis, işveren, baba, dede, koca, büyük, s. A309, آقا و اینی, Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s.53.

¹⁵⁷ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 161. Bu terim hanım isminin yanında geliyor, hanım, eş, hala, saygı için herdeki hacelerin isminin başında kullanılır, örnek Ağa Mübarek.

¹⁵⁸ Tahran nüshası, بیگ, Uluğ Bey ya da Uluğ Beg, s. B310.

¹⁵⁹ Tahran nüshası, خان, Cengiz Han s. A303.

¹⁶⁰ Tahran nüshası, خاقانی, s. B340.

¹⁶¹ Tahran nüshası, قآن, s.A303, A308, bu unvan Moğol ve Çin padişahların lakabıdır.

¹⁶² Tahran nüshası, تگین, bu terim Türkçe Bahadır, kahrama, köle anlamındadır, s.B310.

¹⁶³ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, ترخان, s. 146 bu terim Moğul döneminde bazı şahıslara özel imtiyaz verilirdi. Örnek vergiden muaf olurdu.

¹⁶⁴ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 15, 42. Bu terim Fermanı ileten mrmur.

¹⁶⁵ Tahran nüshası, طوی, s. B337. Şenlik, düğün.

¹⁶⁶ Tahran nüshası, توق, توغ, bayrak, sancak, s.A311.

¹⁶⁷ Tahran nüshası, ایلچی, s.B322; Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁶⁸ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, يساول, s. 87, Teşryfat memuru, ordu öncüsü.

¹⁶⁹ Tahran nüshası, ياساق, bu terim halkın padişaha yıllık para ödemesi vergi olarak, asker göndermeden, s. A304, B315, A325.

¹⁷⁰ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, قشون, s. 14, 17, 38, bu terim ordu anlamında.

¹⁷¹ Tahran nüshası, چریک, bu terim orduda öncü kuvvet olarak ya eğitim görmemiş ordu anlamında.

¹⁷² Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, براق, bu terim ordunun savaş malzemesi, s. 18, 176.

¹⁷³ Tahran nüshası, جوق, bu terim gurup demektir, s. A331.

¹⁷⁴ Tahran nüshası, یاغی, bu terim isyankâr, s. A309, A312.

¹⁷⁵ Tahran nüshası, تومان, bu terim on bin demektir, s. B312, B325.

¹⁷⁶ Tahran nüshası, بارس, bu terim kaplan demektir, s. B325.

¹⁷⁷ Tahran nüshası, أغروق, bu terim Türkçe ordu ağırlığı anlamında, s.B333, A336; Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁷⁸ Tahran nüshası, قراول, bu terim öncü ordu ve güvenlik, s.B321, B334.

¹⁷⁹ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, چپر, bu terim bir memur ya asker padişahın ya emirin hükmünü iletmek için her menzilde ona at verilerk acele ile fermanı iletendir, s. 157.

¹⁸⁰ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, ایلغار, hızlıca hasımın üzerine yürümek, s. 49, 52.

¹⁸¹ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, شیلان, bu terim halk yemeği, ya genel halk yemekleri, s. 4.

¹⁸² Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, خانقی یا جانقی, جانغی, bu terim meşvert etmek, s. 32, 175.

¹⁸³ Tahran nüshası, سیورغامیش, bu terim misafir perverlik, s. A306, A326; Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s.14.

¹⁸⁴ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, سیورغال, bu terim belirli görev ve hizmet karşılığında kişilere verilen, yıllık geliri olan toprak. s. 107.

¹⁸⁵ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, داروغه, bu terim herhangi bir bölge veya şehrin idari ve askeri işlerini yürüten Darugalar, buldukları yerlerde yargı işlerini yürütüyorlar, bölgenin askeri ile sefere katılıyorlardı, s. 69.

¹⁸⁶ Tahran nüshası, یرلیغ, bu terim Padişahın hükmüdür, s. A306, B330.

¹⁸⁷ Tahran nüshası, کوزکو, bu terim Türkçe ayna değildir, s. A308.

¹⁸⁸ Tahran nüshası, گوزگو, bu terim moğolca ayna değildir, s. A308.

Câmi'ü't-Tevârîh Hasani'de müellifin, Firdevsî Şâh-nâmesi¹⁹⁴ ve Nizâmî-yi Gencevî'nin İskender-nâme'si¹⁹⁵ gibi bazı edebî eserlere de yer yer atıflar yaptığı görülmektedir. Yaptığı alıntılarında İbn Şehab'ın kendisine ait şiirleri de vardır. Yine çeşitli vesilelerle kaleme aldığı mersiyelerden söz edilebilir¹⁹⁶.

---

¹⁸⁹ Tahran nüshası, اولاغ, bu terim eşek ya yük taşıyan hayvandır, s. B331.

¹⁹⁰ Tahran nüshası, آچه یا آچه, bu terim altın ya cumuş para anlamındadır, s. A34; Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁹¹ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, کندلان, büyük çadır, şahlara açılan büyük çadır, s. 24.

¹⁹² Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, اکلکای, bu terim bağış, hediye, övülmüş, s.158; Bkz. Beyani. *Tahkik-i Der Ahval*, به لشکر او گلگای انعام داد دگر وعده نیک و فرجام داد او گلگای, او گلگان, s. 129.

¹⁹³ Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, بتکچی گری, bu terim Sultanın divanında katip anlamındadır, s. 175.

¹⁹⁴ Tahran nüshası, 538; Fatih nüshası, s. 127.

¹⁹⁵ Fatih nüshası, s. 22.

¹⁹⁶ Mesela Sultan Muhammed ve Emir Şemseddin Hacı için mersiye kaleme almıştır. ayrıca bkz. Tabatabai-Afşar, *a.g.e.*, s. 50; Beyani, *Tahkik-i Der Ahval*, s. 138, 139.

II. BÖLÜM

A. TÜRKÇE ÇEVİRİ

İran’da Cengiz Hân’ın, Evlatlarının ve Atalarının Tarihi

[A303] Altıncı bölüm, Cengiz Hân’ın İran’da hüküm süren çocukları ve tabileri hakkındadır. Bu tarihin önemli olan kısmının özeti İslâm padişahı adı ve lakabıyla anılan Gâzân Hân¹⁹⁷ zamanında yazılmaya başlanan ve Olcaytu¹⁹⁸ Bahadır zamanında tamamlanan Târîh-i Cihânguşâ’dan¹⁹⁹ verilmiştir. Târîh-i Cihânguşâ’nın Mukaddimesi şu şekilde inşa edilmiştir; Cihânı yaratana hamd-u senadan ve Hz. peygambere, ashâbına ve tabiine “Güç ve kuvvet sahibi Rabbin, onların isnat ettiği vasıflardan münezzehtir. Selam tüm peygamberlere ve hamd alemlerin Rabbi Allah’a!”²⁰⁰ şeklinde salat ve selamdan sonra, “bu mukaddimenin tertip edilmesi ve bu dibaçenin yazılmasının sebebi [budur ki]; Cihân padişahı Cengiz Hân’ı, onun ünlü atalarını, ecdadını ve meşhur uruğlarını ayrıntılı bir şekilde zikrini içeren bu kitabın müsveddesinden önce, hutbe [giriş] kısmında detaylı şekilde anlatılacağı gibi] [Sultan-ı said] Gâzân Hân’ın [enarullahu burhane [Allah onun delillerini ışıklandırсын]] fermanıyla, tomar halindeki evrak parçaları, ciltler ve yasa defterleri toplanıp düzenli hale getirildi”.²⁰¹ [Kitap yazılmaya başlandığında daha yazılışı

¹⁹⁷ Gâzân Hân, [d.671/1272-ö.703/1304] yedinci İlhanlı hükümdarıdır. Ayrıca bkz. Abdülkadir Yuvalı, “Gâzân Hân”, *DİA*, XIII, 429-431; [V. V. Barthold], *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, yay. TTK, Ankara 1990, 46; Vassaf, Şerefüddîn Abdullah b. İzziddîn Fazlillâh, *Tarih-i Vassaf*, haz. Abdûlmuhammed Ayeti, yay. Pejuhişgâh-i Ulum-u İnsani ve Mutaalat-i Ferhengi, Tahran 1383 ş., 1.

¹⁹⁸ Olcaytu Hân, [d.680/1282-ö.716/1316] sekizinci İlhanlı hükümdarıdır. Ayrıca bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Olcaytu Hân”, *DİA*, XXXIII, 345-347; Vassaf, *Tarih*, 20.

¹⁹⁹ Burada yazarın anlattığı kitap bildiğimiz Cihanguşay-i Cüveyni eseri değildir. Belki Reşidüddin Fazlullah’ın Gazan Han adına yazmaya başladığı Cami’ü’t-Tevarih eserini kastetmektedir. Yazar kitabın bu kısmını, Reşidüddin’in eserinden önemli olan yerleri özetlediğini anlatıyor.

²⁰⁰ Saffât sûresi, 180-182; Ayrıca bkz. Vassaf, *Tarih*, 2.

²⁰¹ Müellifin burada bahsettiği belgeler “Altın Defter” ismi altında Reşidüddin Fazlullah tarafından toplanmıştır. Altın Defter günümüze ulaşmamıştır. Bu belgelerdeki bilgilerin bir kısmı Çince ve Moğolca’ya aktarılarak “Moğollar’ın Gizli Kitabı” adlı eser derlenmiştir. Bkz. *Bib.*

tamamlanmadan sadece önsözünün bitirildiğinde] 11 Şevval 703'te²⁰² [17 Mayıs 1304] Gâzân Hân [Babü'l-Cennet olan Kazvin] yakınlarında vefat etti. O âdil ve kahraman padişahın temiz ruhu “*Ey Rabbine itaat eden huzura ermiş ruh! Dön Rabbine, sen O’ndan; O senden hoşnut olarak!*”²⁰³ sesine cevap verdi, [göğe] uçtu, beden hapisanesini bıraktı ve “garafat huldi berin ve şerefatı ala aleyyin fi mekadi sıdkı inde meliki muktedir”²⁰⁴ sözü üzere ev kurdu [vefat etti].

Şiir

Saygınlığı dünyanın saygınlığından daha yüksek olduğundan,
Yüce Allah’ın katı onun makamı oldu
Hak Teala’dan her an,
Onun ruhuna yüzbinlerce selam olsun.

Gâzân Hân, [veliahtığı konusunda] 5-6 yıl önce ısrarla, belagatlı ve öğüt verici [şekilde] vasiyetnamesinin; hâtonların, emirlerin, bütün devlet erkânı ve âyan ve hazretin huzurunda, hazretin ileri görüşlülüğü ve düşünceliliği gereğince [eserin] açık bir lisanla yazılmasını emretti. [Bu vasiyetnameye göre ise] Gâzân Hân’ın büyük kardeşi; yüce sultan, İslâm’ın şehinşahi, büyük kağan, bu günlerin sahibi, âdil hükümdar, dünyanın en mükemmeli, mutlu ülkelerin yöneticisi, bahtiyarlığın öncüsü, dine sahip çıkanların pehlivanı, memleketlerde adaleti yayan hükümdar, ülkede esas olan kanunların koyucusu, Sahip Kıran’ın merkezi, emniyet ve huzuru sağlayan, İslâm ve müslüman esaslarına bağlı, peygamberin şeriatının koruyucusu, Tanrı’nın lütfu, Muhammed milletinin töresini koruyan, Tanrı’nın bir hilal şeklinde doğan güneşi, Allah’ın yardımına ve teveccühüne mazhar olan, dine yardımcı olan padişah, Tanrı’nın lütûf gölgesi, her zaman antlaşmalara sadık ve seferlerde galip gelen Olcaytu Sultan [Sultan olarak seçildi ki bu sultanın] maksadı Cengiz Hân devletinin

²⁰² 704. Bkz. Hemedani, Reşidüddin Fazlullah, *Câmi’ü’t-Tevârih*, I, haz. Muhammed Rovşen - Mustafa Müsevi, yay. Elburz, Tahran 1373 h.ş., 1.

²⁰³ Fecr sûresi, 27-28.

²⁰⁴ Kamer sûresi, 55.

huzuru, müslüman milletin dertlerinin def'i ve huzurunun temini olup; [bu sayılanlar] onun padişahlık sıfatlarıdır.

Öyle bir bahtı açık ve uğurlu bir hükümdardır ki Zühal, Terazi burcunda onun saltanat evinin erkanını/temellerini berkiliyor. [Hilesiz Jüiter, Rub'-i Meskun/Yedi İklim memleketlerinin tapusunu onun uğurlu adına tescilliyor.

Merih²⁰⁵ gezegeni keskin kılıcını [onun uslanmayan] düşmanları ile **[B303]** savaşmak için kınından dışarı çıkarıyor ve Güneş [Sultan] kendi yüzünün nuru ile alemin düşüncesini süslüyor. Aydınlatıcı yıldız Venüs gezegeni ud ile onun mutluluğu için çalıyor. [Kusursuz olan Merkür, onun divanının mükemmeliği için titizlikle çalışıyor]. Ay ışığı hâle kemeri bağlayıp, Han'ın şöhretini, iyilik sesini ve ahlakını bütün dünyaya ulaştırıp böylece veliaht olarak saltanat tahtının varisi, tacın valisi ve hükümdarlık yüzüğünün incisi oldu.

Şiir

Memleket onla aydınlandı ve din ondan güç aldı

Padişahlık tahtı, onun varoluşuyla onurlandı ve [baht onunla gençleşti].

Elçilerin gelmesi ve casusların haberleriyle, şehinşahın kutlu ordusu, Allah'ın yardımıyla muzaffer askerlerin ordugahı ve afetsiz askerlerin karargahı olan Horasan memleketlerinden saltanat tahtının yeri ve memleket bayraklarının dalgalandığı yer olan Irak ve Azerbaycan'a doğru hareket etti.

Beyt²⁰⁶

Baht önünden, galibiyet ise arkasından

İsmet merkezinden ve zafer yan kollarından olmak üzere ilerledi

---

²⁰⁵ Merkür.

²⁰⁶ Kıta. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh*, I, 2.

hükümdarlara layık mükemmel rahmeti ve padişahlara yakışan fazla lütfuundan dolayı halk ve hizmetçilerin gönlünün rahatlığı için yolda ilerlerken sürekli arka arkaya elçiler gönderip hareketi ve ulaşması müjdesini veriyordu. Böylece incinmiş gönüllere merhem koyup herkese yardım müjdesi ve güven veriyordu. Herkes gönlü rahat ve düzenli bir şekilde guruplar halinde törenle onu karşılayıp kendilerini saltanat dergahının yer öpmesi ve ona hediye sumnası için hazırlıyordu. Böylece zikredilen yılın zilhicce ayının ikisi olan pazartesi günü İslâm şehri Ucan yakınında yüe orduya (veya büyük otağa) ulaştı.

Şiir

Hükümdarların sığınacağı ve padişahların güneşi, muzaffer ve başarılı bir şekilde talih ve devletin semasında geldi
Bütün hatunlar ve şehzadeler yüce hazretin kulluğuna vardılar ve kayıp perdesinin arkasından bahtın sesi şöyle seslendi:

Şiir

Ey [felek]! Müjdeler olsun ki: Tekrar memleketin semasından şeriatın güneşi, ululuk ufkuna vardı
Zulümün ve İslamiyeti kıskananların yok olmaları göründü
Cihânguşâ padişahın adaletinin delili kendini gösterdi.
solmuş olan talih ve baht bostanı tekrar hayat buldu
onun adalet suyu ile bitkilerin bitmesi ve canlanması şenlendi.

[Sultan] Birkaç gün önemli işlerle meşgul olup, memleket işleri konusunda kafa yordu ve çözümleri kayıt altına aldı. Ondan sonra, en mutlu ve mübarek saatte, yani 15 Zilhicce 703'te [27 Haziran 1304] pazartesi sabahı büyük kurultayı topladı.

Şiir

Uğurlu talih ve mübarek yıldızla
Bahtın ve mutluluğun bolluğuyla

Padişah, Cemşîd²⁰⁷ gibi tahta oturdu,
İnsanlar ve cinler onun hizmetine girdiler.
Onun hizmetinde yetenekli emirler ve iş bilen şahlar
Ayakta ve oturmuş vaziyetteydiler.
Gökyüzü kendi hareketini onun emrine vermiş,
Dünya işlerini onun buyruğuna sunmuştu.

Gerçek şu ki: Cihânın ve ilk insan Adem'in yaratılışından beri hiçbir asırda, hiçbir saltanat tahtı, böyle bir hükümdarı şerefleştirmemişti. Dünyanın ülkelerini kan arındıran kılıç darbeleri ve kale yıkan gürz ile fethetmiştir. Miras yoluyla elde ettikleri bazı yerleri ise savaş yapmadan ve rakipsiz elde etmemiştir. Özellikle padişahın culüsuna kadar Moğollar zamanında durumun alt-üst olduğu dönemlerde nedenli ızdırap ve karışıklığın ortaya çıktığını, fitne alevinin yükseldiğinde cilalı kılıçların kaç kanı toprağa doktüğünü ve kaç kelleni uçurduğunu, yağmalama pazarının işleliğini, her çeşitten olan mata ve cinsin bulunmaz olduğunu ve savaşlarda, tanınmış birçok saygın ve eşraf kesiminin evi ve barkının nasıl tahrip edildiğini ve soylarının tükendiğini herkes gördü, yaşadığı ve herkesin malumudur.] [bununla birlikte uzun bir süre yönetim zaafiyeti vardı. Her gün vuku bulan **[A304]** bir olay ıstıraba, ayrılığa neden oluyor ve bu durum da istikrarsızlığa neden oluyordu. İşte Saltanat sırası hümayuna [Gâzân Hân] geldiğinde ve onun devleti idare ettiği günlere ulaşıldığında, ezeli inayetin sahibi olan mimar ve zeval bulmayan mutluluğun ressamı, talih eyvanının temel tasarısını öyle bir şekillendirmiş ve o ihtişamlı sultanın tâkının [bina kemeri] revakını öyle bir surette kaplamış ki feleğin serkeş atı hadise torağından bir toz koparamadı ve feleğin düşmanca kılıç tutan buludundan bir damla kan bile yere dökülmedi. Emniyetli memleketlerin geniş bölgelerindeki korkunç ve tehlikeli yerleri zaptedilerek düzene sokulmuş tamamen halis ve arındırılmış bir şekilde, saltanat sığınacağıının yeri olan hazretin naipleri

---

²⁰⁷ Şâhnâme'de bahsedilen kahramanlardan biri. Bkz. Firdevsi, Hâkim Ebû-l'Kasım, *Şâhnâme*, Pejman Pur Hüseyin, Tahran 1391 h.ş., 25.

tasarrufu bölgesine ilave etmiş, parlak kılıcına rağmen inci saçan kaleminin dili bu beytleri feleğin durum sayfasına yazdı:

Şiir

Ey adaleti sağlayan! Adaletin zamanında:

Kılıç başını kınından çıkaramadı.

Dünyada devletin mahşere kadar yayıldı.

Kılıç, sadece şiirde seni övmek için kullanılır oldu.

Bu açık delillerden padişah hazretlerinin yüce Allah tarafından özel olarak seçilip onaylandığı ve o özellikleri temelini gayet sağlam olduğu belli oluyor. Düzgün ifade kullanmakta devrin Sahbân'ı²⁰⁸ ve padişahı övme açısından dönem Hassân'ı²⁰⁹ olan büyük fazilet sahiplerinden biri “İsimler ve lakaplar gökten inilir” sözü mucibince, [padişahın] mubarek adının harfleri hakkında etraflıca düşünüp aynı bu anlamı şu şekilde nazma dökmüştür:

Şiir

Geçen gece Hudâbende²¹⁰ [şahın adı hakkında], bir saat düşündüm ben de,

Bu isimde [herkesin bilemediği] bir anlam [mı] var [diye?],

- bu şaşkınlık içersindeydim ki şöyle duydum: Ey mubarek şahı seven kimse
- anlamı padişah için çok yakışan bu sözcük içersindedir
- Cemel [Ebced] hesabıyla tek tek “Şah Harbende²¹¹” kelimelerini hesapla
- ta ki anlamının “Saye-i Hass-ı Aferinende²¹²” olduğunu bilesin

²⁰⁸ Sahbân el-Vâilî, [Sahbân b. Züfer b. İyâs el-Vâilî el-Bâhilî [ö. I. yüzyıl sonları / VIII. yüzyılın başları]], Vâil kabilesinin hatip ve şairi. Bkz: İsmail Durmuş - Mustafa Öz, “Sahbân el-Vâilî”, TDVİA, yıl: 2008, cilt: 35, sayfa: 511-512.

²⁰⁹ Hassân b. Sâbit, [Ebû'l-Velîd [Ebû Abdîrahmân] Hassân b. Sâbit b. el-Münzir el-Hazrecî el-Ensârî [Ö. 60/680[?]], Hz. Peygamber'in Şairi Olarak Tanınan Sahâbî. BKZ: Hüseyin Elmalı, “Hassân b. Sâbit”, TDVİA, yıl: 1997, cilt: 16, sayfa: 399-402.

²¹⁰ Sultan Olcaytu'nun lakabı [Allah'ın kölesi anlamında]. Ayrıca bkz. Hüseyin Şeyh, “Hudabende, Sultan Muhammed”, *DMBİ*, XXII, 105; Abû'l-Farac, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Süryanice'den terc. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe terc. Ömer Rıza Doğrul, yay. TTK, Ankara 1987, 629.

²¹¹ Ebced hesabıyla 1167 oluyor. Bu sayının anlamını bilmek için İlhanlı Takvimine [Takvim-i Hani] bakmak lazım.

²¹² Ebced hesabıyla 1167 sayısına tekabül eder.

-önceki dokuz ve sonraki onbeş harften oluşuyor, hesaplayınca her ikisinde sonucu aynı oluyor²¹³

- Sanki dokuz harfli isim, bir sedef gibidir ki içerisinde onbeş inci dolmuştur
- veya bu mübarek isim sanki bir tılsım gibidir ki Allah hazinesinin kapısına atılmıştır
- o isimin sırrını öğrenince, dağılmış olan hafızamı toparlamış oldum
- Anlamını idrak edip ve şöyle dedim: Şah Harbende hep kalıcı olsun [yaşasın]
- onun ihtişam ve saltanat güneşi, sonsuzluk semasında hep parlansın.

Böylelikle [Olcaytu] Mükemmel bir kutlama yaptıktan sonra, kendi kardeşi Sultan Said Gâzân Hân'ın -enârullâhû burhânehû-²¹⁴ kanunlarını, adetlerini, geleneklerini, hükümlerin nasıl verildiğini, fermanların nasıl yazıldığını araştırttı. Kardeşine olan sevgi ve saygısından, kardeşi zamanında görev yapan bütün devlet erkânını ve emirlerini, önceki dönemde olduğu gibi, kendi makamlarında ve görevlerinde bıraktı ve aynı görevlerini devam etmelerine izin verdi. Memleket işlerinin ve vilayetlerin asayişinin sağlanması ve az veya çok her türlü pislikten korunmak için daha önce var olan ve uygulanan gerekli kanuni tedbirleri aldı ve herkes onun bu hareketinin doğru olduğunu kabul etti.

Beyt

Bundan sonra onun kanunları ile memleket işleri düzene girecek,
Kimse, güzellerin zülüflerinden başka karışıklık görmeyecek.

buna dayanarak, bu tarih kitabı temize çekilip okuması için padişaha verildiğinde, padişahlara yakışan akıllılık, feraset, bilgi ve kavrayış üstünlüğü gereği onun tamamen düzenleyip düzgün bir şekilde yazılmasını istedi, kitabın hepsinin temize çekilmesi saltanatı devamlı olan bu padişahın devrinde olduğu için kendi mübarek adına olması ve kitabın başlangıcının kendi lakaplarıyla süslenmesi daha iyi olurdu.

²¹³ Her ikisinde Ebced hesabıyla 1167 sayısına tekabül ediyor.

²¹⁴ Allah'ın delilleri onu aydınlatsın.

Ancak iyi ahlakı ve karakterinden dolayı böyle olmasını kabul etmedi ve bunun eskiden karar verildiği gibi sultan-ı said veya muberek sultan olan Gâzân Hân'ın [enarullahu burhaneh] adına yazılmasını, onun adı ve lakabıyla süslenmesini buyurdu. [dünya halkının itaatında olduğu sultanın buyruğu üzere yazılmaya başlandı]. İslâm padişahı [halledellahu sultanehu/Allah saltanatını ebedi kılsın] gayet büyük çaba ile türlü bilimleri, hikâyeleri ve tarihleri incelediğinden ve Mübarek ömrünün çoğunu fazilet ve kemalat için harcadığından dolayı, bu tarih kitabını okuyup düzenledikten sonra şöyle buyurdu: bu son zamana değin hiçbir tarihte dünya ülkeleri halkının başlarına gelen olayları ve durumları ile insanoğlunun sınıfsal tabakalarını içeren bir tarih kitabı yazılmamış ve bu memlekette diğer beldeler ve büyük şehirlerin haberleri hakkında hiçbir kitap olmamıştır. Önceki padişahlardan ise kimse bu konuyu araştırıp incelememiştir. Allah'a şükürler olsun ki, bu zamanda yerkürenin dörtte biri [Rub'-i Meskun=Yedi İklim], bizim ve Cengiz Hân'ın meşhur uruğunun buyruğu altındadır. Hıtây,²¹⁵ Mâçîn,²¹⁶ Hind, Keşmir,²¹⁷ Tibet, Uygur ve diğer Türk toplulukları, Arap ve Frank²¹⁸ ahalisinden alimler, münecimler, ilim sahipleri, tarih yazarları, din adamları grup grup hazreti sultanın etrafına toplanmışlardı. Her birinin kendi halklarını ilgilendiren hikâyeleri, inaçları ve tarihinden bir nüshası bulunuyordu. Onların bazısı hakkında hazreti Sultanın bilgisi vardı. Sultan o detaylı tarihler ve hikayelerden, anlamı mükemmel bir özetinin kendi mubarek adına hazırlanmasını ve onu Suverü'l-Ekalim [İklim Türleri] ve el-Mesalik ve'l-Memalik [Yollar ve Ülkeler] adıyla iki ciltte yazılmasını ve bütün tarih çeşitlerini içeren, eşsiz bir bütün olması için bu tarih kitabına zeyl yapılmasını [eklenmesini] gerekli gördü. Çünkü bu iş için yeterli fırsat vardır. Diğer taraftan da hiçbir devrde padişahların yapamadığı böyle bir hatıranın yazımı mümkün olur.

---

²¹⁵ Bu vilayet, Çin ve Tenktaş güneyinde, Türkistan ve Moğolistan batısında, Kimak ve Deşt-i Kıpçak kuzeyindeydi, Bkz. Dihhûdâ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 19; Vassaf, *Tarih*, 10.

²¹⁶ Fars edebiyatında; Çin, Yeni Doğu Türkistan, Maçîn ise, Asıl Çin ya da Büyük Çin olarak kabul edilir. Bkz. Dihhûdâ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 181.

²¹⁷ Keşmir, Hindistan'ın kuzeyinde coğrafi bir bölge. Ayrıca bkz. S. Athar Abbas Rizvi, "Keşmir", *DİA*, XXV, 325-327; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 375.

²¹⁸ Frank, İslâm dünyasında Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Hristiyan Avrupalılar'a verilen ad. Ayrıca bkz. Işın Demirkent, "Franklar", *DİA*, XIII, 173-176; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 48; Vassaf, *Tarih*, 172.

Padişahın buyruğu üzere yukarıda adı zikredilen toplulukların alim ve saygın adamlarından araştırılıp haberler yan-yana toplandı. Geçmiş yazarların kitapların içeriği ile karıştırılıp böylece bütün iklimler halkının tarihleri konusunda bir başka cilt yazıldı. Suverü'l-Ekalim [İklim Türleri] ve'l-Mesalik ve'l-Memalik [Yollar ve Ülkeler] beyanında olan diğer bir cilt ise buna ilave edilip bu Tarih-i Mubarek'e zeyl [ek] yapıldı. Kitabın bütünü ise Cami'ü't-Tevarih diye adlandırıldı. Bu kitabın detayları, hikayeleri, destanları ve vaziyetlerin niteliği hakkında bilgi, bu fasılın ardından yazılacak olan bir fihrist içerisinde verilecektir. Kuşkusuz, olayları ve hikâyeleri anlatan ve yazan müverrih o hikâyelerin hiç birini kendi gözüyle görmemiş ve o olayları ve hadiseleri yaşayan topluluklar ile de yüzyüze görüşmemiş, sadece ravilerin anlattıklarını yazmıştır. anlatı, nakl, rivayet iki türdür: birincisi mütevâtir [ağızdan ağıza yayılan] olan anlatıdır. Bu tür anlatı bilgilenmeye neden olup onda bir şüphe yeri olmaz. Mesela biz yüzyıllarca önce varolan peygamberlerin, padişahların ve meşhur kimselerin hemde Mekke ve Mısır gibi uzak şehirler ile diğer meşhur uzak beldelerin var olduğunu görmediğimiz halde ağızdan ağıza yayıldığından öğrenip onda hiç tereddüt etmiyoruz. Bütün şeriatlar ve dinlerin temeli bu tür ağızdan ağıza yayılan anlatı ile olmuştur. Bazı olaylar için bu tür mütevâtir anlatının bütün halk arasında itibarı olup bazende seçkin halk arasında olur. İkinci tür anlatı mütevâtir olmayan anlatı şeklindedir ki ona âhâd²¹⁹ derler. Bu tür anlatıda doğru ve yanlış ihtimali olup ihtilaf ve çekişme konusu olabilir. Halkın haberdar olduğu birçok hikayeler ve ahvaller böyle gayr-ı mütevâtir şekildedir. Çünkü tecrübe ile malum olmuşturki dün vuku bulan bir olay için şayet olay sahibi bugün onu anlatırsa kesinlikle vuku bulduğu gibi hatırlamayıp belki tekrar anlattığı her mecliste ibareler ve sözlerinde değişiklikleri olacaktır. Bunun içindirki şeriyatta son derece titizlik kullanılmasına rağmen onlarda bir çok farklılıklar olmuştur hatta bazı nebevi hadisler bile ravilerinin durumlarının farklılığından dolayı onlarda şüphe yeri olduğu

---

²¹⁹ Bir, bir tek manalarına gelen ehad ya da vahidin çoğuludur. Umumiyetle mütevâtir derecesine yükselemeyen haberlere denir. Buna göre, bir nesilde bir tek ravi tarafından rivayet edilen habere haber-i vâhid adı verilir. Birkaç nesilde birer ravi tarafından rivayet edilmiş olan haberlere ise haber-i âhâd veya kısaca âhâd denilmiştir. Bkz: <http://hadis.ihya.org/hadis-sozlugu/ahad.html> [Erişim tarihi: 04.09. 2018]

bilinir. Önceki imamlar çok araştırınca bazılarını tekrar ayırmışlar ki bunlara Sihâh derler. Geriye kalanlar hakkında hayret edip tereddütlü bulup durmuşlardır. Şeri meselelerde imamların, çoğu ihtilafları, bu anlama dayanmaktadır. Bununla birlikte ihtilaf konusu olan şeri meseleri de inkar etmek uygun olmaz çünkü dinde inkar etmek eksiklik ve nuksana yol açır. Böylece yakın hasıl olur ki çeşitli kavimleri ve uzun geçmişlerin tarihleri mutlaka doğru olamaz ve bu konularda edilip edilmekte olan rivayetler benzer ve aynı olamaz. Mukakkak herkes kendisine mütevâtir şekilde ulaştığı ve haberler yoluyla duyduğu gibi rivayet etmektedir. Rivayet eden kimsenin kendi sevdiği gibi artırıp eksilterek anlattığı çok olmuştur. Şayet yalan-yanlış söylemese bile ibarelerde ihtilafa yol açabilecek birkaç mübalağa ve vurgu yapmıştır. İlahi sünnetin cüzleri anlattığımız gibi olduğundan ve insan tabiatının böyle yaratılmış olduğu için yaratılmış olan her bir kimse bunun tersine bir söz söylemek isterse imkansız ve mahal düşünen biri ve batıl konuşan kimsedir. Durum böyle olunca gerçek ve kusursuz bir şey yazmağı düşünen bir tarihçi, kesinlikle hiç bir hikayeyi anlatamayacaktır çünkü anlatmak istediği herşey onu müşahede eden [görmüş olan] bir gurup büyüklerden öğrendiği bir şey olup veya diğer kimselerden duyduğunu anlatmak olup veya geçmiştekilerin kitaplarından okuduğudur. Her halükârda anlattığımız gibi farklı [ihtilafı] olacaktır. Allah en doğrusunu bilir.

XXX

Müvehhit Tarihçilerin Sultanı, Mevlamız, En Büyük, En Bilgin Olan Reşid et-Tabib el-Hemedani Diye Bilinen Fazlullah b. Ebi'l-Hayr [Aslehullah Şanehu-Allah Onun Şanını Yüceltsin]'ın Tasnif Ettiği Cengiz Han Hanedanı ve Onun Yüce Ecdatının Dünyayı Feth Etmesi [Cihanguşay-ı Al-ı Cengiz Han ve Cedd-i Büzürgvar-ı U] Kitabından, Tarihlerin Hedefi [Gayesi] Hakkında Bab

Bu Câmi'ü't-tevârîh'i tasnif eden ve yazan İbn Şehâb,²²⁰ bütün bilgileri bir araya toplamak gayesiyle pek çok tarihçinin kitaplarını okumuştur. Gerçekten çok zahmet çekmiş ve bütün Türk kavimlerini tahkik etmiş olmasına rağmen, Târîh-i Cihanguşâ'dan daha büyük bir eser görmedi. Câmi'ü't-tevârîh daha çok İran ile bazı Turan sultanlarından, Cihanguşâ da çoğunlukla çölleri mekân tutmuş Türkler'den bahseder. Bu kitabın içinde faydalı sözler pek yoktur. Şimdi biz kendi yazdığımız bu tarih kitabında, Târîh-i Cihanguşâ'da yazılan, Cengiz Hân ve diğer yerlerdeki sultanların hakkında anlatılanları özet olarak nakletmeyi amaçlıyoruz. Cengiz Hân tarihinde, İran ve Turan sultanlarını birkaç bölümde anlattık.

Cengiz Hân'ın Ata ve Ecdadı Hikâyesine Başlanmasının Zikri

Tanrı, yaratılışın başlangıcında sâhib-i [B305] devletin azametli ve güçlü olmasını, Fars diyarını fetheden bir saltanat sarayı kurmasını takdir etmişti. Belli bir vakitle, Allah'ın iradesiyle bu olay gerçekleşti. Onu [Cengiz Hân'ı] tüm âleme hükümdar kıldı. Allah'ın hikmeti ve iradesiyle onun mübarek vücudu, babasının belinden anasının rahmine inip, bu yolda aşama aşama gelişti, olgunluğa erişti. Onun [Cengiz Hân'ın] devletinin ortaya çıkışının aşikâr oluşu ve onun saadetli sırrının ortaya çıkışı, sabahın ilk ışıklarının ufuktan görüldüğü müjdesini verdi. Allah'ın takdiri bu suretle şimdi yerine geldi²²¹. Eşsiz bir kişi olan Yesügey Bahadır,²²²

²²⁰ Müellifin kendisi.

²²¹ Müellif burada görüldüğü gibi Yesügey Bahadır ve Cengiz Hân'a birer müslüman liderler gibi methiyeler düzmektedir. Müellifin yaşamış olduğu zamanlarda [Timurlular] Moğollar'ın etkisi devam etmekteydi. Timur, Cengiz Hân'ın sülalesinden olmamasından dolayı, devamlı olarak "hân" yerine emir ünvanını kullanmış ve Cengiz Hân soyundan birini hükümdar olarak yanında bulundurmuyordu.

Cengiz Hân'ı deryadaki bir inci gibi terbiye etti. Onun devletinin ortaya çıkması, Cengiz Hân'ın evlatlarının ve şöhretli uruğlarının, özellikle -hâkimiyeti kalıcı, zafer ve mutluluğu daim olsun- günümüzün şehinşahi ve İslâm padişahi Mahmud Gâzân Hân'ın saltanatına zemin oluşturdu. Saygı ile peygambere ve [onun] büyük ailesine selam olsun. En doğrusunu Allah bilir.

Cengiz Hân'ın Babası Yesügey Bahadır'ın Hikâyesi Kısmı

Moğollar, babaya “içiğe”²²³ derlerdi. Yesügey Bahadır, Moğol kavimlerinin çoğunun padişahıydı. Büyük ve küçük hükümdarların bütün aile üyeleri, yani amcaları ve çocuklarının hepsi onun padişahlığını kabul etmiş ve ona tâbi olmuşlardı. O, “bahadır” ve “yiğit” lakabını almıştı. Yesügey, diğer Moğol kavimleri ile birçok savaş yapıp, mücadele etmişti. Özellikle Tatar²²⁴ kavmi ve Hıtây ordusunun emirleriyle mücadele etmişti. Onun adı ve şöhreti [zamanla] etrafa yayılmış ve böylece o, meşhur biri olmuştu. Bütün kavimlerin nezdinde saygıdeğer biri olmuştu. Yanında her kavimden bir kadın vardı. Onların en büyüğü ve itibarlısı, erkek çocuklarının annesi olan Ulun Fucin'di. Bu kadına ayrıca Ulun Eke²²⁵ de diyorlardı. [Bu kadın] Ulkunut kavmindendi. Fucin, Hıtây dilinde “hâtun” anlamına gelir. Onlar [Ulkunutlar] o vilayetlerin sınırlarına yakın olduklarından, onların [Hıtây'ın] dillerinden etkilenmişlerdi. Ulun Eke'nin erkek kardeşi Altan'ın küçük kızı Macu Kurgan, Cengiz Hân ile evlendirilmişti. Bu büyük hâtundan dört oğlu vardı ve hiç kızı yoktu. Diğer bir hâtundan doğan ve çocuklarının en küçüğü olan diğer bir oğlu da Belguti Noyan'dı.²²⁶ Ancak bunların dördü itibarlı oğuldu. İlk oğlu [Yesügey'in]

Var olan bu etkiden dolayı İlhanlı ve Timurlu dönemdeki müellifler Moğol asilzadelerinden bahsederken onları zorunlu olarak aşağılamamışlardır, onlardan her zaman övgüyle bahsetmek zorunda kalmışlardır.

²²² Cengiz Hân'ın babası. Ayrıca bkz. Mustafa Kafalı, “Yesügey Bahadır”, *DİA*, XII, 367-369; Vassaf, *Tarih*, 292.

²²³ [ایچیگه].

²²⁴ Moğol ve Türk topluluklarına verilen genel ad. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, “Tatarlar”, *DİA*, XL, 168-170; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 393, 415; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 1.

²²⁵ Ubakun. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 562; Cengiz Hân'ın dayısının kızı. Bkz. Temir, Ahmet, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, yay. TTK, Ankara 1948., 21.

²²⁶ Cengiz Hân'ın üvey kardeşi. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 76.

hepsinden itibarlı olan Timuçin,²²⁷ padişah oldu. 51 yaşındaki Nayman²²⁸ padişahını öldürdü ve lakabı Cengiz oldu.²²⁹ Onun hikâyesi ve kıssaları burada anlatılanlardan daha fazladır. Bu hikâyelerden bazıları bu kitapta detaylı olarak anlatılacaktır. İkinci oğlu Cuci Kesar'dı. Cuci²³⁰ bir isimdir. Kesar, “çok yırtıcı” anlamına gelir. Çünkü o, çok güçlü ve heybetli biriydi. Bu sıfatla tanınmıştı. Omuzları geniş, göğsü yapılı ve beli inceydi. Yan tarafına yatıp uyuduğunda [belinin altından]²³¹ bir köpek geçebilirdi. Öyle güçlüydü ki, bir adamı bir eliyle taşır ve tutup yukarı kaldırabilirdi. Bir adamın belini bir oku ikiye kırdığı gibi kırabilirdi. [A306] Çoğu zaman o, kardeşi [Cengiz Hân] ile müttefik ve [onunla] aynı düşüncede olurdu. Cengiz Hân, Ong Hân ile savaştığında Cuci, Cengiz Hân'ın yanında değildi. Bu kusurlu davranış birkaç defa tekrarlanmıştı. [Cengiz Hân] Nayman padişahı Tayank Hân²³² ile olan büyük savaşında Cuci Kesar'ın ordunun merkezinde bulunmasını buyurmuştu. O, bu savaşta çok çaba sarfetti ve bu sebeple Cengiz Hân ona hediyeler verdi. Cengiz Hân, kardeşleri ve kardeşlerinin çocuklarını topladı, onlara makam ve mevkiiler dağıttı. Bütün amca çocukları ve [bunların içinde] sadece Cuci Kesar'ın çocukları şehzadelik sırasına oturtuldu, diğerleri de emirlerin sırasına oturtuldu. Cuci Kesar ve onun çocuklarının hikâyeleri, olayların ve hikâyelerin arasında anlatılacaktır. Cuci Kesar'ın çocukları çoktu. Anlatıldığına göre kırka yakın oğlu vardı. Bunların üçü; Yigu, Tuğu ve Yisunguh olup [bunlar] şöhretlidir. Yarlıklarda, Yigu ve Yisunguh'un adları vardır, ancak Tuku'nun ismi yoktur. Yigu, Tuku'dan daha kısa boyluydu. Yisunguh uzun boylu, çehresi kırmızı ve sakalı uzundu. Cuci Kesar²³³ ölünce büyük

²²⁷ Cengiz Hân'ın asıl adı. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 59, 61; Vassaf, *Tarih*, 292.

²²⁸ Hanghai ve Altay dağları arasında oturan büyük bir halk. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 141, 142; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 379; Cüveynî, *Ata Melik, Tarih-i Cihangûşa*, haz. Ahmet Hatemî, yay. Mahâret, Tahran 1391 h.ş., I, 218; II, 137.

²²⁹ Altan, Huçar ve Saca-Begi toplanıp konuşarak Temuçin'i hân ilan edip, ona destek sözü verdiler. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 57.

²³⁰ Cuci ya da Tuşi, [bkz. Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc, *Tabakat-ı Nasrî*, II, haz. Abdulhay Habibi, yay. Dûnya-ı Kitap, Tahran 1363 h.ş., 149.] [d.?- ö.1227] Cengiz Hân büyük oğluydu. Bkz. Dihhûdâ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 41; Vassaf, *Tarih*, 264.

²³¹ Cuci Kesar'ın üçgen yapılı vücut yapısında bahsedilmektedir.

²³² İnanc Hân, Tabuka'nın babası, Nayman kavminin hükümdarı ve Kuçluk Hân'ın babası. Hitay Hânı ona “Hân oğlu” lakabını vermişti. Bkz. Dihhûdâ.

²³³ Cuci Kesar veya Coçi Hesar, Timuçin kardeşi. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 60, 195; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 407; Vassaf, *Tarih*, 260.

oğlu onun yerine geçti. Yigu ölünce onun oğlu Herkusun²³⁴ onun yerine geçemedi; çünkü Yigu'dan sonra amcası Yisunguh tahta oturmuştu. Molku Hân²³⁵ ve Giyula Hân²³⁶ [Kubilay Hân] zamanında Cuci Kesar'ın naibi, onun Yisunguh ismiyle bilinen oğluydu. Meşveret meclisleri sırasında ona padişah gibi saygı gösteriyor ve itaat ediyorlardı. Ordunun, kavimlerin ve büyük küçük hânedan üyelerinin bütün işleri onun elindeydi. Kubilay Hân²³⁷ ile Arıkbuka²³⁸ arasında muhalefet olduğu bir günde Yisunguh, Kubilay Hân'ın tarafındaydı ki, bu olay Kubilay Hân tarihinde anlatılacaktır. Denilir ki: 75 yaşında o, kurultayda Kubilay Hân'ın yanına geldi ve henüz bütün saçları beyazlamamıştı. Cuci Kesar, orduyu çocuklarına taksim ettiğinde; Yigu, Tutu ve Yisunguh isimli her bir oğluna 1.000 kişi ve diğer emirlere de 100²³⁹ kişi verdi. Ondan sonra onun uruğundan herkesin bir mevkisi bulunuyordu. Bu zamanda doğum nedeniyle onların sayısı çoğalmıştı. Kubilay Hân'ın zamanında Cuci Kesar'ın büyük hâatunlarından birkaçı hayattaydı. Kubilay, onlara saygı gösteriyordu. Yisunguh'un yurdu ve makamı ile Cuci Kesar'ın uruğu Moğolistan'ın içindeydi. Cuci Kesar, doğudan kuzeye doğru Ergune,²⁴⁰ Kulenavurd²⁴¹ ve Kilar mevkisinde bulunan Utçi Noyan'ın oğlu Cibu'ya ve torunu Togaçar'a yakın bir yerdeydi. Cuci Kesar, Yigu'nun Yantak ve Arkasun isimli oğullarına ve Tuku'nun oğlu İbugan'a da yüzer kişi verdi. Yigu, Yesü İmğan'ın oğlu Kubilay Hân zamanında Cuci Kesar'ın yerine geçmiş ve onun halkına sahip olmuştu. Utçi Noyan soyundan olan Togaçar'ın torunları ile bu memlekete geldiler. Onlar, Abaka Hân zamanında buradaydılar ve Cuci Kesar'ın diğer oğullarından bazıları da bu zamanda buradaydı. Lafin kısası, Moğol ulusu ve kavimleri çoktur ve hepsini ayrıntılı olarak anlatmak

²³⁴ Herkâsun. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 155.

²³⁵ Mengüge. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 101; Molku veya Mengü, [d.?-ö.1259] Tuluy'un büyük oğlu, daha sonra Güyük Hân'ın halefi oldu. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 270, 274; Vassaf, *Tarih*, 10.

²³⁶ Kubilay. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 67. Güyük Hân [d.?- ö.1248], Ögedey'in oğlu ve halefi. bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 270, 274; Vassaf, *Tarih*, 11.

²³⁷ Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 50, 51; Vassaf, *Tarih*, 15.

²³⁸ Arıg. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 17; Tuluy Hân'ın oğlu, annesi Biki ya da Serkubiki. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, II, 299-300; Vassaf, *Tarih*, 10.

²³⁹ Burada 100 ve 1000 kişi ifadesi ile, ister istemez Türkler'in onluk sistemi aklımıza gelmekte ve böyle bir etkilenenin de varlığı bilinmektedir.

²⁴⁰ Ergene. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 40.

²⁴¹ Kukenavur. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 40.

için ayrıca kalın bir kitap yazmak gerekir. Cengiz Hân ve evlatları daha çok anlatılacak ve onları inşallah [B306] diğer tarihçiler anlatacaklardır. Cengiz Hân'ın ömrü ve saltanatı daim olsun.

Cengiz Hân'ın Tanıtılması Hakkında

Târîh-i Cihânguşâ'da, Cengiz Hân on üç yaşında iken babasının öldüğü rivayet edilir. Onun babası Yesügey Bahadır'ın hâkimiyeti zamanında birçok kavim onun etrafında toplanmış ve ona itaat etmişti. Daha sonra, onlar Cengiz Hân'ı çocuk görüp ondan ayrıldılar. [Cengiz Hân'ın] annesi Ulun Eke,²⁴² akıllı ve tedbirli bir insandı. Ulun Eke, Yesügey Bahadır'dan kalmış olan evi, malı, tâbi olanları, orduyu ve çevresinde bulunanları imkânı ölçüsünde korumuştur. Cengiz Hân birçok defa zor duruma düşmüş, birkaç defa da Tayciyut²⁴³ kavmi; [Cengiz Hân'ın] etbasına, ordusuna ve çevresindekilere galip gelmiş ve Cengiz Hân'ı esir etmişti.²⁴⁴ Allah-û Teala, onu tehlikelerden kurtardı. Çünkü yaratılışın başlangıcında Tanrı onun bir cihân padişahı olmasını istemişti ve bu istek de yavaş yavaş gerçekleşiyordu. [Cengiz Hân'ın] sabırlı davranarak birçok zahmeti ve zorlukları geçti. Padişahlık lezzetine ve rahatına ulaştınca, bu büyük nimetin kadrini bildi, şükür şartlarını yerine getirdi, yüksek mertebelere ulaştı ve tüm alemi kendi hâkimiyeti altına alabildi. O zamanda, zayıf durumunda karşılaştığı çeşitli zorlukları; azmi, cesareti, akli, mahareti, bilgisi ve düşüncesiyle aşabildi. Cömertliği ve keremiyle adını etrafa duyurdu ve onun sevgisi halkın yüreğine doldu. Kavimler onun çevresinde toplandılar, onun gücü ve kuvveti arttı. Dostları galip ve muzaffer oldu, düşmanları mağlûp ve zelil oldu. Bu sebeple akrabaları ve amca çocukları ona ve onun babasına haset ettiler. Özellikle komşuları ve yurtları birbirine yakın olan Tayciyutlar'a karşı tedbir aldı. Onlarla birçok savaş yaptı, çok zahmet çekti ve sonuçta onları mağlup etti. Sağ kalanları esir alıp kendi ordusuna dâhil etti. Bu olaylar daha sonra ayrıntılı bir şekilde

²⁴² Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 219.

²⁴³ Taiyiçi'ut, Tayici veya Tayçigut, Moğol kabilelerinden. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 47, 57; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 47.

²⁴⁴ Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 31.

anlatılacaktır. Cengiz Hân kendisine yakın olan bazı Moğol kavimlerini ve akrabalarını mağlup etti ve onları itaati altına aldı. Nayman²⁴⁵ hükümdarı Ong Hân²⁴⁶ ile Yesügey Bahadır'ın²⁴⁷ eskiye dayanan dostlukları vardı.²⁴⁸ Ong Hân ile Cengiz Hân, baba oğul gibi birbirine yakındılar. [Bir zaman sonra] Ong Hân ile Cengiz Hân'ın akrabaları Cengiz Hân'ı öldürmeyi düşünüyorlardı. Onların yurtları birbirine yakındı. Sonunda Cengiz Hân, onlarla savaşmaya mecbur oldu. Birkaç kez savaştilar. Sonuçta Cengiz Hân galip geldi. Onların hepsini ortadan kaldırdı. Onların yurtlarının çevresinde oturan ve onlara haset besleyen bütün Moğol kavimleri artık ona tâbi oldular. Kerayit²⁴⁹ padişahı ile dost olan Cengiz Hân ile Nayman padişahı Ong Hân²⁵⁰ arasında bir düşmanlık ortaya çıktı. Bu yüzden Cengiz Hân, onunla birkaç defa savaştı. Düşmanlık ve hasımlık kalıcı oldu, onun yüreğine kin yerleşti. [A307] Cengiz Hân, kendisine yakın olan vilayetleri düşmandan temizledi ve Nayman sınırına ulaştı.²⁵¹ Cengiz Hân'ın düşmanı olan bazı Moğol kavimleri onun yanına gittiler ve ona düşmanlık ettiler ve savaşa başladılar. Bu yüzden onlarla savaşması gerekti ve hepsini yendi. Gayet itibarlı biri olan Hitây padişahı Altun Hân,²⁵² o dönemde kendisine itaat eden, zaman zaman isyan eden çoğu Moğol ve Türk kavimleri ile komşuydu. Daha önceki hikâyelerde anlatıldığı gibi Cengiz Hân, Hitây padişahlarının babaları, dedeleri ve amcalarından birkaç kişiyi öldürmesi nedeniyle

---

²⁴⁵ Birçok Moğol kavminin ortak adıdır. Bu boyların içerisinde Kerayitler en büyükleridir. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 295.

²⁴⁶ Ong Hân, Özbek Hive hanedanının altıncı hükümdarı, ayrıca Kerayit ve Sakiz kabilelerin hükümdarı. Bkz. Dihhûdâ. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 96, 104; Vassaf, *Tarih*, 292.

²⁴⁷ Cengiz Hân. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 295.

²⁴⁸ Bir zamanlar Ong Hân güç bir duruma düştüğünde, Yesügey yardım etmişti. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 37.

²⁴⁹ Kubi sahrasının doğusunda ve Baykal gölünün güneyinden Çin duvarına kadar bölgede yaşayan Moğol kavimlerinin en güçlüsü. Ayrıca bkz. Dihhûdâ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 385.

²⁵⁰ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, III, 137.

²⁵¹ Cengiz Hân'ın bu zaferi ile Moğol ordusu esaslı bir yapıya kavuşturulmuştur. Ordunun içinde kapıcılar, okçular, nöbetçiler, sofracılar, seyisler gibi birlikler görev almaya başlamıştır. Ayrıca hassa kuvveti için de 1.000 kişilik bir yapı kurulmuştur. Birkaç sene sonra da hassa kuvvetleri 10.000 kişiye çıkarılmıştır. Emirlere uymayan veya emirleri aksatan askerlere de bolca ve değişik çapta cezalar verilmiştir. Askeri aristokrasi Türkler'de olduğu gibi "tarhan" ünvanını taşımış ve vergiden muaf tutulmuşlardır. Ordu onluk, yüzük ve binlik birliklere ayrılmıştır. Ordu içinde istihbarata çok fazla önem verilmiştir. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 408-411.

²⁵² Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 217, 370; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 418.

onların arasında husumet ve düşmanlık ortaya çıktı. Cengiz Hân'a [Allah] kuvvet, kudret ve güç verince onun etrafında birçok ordu toplandı. O, geçmişte yaşanan olayların intikamının alınmasını gerekli gördü. Kalabalık bir orduyla Altun Hân'a karşı sefere çıktı, Hitây memleketinin çoğunu istila etti ve onların padişahlarını mağlup etti, geri kalanların hepsini itaat altına aldı. Beş yıl sonra onların sınırına bir ordu yerleştirip kendi isteği ile geri döndü. Ondan sonra o bölgede bulunan Tibet²⁵³ ve Tangut vilayetini istila etti. Onun aklında; tekrar Hitây yönüne gitmek ve Hitây'a sınır, Moğolistan'a yakın olan; Hindûlar'ın ve Karacang halkının Kender,²⁵⁴ Tacikler'in²⁵⁵ ise Kandahar dedikleri, Karacang vilayetine kadar Hitây memleketlerinin hepsini ele geçirmek vardı. Cengiz Hân, bu önemli hârekatı gerçekleştirme iradesine sahipti, fakat Nayman padişahının oğlu Kuçluk Hân,²⁵⁶ babası²⁵⁷ öldürüldüğünde kaçmış, Türkistan²⁵⁸ vilayetine gitmiş, onun düşmanı bazı Moğol kavimleri ile birlik olup Karahıtaylı Gür Hân'ın²⁵⁹ sahip olduğu Türkistan'ı istila etmiş, Gür Hân'ı öldürmüş ve bu olayın haberi Cengiz Hân'a ulaşmıştı. Cengiz Hân'ın Hitây ve çevresine gitme isteği azalmıştı. Cengiz Hân bu sebeple Kuçluk fitnessini def etmekle meşgul oldu. Cebe'yi bir ordu²⁶⁰ ile önüne gönderdi ve Kuçluk yenildi.²⁶¹ Bir zamanlar büyük ve geniş bir ülke olan Türkistan'ı, Celâleddin

²⁵³ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 196, 233; II, 99; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 69.

²⁵⁴ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, III, 147.

²⁵⁵ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 215, 267; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 47.

²⁵⁶ Güçlük. Bkz. Kafesoğlu, İbrahim, *Harezşahlar Devleti Tarihi: [485-618 / 1092-1221]*, yay. TTK, Ankara 1984, 223. Nayman hükümdarlarının lakabı. Bkz. Dihhüdâ. Kuçluk Hân, Ong Hân ile savaşınca yenilip, Gür Hân'a sığınmış ve Kuçluk lakabını bu olaydan dolayı almıştır, asıl adı tespit edilememiştir. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 294. Kendisi önceleri hıristiyandı, daha sonra eşinin tesiriyle budist oldu ve budist olduktan sonra bölgedeki diğer inançlara mensup insanlara -bilhassa müslümanlara- çok sert davranmıştır. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 226.

²⁵⁷ Tayang Hân. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 293.

²⁵⁸ Orta Asya'nın büyük kısmı için kullanılan tarihî bir terim. Ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *DİA*, XII, 556-560; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 19; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 40.

²⁵⁹ Ong Hân'ın amcası, ayrıca Karahıtay hükümdarlarına verilen ünvan. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özeydin, "Gürhan", *DİA*, XIV, 323; Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 150, 152; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 200.

²⁶⁰ 20.000 kişilik bir orduydü. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 228.

²⁶¹ Kuçluk hâkim olduğu bölgelerde müslümanlara hoşgörü göstermiyordu. Aralarında çıkan bir tartışmadan dolayı İmam Muhammed b. Yahya'yı işkence ettirerek öldürttü. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 294. Cebe'nin onun bölgesini ele geçirmesinde müslümanlara uygulanan bu sert politikanın da etkisi vardır. Bu zafer ile birlikte Moğollar, bir süre Doğu Türkistan halkı tarafından bir kurtarıcı olarak

Hârizmşah²⁶² ile Kuçluk Hân birlikte, Gür Hân'ın elinden alıp aralarında paylaşmışlardı. Moğol ordusunun Kuçluk'u ortadan kaldırmasıyla²⁶³ ve Cengiz Hân da Kuçluk Hân'ın mülküne çökmüş oldu. Sultan Muhammed Hârizmşah da,²⁶⁴ Otrar²⁶⁵ sınırına kadar bütün Türkistan memleketini ele geçirmişti. Cengiz Hân dostluk ve birlik için müslüman tacirlerden bir topluluğu sultanın katına göndermişti. Kayır Hân²⁶⁶ dedikleri Sultan Muhammed'in dayısının oğlu²⁶⁷ İnalçık, işin önünü ve arkasını düşünmeden bu tacirleri Otrar'da öldürmüştü.²⁶⁸ Bu olayın haberi Cengiz Hân'a geldiğinde Cengiz Hân; Hitây, Çin ve Karacang vilayetlerinin işlerini unuttu ve acele ile Türkistan ve İran tarafına yöneldi. Her iki memleketi oğullarının ittifakı ve emirlerinin desteği ile ele geçirdi. Ondan sonra Ögedey Kağan,²⁶⁹ kardeşi Tuluy²⁷⁰ ile birlikte Hitây vilayetinin tamamını ele geçirdi. [B307] Kirel, Başgur,²⁷¹ Bulur, Deşt-i Kıpçak,²⁷² Urus, Çerkes ve As vilayetlerini, en kuzeyden en güneye Habeş

---

görülmüştür. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 427; Bkz. Kafesoğlu, *Harezmsahlâr Devleti Tarihi*, 227.

²⁶² Celâleddin Hârizmşah, [d.?-ö.629/1231] Hârizmşahlâr Devleti'nin son hükümdarı. Ayrıca bkz. Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, XII, 248, 250; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 514.

²⁶³ Kuçluk'un başı gövdesinden ayrılarak Harizmşah ülkesinde gezdirilmiştir. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 294.

²⁶⁴ Muhammed [kutbeü'd-din] Alâü'd-din b. Tekiş, Hârizmşah, [d.?-ö.1220] Bkz. Kafesoğlu, *Harezmsahlâr Devleti Tarihi*, 13, 18. 20 Şevval 596 [3 Ağustos 1200]'de tahta oturdu.

²⁶⁵ Orta Asyanın eski şehri, m.15'e kadar büyük ticari şehirdi. Ayrıca bkz. İnyetullah Reza, "Otrar", *DMBİ*, VI, 1-2; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 496.

²⁶⁶ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 254, 255; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 422.

²⁶⁷ Terken Hatun'un amcasının oğlu. Bkz. Kafesoğlu, *Harezmsahlâr Devleti Tarihi*, 240.

²⁶⁸ Daha önce müslüman Kaşgar halkı ve Doğu Türkistan'ın Cebe tarafından kurtarılması ile bölgedeki halk Moğollar'a tâbi olmuştu. Otrar olayında müslümanların da kılıçtan geçirilmesi ile Muhammed Hârizmşah, Moğollar'a karşı karşıya gelmesinde dini faktörleri kullanamayacaktır. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 428. Ayrıca müellifin bahsetmediği diğer bir olay vardır. Bu hadiseye göre Otrar olayından önce Muhammed Harizmşah, Moğol ordularının Merkitler peşinde olmasından istifade ederek, Yimek reislerinden Kadır Hân'ın kabilelerini yağma için Türkistan'daki Yugur şehrine gelmiş ve burada Cuci önderliğinde Moğollar ile savaşmıştır. Savaşılan günün gecesinde her iki ordu da geri dönmüştür. Cuci'nin Cengiz Hân'ın emiri olmadan savaşı devam ettirmesi mümkün değildi. Çünkü onun yaptığı savaş emr-i vâki bir savaştı. Otrar olayına kadar Cengiz Hân'ın yapılan bu küçük çapta savaşı görmezden geldiğini de bilmek faydalı olacaktır. Ayrıca bkz. Kafesoğlu, *Harezmsahlâr Devleti Tarihi*, 239.

²⁶⁹ Ögedey Kağan, [d.582/1186-ö.639/1241] Cengiz Hân'ın yerini alan Moğol büyük hânı. Ayrıca bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Ögedey Hân", *DİA*, XXXIV, 21-22.

²⁷⁰ Tuluy, [d.?-ö.630-1233] Cengiz Hân'ın ilk eşinden en küçük oğlu. Ayrıca bkz. Mustafa Musevi, "Tuluy", *DMBİ*, XVI, 2; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 55.

²⁷¹ Başgur veya Başkurt, Orta Asya Türk kavimlerinden. Ayrıca bkz. Mehmet Saray, "Başkurt", *DİA*, V, 130,131.

²⁷² Deşt-i kıpçak, Türkistan'da büyük bir sahra. Bkz. Dihhûdâ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 366.

sınırına kadarki bölgeyi Ögedey ve Tuluy çocukları ile birlikte ele geçirdiler. Bu sırada Sulungke vilayeti de zaptedildi. Mengü Kağan döneminde bir defa da Rum'un²⁷³ bir bölümü ele geçirildi. Kubilay Kağan kendi padişahlığı zamanında Çin ve Hindistan vilayetlerinden bazılarını aldı. Nihayet sene sene, gün gün, Cengiz Hân'ın çocukları ve mâiyeti sayılan memleketlerdeki vilayetleri ele geçirdiler. Cengiz Hân ve onun maiyetinin gerçekleştirdiği büyük işler, bundan sonra ayrıntılı bir şekilde kendi yerinde anlatılacaktır. Burada biz önsözünü kısaca tattuk. Şimdi Cengiz Hân'ın hâtonlarını, her hâtonun kaç çocuğu olduğunu ve her birinin ahvalini ayrıntılı bir şekilde anlatmaya başlıyoruz. En doğrusunu Allah bilir.

Hâtonların ve Çocukların Zikri

Cengiz Hân'ın beş yüze yakın hâton ve cariyesi vardı. Cengiz Hân, her birini bir kavimden almıştı. Bazılarını Moğol usulüyle nikahlamıştı. Onlardan çoğu Cengiz Hân'ın ele geçirdiği ülkelerden yağmalanarak alınmıştı. Onlardan [bazıları] büyük hâtonlardan ve itibarlı kişilerin [kızlarıydı]. Bunlardan beşi hakkında ayrıntı vereceğiz: İlk hânımı Kongirat padişahı Dey Noyan'ın kızı Börte Fucin,²⁷⁴ hânımların hepsinden itibarlı ve onların en büyüğüdü. [Cengiz Hân'ın] en büyük dört oğlunun annesiydi. Deşt-i Kıpçak'taki bütün padişahlar ve padişah çocukları Cuci'nin soyundandı. Anlatılanlara göre Cengiz Hân, Merkit²⁷⁵ kavmi ile savaştığı ve galip geldiği vakit Börte Fucin, Cuci'ye hamileydi. Merkit kavmi hâtonu esir almıştı. O vakitlerde Merkitler ile Ong Hân arasında dostluk olduğundan hâtonu, Ong Hân'ın yanına gönderdiler. Ong Hân onu izzet ve ikram ile karşıladı. Onun babası ile Cengiz Hân eski bir dost olduğundan Cengiz Hân'a Ong Hân "oğlum" diyordu, Börte Fucin'e de gelin gözüyle bakıyordu. Onun emirleri Ong Hân'a "Niçin onu kendine almıyorsun?" diye sordular. O da: "O, benim gelinimdir, ona başka

²⁷³ Rum, Roma, Bizans, Rumlar veya Anadolu'yu ifade eden bir isim. Ayrıca bkz. Casim Avcı, "Rum", *DİA*, XXXV, 222, 225; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 27.

²⁷⁴ Borte Ucin veya Börte Ücin, Cengiz Hân'ın ilk eşi. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 66, 94; Yasunçin Bağ. Bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 478.

²⁷⁵ Moğollar'ın en önemli iki kavminden biri. Ayrıca bkz. Barthold, V.V., *Türkistannâme*, II, Farsça terc. Kerim Kişaverz, yay. Agâh, Tahran 1366 h.ş., 817.

gözle bakmak delikanlılığa sığmaz” diye cevap verdi. Cengiz Hân bu durumdan haberdar oldu. Celayir²⁷⁶ kavminden Sertak Noyan’ın babası, Sepe’yi Ong Hân’a gönderdi ve hâtunu istedi. Ong Hân onu hürmetle karşıladı ve [hâtunu] ona verdi. Daha sonra Cengiz Hân’ın tarafına doğru yöneldiler. Hâtun yolda iken Cuci doğdu. Yolun tehlikeli olması ve beşik yapmak için zaman olmaması nedeniyle Sepa, vücudu zarar görmesin diye biraz hamur yoğurup Cuci’nin vücuduna sardı. Aniden [kimden olduğu belli olmadığı için] dünyaya geldiği için onun adını Cuci [yabancı] koydular. Türkistan vilayetinin başlangıcından Amuderyanın²⁷⁷ sonuna kadar olan vilayetlerde Cengiz Hân’ın ikinci oğlu Çağatay²⁷⁸ hüküm sürüyordu. Onun ulusu onu Ulguy, Mübarekşah ve Berak diye bilirdi. Şimdi de Kutluğ Hâce’nin oğlu Duvav tanınan biridir. Çağatay’ın çocuklarının ve kavminin hikâyesine yeri geldikçe değinilecektir. Cengiz Hân’dan sonra kağan olan Ögedey Kağan onun üçüncü oğluydu ve 13 sene kağanlık yapmıştı. Ögedey’in en büyük oğlu Güyük Hân’dı. O civarda yaşayan Kaydu²⁷⁹ ile birlikte onun soyundan gelen birkaç şehzadenin hikâyesi kendi yerinde anlatılacaktır. [Cengiz Hân’ın] dördüncü oğlu olan Tuluy’un lakabı [A308] uluğ noyandı. Cengiz Hân ona nöker²⁸⁰ diye sesleniyordu. O, çoğu zaman babasına yardımcı oluyordu ve savaşlarda onunla geziyordu. Tuluy,²⁸¹ Moğol dilinde ayna demektir. Cengiz Hân vefat edince, onun ayna lakabını uruk diye değiştirdiler. Aynanın adı Türkçe’de kuzkudur.²⁸² Bu sebeple bu zamanda da Moğollar aynaya güzgülü diyorlar. Kubilay Kağan, Mengü Kağan, Hülâgû Kağan,²⁸³ Arık Böke²⁸⁴ Cengiz Hân’ın torunlarıdır. Şimdi onların soyundan ve çocuklarından Timur Kağan ve İslâm padişahı Gâzân Hân padişahlıktırlar. Onun temiz neslinden ve

²⁷⁶ 39 Tatar kavminden biriydi. Ayrıca bkz. Haşim Rajabzadeh, “Celayir Kavmi”, *DMBİ*, XVIII, 330, 331; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 444.

²⁷⁷ Orta Asya’nın en büyük iki nehri olan Seyhun ve Ceyhun’un arasını ifade eden terim. Ayrıca bkz. Emel Esin, “Amuderya”, *DİA*, III, 89, 99.

²⁷⁸ Çağatay, [d.?-ö.639/1241] Çağatay Hanlığı’nın kurucusu ve ilk hükümdarı. Ayrıca bkz. Abdülkadir Yuvalı, “Çağatay Han”, *DİA*, XIII, 176, 177.

²⁷⁹ Ögedey’in torunu, Gazi Oğul’un [Kaşi] oğlu. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 44.

²⁸⁰ Yardımcı veya asker. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, II, 294.

²⁸¹ Cengiz Hân’ın en küçük oğlu. Bkz. Temir, *Moğollar’ın Gizli Tarihi*, 186, 214.

²⁸² Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, II, 259.

²⁸³ Hülâgû Kağan, [d.?-ö.663/1265] İlhanlı Devleti’nin kurucusu ve ilk hükümdarı. Ayrıca bkz. Abdülkadir Yuvalı, “Hülâgû”, *DİA*, XVIII, 473-475; Abû’l-Farac, *Tarih*, II, 17.

²⁸⁴ Arık Böke, [d.?-ö.664/1265-1266] Tuluy Han’ın oğlu.

diğer kollarından da kağan ve padişah olanlar vardır. Her biri kendi hikâyesinde anlatılacaktır. Cengiz Hân'ın dört oğlu akıllı, tedbirli, olgun, bahadır ve yiğit olup; babalarının, ordunun ve halkın beğenisini kazmışlardı. Cengiz Hân memleketi dörde ayırmıştı. Onların her birine bir oğlunu padişah olarak düşünmüştü. Bu dört şehzadeye külük diyorlardı. Onlar; insanlardan, atlardan ve diğerlerinin hepsinden daha üstündüler. Daha önce belirtildiği gibi onlara külük diyorlardı ve bu dört oğlanın hikâyesi bu hikâyenin dışında yazılacaktır. Eğer bunların hikâyesi Cengiz Hân hikâyesi içinde yazılırsa [bu] kitabın hacmi büyür. [Burada] Cengiz Hân'ın düzenleyip herbir oğluna verdiği ordunun işleri bu hikâyede anlatılacak. Börte Fucin'den olan Cengiz Hân'ın beş kızının ve bunların kocalarının isimleri açıklanacak: Cengiz Hân'ın en büyük kızını, Nikvan'ın²⁸⁵ oğlu Ong Hân'ın torunu Bus Büke'ye²⁸⁶ istediler ama, onlar evlenemediler ve bu sebeple [tarafar arasında] bir kırgınlık ortaya çıktı. Ondan sonra bu kızı İkras²⁸⁷ kavminden Nikvan'ın oğlu Butu Kurgan'a verdiler. Cengiz Hân'ın ikinci kızını, Uraub²⁸⁸ kavminin padişahı Kutuku²⁸⁹ Biki'nin oğlu Turalci Kurgan'a verdiler. Üçüncü kızını, Ongut padişahının oğlu Cinkuy'a verdiler. Dördüncü kızını Kongirat padişahının oğlu Kurgan'a verdiler. Onun beşinci kızını ise; Ulkutut kavminden Talcu Kurgan'ın oğlu Ucar Âsâ Hân'a verdiler. Talcu Kurgan [aynı zamanda] beşinci kızın dayısıydı. Beşinci kız, Cengiz Hân'ın gözünde en değerli olanıydı. Onun durumu ve hikâyeleri çoktur. Bundan sonra yazılacak bu beş kızın ve eşlerinin hikâyeleri ve olayları çoktur. Çünkü onların her biri ayrı bir kabile ve koldan gelmektedir. Onların bazılarının hikâyeleri Cengiz Hân'ın tarihi anlatılırken, Ögedey Kağan ve Güyük Hân²⁹⁰ hikâyesinde anlatılacaktır. Hepsi iyice tetkik edildiğinde olaylar tamamen anlaşılacaktır. Burada en büyük hâton olan Börte Fucin'in çocukları anlatılmıştır. Urhar Merkit²⁹¹ kavminin

²⁸⁵ Sengun. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 301.

²⁸⁶ Tusaka. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 301.

²⁸⁷ Bir Moğol kabilesi. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 120, 129.

²⁸⁸ Uyirat. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 301.

²⁸⁹ Nukute. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 301.

²⁹⁰ Ögedey Hân'ın oğlu. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, I, 203-216; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 43; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 478.

²⁹¹ Uhezmergit. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 302. Merkit, Selenge'nin güney kısmında oturan bir halk. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 54, 105.

lideri Tayer Usun, Cengiz Hân'a itaat ederek Cengiz Hân'ın ikinci eşi olan kızını getirdi ve Cengiz Hân'a verdi. Cengiz Hân'ın ondan bir oğlu oldu. Adı Gulegan'dı. Onu diğer dört oğlunun seviyesinde tutmadı. Gulegan'ın soyundan gelen dört oğul vardı: En büyük oğlu Kûce'ydi. Babası vefat edince ona 6.000 asker verdiler ve babasının yerine geçirdiler. [B308] Onun da, Urudi²⁹² adında bir oğlu vardı. Babasının ordusunu ve tahtını ondan sonra devraldı. [Bu kişi] Kubilay Kağan'ın hizmetindeydi. Kuvekan'ın İbugan adında bir oğlu vardı. Babasının tahtı ve ordusu ona kaldı. Ancak Togaçar Noyan, Naya ve diğer şehzadeler, Kubilay Kağan'dan ayrılıp Kaydu ile müttefik olduklarını Kubilay Kağan öğrendiğinde, onu ve diğerlerini katlettirdi.²⁹³ Cengiz Hân'ın üçüncü hâtunu Tatar²⁹⁴ kavminden Yesügat olup, onun Çavur adında bir oğlu oldu ve genç yaşta öldü. Dördüncü hâtun ise; Hıtây padişahı Altan Hân'ın kızı Guncu Hâtun'du. Yüzü güzel değildi, babası büyük bir padişah olduğu için Cengiz Hân ona çok itibar ediyordu. Cengiz Hân'ın ondan hiç çocuğu olmadı. Yesügat, Arık Büke dönemine kadar hayatta kaldı. Ondan sonra öldü. Cengiz Hân'ın beşinci hâtunu, yukarıda zikredilen Tatar kavminden Yesügat Hâtun'un kız kardeşiydi. Bu hâtunlardan başka Cengiz Hân'ın değer verdiği ancak bu beş hâtunun seviyesinde tutmadığı, kaç tane olduğu belli olmayan birçok hâtunu vardı.

Tarih-i Cihângûşa

Esas olarak bu kitapta, her kavmin kolları ve padişahların oğulları sayılıp; tarihler ve hikâyelerden bahsedilir. Şimdi tarihi aslına göre, hikâyeleri anlatmaya başlıyoruz. Bu kitabın birinci kısmında Cengiz Hân'ın önemli hâtunlarının sayısı, oğullarının ve kızlarının tanıtımı açıklandı. Şimdi ise; Cengiz Hân'ın doğumuyla, onun hikâyesine başlanacaktır ancak; onun hikâyesi yıl yıl tam olarak belli değildir. Buna rağmen onun hikâyesi, Moğol tarih kitaplarında ve defterlerinde [bazı

²⁹² Urudi. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 302.

²⁹³ Çünkü Kubilay, onların isyan halinde olduklarını biliyordu. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 45, 46.

²⁹⁴ Buyür Gölü ve Halha civarında oturan ünlü halk. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 53, 58; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 393.

dönemler] yıl yıl anlatılır. Onun hayatından bolca bahsedilir ve bu konu hakkında birçok müellif eser yazmıştır. Bu tarihçilerin eserleri her türde yazılmıştır. Her türden bu hikâyeler düzensiz bir şekilde yazılmışlardır ama, okuyucular bu kitaplardan tam anlamıyla faydalanamamışlardır. Merhum İbnü'l-Esîr²⁹⁵ de yıl yıl ayırarak bir eser yazmıştır. Gerçi çok çabalasa da her padişahın hikâyesine değinememiştir. Kendine göre bunların birazını yazmıştır ve sonuç olarak bu hikâyelerin düzeni tam belli değildir. Bu kitap üzerinde çalışanlar bunu bilirler. Bununla beraber bu tarihin yazarı giriş kısmında öyle başarılı olmuştur ki, her sene düzenli bir şekilde ve aynı dönemin diğer padişahları ile Cengiz Hân'ın tarihini de yazmıştır. Sonuç olarak bu kitabın yazılma amaçları; bu hikâyeleri toplamak ve Gâzân Hân'ın önemini belirtmektir. Eski zamanlarda bu yöntem uygun görülmüş ve kitapların hacmi uzatılmıştır. Bu bahsedilen yöntem Cengiz Hân'ın doğumundan başlayıp, onun ömrünün sonuna kadar ve hatta bu zamana kadar uygulanmış ve başarılı olunmuştur. Cengiz Hân ve onun oğullarının tarihi ile onların zamanında olan olaylar bu kitapta yazılmıştır. Ayrıca bu kitapta onların zamanındaki diğer padişahların tarihi de yazılmıştır. Onlar hakkındaki bilgiler güvenilirdir. Şu nedene bağlı kaldım ki; bu zamanda yaşayanlar geçmiş zamanlardaki kaydadeğer durumların tamamını bilsinler ve onlardan haberdar olsunlar. Bu konu düşünülmüş ve düzenlenmiştir.

Cengiz Hân'ın Doğum Tarihi Hakkında

Zilkade 549'da [Ocak/Şubat 1155] yani Kakayıl/Hûk²⁹⁶ yılında doğan Cengiz Hân, Rebülevvel 562'de [Aralık/Ocak 1166-1167] [A309] babası Yesügey Bahadır'ı 13 yaşında iken kaybetti ve yetim kaldı. Cengiz Hân doğduğunda astronomlar dikkatli bir şekilde gözlem yapamadılar ve tarihçiler de Cengiz Hân'ın doğum

---

²⁹⁵ İbnü'l-Esîr, [d.555/1160-ö.630/1233] Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, el-Kâmil ve Üsdü'l-gâbe adlı eserleriyle tanınan tarihçi, edip ve muhaddis. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, XXI, 26-27; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 2.

²⁹⁶ Domuz. Bkz. Dihhûdâ

gününü ve ayını tam olarak belirleyemediler. Cengiz Hân'ın bu nedenle doğum günü kesin değildir. Bütün şehzadeler, emirler ve Moğol ayanları Cengiz Hân'ın 72 yaşını [doldurduğunu] ve 73 yaşında ölmüş olduğunu bilirler. Önemli astronomlar da onun vefat tarihini bilirler. Cengiz Hân olgun ve görkemli bir padişahı. Kakayıl/Hûk yılının ortasında Cengiz Hân öldü. 73 yaşında öldüğü zaman, [yıl olarak] doğduğu zamana denk gelir. Cengiz Hân'ın ömrü 72 sene sürmüştür. Onun çocukluğunun bir kısmı ve 41 yaşına kadarki dönem ızdırap içinde geçmiştir. Kâtipler onun durumunu yıl yıl kaydetmemişlerdir. Kâtipler, onun yaşamını ilk 41 yılını özet olarak geçmişlerdir, 41 yaşından sonraki dönemi ayrıntılı bir şekilde yıl yıl kaydetmişlerdir. Biz de onlar gibi yapmak istiyoruz. Çünkü bu konu [daha önce] düşünülmüştü. Cengiz Hân'ın doğumundan babasının öldüğü 13 yaşına kadarki dönemi açıklamaya başlayalım. Cengiz Hân'ın babası Yesügey Bahadır zamanında, Yesügey ikbalinin ve gücünün zirvesinde bir konumdaydı. Moğol kavimlerin tamamı Cengiz Hân'ın atalarına ve amcalarına tâbiydiler. Moğollar onları kendilerine hâkim güç olarak biliyorlardı. Tatar kavimleri ve diğerleri, Cengiz Hân'ın atalarına düşmanca bir tutum içerisindeydiler. Onların arasında birçok savaş olmuştu. Bahsedilen zamanda - Cengiz Hân'ın doğduğu zaman olan 549 Kakayıl'da [m.1154/1155]- Yesügey Bahadır Tatarlar'a karşı savaşa gitti. Bu arada, Cengiz Hân da annesi Ulun Eke'nin karnındaydı. Tatarlar'ın padişahı Kudubuka'ydi.²⁹⁷ Yesügey Bahadır onlara karşı savaş ilan etti ve onlara saldırdı. Sonunda savaşı kazanıp, muzaffer oldu ve daha sonra geri döndü. Tatarlar'ın malları ve mülklerini, atları ve davarlarını yağmaladı. Daha sonra Yesügey Bahadır, ordusunu Diliun Buldak denen yere topladı. Bu olaylardan az bir zaman sonra bahsedilen yılda -Hûk yılı- Cengiz Hân dünyaya geldi. Cengiz Hân doğduğunda, sağ elinde pıhtılaşmış bir kanı; ciğer gibi bir parçayı tutuyor haldeydi. Bu, onun dünya fatihliği ve cihân hükümrانlığının işaretiydi. Saadet parıltıları onun alnında belirmişti. Yesügey Bahadır ayaklanan Tatar kavimlerinin isyanını kısa sürede bastırdı ve onları yendi. Bu durumu iyi bir alamet olarak görüp; oğluna bir Tatar padişahının ismi olan Timuçin adını verdi. Yesügey

---

²⁹⁷ Kuribuka. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 310.

Bahadır, Nirun²⁹⁸ kavminin lideriydi. Bu arada zamanla, Yesügey'in savaştığı kavimler arasındaki padişahlar, emirler ve diğer kavimler Moğollar'la beraber birbirine karıştı [B309] ve -tek bir adla- “Moğol” diye anıldılar. Eski zamanlarda her kavim kendine has bir isimle anılıyordu. Moğol kavimleri bölük pörçüktü. Onlar [arasındaki] düşmanlık ve husumet boldu; özellikle Tatar kavimlerinin. Yesügey Bahadır çoğu kavimle savaş halindeydi ve onların bazısını emri altına almıştı. Yesügey'in dost ve düşmanları onun korkusundan ve azametinden, ona tâbi olmuşlardı. Yesügey'in yönetimi düzenli ve parlaktı. Cengiz Hân'dan sonra kaç kardeşinin dünyaya geldiği, onun hikâyesinde anlatılacaktır. Bu 13 sene süre zarfında Cengiz Hân'ın ataları, kendi kavimlerinin padişahları yeri geldiği zaman anlatılacaktır. Yesügey ve kavmi zamanla güçlü, varlıklı bir konuma erişmişlerdi. Her ay, Türk kavimlerine karşı saldırıda tek bir ulus olarak, sefere çıkıyorlardı ve bu mücadelelerin çoğunu kazanıyorlardı. Yesügey'in kendi kavminden birtakım kimseler, ona bazı sebeplerle düşmanlık besliyordu. Bunun nedeni ise; kin ve düşmanlığın onlara özgü bir şey olmasıydı. Bu kişiler güç ve kudret bakımından Yesügey ile baş edebilecek güçte olmadıklarından, Yesügey'in ömrünün sonuna kadar içlerindeki kin ve düşmanlığı beslediler. Yesügey Bahadır gençken vefat ettiğinde, onun babasının amcaoğullarının kavmi; Tayciyutlar'dan değişik hikâyelerde bahsedilmişti. Tayciyutlar kuvvetli, askeri bakımından güçlü bir kavim olup padişahları da önemli kişilerden oluşuyordu. Yesügey Bahadır zamanında, akrabaları ona hem dost hem de tâbiydi ama, devletin son zamanlarında; düşmanlık ve muhalefet ortaya çıkmıştı. Cengiz Hân 13 yaşındayken babası ölmüştü ve onun kardeşleri onun gibi küçüktü. Cengiz Hân'ın annesi Olgun Eke,²⁹⁹ Olgunut kavminden olup akıllı ve kifayetli bir kadındı. Yesügey Bahadır öldüğünde Olgun Eke ve evlatları için zaman, perişanlık içinde geçmişti. Bu zamanın nasıl geçtiği hakkında tam ve ayrıntılı bilgiler yoktur. Cengiz Hân'ın doğumundan Kakayıl/Hûk yılı, Rebûlâhir 562 [Ocak/Şubat 1167] 13 yaşına kadar olan süreyi özetle ve güzel

²⁹⁸ Nirunlar kendilerinin temiz bir nesilden geldiklerine inandıkları için; nur gibi anlamında olan bu ismi kullanmışlardır. Ayrıca bkz. Azavi, Abbas, *Müessesese-i Tarih-i Irak*, I, yay. Darû'l-Arabiyye El-Musuuat, Beyrut 1425 h.k., 76.

²⁹⁹ Bkz. s. 25. Ulun Eke.

bir şekilde yazacağız. Cengiz Hân 13 yaşında iken, onunla çağdaş olan sultanların ve diğer ülkelerin padişahlarının tarihini de Cengiz Hân'dan sonra yazarız. Şimdi Cengiz Hân'ın 13 yaşına kadar olan olayları Allah'ın yardımıyla yazmaya başlayalım. Bir zamanlar hüküm sahibi bir padişah olan birtakım kimseler, o memlekette bulunan eski padişahlarının neslinden geliyordu. 287'de [m.900] Çin, Nengis ve Mâçîn diye de bilinen; Monzir,³⁰⁰ Hurçe,³⁰¹ Karahıtay ve Hitây³⁰² padişahları, eski zamanlardaki Likâtâz³⁰³ isimli bir padişahın neslinden geliyorlardı. Likâtâz'ın zamanında Culci Ataki isiminde çölde yaşayan sahranın emirlerinden biri, bölgesinden çıkarak Karahıtay ve Hurçe topraklarını kuşattı. O, geriye döndükten sonra kavmine ulaştı ve Hurçe padişahı bu arada başkaldırdı. O da, Karahıtaylar'ın ülkesini zaptedip onları yerinden sürdü. 470 [m.1077/1078] ve 522 [m.1128/1129] yılları arasında bahsi geçen Hurçe padişahı Hitay ülkesinin tamamını ele geçirdi. Daha sonra Hitây ülkesinin padişahı Kavzun isimli kişi, Mâçîn ülkesine sığındı ve ölene [A310] kadar orada kaldı. Onun çocukları da orada ikamet etti. Bu padişah Karahıtay ve Hurçe ülkesini ele geçirmiş ve kendisine; dünya padişahı anlamı taşıyan Liyu³⁰⁴ ünvanı verilmişti. Bu deyim “her yeri ele geçiren” anlamına gelir. Hitây halkı bu kelimeye “uzen”³⁰⁵ demiştir. Eski zamanlardaki Çin, Mâçîn ve Hitây padişahlarının tarihleri ve hikâyeleri onların kaynaklarında dile getirilir. Olaylar padişah padişah, yıl yıl aktarılır. Bu bahisleri önemli Tarih-i Gazani kitabının zeyline ekledim. Bu kitabı okuyanların olayların tamamını bilmelerini istediğimden bunu yaptım, isteyenler bu kitaptan mutâla edebilirler. Burada bahsedilen Karahıtay padişahının dönemi, Cengiz Hân'ın 13 yaşına kadar olan dönem ile çağdaştır ve Hurçe padişahının soyundan da bahsedilmiştir. Hurçe soyundan gelenlere, onlara özgü olan “Altan Hân” lakabı koyulmuştur. Aslında bu saydığımız lakapların hepsi

³⁰⁰ Monzir, Çin'in kuzeyinde bir ülke adı. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 373, 409, III, 81, 86; Vassaf, *Tarih*, 10.

³⁰¹ Mançurya'da oturan bir halk. Ayrıca bkz. Hitaî, Ali Kebir, *Hitayname*, haz. İraj Afshâr, yay. Merkez-i İsnad-ı Ferheng-i Asya, Tahran 1372 h.ş., 362.

³⁰² Güneyinde Çin, kuzeyinde Kıpçak, batısında Moğolistan bulunan, vaktiyle çok meşhur bir yer. Bkz. Dihhûdâ.

³⁰³ Liyanktayizu. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 312.

³⁰⁴ Da-i Liyu. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 314.

³⁰⁵ Da-i Ven. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 314.

Hıtây diline özgü lakaplardır. Bunlar yazılmış ve açıklanmıştır. En doğrusunu Allah bilir. Bu padişahların tarihi, bir zamanlar hüküm sürmüş ve memleketlere sahip olmuş Mâcîn, Hurçe, Karahıtay ve Hıtây'ın tarihine dayanır. Dolayısıyla bu konulardan da bahsetmek gerekir. 552'de [m.1157/1158] Cülenci Ataki,³⁰⁶ Hurçe ve Hıtây ülkesinin tamamını ele geçirdi. Yukarıda bahsedilen çöl emirlerinden olan Cülenci Ataki, Kavzun'u böylece yerinden sürdü. Yukarıda bahsedilen kavimlerin neslinden olan Hurçe padişahı Kavzun, ayaklandıktan sonra Hıtây'dan Mâcîn'e gitti. Onların tarihi bu kitabın zeylinde genişçe anlatılacaktır, şimdilik laf uzamasın. Bu kitapta Kavzun'un 27 yaşından 40 yaşına kadar geçen iktidarının sürdüğü 13 yıldan bahsedilmiştir. Hurçe padişahının Karahıtay³⁰⁷ padişahına isyan ettiği olayın da açıklanması gerekir. Şöyle ki: Karahıtaylar'dan adı Usitahu³⁰⁸ olan önemli bir emir yerinden kaçtı. Kırgız,³⁰⁹ Uygur ve Türkistan vilayetlerinde görüldü. Bu kişi gayet akıllı ve olgun biriydi. Sınır boylarında haddinden fazla adam topladı. Sonunda Türkistan şehirlerinin tamamını ele geçirdi ve "büyük padişah" anlamına gelen "ogurhan" ünvanını aldı. Bu olaylar 522 [m.1128/1129] ile 523 [m.1129/1130] yılları arasında meydana geldi. Gûr Hân'dan³¹⁰ sonra onun 8-9 yaşlarındaki oğlunu tahta geçirdiler. Oğluna da "Gûr Hân" dediler. Oğlunun ömrü Türk yılı ile 92, hicri yıl ile 95 sene sürmüştür. 610'da [m.1213/1214] Gûr Hân vefat etti. Cengiz Hân doğduğunda bu Gûr Hân 34 yaşındaydı ve o 25 sene padişahlık yapmıştı. Cengiz Hân 13 yaşına vardığında ise, Gûr Hân Türkistan ve Mâverâünnehir'i zaptetmişti.

Cengiz Hân'ın Doğduğu Zamanda Bağdat'taki Hâlifelerin Tarihi

³⁰⁶ Cülenci Abaki. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 312.

³⁰⁷ Doğu ve Batı Türkistan'ın büyük bir kısmında hüküm süren Moğol devleti [1130-1211]. Ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", *DİA*, XXIII, 415-416; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 60; Vassaf, *Tarih*, 292.

³⁰⁸ Tuşitayfu. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 315. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 392, 394.

³⁰⁹ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, I, 196, 233, II, 121, 122, III, 73.

³¹⁰ Çiluku, 1155'ten sonra bölgede etkin bir konuma gelmişti. Bkz. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 224.

Muktefi Billah³¹¹ bir Abbâsî hâlifesidir. 556'da [m.1160/1161] ölmüştür. Yerine oğlu Müstencid Billah³¹² geçmiştir. Mutteki Billah'ın vefat ettiği yıl, Müstencid Billah da vefat etmiştir. Daha sonra tahta o yıl Âdîd³¹³ geçmiştir.

İran Sultanlarının Tarihi

[B310] Melikşah'ın oğlu Sultan Sencer Selçuki,³¹⁴ devlet işlerini üzerine almıştı. Cengiz Hân'ın doğumundan 2 sene önce Oğuz boyları³¹⁵ onu av yerinden kaçırdılar ve hapsedtiler.³¹⁶ Cengiz Hân doğduğunda, Sultan Sencer ramazan ayında hapisten kurtuldu ve Tirmiz³¹⁷ kalesine kaçtı. Sultan Sencer'in can düşmanı olan Karluklar'ın³¹⁸ reisi Ali Bey öldükten sonra Karluklar, Sultan Sencer'e tâbi oldular. Sultan Sencer, bu olaylardan sonra Rebûlevvel 552'de [Nisan/Mayıs 1157] ilk önce kulunc, daha sonra ishâl olup öldü.³¹⁹ O esnada, Oğuzlar Nişâbur'u³²⁰ ele geçirdiler,

³¹¹ 50. Abbâsî Hâlifesi.

³¹² 51. Abbâsî Hâlifesi.

³¹³ 14. Fatimî Hâlifesi.

³¹⁴ Sencer, [d.479/1086-ö.507/1157] son büyük Selçuklu hükümdarı. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özeydın, "Sencer", *DİA*, XXXVI, 507-511; Vassaf, *Tarih*, 90; Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, 329; II, 27, 30, 111, III, 188, 193.

³¹⁵ Oğuzlar; Türkiye, Azerbaycan, İran, Irak ve Türkmenistan Türkleri'nin ataları olan Türk kavmi. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Oğuzlar", *DİA*, XXXIII, 325-330; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 191; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 397.

³¹⁶ İbnü'l-Esir'in verdiği bilgilere göre, Oğuzlar Kamâc'ın Hüseyin el-Gûri ile yaptığı savaşta Hüseyin'in tarafına geçmişlerdi. Sultanın Belh valisi Kamâc, Oğuzlar'ın bu tutumuna sinirlenip onları Belh'ten sürmek istemişti. Oğuzlar Kamâc ile ilk önce anlaşma yolunu seçip, yurtlarından ayrılmak istemediklerini anlatmışlardı. Neticede yapılan savaşta Kamâc yenilip kaçtı. Sultan Sencer'in araya girmesiyle Oğuzlar'a karşı hareket düzenlemiş ve yapılan çetin savaşta sultan esir düştü. [Şubat/Mart 1152] Oğuzlar sultanın istemeyerek savaşa girdiğini biliyorlardı ve bunu da sultana söylediler. Sultan Sencer, Oğuzlar'ın elinde kalarak gücünden olmuştu. Bu nedenle sultan Sencer kendi rızasıyla tahttan indi. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, Türkçe terc. Abdülkerim Özeydın, yay. Bahar yayınları, İstanbul 1991., XI, 156.

³¹⁷ Özbekistan'da tarihî bir şehir. Ayrıca bkz. Abdullah Muhammedcanov, "Tirmez", *DİA*, XXXXI, 200-202; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 37; Vassaf, *Tarih*, 47.

³¹⁸ Orta Asya tarihinde önemli roller oynayan bir Türk boyu. Ayrıca bkz. Hüseyin Salman, "Karluklar", *DİA*, 509-510; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 217.

³¹⁹ Burada görüleceği üzere müellifin verdiği bilgiler İbnü'l-Esir'in verdiği bilgilerle uyum göstermektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, XI, 187.

³²⁰ İran'da tarihî bir şehir. Ayrıca bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Nişâbur", *DİA*, XXXIII, 149-151; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 13.

katliam ve yağma yapıp esir topladılar. Hârizm'de³²¹ Selçuklular'ın torunlarından Atsız³²² b. Muhammed b. Anuştegin saltanat işlerini üstlendi.³²³ Türkistan'ın bazı bölgelerini ve Deşt-i Kıpçak bölgesini ele geçirdi ve daha sonra 551'de [m. 1156/1157] felçten 61 yaşında vefat etti. O öldükten sonra oğlu İl Arslan,³²⁴ Hârizmşah ülkesinde tahta oturdu. Irak'a, Sultan Muhammed b. Muhammed b. Melikşah Selçuki hâkim olup, onun başkenti Isfahan'dı. Orada yıllarca ordu topladı ve bu orduyla Bağdat'ı kuşattı. Taraflar arasında savaşlar yapıldı. O esnada Melikşah'ın kardeşi, Atabek İldeniz'in³²⁵ Tebriz'e geldiği işitildi. İldeniz'in üvey oğlu Arslan b. Tuğrul'du.³²⁶ Bu kişi Hemedan'ı kuşatmıştır. O sırada Melikşah kardeşini yenmek için öfkeyle geri döndü. Ondan bir kısım asker ayrıldı ve Hemedan'a ulaştılar. İldeniz'in yanına gitmek istediler; ama İldeniz veremden vefat etmişti. İldeniz ölüm yatağında, tüm ordudan ve emirlerden tüm mallarını ve mülklerini önüne getirmelerini istedi. Onlar da güzel cariyeler ve güçlü köleler dâhil olmak üzere her şeyi getirdiler. İldeniz bu duruma baktı, ağladı ve dedi ki: "Bu kadar akrabalar, ordular, köleler, mallar, hayvanlar, hizmetliler, kumaşlar, mücevherler, inciler yani türlü türlü değerli şeyler; benim dert ve elemimi azaltamadı, ömrümü de uzatamadı. Talihsiz kişi dünya malını yığmak için çabalayan kişidir."³²⁷ Daha sonra İldeniz o malları hizmetlilere geri verirdi. Kendisinin bir oğlu vardı ve o, ordunun bu oğlana³²⁸ tâbi olmayacağını biliyordu. Oğluna bakıp büyütmesi için, onu

³²¹ Aral gölünün güneyinde uzanan topraklara ve XIII. yüzyıla kadar burada yaşayan halka verilen ad. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özaydın, "Hârizm", *DİA*, XVI, 217-220; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 1; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 297. Harizm'in gerçek adı Cürcaniyan ya da Urgenç'tir. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, I, 301.

³²² Atsız, Hârizmşahlar Devleti'nin üçüncü hükümdarı. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Atsız b. Muhammed", *DİA*, IV, 91-92; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 35; Vassaf, *Tarih*, 315.

³²³ Bahsedilen kişi Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Melik Süleyman olup, Nişabur'da kısa bir süre tahta oturmuş; Oğuzlar'ı Nişabur'dan atmıştır. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 157-158. Uzun uğraşlar sonunda Oğuzlar bertaraf edildikten sonra sultan Sencer tahtı yeniden ele geçirmiştir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 179.

³²⁴ Atsızın oğlu İl Arslan, babası öldükten sonra tahta oturdu. Ayrıca bkz. Sadık Sajadi, "İl Arslan", *DMBİ*, X, 700-701; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 35; Vassaf, *Tarih*, 315.

³²⁵ Şemseddin İldeniz [d.1110?-ö.571/1175], İldenizliler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı [1148-1175]. Ayrıca bkz. Gülay Ögün Bezer, "Şemseddin, İldeniz", *DİA*, XXII, 21,22.

³²⁶ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, II, 70.

³²⁷ Bu hikayeye ilişkin İbnü'l-Esir kısa bir bilgi geçmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 312.

³²⁸ I.Tuğrul ile Mümine hatundan doğan, İldeniz'in büyük oğlu Cihan Pehlivan.

Meraga³²⁹ valisi olan Aksungur Ahmed b. İli'ye verdi. O vefat ettiğinde, emirler bu oğlanı istemediler. Bazı emirler onun kardeşi Melikşah'a taraftardı, bazısı ise onların amcası Süleyman Şah'a³³⁰ taraftardı. Süleyman Şah Isfahan'a geldiğinde atabekler, Fars deglesi, Türk şomlusu, Huzistan valisi ve diğer emirler burada toplanmışlardı. Kadî Sadreddin Hecendi'nin³³¹ oğlu, Isfahan'ı Süleyman Şah'a teslim etti. Süleyman Şah Hemedan sınırındaki orduları çağırdı ama onlar itaat etmediler. 555'te [m.1160/1161] Süleyman Şah Hemedan'a gitti ve bir ordu topladı. Toplanan bu ordu onu hapsetti. Rebiulahir 556'nın [Mart/Nisan 1161] sonlarında bu ordu, onu boğdu. Tuğrul'un [I.] oğlu Arslan, İldeniz'in üvey oğluydu³³² ve daha sonra Arslan Hemedan'da tahta oturdu. Rum [Anadolu]'da da sultan; Arslan Mesud Kılıç [II.] b. Arslan'ı tahta geçirdiler. Kirman'da Ebu-l'Fevaris Muhammed b. Arslanşah b. Kirmanşah b. Kavurd Selçuki padişahı. [A311] ve o 551'de [m.1156/1157] vefat etti. Onun oğlu Tuğrul Şah onun yerine tahta geçti. Gûr³³³ ve Gürcistan'daki padişah ise Alâaddin b. Hüseyin b. Hasan'dı ve bahsedilen yılda vefat edince onun yerine oğlu Seyfeddin Muhammed'i geçirdiler. O da, Oğuzlar tarafından 558'de [m.1162/1163] öldürüldü. İki kardeş olan Sultan Gıyâseddin ve Sultan Şehâbeddin Gûri, Melik Sâm'ın oğullarıydı ve onlar Gûr ve Gürcistan'a hâkimdiler. Onların babasının amcaoğulları ise bahsi geçen Melik Hüseyin'di.³³⁴ Gerce'de³³⁵ sultan; Hüsrevşah b. Behram Şah b. Sebuktegin'di ve 556'da [m.1160/1161] vefat etti. Onun yerine oğlu Melikşah tahta geçti. Sistan'da melik; Nusret b. Helef'ti ve 658'de [m.1259/1260] vefat etti. O, 100 yıldan fazla yaşamıştı. Daha sonra oğlu onun yerine

³²⁹ Sehend dağının yakınında olan bu şehir, Moğollar zamanında başkentti. Bkz. Dihhûdâ; Vassaf, *Tarih*, 37; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 577.

³³⁰ Sultan Sencer Oğuzlar'a esir olduğunda, Nişabur'da görevleri emirlerle beraber üstlenen, sultan Muhammed Tapar'ın oğlu. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 157.

³³¹ Kitaplara sevgisi ile tanınan İranlı ünlü âlim. Ayrıca bkz. Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, yay. Dâr-û Sâdir, Beyrut 1998, 298, 449.

³³² Dolayısıyla Şemseddin İldeniz'in I. Tuğrul'un dul eşi Mümine Hatun'dan olan iki oğlu; Muzafferiddin Kızıl Arslan Osman ve Cihan Pehlivan ve I. Tuğrul'un çocuğu olan Arslanşah üvey olmak üzere toplam 3 çocuğu vardır.

³³³ Kandahar yakında, meşhur bir vilayet. Bkz. Dihhûdâ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 353; Vassaf, *Tarih*, 53.

³³⁴ Bu kişi ile sultan Sencer devamlı bir şekilde savaşmıştır. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 144-146.

³³⁵ Gazne. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 319.

geçti. Mazenderan'da şah; Rüstem b. Ali b. Şehriyar B. Kavurn'du ve o da 558'de [m.1162/1163] vefat etti. Ondan sonra oğlu Alâaddin b. Hasan onun yerine geçti. Irak'ta sultan Atabek İldeniz'di. Azerbacan'da padişah Aksungur Ahmed İli'ydi. Şam'da ise sultan; Atabek Nureddin'di. Onun oğlu İmameddin Zengi Aksungur, Dımaşk'ı ele geçirip, Asi nehri üzerinde, Hama yakınlarında bulunan Şiriz'i ve Balbek'i ele geçirmişti. Diyar-ı Bekr'de sultan; Atabek Kudbeddin Mevdud b. Cemâleddin Aksungur'du. Onun babası da Musul atabeyiydi ve o da Cezayir'i ele geçirmişti. Mağrib'te³³⁶ sultan; Abdulmûmin'di ve 556'da [m.1160/1161] kendi oğlu Muhammed'i veliaht ilan etti. Onun için güç topladı ve diğer oğullarının her birine bir vilayet verdi. Endülüs³³⁷ vilayetlerini de daha sonra ele geçirdi. Bu bölgeler 500 yıldır müslüman toprağıydı. Bu süreden sonra işler değişmiş, müslüman hâkimiyeti son bulmuştu. Sultan Abdulmûmin, Freng'lerden 554'te [m.1159/1160] Medine³³⁸ şehrini tekrar ele geçirdi ve 558'de [m.1162/1163] vefat etti. Onun oğlu Muhammed onun yerine geçti. Fars'ta atabek; Salgurlar'dan Dilgi'ydi ve kendisi gayet akıllı ve olgun biriydi. 503'te [m.1109/1110] Bağdat yakınındaki Dicle nehri taşı ve birçok insan boğuldu. Şehir harabeye döndü. Zafer, Muhatere, Maktudiye, Darbel Kubari, Eyyar, Harabe b. Ceride, Karah el-Kadı, Ezec kapısının bir kısmı, Katiye'nin bir kısmı, Mamuniye'nin bir kısmı, Ebu Eşham, İbn-i Rezin ve surlar mahvoldu. Bağdat'ın batı tarafındaki İmam Ahmed Hânbeli'nin³³⁹ -r.a- mezarını da su bastı ve orası da harap oldu. Yani öyle bir sel olmuştu ki, cesetler su üstünde yüzmüştür. Şâban 557'de [Temmuz/Ağustos 1162] 30.000 kişi Gürcistan'daki Dovin şehrine geldiler. Azerbaycan tarafından 10.000 kişiyi öldürmüşler, birçok esir almışlar ve şehrin çoğunu yakmışlardı. Tebriz'de Atabek İldeniz bunu duyduğunda, Şah Erez'in isteğiyle intikam almak için, Ahlat valisi Sökmen Kutbi'nin oğlunu ve Meraga'nın reisi Aksungur'un oğlunu çağırarak büyük bir ordu topladı. Bu ordunun süvari sayısı

---

³³⁶ Bugünkü Fas ve Tunus. Bkz. Dihhûdâ.

³³⁷ Endülüs, İslâm hakimiyetindeki İspanya'ya verilen ad. Ayrıca bkz. Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.

³³⁸ Mehdiye. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 321. Mehdiye, Fas'ın Atlas Okyanusu sahilinde tarihî bir şehir. Ayrıca bkz. Ahmet Kavas, "Mehdiye", *DİA*, XXVIII, 386-387; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 233.

³³⁹ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 340.

50.000'di. Safer 558'de [Ocak/Şubat 1163] bu ordu Gürcistan'a vardı ve burada bir ay savaştılar. Sonunda İslâm ordusu zafer kazandı, birçok adam öldürüldü ve çokça ganimet toplandı. Bahsedilen safer ayında âlimler arasında İsfahan'da mezhep taassupluğu nedeniyle savaş oldu ve bu savaş 7 gün sürdü. İki taraftan çokça zayıat verildi [B311] ve evler harap oldu. Mülhitler de Kazvin'i kuşattılar. Memleketlerin padişahlarının yazılı olduğu bu dönem, -Kakayıl'ın başından Zilkade 549 [Ocak/Şubat 1155] Kakayıl'ın sonuna kadar; Rebûlâhir 563 [Ocak/Şubat 1168]-Cengiz Hân'ın 13 yaşı ile aynı zamandadır. Bu dönemde olan ilginç olaylar kaydedilmiştir. Şimdi bu 13 yıldan sonra olan tarihi olayları anlatmaya başlayalım ve eski usulle yazmaya devam edelim, inşallah. Bu dönem Kulkuna/Mûş³⁴⁰ yılı ile, Rebûlâhir 563 [Ocak/Şubat 1168] başlar ve Pars/Yûz³⁴¹ yılı ile, Safer 590 [Ocak/Şubat 1194] son bulur. Yani bu zaman 27 yıllık bir dönemdir. Bu dönemin sonlarında Cengiz Hân 40'lı yaşlardaydı. Onun bu zamandaki hâli yıl yıl ve ayrıntılı bir şekilde kaydedilmemiştir, özetle yazılmıştır. O dönemlerde Cengiz Hân Tayciyut'la devamlı şekilde savaşmış ve birkaç defa esir düşmüştür ama, sonuç olarak Allah'ın yardımıyla bu esaretlerden kurtulmuştur. Bu dönemde oldukça zarar gören Cengiz Hân, 28 yıl sonra Allah tarafından yardıma ve kuvvete mazhar olmuştur. Sonuç olarak makamında yükselmiştir. Cengiz Hân 13 yaşında çocukken; Tayciyut kavminin akrabası olan babasının ölümünden sonra, Tayciyut kavmi içlerindeki kını dışa vurdular. Kabul Hân'ın torunu Ong Hân'ın³⁴² oğlu Targutay Kıriltok, Tayciyut kavimlerinin efendisi ve padişahıydı. Tayciyutlar, Cengiz Hân 13 yaşında iken babası Yesügey Bahadır ölmeden önce içlerinde tuttıkları kını, babası öldükten sonra dışarı çıkardılar ve Cengiz'e karşı inatla düşmanca bir tavır sergilediler. Ona karşı öyle bir tavır takındılar ki; uyguladıkları bu baskı sonucu Yesügey Bahadır'a bağlı ordular, onun çocuklarından ayrıldılar ve Tayciyut tarafına geçtiler. O topluluk tekrar güç kazandı. O topluluğun bir kısmı Huyin İrgan kavmindendi ve onların kaldığı yer orman olduğundan, onlar ormanda yaşarlardı.

---

³⁴⁰ Fare. Bkz. Dihhûdâ

³⁴¹ Pars. Bkz. Dihhûdâ

³⁴² Adil Hân. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 325.

Yesügey Bahadır ve evlatları o zamanlar Onon³⁴³ ve Gilar sınırındaydılar. Yesügey Bahadır'a bağlı emirlerden olan Todin Kahurçi kuvvetleri daha sonra Tayciyutlar'ın yanına gitmeye başladılar. Timuçin bu kişiler kendisinden ayrılmadan önce onların reisinden ayrılmamalarını tevazu ile istedi. Onların reisi Timuçin'in bu çabalarını görmezden geldi ve Timuçin'e çaresinin olmadığını söyledi. Daha sonra Todin Kahurçi atına bindi ve tırıs gitti. Ulun Eke ayağa kalktı ve bayrağı alıp yukarı kaldırdı. Orduları toplamaya çalıştı ve kaçanları geri döndürmek için onları geri getirene kadar yanlarında gitti. Bu vesile ile karşı karşıya gelen iki grup savaştılar ve bu savaşın sonucunda gidenlerden bir kısmı geri döndü. Bu savaşta büyük emirlerden olan Cerke İbugan başından bir okla yaralandı. Cengiz Hân onun ne durumda olduğunu sordu ve o da dedi ki: "Senin [A312] babandan sonra senin ordun ve kavmin sana muhalefet ettiler ve ondan yüz çevirdiler. Onlara mani olmak istedim; ama göğün takdiri sonucu benim kanım döküldü" Cengiz Hân onun kötü halini gördü ve ağladı. Dışarı çıktıktan sonra Cerke İbugan öldü. Hülâgû Hân ve Abaka Hân zamanındaki emirler; İltimur, Burkut ve İtulgular Cerke İbugan'ın soyundadı. Camoha Sacan³⁴⁴ da Tayciyut kavmine gitti. Tayciyut ve Miras kavmi birleşti. Cengiz Hân bu olaylardan haberdar oldu ve onları yenmek için 13 kuran³⁴⁵ ordu topladı. Camoha ise Cacirat³⁴⁶ kavminin reisi ve ordunun öncüsüydü. Nikucerd birkaç atlı ile birlikte Sâr-ı Kiher³⁴⁷ yakınlarındaki Ulagay Yılak³⁴⁸ dedikleri bölgeye gitti ve Tayciyut [kavmi] de o bölgeyi yurt tutmuştu. [Nikucerd]'in ataları Cucitermeler'den Motolun'u,³⁴⁹ Dortomun'un karısını³⁵⁰ ve çocukları öldürmüş ve

³⁴³ Cengiz Hân'ın doğduğu yer. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 1, 24.

³⁴⁴ Cacirat'lardan Hara-hada'nın oğlu, Ong Hân'ın kan kardeşi, Cengiz Hân'ın gençlik arkadaşı ve daha sonra da rakibi. Ayrıca bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 40, 104.

³⁴⁵ Kuran askeri bir terimdir. 13 kuran 3 tümen orduya eşittir. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 60.

³⁴⁶ Cacirat veya Caciradai, Ayrıca bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 40, 104.

³⁴⁷ Sa'ari-ke'er, [Saari- keger], Keluren'in yukarı kısmında bir bozkır. Ayrıca bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 128, 161.

³⁴⁸ Ulagay Bulak. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 327.

³⁴⁹ Nomulun. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 327.

³⁵⁰ Dotum Munin. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 327.

[onlardan bazısını] esir etmişti. Nikucerd, Celayir³⁵¹ kavimlerinin soyundan gelen Cucitermeler'in evlerinin bulunduğu bölgedeki hayvanları çalmak için yanlarına gitti. Bu arada Cucitermeler'in neslinden emirler çoktu ve bunların arasında İlgay Noyan³⁵² diye biri vardı. [Nikucerd'in] yaptığı bu işten Cucitermeler haberdar oldu ve değerli eşyalarını alıkoydular. Daha sonra atların ve küçükbaş hayvanların arasına sızdılar ve o gelince [Nikucerd'i] okla öldürdüler. Camoha Sacan bu nedenle Cucitermeler'e husumet besledi ve fitne çıktı. Camoha kavmini güçlendirmiş ve adam sayısını artırmıştı. Tayciyut kavminin diğer kollarındaki kişilerle müttefik olmuştu. Bu kollardan biri Kongiratlar'dan İkiras, Moğol Dorlokinler'den Kurlasu, Nirunlar'dan Butaki ve Urut'tu. Bu topluluk Cengiz Hân'ı öldürme niyetindeydiler ve ona husumet beslediler. Cengiz Hân bu durumda bir şey yapamadı ve adamları dağıldı. Sonuç olarak Cengiz Hân onlara esir düştü. Sedlusaver³⁵³ kavminden Sukanşin³⁵⁴ onu kurtardı. Bu geçen süre zarfında türlü türlü olaylar vuku bulduktan sonra bir miktar insan Cengiz'in yanına toplandı. Cengiz Hân'a muhalif Tayciyut kavimleri 30.000 süvari ile Cengiz'e karşı savaştılar. Cengiz kendisine karşı yapılan hilelerden ve tuzaklardan habersizdi. İkiras kavminden Nikun isimli bir emirin oğlu olan Tukun,³⁵⁵ Cengiz taraftarıydı; ama bunu belli etmiyordu. Tayciyut kavmi Gorlogur denen bir yere mevzilenmişti. Daha sonra onlar Cengiz Hân'ın bölgelerinden birine vardılar. İkun³⁵⁶ ve Barlas kavminden iki kişi; Mulefe³⁵⁷ ve Yukan³⁵⁸ önemli bir iş için Tayciyut kavminin yanına gitmiştiler, geri döndüler. Bu kişiler Tayciyutlar'ın hile ve tuzaklarından Cengiz'i haberdar ettiler. Mulefe ve Yukan iki tepenin arasındaki Laladıt denen yerde gizlenmiştiler ve düşmanın yaklaşmakta olduğunu ilan ettiler. [B312] Cengiz Hân bu işten haberdar oldu. Derhal

³⁵¹ Celayir veya Celayir, Moğol kabilelerinden biri. Ayrıca bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 120, 138.

³⁵² Asilzadelerin ünvanı. Bkz. Dihhûdâ.

³⁵³ Soldus. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 328; el-Bîrûnî, *Tahdîdû Nihâyâtî'l-Emâkîn li-tashihi mesâfâti'l-Mesâkîn*, II, Farsça terc. Ahmed Aram, yay. Danişgâh-i Tahran, Tahran 1352 h.ş., 977.

³⁵⁴ Surkanşire. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 327.

³⁵⁵ Butun. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 328.

³⁵⁶ Nikun. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 328.

³⁵⁷ Mutke. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 328.

³⁵⁸ Tukan. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 328.

orduyu düzenlemek için işe koyuldu. Cengiz Hân dostlarını ve kendisine yakın kavimleri haberdar etti. Bu insanlar, onluk yüzlük ve binlik düzene göre toplandılar. Bunların tamamı 13 kuranı. Kuran; “yuvarlak” anlamına gelir. Geçmişte ordular savaş mevsisine girdiklerinde bir halka gibi oluyorlardı. Onların reisi bu halkanın ortasında bulunuyordu. İşte buna kuran diyorlardı. Şimdiki zamanda da saldırı yapan ordu böyle bir düzen alır. Bu düzenin amacı düşman ordusunun içeriye sızmasını engellemek ve orduyu dağıtmamaktır. Bu 13 kuranın oluşturulma amacı budur. 13 kuran Cengiz’in yanında toplandıktan sonra, Tayciyut kavmi Avulut ve Turkavut sırtından aşağı inip suyu geçerek Tolan Balcu’ya³⁵⁹ vardılar ve Cengiz ile karşılaştılar. İki taraf arasında doğal olarak çatışma başladı. Hak-Teala Cengiz’e yardım nasip etti ve bu 13 kuranlık ordu 30.000 kişiyi yendi. Bu [yenilen] ordu güneş gibi olsa da Cengiz’in ordusunun yanında bir zerre gibi kaldı ve [yenilen] ordu toz buz oldu. Tayciyut kavminin öncüleri Ururut³⁶⁰ ve Burut³⁶¹ kavmi [savaştan sonra] Cengiz’in yanına gidip ona katıldılar. Cengiz’in ordusu bahsi geçen nehrin yakınındaki ormanda durdu. Cengiz Hân ateşler üstünde 70 kadar kazan yakılmasını ve fitne çıkartanların bu kazanlarda kaynatılmasını istedi. Öyle de oldu. Curiyet kavmi de korkudan Cengiz’e bağlandılar. Evlerini Cengiz Hân’ın yurduna götürdüler. Onların bir kısmı da ayaklandılar. Tayciyut kavmi güç bakımından çok kuvvetliydi; ama Cengiz’in karşısında duramadılar ve firar ettiler. Geri kalanları da ittifak edip Cengiz Hân’a itaat etti. Cengiz Hân’a itaat eden Tayciyut kavmi ve bunlardan bazısı sözlerinden dönüp tekrar ayaklandılar. Tayciyutlar’ın bir kısmının evleri Cengiz Hân’ın yurdunun içindeydi. Onların bir kısmı, bir gün Cengiz Hân’la ava çıktı. Uçel Celman denilen sahranın ortasındaki bir tepeliğe geldiler ve bir cerge³⁶² kurdular. Buna göre; av yerini kuşattılar ve kuşatmayı avlar içinde kalacak kadar küçülttüler. Bu şekilde iyi av topladılar. Cengiz Hân’la o gece burada geçirildi. Burada toplam 400 kişi vardı. Bu 400 kişi yanlarına hayvanlar için çok az ot almıştı. Bundan dolayı 200 kişi evlerine geri döndü ve 200 kişi orada kaldı. Bu kalan 200 kişi

³⁵⁹ Balcus. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi’ü’t-Tevârih*, I, 328.

³⁶⁰ Bkz. Azavi, *Müessese-i Tarih-i Irak*, I, 147.

³⁶¹ Buyrut. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi’ü’t-Tevârih*, I, 320.

³⁶²

her ne ihtiyaç varsa onu tedarik ettiler. Ertesi gün tekrar avlandılar. Avın çoğu Curiyetler'e verildi ve Cengiz Hân Curiyetler'le dert ortağı oldu. Daha sonraki gün herkes av yerinden evlerine gitti. Bu arada onlar giderken Cengiz Hân'a çokça teşekkür ettiler. Onlardan bir kısmı [Curiyet kavmi] dedi ki: "Tayciyutlar bizi bırakıp gittiler ve bizden ayrıldılar. Bize saygılı davanmadılar. Cengiz Hân ise bize çokça hediyeler verdi. Cengiz Hân, ordusunun neferlerine sahip çıkan bir padişahtır." Bu şekilde herkes Cengiz Hân'a şükranlarını sunmakla meşgul oldu. Cengiz Hân'ın bu tavrı tüm kavimlere yayıldı. Cengiz Hân'a teşekkür eden reislerden Uluk Bahadır ve Makuyedane³⁶³ oturup istişare ettiler. [Uluk Bahadır] dedi ki: "Cengiz Hân'ın yanına gidelim ve ona bağlanalım." Makuyedane da dedi ki: "Tayciyutlar'la ne sorunumuz var? Onlar bizim büyüğümüzdür. Nasıl olur ki, biz onlardan yüz çevirelim ve [A313] Cengiz Hân'ın yanına gidelim?" Sonunda o kabul etmedi. Bunun üzerine Uluk Bahadır, Tuğayidalu ile birlikte Cengiz Hân'a bağlı Curiyatlar'ın yanına gittiler ve orada bulunan Cengiz Hân'a dediler ki: "Biz dul kadınlar ve davaları çobansız kalmış sürüler gibiyiz. Büyük hârunun çocukları bizi öldürür, harap eder. Biz buraya senin düşmanlarını öldürmek ve senle dost olmak için geldik." Cengiz Hân, buna binaen Uluk Bahadır'a dedi ki: "Ben uyur vaziyetteydim, saçımı çekip beni uyandırdın, beni elimden tutup kaldırdın. Sizinle anlaşmak için her ne imkân varsa ben onu yerine getiririm." Cengiz Hân onlara bu şekilde şefkatli davrandı ve ilgi gösterdi. Bir vakit sonra Curiyetler güçlendiler. İçlerinden bazıları sözlerinde durmayıp tekrar isyan ettiler. Merkit kavminden Kurdun Urçank vilayet yolunda iken Tuğaydalı'yu öldürdü. Bu olaydan sonra Curiyet kavminin gücü ve kuvveti kalmadı dağıldılar. Daha sonra Curiyetlerin lideri akıllı ve yetenekli biri olan Camoha Sacan oldu. Cengiz Hân ona kardeşim diye hitap ediyordu ama, Camoha bu söze layık biri değildi. Camoha, Cengiz Hân'a gizliden gizliye düşmanlık besliyordu. Onun gücünü ele geçirmeye çalışıyordu. Curiyetler güçlü olup dağıldıklarında Cengiz Hân'a karşı kinlenmiştiler. Görünüşte ona dost gibi davranıyorlardı; ama hakikatte ona düşmanlık ediyorlardı. Curiyetler, Cengiz Hân'a düşman olanlar ve ona karşı

---

³⁶³ Makuyat Akaya. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 332.

ayaklananlarla müttefik oldular. Bu olaylar yeri geldiği zaman anlatılacaktır. Bir müddet sonra bahsi geçen, ittifak halinde olan bu insanlar kendilerine Tayciyutlar'ın zahmet verdiklerini ve eziyet ettiklerini dillendirmeye başladılar. Daha sonra onlar kendilerine, padişahzade Timuçin Cengiz Hân'ın kendi kıyafetini ve atını dahi verdiğini söylediler. “Her kim memleketini ve ordusunu seviyor ve halkına iyi davranıyorsa, o kişi Cengiz Hân'dır” dediler. Bir müddet böyle konuşmalardan sonra Cengiz Hân'ın yanına gelip tekrar ona bağlandılar ve onun koruması altında yaşadılar. Suldus kavminden Surkan Şire'nin oğlu Çilagun Bahadır ve Nirun kavminin bir kolundan olan Yesüt kavminden Cebe, Kudan Naşı'nin oğlu İntuda'nın has emirlerindendi. Bu kişiler Tayciyutlar'ın önde gelen şahıslarındandı. Bahsi geçen bu kişiler Çilagun ve Cebe Tayciyutlar'dan ayrılp Cengiz Hân'a bağlandı. Çilagun Bahadır'ın Cengiz'in yanına gelme sebebi şudur ki: Cengiz ve Tayciyutlar savaştıklarında ve Cengiz esir düştüğünde Çilagun Bahadır onu hapsediği yerden kurtarmıştı. Suldus bölümünde bu kısım detaylı bir şekilde anlatılacaktır. Cebe'nin Tayciyutlar'a isyan etmesinin nedeni onların zayıflamasıdır. Daha sonra Cebe, dağlarda taşlarda gezinmeye başlamıştır; ama bir müddet sonra bu işin faydasının olmadığını görünce gelip Cengiz Hân'ın hizmetine girmiştir. Bu hikâyenin detayı Yesüt bölümünde tamamen gün yüzüne çıkacaktır. Tayciyut kavimlerinin birçoğu daha sonra **[B313]** Cengiz Hân'a bağlandılar. Onların içinde Barin kavminden biri olan Şirgu Atubugan diye biri vardı. Şirgu Atubugan'ın akrabası olan Bayanke, onu oradan alıp Kubilay Kağan'ın yanına göndermişti. Bu bahsedilen emir, oğulları Naya ve Alak'ı alıp yanında götürdü. Bu emir, Cengiz Hân, Ögedey Hân ve Mengüge Hân³⁶⁴ zamanlarında yaşamış ve yaşı da 120'ye varmıştı. Mengüge Hân zamanında Şirgu Atubugan demiştir ki: “Cengiz Hân'ın doğum sebebiyle babası tarafından et ziyafeti verilmişti ve ben de o et ziyafetine katılanlardan biriydim.” Bu hikâye Barin kavmi kısmında anlatılacaktır. Sonuç olarak Şirgu Atubugan iki oğluyla beraber hareket etti. Şirgu Atubugan Tayciyutlar'ın öncülerinden olan Kıriltuk Tarkutay kavminden Hukuçu Bahadır'ı esir edip, bir müddet onu hapsedti. Daha sonra Hukuçu

---

³⁶⁴ Çağatay Hân, [d.?-ö.638-639/1241] Mâverâünnehir'de hakim olan dört oğlundan biri. Ayrıca bkz. Dihhûdâ; Vassaf, *Tarih*, 10.

Bahadır firar etti ve serbest kaldı. Bu zamanlarda Çubi Çavurgan, Celayirlar'ın bir kolundan olan Dolabkoft³⁶⁵ kavmini reisiydi. Bunlar da Turakun Sekun³⁶⁶ bölgesinde Cengiz Hân'a bağlandılar.

Kavimlerin Kıssaları ve Hikâyeleri

Moğol boyları ve Cengiz Hân Türkistan'da bolca savaştılar. Maksadımız İran diyarının içinde bulunan Irak ve Horasan'da bulunan sultan isimlerinden ve bölgelerden kısaca bahsetmektir. Bu maksatla bu kitapta ilerliyoruz. Eğer Cengiz Hân'ın Türkistan'da yaptığı işlerinin tamamından bahsederek bu kitabın hacmi bir hayli geniş olur; bu bakımından gerekli bilgileri almamız gerekir. En doğrusunu Allah bilir. Cengiz Hân, Turkin³⁶⁷ kavmiyle işini hallettikten sonra Kerayit padişahı Ong Hân'ın kardeşi Caktu'yu³⁶⁸ yaraladı ve onu da öldürdü. Kerayit kavminin kollarından olan Bunkfat³⁶⁹ kavminin ailesi, akrabası ve hizmetlileri diğer Kerayit kavimlerinden çoktu ve bunlar amaçsız bir şekilde ortalıkta geziniyorlardı. Bir müddet sonra bunlar da Cengiz Hân'a bağlandılar. Cengiz Hân'la Ong Hân dosttu. Cagembu,³⁷⁰ Bunkfat kavmini Ong Hân'ın yanına gönderdi. Bir müddet sonrada Cagembu ve Ong Hân birbirleriyle bozuşana kadar müttefik oldular. Bu bozuşmanın sebebi; Nayman padişahı Tayang Hân³⁷¹ ile Cagembu'nun müttefik olmasıydı. Bu hikâye de detaylı bir şekilde yazılacaktır. Cengiz Hân'ın ilk 27 senesinin olayları özet olarak anlatılmıştır. Şimdi ise Cengiz Hân'la çağdaş olan Hitây, Çin, Mâcîn ve İran meliklerinin hikâyelerini Allah'ın yardımı ve inayeti ile detaylı bir şekilde anlatmaya başlıyoruz. 590'da [m.1193/1194] Cengiz Hân 40 yaşındaydı. Bahsedilen kişiler bu süre içerisinde Cengiz Hân'la çağdaşlar. Bu zamanda olan acayip olaylar tafsilatlı bir şekilde anlatılacaktır. [A314]

³⁶⁵ Tulangkıt. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 335.

³⁶⁶ Sinkun. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 335.

³⁶⁷ Yurkin. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 339.

³⁶⁸ Cagembu. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 339.

³⁶⁹ Tungkayit. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 339.

³⁷⁰ Tungkayit. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 339.

³⁷¹ İnanc Hân'ın oğlu Nayman hükümdarı. Bkz. Dihhûdâ

İklimlerin Sultanları ve Hâlifelerin Tarihi

Bağdat'ta bahsi geçen [zaman aralığında], Müstencid-Billâh³⁷² hâlifeydi ve 575'te [m.1179/1180] vefat etti. Nâsireddin tahta oturdu. Mısır'da ise; İsmaililer'den Âdîd³⁷³ hâlifeydi ve o da Muharrem 565'te [Eylül/Ekim 1169] vefat etti. Mısır'a hâkim olan Esedüddîn Şîrkûh'un³⁷⁴ yeğeni Selâhaddîn Yusuf³⁷⁵ hakkında ileride malumat verilecektir. Hâlife Âdîd vefat ettikten sonra ilk cuma hutbesi Bağdat'ta Abbâsîler adına okundu. Böylece İsmaili³⁷⁶ hâlifelerin Mısır'la alakası kesildi.³⁷⁷ 14 İsmaili hâlifesinin hilafet dönemi toplam 270 yıl³⁷⁸ kadardır. Hârizmşahlar'da saltanat süren İl-Arslan Atsız³⁷⁹ Recep 567'de [Şubat/Mart 1172] vefat etti ve onun saltanat süresi 17 yıla yakındır. Onun küçük oğlu Sultanşah³⁸⁰ veliahttı ve tahta oturdu. Sultanşah çok akıllı bir kadın olan Melek Terken'in oğluydu. Sultanşah'ın büyük kardeşi Tekiş³⁸¹ de Cend'e hâkimdi. Sultanşah ona bir elçi göndererek yanına çağırdı; ama o gelmedi ve bunun üzerine bir ordu hazırlamaya başladı. Tekiş bu olaydan haberdar oldu ve Gûr Hân'ın yanına gitti. Bu hikâye, yani Sultanşah ve Tekiş'in hikâyesi Câmî'ut-Tevârîh'te Gûr Sultanları ve Hârizmşah Hânedanı [başlığı

³⁷² Müstencid-Billâh [d.510/1116-ö.566/1170] otuz ikinci Abbâsî halifesi. Ayrıca bkz. Hüseyin Kayhan, "Müstencid-Billâh", *DİA*, XXXII, 143-145.

³⁷³ Âdîd-Lidînillah'a [d.?-ö.567/1172] Ayrıca bkz. Maria-Jesus Viguera-Molins, "İbn Hammâd el-burnusî", *DİA*, XX, 26.

³⁷⁴ Tam adı; Ebü'l-Hâris el-Melikü'l-Mansûr Emîrû'l-cüyûş Esedüddîn Şîrkûh b. Şâdî b. Mervân, [d.?-ö.564/1169] olup, Nûreddin Mahmud Zengî döneminde devlet adamı ve ordu komutanıydı. Ayrıca bkz. Mustafa Kılıç, "Şîrkûh el-Mansûr", *DİA*, XXXIX, 203-204; Vassaf, *Tarih*, 162; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 391.

³⁷⁵ Selâhaddîn Eyyûbi.

³⁷⁶ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, III, 142, 144.

³⁷⁷ Daha önce Nureddin, Selahaddin'ten el-Mustazi adına hutbe okunmasını istemişti. Selahaddin ise Mısır'daki halkın alevilere meyilli olmasından dolayı bu isteği geri çevirmişti. Fatimi halifesi Âdîd'ın 1171'de ölümü üzerine, Mısır'da hutbe Abbasi halifesi adına okundu ve Nureddin ile Selahaddin karşı karşıya geldi. Selahaddin ailesi ile istişare ederek, Nureddin'e itaat etmeye devam etti. Nureddin'in 1174'te ölümü üzerine Selahaddin artık tamamen bağımsız oldu. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 296-300.

³⁷⁸ 272 yıl. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmî'ü't-Tevârîh*, I, 342.

³⁷⁹ Bkz. Vassaf, *Tarih*, 315. 272 yıl. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 298.

³⁸⁰ Hârizmşahlar devletinin dördüncü hükümdarı.

³⁸¹ Tekiş [d.?-ö.596/1200] Hârizmşahlar Devleti'nin altıncı hükümdarı. Ayrıca bkz. Meryem Gürbüz, "Tekiş, Alâeddin", *DİA*, XL, 364-365; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 30.

altında] açıklanmıştır. Câmi'ut-Tevârîh'teki kısımları eğer buraya almış olsaydık, tekrar etmiş olurduk. Mazenderan'da hükümdar Alâaddin Hasan Rüstem b. Ali b. Şehriyar'dı, Azerbaycan ve Irak'ta ise hükümdar; Atabek İldeniz'di.³⁸² 563'te [m.1167/1168] Meraga'nın hâkimi Aksungur'du³⁸³ ve Dârü'l-hilâfet'ten mürebbisi³⁸⁴ olan Muhammed b. Muhammed Selçuki adına saltanat hutbesinin okunmasını istedi. Bu haber Hemedan'da Atabek İldeniz'e ulaştı. Oğlu'nun [Cihân Pehlivan Muhammed'in] annesi [eşi], Aslan³⁸⁵ b. Tuğrul [I.] b. Muhammed b. Melikşah soyundandı. İldeniz o olaydan [Aksungur'un talebi] çok öfkeleni ve kendi oğlu Cihân Pehlivan Muhammed'i³⁸⁶ bir orduyla Aksungur'a gönderdi ve iki ordu savaştı. Aksungur savaşı kaybetti ve Meraga sınırındaki Ruyendiz³⁸⁷ kalesine kaçtı. Cihân Pehlivan orayı kuşattı ve sonunda barıştılar. Cihân Pehlivan babasının yanına Hemedan'a gitti. Bu olaylar 563'te [m.1167/1168] oldu ve 567'de [m.1171/1172] Atabek İldeniz vefat etti. Onun oğlu Cihân Pehlivan, atabek oldu. Bu kişi çok şevketli ve azametli biriydi. Sultan Tuğrul b. Arslan³⁸⁸ tahta çıktığında adına sultanlık alameti olan sikkeler basılmış ve hutbeler okunmuştu. Aksungur Meraga'yı kaybettiğinde onun oğlu Felekeddin yerine geçti. Tebriz'e saldırıp orayı ele geçirdi. Cihân Pehlivan oraya bir ordu yolladı ve onu da Ruyendiz kalesinde kuşattı. Cihân Pehlivan kendi kardeşi Kızıl Arslan³⁸⁹ b. Atabek İldeniz'i Tebriz'i kuşatmaya yolladı. Tebriz'deki Meraga ordusu Kızıl Arslan'ın ordusundan iki kişiyi derdest edip şehre getirdiler. Kadî Sadreddin onlara çok iyi davranıp onları Kızıl Arslan'a geri gönderdi. Kızıl Arslan bu işten gayet memnun oldu ve bu kadının hatırına

³⁸² Şemseddin İldeniz, [d.?-ö.571/1175] İldenizliler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı [m.1148-1175] Ayrıca bkz. Gülay Ögün Bezer, "İldeniz, Şemseddin", *DİA*, XXII, 81-82.

³⁸³ Ahmedîliler, Merâğa ve Tebriz'de hüküm süren bir İslâm hânedanıdır. [1108-1227]. Aksungur II. Ahmedîl'in gulamı olup, Ahmedîl'den sonra onun yerine geçmiştir. Aksungur II., Arslanapa ismi ile de tanınmaktadır. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özeydin, "Ahmedîliler", *DİA*, II, 168-169.

³⁸⁴

³⁸⁵ Büyük Selçuklu devletinin 16. hükümdarı.

³⁸⁶ İldenizliler devletinin ikinci hükümdarı. Cihan Pehlivan, babası ölünce Gıyaseddin Mesud'tan destek görmüş ve devletinin sınırlarını Tiflis'ten Kirman'a kadar uzaştırmıştır. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 312.

³⁸⁷ Merâğa'ya 10 km uzaklıkta. Bkz. Dihhûdâ

³⁸⁸ Tuğrul [II.] b. Arslanşâh [d.564/1169-ö.590/1194], Irak Selçuklu devletinin son hükümdarı. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Tuğrul II", *DİA*, XLII, 342-344.

³⁸⁹ Şemseddin İldeniz'in I. Tuğrul'un dul eşi olan Mümine Hatun'dan doğan ikinci oğlu; Muzafferiddin Kızılarslan Osman.

barıştılar ve Tebriz'i Kadî Sadreddin'e verdiler. Daha sonra Kızıl Arslan ordusuyla Irak'a geri döndü. Cihân Pehlivan öldüğünde Kızıl Arslan Irak'a geldi ve herkesten kendisine biat etmelerini istedi. Sultan Tuğrul [II.] bu arada kuvvetlendi ve bağımsız oldu. Dolayısıyla Tuğrul [B314] ona iltifat etmedi ve onu önemsemedi. Bu nedenle onların arasında savaş yapıldı ve Kızıl Arslan yenildi. Ordusunun da çoğu Tuğrul'a katıldı. Kızıl Arslan'ın gücü bir müddet azaldı. Tuğrul orduyu topladıktan sonra sultanı hapsetti. Evlerin önünde bunun üzerine beş kere davullar çalındı ve Tuğrul'un saltanatına dualar edildi. Halkın bir kısmının görüşüne göre: Kızıl Arslan, bir vakit İmam Şafi [r.a.] taraftarlarından bir kısmını, mezhep çatışmaları yüzünden Isfahan pazarında astırmıştı. Buna binaen [şafi] mezhep taraftarları da Kızıl Arslan'ı evinde gece uykudayken 687'de [m.1288/1289] öldürdü.³⁹⁰ Aslında onu kimin öldürdüğü belli değildir. Musul ve Diyar-ı Bekr'de bu bölgelerin bazısının hâkimi Kudbeddin b. Mevdu b. Zengi b. Aksungur'du. Atabek'in kardeşi Nureddin Muhammed³⁹¹ 565'te [m.1169/1170] Şam'da vefat etti. Onun küçük oğlu Seyfeddin Gazi'yi onun yerine tahta geçirdiler. Şâban 571'de [Şubat/Mart 1176] Mısır valisi Selâhaddîn ile arasında savaş oldu ve Seyfeddin firar etti. Seyfeddin 576'da [m.1180/1181] vefat edince yerine kardeşi İzzeddin Mesud³⁹² yerine geçti. Mucireddin Kara Arslan b. Davud İmadeddin,³⁹³ Diyar-ı Bekr'in ve Hısn-ı Keyfa'nın³⁹⁴ büyük bir kısmının hâkimiydi. O vefat edince yerine Nureddin Muhammed tahta geçti. O da öldükten sonra oğlu Kudbeddin Eman³⁹⁵ tahta geçti. Şam, Atabek Nureddin'in elindeydi, o da 567'de [m.1171/1172] vefat etti. Güvercin haber göndermek için kullanılıyordu ve bu haberleşme sistemi Bağdat'ta da vardı. Bugün de bu uygulama hala geçerlidir.

³⁹⁰ Kızıl Arslan'ın çok sert bir siyaset izlemesi, Tuğrul'a ihanet etmiş olan emîrleri yeni sultanın kendilerine güvenmeyip cezalandıracağı endişesine düşürdü. Bunun üzerine emîrler, kendi oğulları Kutluğ İnanç ve Emîr-i Emîrân Ömer yerine Pehlivan'ın bir câriyeden doğan diğer oğlu Ebû Bekir'i ön plana çıkarmasını çekemeyerek Kızıl Arslan'dan kurtulmaya karar veren İnanç Hatun ile iş birliği yapıp Şâban 587'de [Eylül 1191] onu bir gece çadırında uyurken öldürttüler. Ölüm tarihine ilişkin şâban 587 [Eylül 1191] de verilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 47; Ayrıca bkz. Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, 82-84.

³⁹¹ Mahmud; Zengi hanedanından. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 354.

³⁹² Musul atabeylerinden, Zengi hanedanından.

³⁹³ Sökmen b. Artuk. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 355.

³⁹⁴ Hasankeyf.

³⁹⁵ Sökmen. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 339.

Şevval 562'de, [Temmuz/Ağustos 1167] Mısır'ın hâkimi olan Selâhaddîn Eyyûbî³⁹⁶ Frengler'den bir tehdit gelmemesi üzerine Mısır'a geri dönmeye karar verdi³⁹⁷ ve daha sonra hastalanarak şevval ayının on beşinde vefat etti. [589/1193]³⁹⁸ Onun oğlu İsmail 11 yaşında Melik Salih ismini alarak tahta geçirildi. O da erken bir vakitte ölünce, onun amcasının oğlu Musul'un hâkimi Kudbeddin Mevdud'un³⁹⁹ oğlu Seyfeddin Gazi tahtı ele geçirdi.⁴⁰⁰ Bir vakit sonra Şadi⁴⁰¹ b. Mervan Kürd'ün oğlu, Tikrit⁴⁰² bölgesinin hâkimi Şîrkûh Esedüddîn Mısır'da melik oldu. Şîrkûh Esedüddîn, Selçuklular'ın gulamlarından birinin çocuğuydu. İsmaili hâlife Âdîd güç kaybettiğinden, veziri Şavur hâlifeliği istila etti. Hâlife Âdîd, Şam⁴⁰³ atabeyi Nureddin'den vezirini derdest etmesini istedi. Nureddin Şîrkûh'a 2.000 asker gönderdi. Vezir, ülkenin istilaya uğramasından korktu ve Frengler'den yardım istedi.⁴⁰⁴ Şîrkûh, Nil'in batısına yerleşti ve vezirle arasında savaş çıktı. Mısır ordusu, Frengler karşısında hezimete uğradı ve sahile çekildi. Şîrkûh, bu arada İskenderiye'yi⁴⁰⁵ ele geçirdi. Şîrkûh, yeğeni Selâhaddîn Yusuf'u orada bırakıp gitti ve daha sonra⁴⁰⁶ Said-i Âla'yı ele geçirdi. Frengler de Kahire ve Mısır'ı ele geçirdiler. Bunun üzerine vezir Şavur'un oğlu Kamil Şuca, Atabek Nureddin'e haber

³⁹⁶ Selâhaddîn Eyyûbî, [d.532/1138-ö.589/1193] Ebû'l-Muzaffer el-Melikü'n-Nâsır Salâhuddîn Yûsuf b. Necmiddîn Eyyûb b. Şâdî, Haçlılar'a karşı mücadelesiyle tanınan İslâm kahramanı, Eyyûbîler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı [1171-1193]. Ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *DİA*, 337-340.

³⁹⁷ Selâhaddîn Eyyûbî, Kudüs'ü ele geçirdikten sonra Haçlılar'ın tekrar akınlar düzenleyeceğini çok iyi biliyordu. Bu yüzden Kudüs ve çevresinden fazla uzaklaşmayarak burada Haçlılar'ı bir müddet beklemiştir.

³⁹⁸ 27 Safer 589 [4 Mart 1193]. Ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *DİA*, 337-340.

³⁹⁹ Bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 381.

⁴⁰⁰ Bu kısma kadar müellif genel olarak Mısır'daki durumu aktarmakta, bu kısımdan sonra Eyyubiler'in Mısır'da iktidarı ele geçirmesini ele almaktadır.

⁴⁰¹ Bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 322.

⁴⁰² Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 195.

⁴⁰³ İslâm dünyasının önemli tarihi şehirlerinden biri, günümüzde Suriye'in başşehri. Ayrıca bkz. Cengiz Tomar "Şam", *DİA*, XXXVIII, 311, 315; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 115; Vassaf, *Tarih*, 27; Bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 13.

⁴⁰⁴ Fatimiler'in Haçlılar'dan yardım isteği Selâhaddîn'in Mısır'ı tamamen ele geçirmesinin ve Fatimiler'in Mısır'daki gücünü kırmasının en büyük dayanaklarından biri olmuştur. Daha önce Nureddin Zengi, Selâhaddîn'den Fatimiler'i Mısır'dan çıkarmasını ısrarla istiyor, fakat Selâhaddîn alevilerden çekindiği için bu isteğe olumlu bir cevap vermiyordu.

⁴⁰⁵ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 167; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 336; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 111.

⁴⁰⁶ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 169, 170.

gönderip dost olmak istediğini bunun karşılığında her yıl vergi vereceğini bildirdi. Nureddin bu teklifi kabul etti. 567’de [m.1171/1172] ise Şîrkûh, Mısır’ı tamamen ele geçirdi ve vezir Şavur’u da öldürttü. 2 ay 5 gün Mısır’a hâkim oldu ve 2 Cemaziyelahir 567’de [31 Ocak 1172] [A315] vefat etti. Selâhaddîn Yusuf amcasının yerine tahta geçti. Yeni bölgeleri ele geçirmek için büyük kardeşi Şemseddin’i harekete geçirdi, o da çokça ganimet topladı. Kardeşini tekrar hareketlendirip Yemen’i ele geçirtti. Hâlife Âdîd, 565 muharrem’in ikinci cumasında vefat etti. Hutbe Bağdat hâlifelerinin adına okundu. Bahsedilen yılın ortalarında Nureddin ve Selâhaddîn arasında savaş oldu.⁴⁰⁷ Ayrıca, 571’de [m.1175/1176] Selâhaddîn ile Diyar-ı Bekr ve Musul’un bir kısmına sahip olan Seyfeddin Gazi arasında savaş oldu ve Seyfeddin mağlup olup firar etti. Selâhaddîn, Atabek Nureddin’in oğlu Salih’in bulunduğu hududu geçip; surla çevrili Halep şehrini tamamen kuşattı. Burayı almak zor olduğundan barış yaptı ve geri çekildi. Selâhaddîn 581’de [m.1185/1186] Meyyâfârikin’i⁴⁰⁸ ele geçirdi ve Musul’u da ele geçirmek istedi, ama muvaffak olamadı. Selâhaddîn, ömrü boyunca pek çok iş yaptı.⁴⁰⁹ Frengler’den vilayetler ele geçirip, Diyar-ı Bekr’i ve onun gibi şehirleri de ele geçirdi. Oğulları ve kardeşleri de bu ele geçirilen vilayetlere vali oldu.⁴¹⁰ Selâhaddîn 589’da [m.1193] Dımaşk’ta vefat etti. Onun büyük oğlu veliaht kabul edilen Nureddin Ali, Dımaşk’ta tahta oturdu. Ona; “Melik Efdal” dediler ve akrabaları da ona itaat ettiler. Mısır’a hâkim olan kardeşi Osman’a da; Melik Aziz dediler. Osman abisinden bir müddet sonra ayrıldı, 590’da [m.1193/1194] Dımaşk’ı kuşattı. Melik Efdal, kendi amcası Melik Âdil’dan

⁴⁰⁷ Böyle bir savaşın olduğuna dair bir kanıt yoktur. Nureddin ve Selahaddin arasındaki bu ihtilaf sadece soğuk bir savaş diyebileceğimiz durumdan ibarettir.

⁴⁰⁸ Meyyâfârikin, Diyarbakır iline bağlı Silvan ilçe merkezinin eski adı, Ortaçağ’ın önemli merkezlerinden biri. Ayrıca bkz. Ahmet Saran, “Meyyâfârikîn”, *DİA*, XXIX, 511-512; *TV*, 155.

⁴⁰⁹ Selâhaddîn Eyyûbî, ömrü boyunca Fatimiler, Zengiler, Haçlılar ve Selçuklular ile devam bir şekilde mücadele etmiş, bir cepheden diğerine koşmuştur. Gençliğinde tahsil ettiği ilim nedeniyle Eyyubi coğrafyasında imar işlerinden ve devlet düzenlemelerinden de geri durmamıştır.

⁴¹⁰ Müellif eserinin bu kısmından sonra Mısır’da ardı arkası kesilmeyen savaşlara değinmektedir. Daha önce müellifin verdiği bilgilerden hareketle Moğollar’ın yükselişine dair sebeplerin arasında, İslâm dünyasında tam bir bölünmüşlük ve çıkar çatışmalarının hakim olduğunu görmekteyiz. İslâm devletleri cihan hâkimiyetini tesis etmek için, bir başka İslâm devletinin yokolmasını gözlüyor ve varlıklarını korumak istiyorlardı. Hatta bu konuda Haçlılar ile de ittifaka giriyorlardı. Dolayısıyla, Moğollar’ın yükselişinde askeri bakımdan üstünlüklerinin yanısıra İslâm devletleri arasında uyum ve birlikteliğin de çok zayıf olduğunu görmekteyiz. Keza, aynı durumu Haçlı seferlerinde de açıkça görebiliriz.

yardım istedi. Halep hâkimi; Melik Zahir Gazi, Hama'nın hâkimi Taceddin'in oğlu Nâsıreddin Muhammed, Humus'un hâkimi büyük Şîrkûh'un torununun oğlu Esedüddîn Şîrkûh, Musul ve Diyar-ı Bekr vilayetlerinin tamamı Melik Efdal'in yardımına koştı. Melik Aziz,⁴¹¹ kardeşinin kuvvetlendiğini görünce, onla barış yaptı. Bu antlaşmaya göre: Beytü'l-mukaddes [Kudüs], Filistin, Mısır Melik Aziz'e; Dımaşk, Betriye, Gûr, Ezân Melik Efdal'e; Ceble, Mesacid, Lazkiye ise Melik Zahir'e bırakıldı. Melik Âdil'in eskiden sahibi olduğu Mısır'daki iktâların durumu aynen kaldı, değişiklik olmadı. Antlaşmadan sonra, her bir melik kendi vilayetine çekildi. Mağrib'te Yusuf b. Abdülmümin, Afrika bölgesinden bir şehir olan Musa'yı⁴¹² ele geçirdi. Fars bölgesinde Atabek Degle⁴¹³ vefat etti ve Atabek Said b. Zengi onun yerine geçti. Kendisi gayet cesur bir adamdı. 565'te [m.1169/1170] Şam, Diyar-ı Bekr ve Freng'te birçok vilayetin şehirlerinin yıkıldığı şiddetli bir deprem oldu. Ayrıca, Kulkuna/Mûş yılının başlangıcından, Rebûlevvel 563 [Aralık/Ocak 1167/1168], Pars/Yûz yılının sonuna kadar 590 [m.1193/1194] Cengiz Hân'ın yaşadığı [13 yaşından sonraki] 27 yıllık dönemden bahsedilmişti. Şimdi biz Cengiz Hân'ın yaşadığı bu 27 yıllık dönemden sonraki olayları yazmaya başlayalım, Allah'ın inayeti ve resulullâhın güzel himmetiyle. Cengiz Hân'ın doğumundan 40 yaşına kadar olan dönemdeki bazı Moğol kabilelerinin durumu yazılmıştı. Hâlifeleri, sultanları [B315] ve iklimlerin emirlerini bazı tarihçiler kayda almıştır. Şimdi biz Cengiz Hân'ın 40 yaşından, yani 591 [m.1194/1195] başından onun ölümüne kadar olan süreyi detaylı bir şekilde açıklayalım. Burada bizim gayemiz: İran, Şam ve Mısır'daki sultanların durumundan bahsetmek gerektiğinden daha fazla Moğol kavimleri hakkında konuşmayacağız. Eğer bu konulardan da bahsederseniz Cami'üt-Tevarih'in hacmi büyür ve amacımızdan sapmış oluruz. Şimdi biz 591'den [m.1194/1195] 599'a [m.1202/1203] kadar olan dönemi yazmaya başlayalım. Bu 9 yıl boyunca Cengiz Hân Moğol kavimleriyle birçok savaş yaptı. Cengiz Hân birçok şehir aldı. 599'un [m.1202/1203] sonunda onunla Ong Hân arasında büyük bir savaş

---

⁴¹¹ Bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 216.

⁴¹² Kafsa. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh*, I, 357.

⁴¹³ Bkz. Vassaf, *Tarih*, 27.

oldu. Cengiz Hân, Ong Hân ve oğlunu yendi ve onlar hezimete uğrayıp firar ettiler. Dolayısıyla Kerayit ülkesi Cengiz Hân'ın eline geçti. Kerayit ulusu da Cengiz Hân'a bağlandı. 599 senesi [m.1202/1203] Tonguz⁴¹⁴ yılı ile eş zamanlıdır. Bu zaferden sonra Tonguz yılı ile eş zamanlı olan 599'un [m.1202/1203] kışında, Timankehre denilen önemli bir yerde ava çıkıldı. Büyük Çin fethi [1214⁴¹⁵] sonrasında⁴¹⁶ Cengiz Hân'a padişahlık müesser oldu. Her yerden birçok insan ona gelip biat etti. Böylece büyük bir topluluk kuran Cengiz Hân, bunun şükrü için sağlam ve iyi yasalar koydu, bu mübarek yerde tahta oturdu. Tuluy/Herguş yılının 591 yılının [m.1194/1195] başından 9 sene sonraki dönemde özet bir şekilde anlatılacak olan olaylar, Cengiz Hân döneminde olan olayları içerir. Bu 9 yıldaki sultanların, meliklerin, hükümdarların, hâlifelerin ve atabeklerin tarihleri kısa bir şekilde özet geçilecektir. Bu konuları anlatmaya başladıktan sonra, Cengiz Hân tarihine geçeceğiz.

Meliklerin, Sultanların ve Diğerlerinin Tarihi

[Burada anlatılacak olaylar] Lu⁴¹⁷/Herguş yılı, 591 [m.1194/1195] ile başlar ve [bu yıldan] 9 sene sonraki dönemi [anlatır ki], bu dönem Cengiz Hân döneminde olan olayları kapsar. Bu 9 yıldaki sultanların, meliklerin, hükümdarların, hâlifelerin ve atabeklerin tarihleri kısa bir şekilde özet geçilecektir.

Bağdat'taki Hâlifelerin Tarihi

Abbâsî hâlifesi, bu bahsedilen zamanda Nâsireddin'di.⁴¹⁸ Hâlife, veziri Muînüddin b. Kassab,⁴¹⁹ Huzistan'ı ele geçirdikten sonra, Irak-ı Acem'e⁴²⁰ gönderdi.

⁴¹⁴ Domuz. Bkz. Dihhûdâ.

⁴¹⁵ Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 231.

⁴¹⁶ Cengiz Hân, Çin fethi ile İmparator Altan Hân'ı mağlup etti, Pekin'i ele geçirdi. Altan Hân Nanggin'e firar etti. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 231. Daha sonra o, oğlunu Cengiz Hân'a gönderip biat ettiğini bildirdi. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 227.

⁴¹⁷ Tuluy. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 359.

⁴¹⁸ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 60, 61; III, 170, 230. 34 Abbasi halifesi.

⁴¹⁹ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 61,

O, Hilvan'a vardıktan sonra, Cihân Pehlivan'ın oğlu Kutluk İnanç vezire saygı gösterdi ve birlikte Hemedan'a hareket ettiler. Hârizmşah ordusunun öncüsü Miyacuk,⁴²¹ vezir oraya gelince Rey'e çekildi ve Hemedan, vezirin eline geçti. Kutluk İnanç'la birlikte vezir, Hârizmliler'in peşinden gitti. Sonunda Miyacuk hezimete uğradı. Hâlife ordusu, Damgan'dan geri döndü ve Rey'e saldırdı. Hârizm ordusu şehri boşalttığında, Irak emirleri ve Kutluk İnanç, Rey'e giderek vezire isyan ettiler. Vezir Rey'i savundu ve Kutluk İnanç, Abe'ye hareket etti. Vezirin valisi, Kutluk'u Abe'ye sokmadı. Kutluk İnanç oradan dörtnala Kerec'e gitti ve çatışmalar devan etti. Kutluk İnanç [A316] sonunda yenildi ve firar etti. Vezir [daha sonra] Hemedan'a gitti. O sene vezir, şevval ayının başlarında vefat etti. Hârizmşahlar onun peşinden gittiler. Veziri cesedinin olduğu yerden çıkardılar ve onu savaşta öldürmüşlercesine, onun başını Hârizm'e gönderdiler.

Sultanların Tarihi

Sultan Tekiş Hârizmşah, hükümdar olduğu vakitlerde Uygur sultanı Kayırnıku Hân'la⁴²² savaştı ve yenilerek Hârizm'e döndü. Rebûlâhir 543'te [Ağustos/Eylül 1148] onun oğlu ve veliahdı Melikşah da vefat etti. Sultan Tekiş bundan dolayı çok üzülüp ağladı ve onun büyük oğlu Hindû Hân'ı⁴²³ Hârizm'e çağırdı ve onun yerine Kudbeddin Muhammed'i⁴²⁴ veliaht tayin etti. Bundan dolayı Kudbeddin ve Hindû Hân arasında bir sorun çıktı. Kudbeddin'in sultan olmasından dolayı Hindû Hân, kaçıp düşmana sığınmıştı. Sonuç olarak Kudbeddin Muhammed, Horasan'daki işleri devralmak için harekete geçti. 584'te [m.1188/1189] Tekiş, Kudbeddin'i Kayırbuku Hân ile savaşması için gönderdi. Kudbeddin, Kayırbuku Hân'ı yendikten sonra, onla beraber ona destek veren emirleri babasının önüne

⁴²⁰ Hamedan, Kirmanşah, Rey ve Isfahan bölgesinin içine dahil olduğu bölge. Bkz. Dihhûdâ; Vassaf, *Tarih*, 155.

⁴²¹ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 62, 65.

⁴²² Kayır Buku Han Uygur. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 402.

⁴²³ Nasireddin Melikşah [d.?-ö.593-594/1197] oğlu. Bkz. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, 293.

⁴²⁴ Muhammed Hârizmşah. Ayrıca bkz. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, 310.

getirdi. Hârizmşah [Tekiş], onu öldürmekten vazgeçip, onu tekrar kendi bölgesine gönderdi. Rebûlevvel 584'te [Nisan/Mayıs 1188] hârizmşah, önceden uzak yerde olan Miyacuk'un isyan halinde olduğunu işitti. Bundan dolayı Rey'e hareket etti. Miyacuk sultanın hareket haberini duyduktan sonra firar etti ve sultanın ordusu onu takip ettikten sonra Miyacuk, Mardin sınırında bir kaleye sığındı. Sonunda orayı kuşattılar ve Miyacuk'u sultanın huzuruna getirdiler. Büyüklerin şefaatiyle onu affettiler, bunun karşılığında ona ceza olarak uc bölgesinde yaşama zorunluluğu şartını koydular. Sultan Isfahan'ı ele geçirdikten sonra burayı Hoca Tâceddin Alişah'a verdi. Sultan, Alamut kalesini kuşattıktan sonra, Rey şâfilerinin reisi Sadreddin Vuzen, o kalede öldürüldü. Vezir Nizameddin Mesud b. Ali de burada bıçaklanıp öldürüldü.⁴²⁵ Cemaziyelsani 596'da [Mart/Nisan 1200] Sultan Tekiş, Kudbeddin Muhammed'ten Kâhistan'a gitmesini istedi. O da gidip Terşiz⁴²⁶ kalesini 4 ay kuşattı. Sultan Tekiş, Hârizm'den hareket edip onları yenmek istedi. Şehrin yanına ulaştığında Arap kuyusuna vardı ve hastalanıp 19 Ramazan 596'da [3 Temmuz 1200] vefat etti. Bu haber oğlu Kudbeddin'e ulaştığında, o da acele bir şekilde şehre geldi. Kudbeddin taziye merasiminden sonra tahta oturdu ve "alâaddin" lakabını aldı, adı da Sencer oldu. Sencer'in saltanatının üç yıllık dönemi Gûr tarihinde yazılacaktır.

Gur Sultanlarının Tarihi

Gur ve Gurce⁴²⁷ memleketlerinin başında Sultan Gıyâseddin ve Sultan Alâaddin vardı. Sultan Gıyâseddin, hârizmşahın öldüğünü işittiğinde üç gün yas tutup, yemek dağıttı. Hindû Hân b. Melikşah b. Hârizmşah, amcası Alâaddin Muhammed'ten korktu ve sultan Gıyâseddin'e iltica edip, ondan yardım istedi.

---

⁴²⁵ Sultan Tekiş'in Alamut kalesini ele geçirememesinin nedeni; kalenin fethi ile görevlendirilen Kudbeddin'in Alamut'u almak istememesidir. Çünkü Bâtıniler, Kudbeddin'e iltifat edip 100.000 dinar vermişti. Üstelik Tekiş'in hasta olduğuna dair haberler vardı. Bundan dolayı Kudbeddin merkezden fazla uzakta durmak istemiyordu. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 129, 130.

⁴²⁶ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 74, 75; Dihhûdâ; Vassaf, *Tarih*, 316.

⁴²⁷ Gazne. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 402.

Gıyâseddin ona yardım vaad etti. Sultan Alâaddin, Çiğer Türk'ü Merv'e⁴²⁸ vali tayin etti ve Muhammed b. Çirek'in yanına da Talikan valisini gönderdi. Sultan, Talikan valisi [B316] Cerbek'i⁴²⁹ tehdit ve baskıyla ikaz ederek hutbe ve sikkede kendisinin adının okunmasını istedi. [Cerbek] himaye karşılığında Gıyâseddin'e bağlanacağını söyledi. Gıyâseddin bu durumdan Hârizmşahlar'ın güçten düştüğünü anladı ve böylece Horasan bölgesini ele geçirmek istedi. Horasan'ı ele geçirmek için kardeşi Şehâbeddin'i Hindistan'dan çağırdı. Şehâbeddin gelene kadar Gıyâseddin, Merv-i Rud şehrinin beş köyünü ele geçirmişti. İki kardeş 597'de [m.1200/1201] Horasan'ı ele geçirmek için harekete geçtiler. Cerbek sözünü tuttu. Merv şehrini de onlara verdi. Onlar da burayı Hindû Hân b. Melikşah'a verdiler ve Serahs'a gidip orayı sulhla ele geçirdiler. Amcalarının oğlu Emir Zengi'ye de Serahs'ı ayrıca Nesa ve Baverd'i iktâ olarak verdiler. Daha sonra Tus'u da ele geçirdiler. Ordusuyla Nişâbur'da bulunan Alishah b. Hârizmşah'tan da şehri terk etmesini istediler ama, sonunda savaş oldu. Surların üzerinde savaş düzeni aldılar ve savaşa tutuştular. Sultan Gıyâseddin kendi oğlu Mahmud'la savaşa katıldı. Sultan, şehrin surlarını işaret etti. Surların burcunun birkaçı yıkıldı. Gurlar, bunu Allah'ın kerameti olarak görüp, tekbir getirdiler. Hârizmşahlar bunun üzerine korktular ve ulucamiye sığındılar. Nişâbur halkı onları dışarı çıkardı. Gurlar onların peşine düştü ve Alishah'ı tutuklayıp sultanın huzuruna getirdiler. Gıyâseddin'in dayesi orada hazır bulunuyordu. Gıyâseddin, dayenin öldürme niyetine karşı çıktı, esir Alishah'ı kendi yanına oturttu ve şehzadelere böyle davranılacağını belirtti. Nişâbur tahtına kendi amcasının oğlu Ziyaeddin Muhammed b. Ali'yi geçirdi. Kendi kardeşi Şehâbeddin ile Alishah'ı Herat'a gönderdi. Şehâbeddin Kahistan'a⁴³⁰ gidip orada korkunç katliamlar yaptı. Bunun üzerine Kahistan'ın hâkimi Gıyâseddin'e bir elçi gönderdi, bu istilanın nedenini sordu. Şehâbeddin yaptıklarını reddetti. Gıyâseddin'in elçisi sultanın emirlerini getirdiğini söyledi. O da bunu kabul etmedi. Elçi kılıcını çekip,

⁴²⁸ Persler zamanında kurulan bu şehir, zamanla Horasan'ın başkenti olmuştur. Günümüzde ise Özbekistan sınırları içindedir. Bkz. Dihhûddâ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 36; Vassaf, *Tarih*, 201.

⁴²⁹ Çeğer. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 402.

⁴³⁰ Horasan'ın güneyinde bir vilayet. Şehirleri ise; Kaen, Tun, Konabad ve Tebes. Bkz. Dihhûddâ; Vassaf, *Tarih*, 234.

Şehâbeddin'in çadır perdelerinin iplerini kesti. Şehâbeddin bunun üzerine hemen dışarı çıktı ve Gazne'de kalmayıp, Hindistan'a hareket etti. 598'de [m.1201/1202] Gûr sultanının, Sultan Gıyâseddin'in akrabalarından aldığı Horasan'ı sultan Gıyâseddin tekrar geri aldı. Sultan Şehâbeddin Hindistan'a gittikten sonra, Sultan Alâaddin Muhammed, Sultan Gıyâseddin'e bir mektup gönderdi ve şöyle dedi: "Sen benim babamın kaymakamı olasin, Karahıtaylar'daki vilayetleri onlardan alıp bize veresin, şimdiye kadar bize yardımcı olmadın, bizim vilayetlerimizi işgal etmeyesin, bizi rahat bırakmazsan aramızda savaş çıkar" Hârizmşah çaba sarfederek Horasan'ı geri aldı ve Herat'ı da kuşattı. Sultan Şehâbeddin, Herat'ın kuşatıldığını duyunca hârizmşahla savaşmak için Horasan'a geldi. Sultan Muhammed ondan önce gelmişti ve savaşa tutuştular. Şehâbeddin galip geldi ve Hârizmliler'i yendi. Bu olaylar Cemâziyelevvel 599'da [Ocak/Şubat 1203] [A317] meydana geldi. Sultan Gıyâseddin Muhammed b. Sâm Gûri bu yılda vefat etti. Mahmud isminde bir oğlu vardı. Bu haber Tus'taki⁴³¹ kardeşi Şehâbeddin'e ulaştığında o, Herat'a geldi ve taziyeye katıldı. Hârizmşah, Mâverâünnehir'e sahip olan Karahıtay ülkesine gitti ve oradan yardım istedi. Onlardan pek çok adam orduya katıldı. Bu adamların öncüsü bir süvari takımıydı. Sultan Gıyâseddin, Semerkant'ın sultanı Efrâsiyâb⁴³² neslindi. İki karşılaştılar. Sultan Şehâbeddin savaşmanın fayda vermeyeceğini biliyordu. Ateşler yaktırdı ve geri döndü. Sultan Muhammed bunların peşine gitti ve sınıra 1.000 atlı ile vardı. Gurlar daha sonra geri döndüler ve savaştılar. Sonuçta hezimete uğradılar. Sultan Şehâbeddin hopyaya zıplaya adamlarıyla beraber 4 fil öldürdü. Gurlar, Emr-i hud sınırlarına vardıklarında Karahıtay ordusu bir seti delip geçti. Sonunda barış oldu. Bir tane fili onlara verip geri döndüler. Şehâbeddin bu zor durumdan kurtuldu ve 9 adamıyla Talikan'a gitti. Oranın valisi Hüseyin Hermil, Şehâbeddin'e yemek ve çadır gönderdi⁴³³ ve Gazne'ye Hüseyin'le beraber gitti.

---

⁴³¹ İran'da Meşhed'e yakın bir şehir. Bkz. Dihhûdâ; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 269; Vassaf, *Tarih*, 77.

⁴³² Efrâsiyâb, İran millî destanında İran düşmanı olarak gösterilen Turan hükümdarı. Ayrıca bkz. Tahsin Yazıcı, "Efrâsiyâb", *DİA*, X, 478-478; Vassaf, *Tarih*, 54.

⁴³³ Orta Asya'da, sultanların birbirlerine gönderdikleri hediyeler içerisinde, çadırın ayrı biri yer vardır. Gönderilen çadırın rengi de çok önemlidir. Beyaz olmasına dikkat edilir. Çünkü hükümdarlar beyaz

Gurlar'ın yenildiği duyulunca, Sultan Şehâbeddin'in eski hizmetkârlarından Tâceddin Uldız, Gazne kalesini ele geçirmek için oraya gitti ve Kutali ona müdahale etti. İsyancılar da bu arada Kutali'ye ayaklandılar. Kılıc kavmi ve diğerleri serkeşlik edip bolca yalan söylediler, eşkıyalık yaptılar. Sultan Şehâbeddin Gazne'ye ulaştığında Uldız'ın öldürülmesini istedi. Ümera onun affedilmesi için uğraştı. Aybek Multan,⁴³⁴ sultanın naibini öldürdü ve vilayeti de ele geçirdi. Sonra sultanın öldürüldüğünü ve başa geçtiğini ilan etti. Şehâbeddin Hindistan'a gitti ve Aybek ile efradını öldürdü. Tekrar saltanat merkezine gitti. Malatya ve Rum sultanı Süleyman⁴³⁵ b. Kılıçarslan, Ramazan 597'de [Haziran/Temmuz 1201] kardeşi Muînüddin Kayser Şah'tan Malatya'yı birkaç gün kuşattıktan sonra aldı ve Erzanrum'a gitti. Erzanrum'un eski meliklerinden Muhammed b. Salık'ın⁴³⁶ oğlu da oradaydı ve barış için şehir dışına çıktı. Sultan onu tutukladı ve hapsedti. Sonuçta Sultan Kılıçarslan⁴³⁷ Erzanrum'u zorla ele geçirdi. Burada bulunan devletin de böylece ömrü bitti. Azerbaycan'da Cihân Pehlivan'ın oğlu Kutluk İnanç⁴³⁸ bu olaylar yaşandığında ordunun başındaydı. Kutluk İnanç öldüğünde emirleri ve hizmetkârları toplanıp Kukça adında birini lider kabul ettiler. Rey ve çevresini ele geçirip Isfahan'a yöneldiler. Hâlifenin ordusunun komutanı olan Seyfeddin Tuğrul'a elçi gönderdiler. Hâlifenin hizmetinde olduklarını belirttiler. Tuğrul, Hemedan'a geldiğinde Kukçe, onu karşıladı. Isfahan'ı beraber ele geçirip, hilafet merkezine haber gönderdiler. Isfahan, Kum, Keşan, Ave ve Save'nin yönetimini ve hâkimiyetini istediler. Hilafet, onların ricasını kabul etti ve fermanla hilat⁴³⁹ gönderdi. Onlar az zamanda [B317]

çadırlarda otururdu. Aksi bir renk küçümseme alameti sayılırdı. Moğollar'da Hârizmşahlar'a olan saygılarından beyaz çadırlarda oturmaktaydılar.

⁴³⁴ Multan, müslüman ortaçağ coğrafyacıları tarafından önemli bir yer olarak anlatılan Hindistan'ın bir şehri. Ayrıca bkz. S. Maqbul Ahmed, "Hindistan", *DİA*, XVIII, 73-75.

⁴³⁵ Süleyman b. Kılıçarslan, [d.?-ö.600/1204] Anadolu Selçuklu sultanı [1196-1204]. Ayrıca bkz. Selim Kaya, "Süleyman Şah II", *DİA*, XXXVIII, 105-108; Ersan, Mehmet - Mustafa, Alican, *Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı, [Sorularla Selçuklular Tarihi II - Türkiye Selçukluları]*, yay. Timaş Yayınları, İstanbul 2013., 38-46.

⁴³⁶ Saltuk. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 407.

⁴³⁷ II. Kılıçarslan [d.?-ö.587-588/1192] Anadolu Selçuklu hükümdarı. Ayrıca bkz. *Ersan-Alican, Osmanlı'dan Önce*, 72.

⁴³⁸ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 54, 55; Vassaf, *Tarih*, 317.

⁴³⁹ Sultanlık alameti. Bkz. Dihhûdâ.

çabuk güçlenip orduları çoğaldı. Selâhaddîn Yusuf'un⁴⁴⁰ kardeşi Diyar-ı Bekr ve Şam'ın meliki Âdil, Dımaşk'a yeğeni Melik Efdal'in yanına geldi. Diyar-ı Bekr'in korunması konusunda anlaştılar. Bu hikâyenin tamamı ve Mısır ile Şam zamanındaki Diyar-ı Bekr'in vilayetleri hakkındaki bilgiler daha sonra yazılacaktır. Bu iç içe geçmiş konuları tekrar yazarsak anlamsız olur. Çünkü Şam ile Mısır'ın hikâyesi daha önce yazılmıştı. Selâhaddîn Yusuf'un ailesi barış içinde yaşıyordu. Filistin bölgeleri, Mısır, Diyar-ı Şam ve Beytü'l-mukaddes, Aziz Osman'ın yönetimi altındaydı. Dımaşk, Taberiye, Gûr çevresi ve Gazne Melik Efdal'ın kontrolündeydi. Halep ve Lazkiye kıyılarının yönetimi de Melik Efdal'e aitti. İktaları ise her zaman olduğu gibi amcası Melik Âdil'indi. Melik Aziz Osman bir müddet sonra antlaşmayı bozdu. Mısır'dan Şam'a sefere çıktı. Efdal ve Âdil onu engellemekle meşgul oldular. Aziz Osman'ın gücü onlara yetmedi ve Mısır'a geri döndü. Efdal ve Âdil, Mısır'ın Efdal'de kalması ve Şam'ın da Âdil'de kalması konusunda anlaştılar ve ordu hazırladılar. Mısır'a gidip beklediler. Bir orduyu da Kürtler'den topladılar. Âdil gizlice Aziz'e haber gönderip onun hazırlanmasını ve beklemesini istedi ve Efdal'a de nasihat verip, Mısır'ı ele geçirmede acele edilmemesini, arkalarında düşman Frengler'in olduğunu söylüyordu. Yani Âdil, barışma niyetindeydi. Sonuç olarak barış yapıldı. Barışa göre; Filistin Efdal'de kalacak, Âdil de Mısır'da Aziz'in yanında ikamet edecek, iktâların durumu da aynen yerinde kalacaktı. Efdal Dımaşk'a Âdil de Aziz'le birlikte Mısır'a gitti. Recep 593'te [Mayıs/Haziran 1197] Âdil ile Aziz ordularıyla Mısır'a gidip Dımaşk'ı kuşattılar. Efdal'in emirleri, onu önce görevden aldılar daha sonra onu sınırdışı edip Serhad kalesine hapsedtiler. 8 Muharrem 595'te [10 Kasım 1198] Melik Osman Mısır'da vefat etti. Emirler bunun üzerine Efdal'in gelmesini istediler ve o da 5 Rebûlevvel 595'te [5 Ocak 1199] Mısır sınırına vardı. Onun kardeşleri, emirler ve ayanlar onu karşılamaya geldiler. Kardeşi Muînüddin Mesud ve Fahreddin Çerkes, onu [evlerine] davet ettiler. O da küçük kardeşinin evine gitti. Fahreddin Çerkes kardeşinden büyük bir emirdi ve bu nedenle Efdal'in küçük kardeşinin evine gitmesine şüphelendi. Bunun üzerine Fahreddin Çerkes

---

⁴⁴⁰ Bkz. Vassaf, *Tarih*, 57.

oradan firar edip Beytü'l-mukaddes'i ele geçirdi. Efdal ile araları kötü olan Nasır'ın hizmetlileri Fahreddin'in yanına toplandılar. Karaçe Zerdegüş, Serasungur ve Nablus sahibi Timur Kayseri de Fahreddin'in yanında toplandı. Melik Âdil'e bir mektup gönderdiler. Ondan buraya gelmesini ve Mısır'ın ele geçirilmesi konusunda yardım edeceklerini söylediler. Âdil ise, Mardin muhasarası ile meşguldü. Fahreddin ve adamları Mısır'ın toparlanmadan ele geçirilmesi taraftarıydı. Melik Efdal, Rebûlevvel 595'te [Ocak 1199] Mısır'a geldi. Burada Fahreddin'in kaçmış olduğunu ve ona tâbi olanlarla bir anlaşma içinde olduklarını anladı. Kendi hizmetlilerinden olan cesur kişiler; Şekire, Aybek, Eftas ve İlbeyi dâhil [A318] birçok kişiyi tutuklayıp hapse attı. Melik Efdal bir müddet Mısır'da kaldı. Şam emirleri, Efdal'den bu tutuklananlar arasında tedbirli bir insan olan Yarenç'in, Dımaşk'a gönderilmesini istediler. Efdal bu isteğe temkinli yaklaştı ve bu durum Melik Âdil'e ulaştı. O da kendi oğlunu Mardin'de bırakıp aceleyle Dımaşk'a gitti. Melik Âdil, Efdal'den Nasır'ın hizmetkârlarının Dımaşk'a geri getirilmesini istedi, tutuklu olanlar sonuç olarak Dımaşk'a gönderildi. Melik Âdil'in oğlu Dımaşk'a gelince, Melik Âdil kendini daha da güvende hissetti. Melik Efdal, bu durumundan bir zafer çıkmayacağını görünce Mısır'a, kardeşi Tahir Halep'e, Şîrkûh da taraftarlarıyla Humus'a geri döndü. 596'da [m.1199/1200] Melik Âdil Mısır'ı ele geçirmek için harekete geçti. Serhad kalesine gitti ve Meyyâfârikin, Hâni⁴⁴¹ ve Cilver'i⁴⁴² ele geçirdi. [Sonuç olarak] Mısır'da kaldı, hutbe okuttu ve sikke bastırdı. Hâkimiyeti Melik Mansur'dan devraldı. Efdal de Dımaşk'ı almak için Halep sahibi Tahir'le işe girişti ama, başarısız oldular. Daha sonra bu iki kardeş Melik Âdil'le barıştı ve antlaşma yaptılar. Tahir'e Menbec, Efamiye, Kutab,⁴⁴³ Mağbire'den⁴⁴⁴ iki nahiye ile Halep'i verdiler. Sumeysat, Suruç, Ra'si'l-ayn, Hamleyn'i de Melik Efdal'e verdiler. Bu esnada Musul'un sahibi Arslanşah ordu topluyordu. O, Melik Âdil'e ait Ruha ve Harran'a girdi. Sencap,⁴⁴⁵ Nusaybin ve Mardin'in sahibi

⁴⁴¹ Diyarbakır'ın bir ilçesi.

⁴⁴² Cur, Salcur. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 411.

⁴⁴³ Kefertab. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 410.

⁴⁴⁴ Ma're. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 410.

⁴⁴⁵ Sencar. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 411.

Kudbeddin Muhammed de onun yanındaydı. Onlar Harran'a⁴⁴⁶ geldiklerinde hava çok sıcak olduğundan ordunun çoğu telef olmuştu. Melik Âdil'in oğlu Faiz bu arada Harran'daydı. Saldıran kişiler, Harran'a bir kişi gönderip sulh talep ettiler ve geri dönmeyi uygun buldular. Herkes sonuç olarak kendi yerine gitti. Muharrem 599'da [Eylül/Ekim 1202] Melik Âdil, kendi oğlu Eşref'i Mardin surlarına gönderdi. Eşref, Mardin'i alamayınca arabulucu olarak Tahir'i araya sokmak istediler. Melik Âdil bu barış teklifini kabul etti. 150 emiri dinarlarla beraber onlara gönderdi. Bunun karşılığında hutbenin kendi adına okunmasını ve sikkenin de kendi adına basılmasını istedi. Bu sene içinde Necm kalesini Melik Tahir⁴⁴⁷ kardeşi Efdal'den kapmıştı. Melik Âdil bunun üzerine Hamleyn, Suruç ve Ra'si'l-ayn'ı ondan geri aldı. Dolayısıyla Melik Efdal'e sadece Sümeysat kaldı. Mekke, Taif ve Yemen'e sahip olan Yakup b. Yusuf b. Abdullah b. Abdülmümin ile Frengler arasında çok çetin savaşlar oldu. O, 18 Rebûlevvel 599'da [5 Aralık 1202] vefat edince oğlu Mahmud yerine tahta oturdu. Yakup'a asi olan şehir halkı Mahmud'a itaat etti ve memleket onun hâkimiyeti altına girdi. Kirman vilayeti olan Berdesir'e Melik Dinar hâkimdi. Kendisi Oğuz ümerasından bir emirdi ve o da 591'de [1194/1195] beyin iltihaplanmasından vefat etti. Onun oğlu Alâaddin Fehrşah onun yerine geçti. Oğuzların [B318] bu zamanda reisi Seyfeddin Alparslan'dı.⁴⁴⁸ Recep 592'de de [Mayıs/Haziran 1196] Alâaddin Ferhşah vefat etti. Oğuzlar burada tahribatlar yaptılar. Ondan sonra Tabes şihnesi, Kirman'a ihtişamlı bir şekilde girip hutbeyi hârizmşah adına okuttu. Böylece Atabek Nusret Zuzven melik oldu. Naibi olan Hoca Rızaeddin'i hârizmşahın yanına gönderdi. Ondan sonra Hüsameddin Muhammed, Hârizm'de tahta oturdu. Hârizmşah vefat edince, Oğuzlar baskın yaptı ve Alparslan onların öncülerini hezimete uğratarak Fars vilayetine gitti. Eyk⁴⁴⁹ melikleri de kendi vilayetleri olan Fars'a gittiler ve bunun üzerine Alparslan da geri döndü. Eykler'den Nizameddin tekrar Fars'a hâkim oldu. Melik Dinar'ın oğlu Acemşah bunun üzerine

⁴⁴⁶ Eskiden Suriye'nin bir şehri olan bu şehir, şu an Türkiye sınırları içerisinde. Bkz. Dihhûdâ; Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 14.

⁴⁴⁷ Bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 433.

⁴⁴⁸ Sultan Alparslan [d.?-ö.465/1072], Büyük Selçuklu devletinin ikinci hükümdarı.

⁴⁴⁹ Fars vilayetinde bir şehir. Bkz. Dihhûdâ; Vassaf, *Tarih*, 107.

Horasan'a gitti ve Oğuzlar'a katıldı. Şehir halkı Nizameddin'i tutuklayıp Acemşah'a verdi. Acemşah sonunda melik oldu ve Fars'tan gelen bir ordu Nizameddin'i istedi, o da Nizameddin'i onlara verdi. Böylece, Cengiz Hân'ın dokuz senesi -Lu⁴⁵⁰/Herguş yılından, Rebûlâhir 591 [Mart/Nisan 1195] Tonguz/Hûk yılına Cemaziyelahir 600 [Şubat/Mart 1204] kadar olup; Cengiz Hân'ın 49 yaşına kadar olan bu süredeki; hâlifelerin, Hânların, sultanların, meliklerin, atabeylerin, memleketlerin tarihi özet olarak anlatılmıştır. Cengiz Hân'ın olaylarından sonra, sultanların, meliklerin tarihi daha sonra açıklanacaktır.

Fare Yılıının Başlangıcı

Morin/Esb⁴⁵¹ yılından, 600 [m.1203/1204], Şâban 606'ya kadar [Ocak/Şubat 1210] 7 senedir. Bu 7 senenin sonunda Şâban 606 [Ocak/Şubat 1210] Cengiz Hân 56 yaşındaydı. Bu yılda Cengiz Hân Tayang Hân ile savaş yaptı ve onu bu senede öldürdü. Cengiz Hân'ın ayağında 9 tane beyaz tuk vardı ve bu "Cengiz" lakabı ona bu senede verilmişti. Kendisi daha sonra birkaç defa Tangut'a⁴⁵² gitti ve Merkit padişahı Tukta⁴⁵³ ile Tayang Hân'ın⁴⁵⁴ oğlu Kuçluk ile savaştı. Cengiz Hân, Uygur padişahının kendisine bağlanmasını da istedi. Bu savaşlar böyle birkaç defa tekrarlandı. Cengiz Hân'ın Moğollar'la savaşlarını burada yazmak kitabın hacmini büyüteceğinden bu kadarla yetindik. Özetle Cengiz Hân, 7 yıl içinde tüm Moğol kabilelerini yenip kendisine bağlamıştır. Şimdi iklimlerin tarihine geçiyoruz.

Hâlifelerin Tarihi

Şimdi anlatacağımız kısım Kulkuna/Mûş yılından, Cemaziyelahir 600 [Şubat/Mart 1204] Morin/Esb yılıının sonuna, 606 Şâban'a [Ocak/Şubat 1210] kadar

⁴⁵⁰ Tuluy. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 412.

⁴⁵¹ At. Bkz. Dihhûdâ.

⁴⁵² Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 227, 230; Vassaf, *Tarih*, 11.

⁴⁵³ Tukta veya Tohoto. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 102, 105.

⁴⁵⁴ Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 189, 190.

olup, daha önce İran atabekleri ve melikleri, Şam, Mısır, Rum ve Mağrib konuları özet olarak anlatılmıştı.

Bağdat'taki Abbâsî Hâlifelerinin Tarihi

Nâsıreddin Billah⁴⁵⁵ Bağdat'ta hâlife iken Horasan'da sultan Alâaddin Muhammed b. Hârizmşah'tı. Babasının ölümü ve yeğeni Hindû Hân ile Gûr sultanlarının onu öldürme teşebbüsleri daha önce anlatılmıştı. Gurlar, Alâaddin Muhammed'in babasından ve kendisinden Horasan'ın çoğunu almışlardı. Bundan dolayı birçok savaşlar yapıldı. Alâaddin Muhammed'in durumu da bu yüzden zayıflamıştı. Gûr sultanları da eski güçlerinde değildi. Çünkü Sultan Şehâbeddin vefat etmişti. Bu hikâye detaylı bir şekilde anlatılacaktır. Sultan Muhammed'in durumu zamanla iyileşti ve o kuvvetlendi. [A319] O, Horasan'ı tekrar ele geçirmeye karar verdi. Herat'ın valisi İzzeddin Hüseyin Hermil diğer emirlerden önce ona haber verip acele Herat'a gelmesini istedi. Sultan Muhammed Karahıtaylar'ın kendisinden önce Belh'i ele geçirmesinden korkuyordu. Öncelike Belh hududuna hareket edip Herat'a vardı ve İzzeddin Hüseyin onu karşılayarak şehri ona verdi. Gıyaseddin Mahmud'un emirleri, Gûr sultanları, Sultan Şehâbeddin'in oğlu, ona muhaliftiler. Sultan Muhammed'in ordusu sonunda onlara hücum etti. Onları hezimete uğrattı. Sultan Muhammed Belh'e geldiğinde kalenin hizmetkârları, hazinenin anahtarlarını ona bıraktılar. Böylece tekrar Horasan onun eline geçmiş oldu. Bu süre boyunca neslinden miras kalan pekçok yeri ele geçirip, Kirman'ı da ele geçirdi. 606'da [m.1209/1210] Sultan Muhammed, Kıpçak⁴⁵⁶ seferine çıktı ve onları bertaraf etti. Bu sırada kızını Semerkant'taki Sultan Osman'a verdi. Rum diyarı, Sultan Rukneddin b. Kılıçarslan'a⁴⁵⁷ aitti. Onun yeğeni bir müddet Ankara'yı ele geçirmişti. Sultan Rukneddin her defasında burayı kuşatıyor; fakat ele geçiremiyordu. Sonuçta, bu

---

⁴⁵⁵ 53. Abbasi halifesi.

⁴⁵⁶ Kirman. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 429.

⁴⁵⁷ Rukneddin b. Kılıçarslan, [d.635/1237 veya d.638/1240-ö.664/1266] Anadolu Selçuklu Devleti'nin [1249-1254], [1257-1266] 14. sultanı. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Kılıçarslan IV", *DİA*, XXIX, 404-405.

kaleye karşılık başka bir kale verilmesi karşılığında Sultan Rukneddin, yeğenini buradan uzaklaştırdı. Kale tahliye edildikten sonra sultan, gidenlerin peşlerine adam gönderip yeğenlerinin tamamını öldürttü. Sultan Rukneddin bu anlaşmayı bozduktan 7 gün sonra kulunç hastalığından vefat etti. Onun oğlu Kılıçarslan [II.] yerine geçti. Recep 602'de [Şubat/Mart 1206] Gıyâseddin Keyhüsrev [I.] b. Kılıçarslan [II.] saltanatını yeğeni olan Kılıc [III.] b. Süleyman'dan [II.] geri aldı. Bu olay şöyle gelişti: Konya Gıyâseddin'den önce Rukneddin'in elindeydi. Gıyâseddin önce Şam'a kaçıp Melik Tahir'e sığınmıştı; ama Melik Tahir onu kabul etmemişti. O da Konstantiniye'ye [İstanbul] hareket etmişti. Buranın meliki, Gıyâseddin'e çok iyi davranmış ona bir de iktâ vermişti ve Gıyâseddin de buraya yerleşmişti. Burada büyük emirlerden⁴⁵⁸ birinin kızını ona nikâhladılar. Frengler Konstantiniye'ye geldiğinde Gıyâseddin kaçıp bir kaleye sığındı. Rukneddin [II.] vefat ettiğinde onun oğlu Kılıc [III.] b. Süleyman'a biat edip onu tahta geçirdiler. Uç emirlerinden biri bu duruma muhalefet edip Gıyâseddin'e haber yollamış ve "Eğer buraya gelerseniz vilayeti sizin için alırım" demişti. Gıyâseddin büyük bir orduyla Konya'ya geldi ve burada Rukneddin'in oğlu ile karşılaştı. Yapılan savaşta Gıyâseddin yenildi. [Bunun üzerine] Akasaray'ın halkı kendi emirlerini şehirden sürdüler ve emir olarak kendilerine Gıyâseddin'i uygun gördüler. Bu duruma içerlenen Konya halkı, emir olarak Gıyâseddin'in kendilerine Rukneddin'in oğlundan daha layık olduklarını belirtip, Gıyâseddin'e biat ettiler. Rukneddin'in oğlu ve ümerasını tutuklayıp hapsedtiler. Malatya'nın sahibi Kayserşah ki, zamanında Rukneddin ondan Malatya'yı almıştı, önce Şam'a daha sonra Ruha'ya [Urfa] kaçtı. Melik Efdal Sumeysat'ta, onu Hertebret'in⁴⁵⁹ sahibi olarak takdim edip, [B319] adına hutbe okuttu. Hindistan ve Gazne'nin sahibi ise Şehâbeddin Gûr'du. Muharrem 602'de [Ağustos/Eylül 1205]⁴⁶⁰ Şehâbeddin, Kevkerler'i yendi. Bunun sebebi şudur: Şehâbeddin Hârizm hududunda, Sultan Muhammed Hârizmşah'a yardım için Karahıtaylar'la savaşmış ve yenilmişti. Onun öldüğü haberi yayılmıştı. Serandib ve

⁴⁵⁸ Manuel Mavrozomes.

⁴⁵⁹ Berit adıyla bilinen Malatya'ya yakın Ermeni şehri. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 430; *Hamdullah Müstevfî, Nüzhetü'l-Kulûb*, 112.

⁴⁶⁰ 12 Mart 1206. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 174.

Cudi dağının olduğu bölge Ribal'in⁴⁶¹ oğluna aitti ve o müslüman olmuştu. Müslüman olduktan sonra kâfirliğe geri döndü. Bu kişi Kevker kavmindendi. Bunlar boş sözlerle isyan edip eşkıyalık yapmaya başladılar. Şehâbeddin kendi hizmetlisi olup Multan'ı ele geçiren Aybek, Baltır'ı öldürdükten sonra bir başka hizmetlisi olan Muhammed b. Ebi Ali'yi Multan ve Lahur'a vali tayin etti ve ondan bölgeden alınan 2 senelik vergi geliri ile Oğuzlar ve Hitaylar'ın işini bitirmesini istedi. Daha sonra bu istekleri yerine getirmeyen Muhammed b. Ebi Ali, Kevkerler'in verginin yollanmasına engel olduklarını belirtti. Bunun üzerine Şehâbeddin bölgeye Hindistan ordusunun öncüsü olan, hizmetlisi Kudbeddin Aybek'i gönderdi. Kudbeddin hem hediyeyle hem de baskıyla Muhammed b. Ebi Ali'yi yola getirmeye çalıştı; ama Muhammed b. Ebi Ali vergi göndermemekte diretti. Hindistan halkı da Muhammed b. Ebi Ali'den şikâyetçiydi. Bunun üzerine Şehâbeddin 5 Rebülevvel 602'de [20 Ekim 1205] Muhammed b. Ebi Ali'ye saldırmaya niyet etti. Muhammed b. Ebi Ali, Şehâbeddin'in ordusunun Maclim ve Hud-u Dihand arasına geldiğini duyunca oraya gitti. İki ordu arasında sabahtan akşam ezanına kadar sürecek çok büyük bir savaş oldu. Kudbeddin'in yetişerek yardıma gelmesi üzerine Hindistan ordusu dağıldı ve çokça zayıt verdiler. Onlar bir tepeliğe doğru gidip orada büyük bir ateş yaktılar. Müslümanlar kendilerine yaklaşıp kadar, hepsi kendilerini ateşe attı. "...O dünyayı da kaybetmiştir, ahireti de. İşte bu apaçık ziyanın ta kendisidir."⁴⁶² İslâm ordusu birçok ganimet kazandı. [Orada] 5 Hindû'yu bir dinara satıyorlardı. Kevker kabilesi kardeşlerinin yandığını görünce kaçtılar. Ribal'in oğlu da, Kudbeddin'e sığındı ve ona yalvardı. Kudbeddin sultandan onun bağışlanmasını istedi. Sultan recebin on beşinde Lahur'daydı. Ondan sonra Gazne'ye gitti. Bamyân'ın sahibi Sâm Bahâeddin'e haber gönderdi, Semerkant'ı almak için ordu hazırlamasını söyledi. Şâban ayının başında, vadiyi geçip Sind ırmağında⁴⁶³ Udmil denilen bölgede bir konut yaptılar, onun yarısı suyun içindeydi. Buraya Kevkerler'i getirip öldürdüler ve bazısını da sattılar. Öğle vaktinde sudan çıkan iki-üç Hindû, sultanı yirmi yerinden

---

⁴⁶¹ Danial. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 174.

⁴⁶² Hâc sûresi, 11.

⁴⁶³ Indus Nehri.

fazla bıçakladılar ve sultanı bir seccadenin içinde bu vaziyette buldular. Emirler ve devlet erkânı vezir Muyidü'l-mülk öncülüğünde kendilerine bir lider bulana kadar hazineyi korumak ve ülkeyi savunmak için yemin ettiler. Bu arada sultanın yaralarını dikteler. Bir tahterevalli ile onu Gazne'ye⁴⁶⁴ götürdüler. Yanlarında 2.000 hervar⁴⁶⁵ [A320] hazine vardı. Sultan Şehâbeddin vefat edince, emirleri arasında anlaşmazlık çıktı. Bazıları sultanın yerine Gıyâseddin Mahmud'u, bazıları da onun oğlunu layık görüyorlardı. Gazne ehlinden bazı fâsîd fıkıh adamları, sultanın hizmetkârlarına dediler ki: “Mevlana Üstadü'l-Beşer İmam Fahreddin Razi Hârizmşahlar'la anlaşıp, sultan Şehâbeddin'e bir kimseyi göndertti. Sultan Şehâbeddin biraz konuştuktan sonra sultanı, o adam öldürdü.”⁴⁶⁶ Onlar böyle söyleyerek İmam Fahreddin'i katlettirmek istiyorlardı. İmam da, vezir Muyidü'l-mülk'e sığındı. Vezir de imamı o fasıdların elinden kurtardı, imamı uzak bir yere gönderdi. Bamyân'ın sahibi Bahâeddin'in babası Şemseddin b. Mesud, sultan Gıyâseddin ve Şehâbeddin'in amcasının oğluydu. Onlar kızkardeşlerini Şemseddin'e vermişlerdi. Dolayısıyla onun devleti zamanla güçlendi. [O kadınların birinden] Sâm adında bir çocuk dünyaya geldi. O vefat ettiğinde Türk bir kadından doğma olan büyük oğlu Abbas adında birini onun yerine tahta geçirdiler. Ümera ondan hoşlanmayıp onu tahttan ihraç etti. İsmi Sâm, lakabı Bahâüddîn olan bu sultana iktâ verdiler ve böylece o güçlendi; birçok mal ve emlak topladı. Şehâbeddin vefat ettiğinde, Sâm'ı başlarına geçirmek için çağırdılar. Şehâbeddin, Gazne'ye iki güne varınca çok ağır bir baş ağrısı çekti ve hastalıktan öleceğini anladı. Şehâbeddin, oğulları Alaadin ve Celâleddin'i hazırlayıp, onların Gazne'ye gitmelerini istedi. Babası, Alâaddin'i veliaht tayin edip, ondan Gıyâseddin Mahmud'la barışmasını istedi. Bu barış antlaşmasına göre; Gûr ve Horasan Gıyâseddin'de, Gazne ve Hindistan da Alâaddin'e kalıyordu. Şehâbeddin Hindistan'da vefat ettiğinde, onun ümerası toplandı. Akıllı bir gulam olan Kudbeddin

⁴⁶⁴ Gazne, Afganistan'da tarihî bir şehir. Ayrıca bkz. Enver Konukçu, “Gazne”, *DİA*, XIII, 479,480; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 23; Vassaf, *Tarih*, 302.

⁴⁶⁵ Ağırlık birimi. Bir hervar 300 kg. Bkz. Dihhûdâ

⁴⁶⁶ 12. ve 13. yüzyıl İslâm dünyasının büyük âlimlerinden Fahreddin Razi, hiç kuşkusuz yeni ve sorgulayıcı görüşleriyle tanınmış sıradışı biri olduğu için, devamlı bir şekilde ulema ile tartışmaya giriyor ve fikirlerini beyan ediyordu. Kendisine kurulan komplolar, muhtemelen bu tartışmalardan kaynaklanıyordu.

Aybek'i kaymakam kabul ettiler ve onu tahta geçirdiler. Hindistan'ın çevresinde Sultan Şemseddin⁴⁶⁷ meşhur biriydi. Şemseddin, Sind tarafında Karace, Lahur ve Multan ile meşgul oldu. Zavulistan ve Gazne'de Tâceddin Uldız⁴⁶⁸ fitne ve fesadı bastırdıktan sonra buraları ele geçirdi. Sultan Gıyâseddin'in oğlu Emir Muhammed Herat ve Firuzkuh'u ele geçirdi. Önceden kendisinden bahsedilen Herat valisi İzzeddin Hüseyin Hermil, Muhammed Hârizmşah'ın itaatı altına girdi. İzzeddin Hüseyin daha önce Gûr sultanlarına itaat ediyordu. Gûr hâkimiyeti bitiyor, Hârizmşahlar'ın gücü artıyordu. Rey ve Hemedan Kukçe'ye bağlıydı. Cihân Pehlivan'ın İtgemiş adında bir hizmetlisi vardı.⁴⁶⁹ Bu kişi ordu toplayıp Kukçe ile savaştı ve Kukçe öldürüldü. Vilayetleri de ele geçirildi. Cihân Pehlivan'ın Özbek adında bir oğlu vardı. İtgemiş ona melik ismini verdi ve ona lala oldu. Musul, Diyar-ı Bekr ve çevresi Atabek Nureddin Arslanşah'a aitti. Kendisi Musul valisiydi. Amcaları Kudbeddin, Sencer'in sahibi; Muzaffer Kevker de Erbil'in sahibiydi. Nureddin ve Kudbeddin arasında anlaşmazlıklar vardı ve Mısır padişahı Âdil,⁴⁷⁰ Kudbeddin'e elçi gönderip yardım edeceğini söylüyordu. O da buna karşılık Âdil'e itaat ediyordu ve hutbeyi de onun adına okutuyordu. Nureddin bunu işittiğinde Nusaybin'e gitti, burayı ele [B320] geçirdi ve kaleyi de kuşattı. Bu sırada Erbil sahibi Muzafferiddin'in⁴⁷¹ Musul'u ele geçirmekte olduğu ve Ninova'yı⁴⁷² da yağmaladığı haberi geldi. Bu nedenle Nureddin geri dönüp Erbil'e hareket etti. Eski Musul'a vardığında şehrin haddinden fazla harabeye döndüğünü gördü. Buradan Bilgafer'e⁴⁷³ hareket etti. Nureddin, Âdil'in oğlu Melik Eşref Musa'nın Harran'dan Ra'si'l-ayn'a Kudbeddin'e yardıma geldiğini ve Erbil sahibi Muzafferiddin'in de Hısn-ı Keyfâ'da

⁴⁶⁷ Bkz. Vassaf, *Tarih*, 318.

⁴⁶⁸ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 91, 120.

⁴⁶⁹ Burada görmüş olduğunuz gibi, müellif bir konudan ötekine atlamakta, bunun sonucu metnin anlaşılabilmesi de gayet zorlaşmaktadır. Müellif asıl konusu olan Moğollar'ı daha sade bir şekilde, Moğollar dışında gelişen gelişmeleri de özet bir şekilde geçmektedir.

⁴⁷⁰ Melik Âdil, Şehâbeddin Eyubi oğlu. Ayrıca bkz. Mesud Habibi Mezaheri, "Eyyubiyân", *DMBİ*, X, 723-726.

⁴⁷¹ Cihan Pehlivan'ın kardeşi; Arslanşah Kızıl Osman.

⁴⁷² Antik çağlarda kurulmuş, Orta Çağ'da da önemini devam ettirmiş, Musul'a yakın önemli bir şehir ve bölgenin adı. Ayrıca bkz. Şirvânî, Zeynelâbidîn b. İskender, *Bustânü's-Seyâha*, yay. Sinaî, Tahrân 1315 h.ş., 596.

⁴⁷³ Telif. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 435.

olduğunu duydu. Cezire⁴⁷⁴ ve Dara⁴⁷⁵ sahipleriyle beraber bu bahsedilen güçlerin hepsi Nusaybin’de toplanmıştı. Daha sonra bu güçler Musul’a yakın bir kaleye doğru gittiler. Nureddin bunun üzerine Telafer’den Kefer-zamer’e geldi ve buranın halkıyla savaştı ama, ordusu firar etti. O, sadece 4 adamıyla Musul’a vardı. Düşman ordusu da onu arkadan kovalıyordu. Melik Eşref’in ordusu Kefer-zamer’e geldi ve orayı yağmaladılar. Daha sonra burada barış yapıldı. Nureddin’e eskiden olduğu gibi Telafer’in yönetimi bırakıldı. Mısır ve Şam, Melik Âdil’e aitti ve buradaki yerlerin her birinde onun kardeşi, yeğeni ve akrabaları yöneticilik yapıyordu. Bu bahis önceki bölümlerde anlatılmıştı. Onunla ilgili ciltlerce kitap yazılmıştır. Diyar-ı Bekr’in tarihi de daha sonra anlatılacaktır. Mekke, Yemen ve Taif⁴⁷⁶ Muhammed b. Yakup b. Yusuf b. Abdülmümin’e aitti. Rum diyarını Frengler istila etmişti. Rum meliki⁴⁷⁷ eski zamanlardaki Kayser⁴⁷⁸ neslinden ve Freng istilası yüzünden Rum devleti yokolmuştu. Bunun nedeni şudur: Rum meliki,⁴⁷⁹ Fransa kralının⁴⁸⁰ kardeşi⁴⁸¹ ile evlendi ve ondan bir oğlu oldu.⁴⁸² Bir müddet sonra onun kardeşi⁴⁸³ onu hapse attırdı ve gözlerine de mil çekti. Rum melikin oğlu⁴⁸⁴ bunun üzerine eniştesinin [kız kardeşinin kocası]⁴⁸⁵ yanına kaçıp, Beytü’l-mukaddes,⁴⁸⁶ Şam ve Mısır’ı ele geçirmeye niyetli olan Freng ordusuna katıldı. Freng ordusu Konstantiniye’ye gelince bahsedilen çocuğun amcası şehrin önünde Rumlar’la savaştı ve sonuçta Rum ordusu darmadağın oldu. Rum meliki⁴⁸⁷ de şehrin içine sığındı. Frengler şehrin

⁴⁷⁴ Cezîre, İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya’ya verilen ad. Ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, “Cezîre”, *DİA*, VII, 509-108.

⁴⁷⁵ Şam bölgesinde, Kasyun dağına yakın, küçük bir şehir. Bkz. YB, *Hudûdü’l-âlem mine’l-meşrik ile’l-mağrib*, haz. Yusuf el-Hadi, yay. Dârû’s Sekafiye en-Neşr, Kahire 1423 h.k., 162.

⁴⁷⁶ Mekke’ye 12 km uzaklıkta.

⁴⁷⁷ Isaac [II.] Angelos.

⁴⁷⁸ Doğu Rum imparatorlarının lakabı. Ayrıca bkz. Dihhûdâ.

⁴⁷⁹ Isaac [II.] Angelos.

⁴⁸⁰ Philip II of France.

⁴⁸¹ Margaret of France.

⁴⁸² Aleksios [IV.] Angelos, Margaret of France’in çocuğu değildir, Aleksios [IV.] Angelos hayatı hakkında hemen hemen hiçbir bilgi bulunmayan İrene’nin çocuğudur.

⁴⁸³ Aleksios [III.] Angelos.

⁴⁸⁴ Aleksios [IV.] Angelos.

⁴⁸⁵ İrene, Isaac [II.] Angelos’un evlendiği İrene ile aynı kişi değildir.

⁴⁸⁶ Kudüs.

⁴⁸⁷ Aleksios [III.] Angelos.

surlarını yıktılar. O çocuğun⁴⁸⁸ taraftarları da şehri ateşe verdi. Bunu yapmalarının amacı şehir halkını yangınla meşgul etmekti. O sırada şehrin kapılarından birini açtılar ve Frengler şehre girdi. Rum meliki⁴⁸⁹ firar etti ve o çocuğu tahtta çıkardılar. Babasını⁴⁹⁰ da hapisten kurtardılar. Çocuğun devlet yönetiminde sadece adı vardı, devleti başkaları yönetiyordu. Frengler halktan çokça vergi aldılar, Konstantin halkı onlara vergi vermede yetersiz kaldı. Altınla kaplı İsa haçı dâhil kilisede ne var ne yok alıp göturdüler ama bu da onların isteklerini karşılamıyordu. Halk bu duruma daha fazla dayanamadı, bahsedilen çocuk meliki öldürdüler,⁴⁹¹ Frengler'i de şehirden dışarı attılar ve güçleri yettikçe savaşmaya başladılar. Frengler bunun üzerine şehri kuşattılar ve aralarında zorlu mücadeleler oldu. Rumlar, Kılıçarslan'dan⁴⁹² yardım istedi. Kılıçarslan onlara yardım etmeyince [A321] Rumlar'ın durumu daha da kötüleşti. Konstantiniye şehri hayli büyük bir şehirdi. 3.000 kişi⁴⁹³ burada ikamet ediyordu. Frengler şehrin kapılarını yakmaya karar verdiler ve şehrin içine böyle girdiler. Üç gün üç gece şehrin halkını katlettiler ve şehri yağmaladılar. Rumlar bunun üzerine büyük kiliseye sığındılar. Frengler onları orada öldürmek istedi. Rahipler ve keşişler Frengler'in önüne İncil ile gelip af dilediler; ama Frengler onları dinlemedi. Hepsini öldürüp, kiliseyi de yağmaladılar. Freng komutanlar şunlardır: Birincisi; Lazkiye ve deniz kuvvetine sahip yaşlı Dukas;⁴⁹⁴ bu kişi ata bindiği zaman başkası onun atını yönlendiriyordu. Çünkü gözleri körleşmişti. Frengler Konstantiniye'ye geldiğinde, onun gemileriyle gelmişlerdi. İkinci Freng meliki Merkis⁴⁹⁵ ki, Fransa kralının⁴⁹⁶ öncüsü [kuzeni], üçüncüsü ise Kont Eflend'di.⁴⁹⁷ Onun ordusu diğer Freng meliklerinin ordusundan çoktu. Konstantiniye'yi ele geçirdiklerinde bir zarfa isimlerini yazdılar ve kura çektiler. Kuradan üç kere

---

⁴⁸⁸ Aleksios [IV.] Angelos.

⁴⁸⁹ Aleksios [III.] Angelos.

⁴⁹⁰ Isaac [II.] Angelos.

⁴⁹¹ Aleksios [IV.] Angelos.

⁴⁹² Kılıçarslan [III.] [d.?-ö. 601/1205]. Ayrıca bkz. *Ersan-Alican, Osmanlı'dan Önce*, 100.

⁴⁹³ 30.000. Bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 483.

⁴⁹⁴ Enrico Dandolo.

⁴⁹⁵ Boniface [I.] de Montferrat.

⁴⁹⁶ Philip II of France.

⁴⁹⁷ Baudouin [VI.] de Flandr.

Eflend'in adı çıktı. Bunun üzerine onu şehrin meliki ilan ettiler. Dukas'a denizdeki adaları verdiler. Merkis ile Fransa kralına da Haliç'in doğusundaki Lazik ve İznik'i verdiler. Sonuç olarak Konstantiniye Eflend'e kaldı ve diğerlerine hâkimiyet verilmedi. Daha sonra yabancılar onlardan bu yerleri geri almıştır. Fars bölgesinin hâkimi Atabek Said b. Zengi⁴⁹⁸ kendi yeğeni Muhammed b. Zeydan'ı orduyla Kirman'a gönderdi. O da Kirman'ı kaleleriyle beraber Şevval 602'de [Mayıs/Haziran 1206] ele geçirdi. Muhammed Zeydan o tarihten 605'e [m.1208/1209] kadar oranın hâkimi oldu.

Olayların Tarihi

600'de [m.1203/1204] Şam, Mısır, Rum, Sekaliye,⁴⁹⁹ Kıbrıs, Irak ve Musul'u etkileyen büyük bir deprem oldu. Şam harabeye dönmüş, bu zamanlarda Gürcüler Azerbaycan'a gidip çokça katliam yapmışlardır. Daha sonra Gürcüler Ahlat'tan geçip Malazgirt'e vardılar. Onların karşısında kimse dayanamadı ve pek çok vilayet yağmalanıp köleler götürüldü. Ahlat hâkimi bunun üzerine bir ordu topladı ve Erzurum'a hâkim olan Kılıçarslan'ın oğlunun yanına gitti. Kılıçarslan'ın oğlu da ordusuyla ona yardım etti. Sonunda Gürcistan'a varıp onlarla şiddetli bir savaş yapıldı. Gürcü emiri ve ordusunun çoğu katledildi. Dolayısıyla Gürcü ordusu hezimete uğrayıp firar etti. Müslümanlar şan ve şerefle bol bol ganimet toplayarak geri döndüler. Cengiz Hân'ın 7 senesiyle çağdaş olan; [49-56 yaşları arası] hakanların, meliklerin, sultanların, atabeklerin, doğu ve batı hükümdarlarının, acayip olay ve durumların tarihi özet olarak yazılmıştır. Cengiz Hân'ın 7 senesinden ayrıntılı bir şekilde bahsettikten sonra Rum tarihini de anlatacağız. İnşallah.

⁴⁹⁸ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 134.

⁴⁹⁹ Sıkiliyye. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 438. İtalya'da Sisil [Sicilya] adında büyük bir ada. Bkz. Dihhûdâ.

Cengiz Han Tarihi

Kûnin/Gusfend⁵⁰⁰ yılının başından, Şâban 607 [Ocak/Şubat 1211], Pars/Yüz yılının sonuna kadarki süre olan 8 senenin sonunda Zilkade 614 [Ocak/Şubat 1218] Cengiz Hân 64 [B321] yaşındaydı. Bu 8 sene boyunca Cengiz Hân; Hıtây, Çin, Mâcîn ve Moğolistan'da birçok yeri ele geçirdi ve fetihler yaptı. Bu ele geçirilen yerleri yazmıyoruz. Çünkü bunlar daha önce özet geçilmişti.

İklimlerin, Hâlifelerin ve Hitay Sultanlarının Tarihi

Gûr Hân'dan⁵⁰¹ bu seneler içinde daha önce bahsedilmişti. Nayman kabilesinden Tayang'ın oğlu Kuçluk,⁵⁰² Gûr Hân'ın kızını istemiş daha sonra ona ihanet edip, onun ülkesini ele geçirmişti. Gûr Hân bu durumdan etkilenerek vefat etti. Kuçluk da çok geçmeden öldürüldü.⁵⁰³ O öldürüldükten sonra ülke, Cengiz Hân'ın eline geçti. Bu sırada Bağdat'ta hâlife Nasırdinillah'tı.⁵⁰⁴ Burada hakkulbey diye bir vergi alınıyordu. Bu vergiden çok miktarda para toplanıyordu. Onun kızının⁵⁰⁵ vefat etmesinden dolayı [bir sene] hâlife buradan bu vergiyi almamıştır ve öküzler keserek etlerini halka dağıtmıştır. Vergi hesaplanma zamanı geldiğinde hâlife kimseden vergi alınmamasını istemiştir. Hâlife kızının ölmesi nedeniyle Bağdat'ta bolca sofralar kururmuş ve Bağdat'ın her iki yanında tellallar çağrı yapmıştır ki; dervişler gelip oruçlarını açsınlar veya açlık nedeniyle oruç tutuyorlarsa da tutmasınlar, yemeğe

⁵⁰⁰ Koyun. Bkz. Dihhûdâ.

⁵⁰¹ Ong Hân ve Mâvirâünehir'deki Karahıtay emirlerinin genel adı. Bkz. Dihhûdâ; Vassaf, *Tarih*, 294.

⁵⁰² Haşmetli ve güzel yüzlü anlamında. Ayrıca Nayman hükümdarlarının ünvanı. Bkz. Dihhûdâ.

⁵⁰³ Cengiz Hân, İran seferinde ilk olarak onu ortadan kaldırmıştı.

⁵⁰⁴ 53. Abbasi halifesi. Nasırdinillah'ın Harizmşahlar'a karşı Kuçluk'u ve Cengiz Hân'ı teşvik ettiğine veya hiçbir şeye karışmadığına dair iki farklı görüş vardır. Halife, Muhammed Harizmşah'ın şii imamiyet görüşünü Abbasiler'e karşı desteklediğini biliyordu. Bununla beraber halifenin İslâm dünyasının cismani liderliğini ele geçirmek gibi bir gayesi de vardı. Diğer yandan, Harizmşahlar'ın düşmanlarının desteklenmesi de gayet doğaldı. Bununla beraber halifenin dış ilişkilerde tarafsızlık politikası güttüğünü söyleyen kaynaklar da vardır. Yani kesin bir şekilde, halifenin politikası saptanamamaktadır. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 244-246.

⁵⁰⁵ Bu kişi, halifenin görüp beğendiği ve sonrasında evlendiği Kılıçarslan'ın kızı Halataita olabilir. Ayrıca bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 519.

doysunlar. Onlara koyun eti, tatlı helva ve katık sunuldu. Horasan, Hindistan ve Irak'taki güçlerin yokolmasıyla, [bu yerler] Sultan Muhammed Hârizmşah'ın eline geçti. Türkistan ve Mâverâünnehir'in bazı kısımları dahi onun kontrolüne geçti. Sultan Muhammed Hârizmşah'ın durumuna dair birkaç örnek: 610'da [m.1213/1214] Muhammed Hârizmşah Bağdat'ı ele geçirmek istedi. Çünkü hâlife Nasırdinillah ile arası açılmıştı. İkisi de birbirine karşı kinlenmişti. Bir gün Muhammed Hârizmşah Mevlana ve Üstadü'l-beşer Fahreddin Razi'den Abbâsîler'in saltanatının meşru olmadığına dair fetva aldı. Ona göre hilafet hakkı Hüseyin'in soyuna aittir. Hüseyin'in soyunun hilafet konusunda hak iddia etmesi lazım ve vaciptir. Abbâsî hâlifeleri haksız yere tahta oturmuşlardı. Abbâsîler gaza ve cihada layık değillerdi.⁵⁰⁶ Seyyid Alâü'l-mülk'ün hilafet tahtına oturması lazım gerekirdi. Fars atabeyi Said'in Irak'ı istila etmek için Rey sınırında olduğu haberi Muhammed Hârizmşah'a ulaşınca, o tedirgin oldu ve ordusunu oraya doğru gönderdi. Ordu büyük Hil mezasına vardı ve Said'e yetişti. Aralarında savaş oldu ve Fars ordusu yenildi. Said tutuklanıp sultana getirildi. Sultan onun öldürülmesini istiyordu ama, Melik Zuvzen buna mani oldu ve canı bağışlandı. Buna karşılık ondan Istahr ve Uşkunvan kaleleri civarındaki tahıl ürünlerinin üçte ikisinin Fars hâkimine verilmesi kararlaştırıldı. Onun büyük oğlu Zengi de alıkonuldu. Daha sonra Muhammed Hârizmşah'ın ordusu geri dönüp Hemedan'a vardı. Azerbaycan ve Irak'a hâkim olan Atabek Özbek, Hemedan'ı ele geçirmek için orada bulunuyordu. Yapılan savaşta Özbek Hân⁵⁰⁷ hezimete uğradı; ama iki sultanın alıkonulması uğursuzluk getirir düşüncesiyle onu [A322] tutuklamadılar ve onu saldırdılar. Muhammed Hârizmşah yönünü Bağdat'a çevirdi ve sonbaharda ordu, Gerive ve Esedabad⁵⁰⁸ arasında iken çok şiddetli bir kış bastırdı. Öyle bir tipi esti ki, ordunun ve hayvanların çoğu helak oldu. Bu olay sultan

---

⁵⁰⁶ Sayılan bu sebepler, ileride Hârizmşahlar'ın Moğol istilasına uğradıklarında Batı'dan hiçbir surette yardım alamamalarının nedenlerinden biri olacaktır. Sünni müslümanlar Selahaddin ile Mısır'da tekrar yükselmiş, Abbasi devleti de 1187'den sonra bir bakıma güçlenmişti ve üzerlerindeki Haçlı baskısını hafifletmişlerdi. Muhammed Hârizmşah'ın bu durumları umursamadan tekrar Şiiliği diriltme çabaları sonuçsuz kalmıştı. O, Bağdat'ı fethetme niyetiyle yollardayken, yanlış kararlar sonucunda Moğollar tarafından İran'ın boydan boya elden çıkmaya başladığının farkına henüz varmamıştı. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, 312-353

⁵⁰⁷ Altın Orda devletinin dokuzuncu hükümdarı.

⁵⁰⁸ Hamedan şehrin yakınında bir ilçe. Bkz. Dihhûdâ.

için bir kâbus gibiydi. Bundan dolayı Bağdat'a gitmeyi askıya aldı ve birkaç gün Irak'ta kalmayı istedi. Orada bulunduğu yerdeki düzeni sağladı. Ordu, Irak'tan dönerken Enzar⁵⁰⁹ hâkimi Kayır Hân'dan⁵¹⁰ bir elçi Enzar'da Cengiz'e bağlı bir grup müslüman tüccarın olduğu haberini verdi.⁵¹¹ Muhammed Hârizmşah iyi düşünmeden âlimlerin fetvasıyla onların öldürülmelerine ve mallarına el koyulmasına hükmetti. Öyle de oldu.

Nazım

Bir kişinin bahtı kara olduğunda,
Herkes ona ne kadar [iyi] davransa, faydası olmaz.

Hârizmşah devletinin son zamanlarında halk mutluluk içindeydi. Devlet, hırsız ve eşkıyadan temizlenmiş; [halk] güven içindeydi. Çevredeki ülkelerin hangisinde kârlı bir iş var ise, tüccarlar hemen oraya yığılıyorlardı. Moğollar sahralarda yaşadığından şehirlere uzaktılar. [Onlar için] kumaş cinsi ürünler çok değerliydi. Kumaş ticaretinde bu nedenle kâr çoktu ve bu durum biliniyordu. Bu sebeple tüccarlar Buhara'dan Moğol diyarına hareket ediyorlardı. Moğollar'a layık altın işlemeli kıyafetleri ve türlü türlü kumaşları oralara götürebiliyorlardı. O zamanlarda Hârizmşahlar, Hitây ve Türkistan'dan eşkıya ve serkeşleri temizlemişlerdi. Yol başlarına da karakollar kurmuşlardı. Tüccarlar güvenle yola çıkıyorlardı. Cengiz Hân'a layık türlü türlü kıymetli kumaşlar gönderiliyordu. Buraya bir gün Hârizmşahlar üçer tüccar gönderdi. Oraya vardıklarında onlardan

⁵⁰⁹ Türkistan'da Seyhun ırmağının yakınında. Bkz. Dihhûdâ.

⁵¹⁰ İnalçık. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 255, 254; Vassaf, *Tarih*, 295.

⁵¹¹ Burada yer yer görüleceği üzere, bazı âlim, ticar veya değişik erbaplardan kişiler Cengiz Hân'ın yanında Moğollar'la beraber hareket etmektedirler. Hârizmşahlar'a karşı hareket eden müslümanlar, Hârizmşahlar'ın bazı kötü uygulamalarından müzdarip olarak bu yolu seçmişlerdir. Otrar'da öldürülen müslüman tüccarların da hesabının verilmemesi de müslümanları Moğollar'a yaklaştıran nedenlerden birtanesidir. Bununla beraber Türkistan ticaret yolunun Hârizmşahlar tarafından kapatılması da bir diğer sebeplerdendir. Moğollar İran'ı fetih rotasında ilk olarak tavırlarını belli ederek, kendilerine karşı kılıç çekmeyenleri para karşılığında affetmişler; kendilerine karşı kılıç çekenleri ise çoluk çocuk, yaşlı, kadın demeden öldürmüşlerdir.

biri⁵¹² kumaşlarını Cengiz Hân'a gösterdi ve 10 dinar ya da 20 dinarlık kumaşlardan bir veya üç kat para istedi.⁵¹³ Cengiz Hân bu duruma çok sinirlendi ve tacirlerin sanki ilk defa buraya bu elbiseleri ve kumaşları getirdiklerini sandıklarını düşündü ve dedi ki: "Depoda olan kumaşlarımızı onlara gösterin ki, bu kumaşların aynısı bizde de vardır." Ondan sonra tüccarlardan [birinin] kumaşlarını sayıp yağma ettiler ve o tüccarı da tutukladılar. Cengiz diğer tüccarlara da kumaşlarını ve elbiseleri hazırlamalarını söyledi. Çok baskıya uğramalarına rağmen, onlar korkudan kumaşlarını sergilemediler. Bu kumaşları hediye getirdiklerini söylediler. Cengiz Hân bu sözden hoşlandı ve onların büyük kıyafetlerine ve iki kerbas ve altın işlemeli elbiseye de bir kat fazla para verdi. Cengiz Hân, malı yağmalanan ve hapiste olan tüccarın huzura getirilmesini istedi ve onu getirdiler. Onun mallarına karşılık değerince para verdiler. Sonunda ona da saygı gösterildi.⁵¹⁴ Cengiz Hân, zamanında müslümanlara çok büyük bir saygı duyuluyordu. Müslüman tüccarları beyaz temiz çadırlarının içine sokup ikram veriyorlardı. [Cengiz Hân'ın] meliklerinin, hâtonlarının ve şehzadelerinin tüccarlarıyla Sultan Muhammed Hârizmşah'ın ülkesinde [B322] ticaret yapmaları için kendilerine gümüş ve altın para verildi. Moğol emirlerinin sözü gereğince her kavimden bir-iki kişi vazifelendirildi. Ellisi müslüman olmak üzere 450 kişi toplandı. Mahmud Hârizmi, Ali Hoca Buhari ve Yusuf Kenka Otrari bu kafilenin başında elçi olarak tayin edildiler.⁵¹⁵ Moğollar, Muhammed Hârizmşah'a, Hârizmli tüccarların geldiği⁵¹⁶ ve uygun bir şekilde gönderildiklerini; buna mukabil bir ticaret kabilesini de kendilerinin gönderdiği haberini verdiler. Ayrıca değerli kumaşların ticaretinin yapılmasını istediler.

⁵¹² Ahmed Balçın. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 235.

⁵¹³ 225 dinar istemiştir. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 235.

⁵¹⁴ Ayrıca bkz. Vassaf, *Tarih*, 295-296. Bu hikâyenin devamında gelişen olaylar [savaşın çıkması ve Harizmşahlar'ın durumu] Tarih-i Cihangüşa ve Tarih-i Vassaf'da benzer şekilde anlatılmıştır. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 295,296; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*,

⁵¹⁵ Başlarında Ukuna adlı biri vardı. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 240.

⁵¹⁶ Bahsedilen tüccar grubu Bahaeddin Razi önderliğinde Cengiz Hân'ın Pekin fethinde bulunmuştur. Bu gruptan birçok kişi yapılan katliamlardan kaynaklanan hastalıkla ölmüştür. Muhammed Harizmşah, Cengiz Hân'ın Pekin fethinden emin olmak için bu grubu Pekin'e yollamıştır. Aslında Çin fethini kendisi de tasarlamıştır. Cengiz Hân'ın bu grubu iyi karşılamış ve ticaretle dostluğun öneminden bahsederek grubu ülkelerine uğurlamıştır. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 418,419.

Bunlardan başka; Hârizm hânedanının asilliği ve önemi, hâkimiyetlerinin büyüklüğü ve sözlerinin itibarı hakkında bolca söz söylediler. Cengiz Hân, Muhammed Hârizmşah'a dedi ki: "Sen benim en değerli oğlumsun⁵¹⁷ ve müslümanların içindeki en iyi şahıssın. Senin sınırın bize yakın olduğundan, sınır bölgeleri düşmanlardan tamamen temizlendi ve bölge kurtuldu. Böylece komşu olduk. Akıl ve yiğitlik; birbirimize yardımcı olmayı ve ülkelerimizi tehlikeden korumayı emreder. Tüccarlarımız rahat bir şekilde ticaret ettiğinden dünyamızı güzelleştirirler. Daha önce aramız bozuktu; ama birliğimiz sayesinde bu düşmanlık ve fesat da ortadan kalkacaktır." Bu sözlerden sonra tüccarlar Otrar'a vardığında şehrin emiri olan İnalçık adında biri vardı. Bu kişi Sultan Muhammed'in annesi Terken⁵¹⁸ ile akrabaydı. İnalçık'ın lakabı Kayır Hân Hindûhi'ydi. Bu gönderilen tüccarlardan biri ile İnalçık'ın eskiden kalan bir dostlukları vardı. O kişi adet üzere Kayır Hân Hindûhi'ye İnalçık diyordu. Bu tüccar Cengiz Hân'a güvenerek İnalçık ile laubali konuşmalar yapıyordu. Bu duruma İnalçık öfkeleniyordu. Sonunda İnalçık onu hapse attı. İnalçık bu durum ile ilgili Irak'a; sultanın yanına bir elçi gönderdi. Sultan Muhammed Hârizmşah, Cengiz Hân'ın sözlerini yok sayarak, tüm tüccarların mallarına el koyulmasını buyurdu. Sultan Muhammed, onları öldürtmesi ve mallarını da yağma ettirmesiyle yaşamı kendisine haram etti.⁵¹⁹

⁵¹⁷ Cengiz Hân'ın bu sözünün Muhammed Hârizmşah tarafından savaş sebebi kabul edildiği bilinir.

⁵¹⁸ Terken Hâtun Türkler'den Biyavut kabilesindedir. Tekiş'in saltanatı sırasında kabilesinden bolca hizmetli devlet işlerinde görevlendirildi. Bu vesileyle Terken Hâtun güçlü bir konuma geldi. Bkz. Nesevî, Muhammed b. Ahmed, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn Mengübertî*, yay. Ehl-i Kalem, Tahran 1381 h.ş., 62. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 254, 302; II, 104, 115; Vassaf, *Tarih*, 155.

⁵¹⁹ İnalçık'ın esirleri kendi isteğiyle mi yoksa Muhammed Hârizmşah'ın isteği ile mi öldürdüğüne dair kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Bu olaydan sonra yaşanan gelişmelerde, Cengiz Hân itidalli bir yol izlemiştir. Eskiden sultan Tekiş'in emirlerinden olan Kuç-Buğra'nın oğlu, sultan Muhammed Celeleddin'e gönderildi. Sultana, yaptıkları katliamın anlaşmaya uygun olmadığı, müslümanların öldürülmesinin de daha kötü bir yanlış olduğu anlatıldı. İnalçık'ın teslimi istendi. Sultan İnalçık'ı, ordudaki emirlerin akrabası olduğundan teslim etmek istemedi. Emirler de, Cengiz Hân'ın İnalçık'ı istemekle yetinmeyeceğini sultana bildirdiler. Neticede Cengiz Hân'dan gelen elçi heyeti de öldürüldü. Bu olay Cengiz Hân'ın Hârezm seferinin en önemli sebeplerinden birisidir. Ayrıca bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 52; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, 243.

Şiir

Aklı olan herkes kendi gücüne göre o işi yapar,
Bir iş yapmak istiyorsan öncelikle o işten nasıl çıkacağını bilmelisin.

Kayır Hân fermanı yerine getirerek Cengiz Hân'ın tüccarlarını öldürdü. Böyle yaparak dünyayı evsiz ve insansız bıraktı. Öldürme haberi gelmeden önce onlardan biri hile ile hapisten kaçarak harabe bir yerde gizlenmişti. Arkadaşlarının durumundan haberdar olan o kişi kaçarak Cengiz Hân'ın yanına gitti ve olanları teker teker anlattı. Bu anlatılanlar Cengiz Hân'da öyle bir etki bıraktı ki, onun sakinleşmesi mümkün olmadı. Cengiz Hân, o sinirle yalnız başına bir tepenin üstüne çıktı, başını açarak yüzünü toprağa sürdü. Üç gün üç gece ağlayarak Tanrı'ya yalvardı. “Ey Tacik’le Türk’ü yaratan büyük Tanrım, bu fitneyi başlatan ben değilim. Kudretin ile bana güç ver, intikam alayım!” dedi. Ondan sonra gereken işareti aldığı düşünürdü ve o tepeden mutlu bir şekilde aşağı indi. Ordusunu gücüne göre düzene [A323] sokup sefere başladı. Kuçluk öndeki bela olduğundan önce onu defetmek için bir ordu önden gönderdi. Daha sonra o bela ortadan kaldırıldı. Elçilerini Hârizmşah’a gönderdi. Vefasızlık yaparak savaşın sebebinin kendisi olduğunu ve ordularının Tacik tarafında hazır olduğunu söyledi. Hârizmşah gururlu biri olduğundan işin sonunu düşünmedi ve felaket sonunu hazırladı. Hârizmşah, Cengiz Hân'ın ordusunun hareketlenmesini duyduktan sonra Irak'ı oğlu Sultan Rukneddin'e bıraktı. Kendisi de Hemedan'dan Horasan'a hareket etti. Nişâbur'da bir ay kalıp, Buhara'ya gitti. Orada birkaç gün eğlenceyle meşgul oldu ve Semerkant'a gitti. Oradan da kalabalık bir ordu ile Cend'e daha sonra Türkistan'daki kendi vilayetinin sınırına kadar gitti. O esnada Cengiz Hân'ın ordusu Kırgızlar'ın ve Tamatlar'ın üzerine gitmişti. Merkit padişahının oğlu Kudu⁵²⁰ ve Kuçluk yenilip firar ettikten sonra Moğol ordusu tarafından takibe alınmıştı. Daha sonra Cengiz Hân'ın ordusu firar edenlerin peşinden gelip Türkistan sınırına ulaşmıştı. Hârizmşah'ın sınır

---

⁵²⁰ Bkz. Vassaf, *Tarih*, 44.

bekçileri Cengiz Hân'ın gelmekte olduğunu söyleyince sultan da onları takibe aldı. Bazı Moğol râvileri Cengiz Hân'ın ordusunun öncüleri olan Subiday Bahadır ve Kongirat⁵²¹ kavminden Cukuçar'ın, Kudu'yla savaşa gittiklerini rivayet ederler. Daha sonra Kudu ordusuyla beraber Cengiz Hân'ın ordusu tarafından yok edilmiştir. Bu haber Sultan Muhammed'e iletilince sultan ata binip onların tarafına hareket etti. O, savaş yerine gelince orada bir yaralı gördü. Olayı ondan sordu ve Moğol ordusunun peşine düştü. Diğer sabah Moğol ordusuna yaklaştı. Savaş emri verdi; ama buradaki Moğol ordusu savaşmaktan çekiniyordu. Moğol ordusunun elçileri buraya başka bir niyetle geldiklerini söylediler. Sultan ise onları dinlemedi ve onlarla savaşmaktan çekinmedi. Sonunda Moğol ordusu savaşmak zorunda kaldı.⁵²² Her iki taraf karşı taraftaki ordunun sağ kanadını bozdu. Moğolların bazısı merkeze hücum etti ve az kaldı ki, Sultan Muhammed'i ele geçirsinler. Sultanın oğlu Celâleddin, bu Moğol hücumuna öyle bir dayandı ki, dağ bile böyle dayanamazdı ve o hücumu sonunda kendisi dağıttı, babasını da tehlikeden kurtardı.

Şiir

Babanın yanında ve hizmetinde olmak;
Yırtıcı bir aslan olmaktan daha iyidir.

O gün akşama kadar Celâleddin Hârizmşah⁵²³ büyük bir mücadele verdi. Akşam olduğunda her iki ordu mevzilerine yavaşça çekildi. Moğollar ateş yaktilar ve

⁵²¹ Özbekler'in kalabalık olduğu bir yer. Ayrıca bkz. *MB*, II, 1042.

⁵²² Cüzcani Moğol ordusunun sayısının 800.000 yakın olduğunu ifade eder. Bkz. Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasiri*, II, 105. Yalnız bu sayının doğru olduğu kabul edilemez. Moğol ordu sayısının doğusunda bir vilayet. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 240; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 68; Vassaf, *Tarih*, 48.

⁵²² 600.000 kişi ile takibi sürdürdükleri rivayet edilmektedir ki, [bkz. Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasiri*, II, 108.] bu sayının doğru olması pek mümkün değildir. Çünkü Cengiz Hân Maveraünnehir'e 150.000 kişilik bir ordu ile gelmiştir. Alınan esir askerlerle beraber bu sayı 150.000 ile 250.000 arasında değişmiştir, diyebiliriz. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 429; Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 248.

⁵²³ Celâleddin Hârizmşah, [d.?-ö.629/1231] Hârizmşahlar Devleti'nin son hükümdarı [1220-1231]. Ayrıca bkz. Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, 248-250; Vassaf, *Tarih*, 301.

geri çekildiler. Cengiz Hân'ın yanına vardıklarında Celâleddin'in kahramanlığından bahsettiler. İki taraf arasında bir mani kalmadığından sınırlar birleşmişti. Moğol orduları Sultan Muhammed'in memleketine saldırmak için yeniden düzenlendi. Sultan bu belayı büyütme için biçilmiş kaftandı. Cengiz Hân, yasaya [B323] göre Hârizmşah'la savaşmak istemiyordu. Dostluk ve komşuluk hukukunu korumak için elinden geleni yapıyordu. Cengiz Hân, elçilerin anlattıklarından etkilenecek savaşa niyetlenmişti. Tüccarlar hârizmşah tarafından dikkatsizce öldürülmüş ve bunun telafisi için söz dinlememişti. Bu savaşın bir sebebi de; Muhammed Hârizmşah'ın Moğol ordusu ile savaşmasıydı. Diğer bir sebep de; Hârizmşahlar'la Moğollar'ın arasında bulunan Türkistan'da, Kuçluk'a ait devletin önce liderinin Moğollar tarafından öldürülmesi; ardından Kuçluk'un devletin Hârizmşahlar tarafından ele geçirilmesi idi. Tüm bu sebepler Muhammed Hârizmşah'ın cezalandırılması için yeterliydi.⁵²⁴ Özetle sultan bu savaştan sonra Semerkant'a geri döndü.⁵²⁵ O, burada şüphe ve şaşkınlık içinde kalmıştı. İçindeki eziklik duygusu onu çökertmişti. Çünkü o, düşmanının büyüklüğünü ve gücünü gördüğünden evhamlanmıştı. Eziklik duygusu ve huzursuzluk onu anbean tüketiyordu. Doğru düşünmenin kapıları ona tamamen kapalı kalmıştı. Uyku ve sebat ondan uzaklaşmıştı. Sultan, kendisini takdir-i ilahiye bıraktı. Müneccimler bir uğursuzluğun olduğunu ve doğru zamanın bu zaman olmadığını; bu uğursuzluk geçmezse düşmana karşı zafer kazanılamayacağını söylediler. O müneccimlerin sözleri işleri daha berbat hale getirdi. Hârizmşah 400.000 kişilik ordusunu bırakıp Türkistan ve Mâverâünnehir'e gitti.⁵²⁶ Kayır Hân'ın

---

⁵²⁴ Müellif burada bizlere savaşın sebeplerinden bahsetmektedir. Bu sebeplerin yanında Cengiz Hân'ın üzerinde ısrarla durduğu konulardan bazıları; modernleşerek dış dünya ile bağlantı kurabilmek, göçebe yaşamın etkisini kırmak ve asırlarca devam edecek bir imparatorluğun altyapısını sağlam temellere oturtmaktır. Kaynakların tamamının ittifakına göre, ticaret Cengiz Hân için hem refah hem de dış tehlikelerden korunmanın en önemli unsurlarındandı. Tüccarlar kendisine istihbaratlar getiriyor ve muzaffer ordular da genel olarak bu istihbaratlara göre düzenleniyordu. Ayrıca bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 482.

⁵²⁵ Bu aşamadan sonra, sultan Muhammed Hârizmşah'ın aldığı yanlış tedbirlerden birisi, Semerkant'ın çevresinde 12 km.lik bir surun çekilmesi idi. Bu surlar hiçbir zaman çekilmedi ve toplanan vergiler de halkın sıkıntı çekmesine neden oldu. Diğerisi ise; büyük bir ordunun dağıtılarak şehirlere gönderilmesidir. Ayrıca bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 53, 54.

⁵²⁶ Daha önce de bahsedildiği gibi Moğol ordusunun mevcudu 200.000 kişiydi veya daha azdı. Bu durumda Hârizmşah'ın da kuvvetlerinin 200.000'e yakın olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla

hizmetine de 25.000 kişilik süvari bıraktı. Kutluk Hân'a⁵²⁷ da 10.000 kişilik bir ordu bıraktı. Semerkant'ta Emir Hüsameddin ve Hamiten'e de 30.000 kişilik bir ordu bıraktı. Başlarına da Tayangu Karahıtay'ı komutan tayin etti. Yeğeni Burak Hâcib'i, Sultan Kudbeddin'in oğlu ve aile efradını da Horasan'a gönderdi. Burak Hâcib'in hikâyesi yeri geldiğinde detaylı bir şekilde anlatılacaktır. Sultan Muhammed; Emir Hüsameddin Kuşlu ve İnanç Ali Hacı'yı da 30.000 süvari⁵²⁸ ile Buhara'da bıraktı. Dayısı Gûr emiri Doğan ile Hermil, Hervir ve İzzeddin Kurat'ın oğlu Hüsameddin Mesud'u da 110.000 kişilik ordu ile Semerkant'ta bıraktı.⁵²⁹ Hamidbur Tayangu'yu da başlarına komutan tayin etti. Fahreddin Habeş'i de Sicistan ordusu ile Tirmiz'de bıraktı. Mahmud Hân'ı da Serahs'ta bıraktı. Babasının dayısının oğlunu Belh'te, Pehlivan'ı Cend'te, Melik Selçuk'u da Cilan'da bıraktı. Semerkant'taki kalenin ve surlarının da onarılmasını emretti. Bir gün sultan şehir hendeğinin yanından geçiyordu ve sultan: "Bu hendeğin derinliği çok azdır, bir ordunun her bir askeri buraya bir kırbaç atsa onlar hendekten geçebilir" dedi. Sultanın bu sözünden oradaki halk ve ordu korktu. Daha sonra sultan Nehşeb⁵³⁰ yoluna hareket etti. Her nereye gitse halktan; kendi başlarının çaresine kendilerinin bakmalarını istedi. Moğol ordusunun [A324] karşısında durmanın mümkün olmadığını söyledi. Sultan, hareme bir adam gönderdi ve ondan annesi Terken Hâtun ile haremi Hârizm'den Mazenderan'a getirmesini istedi. Daha sonra devlet adamlarıyla Moğol tehlikesinin nasıl atlatılması gerektiği konusunda istişare yaptı. Çünkü her zaman çok korkunç haberler geliyordu. Sultanın da [psikolojik] durumu daha da kötüleşiyordu. Buhara

---

verilen 400.000 kişilik ifadenin abartı olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 429.

⁵²⁷ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 264, II, 251; Vassaf, *Tarih*, 174.

⁵²⁸ Muhammed Hârizmşah Buhara'da sadece Kuşlu'yu 12.000 süvari ile bıraktı. Bkz. Cûzcânî, *Tabakat-ı Nasri*, II, 107.

⁵²⁹ Kaynaklarda bu sayının 40.000 ile 60.000 arasında değiştiğini de görüyoruz. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 436. 50.000'i Türk 60.000'i diğerleri olmak üzere, 110.000. Ayrıca 20 kadar fil. Vassaf, *Tarih*, 299. 60.000'ü Türk, 50.000 Tacik. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 292, 293. Muhammed Hârizmşah'ın ordusunu bir noktaya toplayamamasının nedenlerinden birisi de annesi Terken Hatun'un kendi kabilesinden komutanların üzerinde bıraktığı etkidir. Cengiz Hân Terken Hâtun'a gönderdiği bir mektupta kendi kabilesinden olan emirlere ve şehirlere dokunmayacağını vadetmiş, anlaşıldığı üzere bu teklif de Cengiz Hân'la savaşmamak üzere kabul edilmiştir. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 430; 110.000. Bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 512.

⁵³⁰ Buhara ve Belh arasında Türkistan'da bir şehir. Ayrıca bkz. Dihhûdâ; Vassaf, *Tarih*, 164.

ahalisi, Sultan Muhammed Hârizmşah'ın oğlu Celâleddin Hârizmşah'a Mâverâünnehir'de yapılacak bir şeyin kalmadığını, Horasan ve Irak'ın düşmemesi için çalışmak gerektiğini, her şehirdeki ordunun dışarı çıkarılarak Moğol güzergâhındaki Ceyhun⁵³¹ nehrinde pusuların kurulması gerektiğini ve tüm bu çabalar işe yaramazsa da Hindistan'a gidilmesi gerektiğini söylüyorlardı. Sultan Muhammed bu zayıf teklifi kabul etti ve olası bir yenilgi durumunda ise Belh'e gidilmesi gerektiğini söyledi.⁵³² Rükneddin, İmadü'l-mülk Savcı'yla beraber Irak'tan hediyelerle babasına geldi. Babası oğlunu çok seviyordu. Rukneddin, sultanı Irak tarafına davet etti ve ordunun da Irak'ta toplanmasını istedi. Böylece tedbirli bir şekilde savaşılması gerektiğini savundu. Sultan Celâleddin bu teklifi reddetti. Sultan Celâleddin, en iyi yöntemin bütün güçle Cengiz Hân'ın ordusunun karşısına çıkmak olduğundan bahsetti. Sultan Celâleddin, babası Sultan Muhammed'e: "Eğer sen Irak teklifine razıysan kendi süvarinle Irak'a git ve buradaki orduların komutanlığını bana bırak, ben sınırları gezip yağmalayayım ve oradan her ne varsa toplayıp getireyim ki, Hakk'a ve halka karşı da mahçup olmayalım. Eğer isteğimizi yapamazsak da halk bizi kötölemesin ve onları bırakıp gittiğimizi sanmasınlar" dedi. Sultan Celâleddin bu sözleri ona karşı tekrarladı. O, babasının kendisine itibar edeceğini sanıyordu. Sultan Muhammed korku ve çaresizlikten bu teklifi kabul etmedi. Sultan, oğlunun sözünü çocukça bir söz olarak kabul etti. Mutluluk sultandan uzaklaşmış ve sultan belaya duçar olmuştu. Bu olayların tümü yeri geldikçe anlatılacaktır. Rum sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev⁵³³ bu sıralarda Baman'ın⁵³⁴ Rumlar'dan aldığı Antakya⁵³⁵ şehrine saldırıyordu. Bu şehir kuşatma altına alınmış ve birkaç burcu da harap edilmişti. Bunun üzerine şehrin halkı, Kıbrıs Frengleri'nden yardım istemişlerdi.

⁵³¹ Ceyhun, [Amuderya] Orta Asya'nın en büyük iki nehrinden biri. Ayrıca bkz. Emel Esin, "Amuderya", *DİA*, III, 98-99; Vassaf, *Tarih*, 47.

⁵³² Buna rağmen Celâleddin kaçmayı asla tasvip etmedi. Bunun yerine savaşarak ölünmesi gerektiğini anlatmaya çalıştı. Ayrıca bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 514.

⁵³³ Gıyâseddin [I.] Keyhüsrev, [d.?-ö.607/1211] Anadolu Selçuklu sultanı [1192-1196], [1205-1211]. Ayrıca bkz. Ali Sevim, "Keyhüsrev", *DİA*, XXV, 347-349; *Ersan-Alican, Osmanlı'dan Önce*, 101-109.

⁵³⁴ Aldo Brandini. Ayrıca bkz. Ali Sevim, "Keyhüsrev", *DİA*, XXV, 347-349; *Ersan-Alican, Osmanlı'dan Önce*, 101-109.

⁵³⁵ Doğrusu Antalya. Ayrıca bkz. Ali Sevim, "Keyhüsrev", *DİA*, XXV, 347-349; *Ersan-Alican, Osmanlı'dan Önce*, 101-109.

Oradan bir ordu geldiğinde Gıyâseddin geri dönmüştü. Frengler şehre girdiğinde Gıyâseddin ordusunun bir kısmını yağmalama olmasın diye dağlara çekti, bir kısmını da yanına aldı. Şehir abluka altında olduğundan, bir müddet sonra Antakya’da kıtlık oldu. Şehrin Rum halkı Frengler’den kıtlığa sebep oldukları gerekçesiyle müslüman halkın sürülmesini istedi. Bu sebeple şehirdeki halkın arasında düşmanlık ortaya çıktı. Bir müddet sonra bu sefer, yerli halk ile Frengler’in arası açılınca, şehirdeki halk müslüman ordudan yardım istedi. Şehir halkı müslümanlarla beraber Frengler’e karşı savaştı. Frengler de şehrin kalesine sığındılar. Şehrin müslümanları da bu arada Konya’ya elçi gönderip Gıyâseddin’den⁵³⁶ yardım istediler. O da ordusuyla hemen oraya damladı. Ertesi gün şehir ele geçirildi ve kale de kuşatıldı. Kale de bir müddet sonra ele [B324] geçirildi ve Frengler de tutuklandı. Mazenderan’a⁵³⁷ Hüsameddin hâkimdi. O, bu olaylar yaşandığında öldü. Ondan üç oğul kaldı. Büyük oğul tahta oturdu ve büyük oğul ortanca oğul şehirden sürdü. O da kendi kardeşi, Hârizmşah’a yakın olan Alişah’ın yanına gitti ve birlikte Muhammed Hârizmşah’tan yardım istediler. Alişah da Hârizmşahlar’ın isteğine üzerine ordusuyla Mazenderan’a gitti. Onlar Gürgan yoluna çıktıklarında, büyük oğul vefat etti ve en küçük kardeş tahta oturdu. Alişah ise Mazenderan’a gitti ve orayı ele geçirip yağma yaptı. Şah olan küçük kardeş de Kura kalesini ele geçirmeye çalıştı. Başarılı olamamasına rağmen şehri ele geçirdi. Buraya daha önce ortanca oğul hâkimdi. Burada hârizmşah adına hutbe okundu ve sikke basıldı. Aytoğmuş ve Mengili, Cihân Pehlivan’ın hizmetkârlarındandı. Aytoğmuş Bağdat’a gidip orada bir müddet hizmet etti. Hâlife ona hilat giydirip, onu Isfahan ve Hemedan’ın hâkimi olarak tanıdı. Aytoğmuş, İbn-i Tercem’in vilayetine gitti ve Bağdat ordusunun gelmesini bekledi. Hâlife, Süleyman İbn-i Tercem’i Türkmenler’in liderliğinden azletti. Onun küçük kardeşini bu işle vazifelendirdi. Süleyman da bunun üzerine Mengili’ye haber gönderip bir ordu göndermesini istedi. Süleyman’ın yardımı ile Aytoğmuş’u tutukladılar ve onun başını Mengili’ye gönderdiler. Bu sebeple Mengili güçlendi ve bir miktar ordu onun

⁵³⁶ Rukneddin. Bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 483.

⁵³⁷ İran’ın kuzeyinde günümüzde Taberistan adını taşıyan eyalet. Ayrıca bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Taberistan”, *DİA*, XXVIII, 322-323; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 85.

çevresinde toplandı. Irak vilayetinin tümü sonuçta Mengili'nin eline geçti. Hâlife, Atabek Özbek'ten Mengili'nin halli için yardım istedi. Bunun karşılığında bazı Irak vilayetlerinin Atabek Özbek'e, bazılarının hâlifeye ve bazılarının da Celâleddin'e verilmesi kararlaştırıldı. Erbil ve Şehr-i Zur'un⁵³⁸ hâkimi Muzafferiddin Kovberi hâlifenin isteğiyle Mengili'yi ortadan kaldırmak için Hemedan'a bir ordu gönderdi. Mengili de Kerec sınırında bir dağa firar etti. Gelen ordular dağı kuşattı. Mengili geceleyin buradan da firar etti. Ordusu da geceleyin dağıldı. Hâlifenin ordusu vilayeti ele geçirdi. Bölgelerin ele geçirilmesinden sonra kararlaştırılan şekilde bölge üçe pay edildi. Atabek Özbek kendi payını kardeşinin hizmetkârı olan Oğulmuş'a bıraktı. Çünkü bu savaşlarda o çok büyük kahramanlıklar göstermişti. Daha sonra her bir ordu kendi vilayetine gitti. Mengili hezimete uğramış bir şekilde Savi'ye vardı. Bu şehrin hâkimi onun dostuydu. Ondan şehre girme izni istedi. Şihne onu evine götürdü ve misafir etti. Onu hapsedmek ve onu Oğulmuş'a göndermek için silahına el koydu. Mengili ondan kendisini öldürmesini ve Oğulmuş'un yanına göndermemesini istedi. Şihne bunun üzerine onun kafasını kesti ve Atabek Özbek'e onun kesik başını gönderdi. Atabek Özbek de kesik başı Bağdat'a gönderdi. Azerbaycan, Hemedan ve çevresinin Atabek Özbek'e ait olduğu onaylandı. Ona ait bazı hikâyeler daha önce anlatılmıştı. Musul'un sahibi İzzetin Mesud Nureddin Arslanşah b. İzzeddin Mesud b. Kudbeddin Mevdud b. İmadeddin Zengi Aksungur'du. Bu olaylar yaşandığında vefat etti. Kendi oğlu Arslanşah'ı veliaht bırakmıştı. Vasiyeti üzerine Bedreddin Lü'lü'yü ona lala tayin etmişti. Bedreddin, Nureddin ve babasının dahi danışmanıydı. Bedreddin, Nureddin öldükten hemen sonra gece bitmeden kendisine bağlı meliklere biat etmeleri için haberler ve hâlifeye de menşurlar gönderdi. Bedreddin, sabaha kadar bu [A325] işleri bitirdi. Gönderilen elçiler işlerini yaptıktan sonra geri döndüler. Hâlife, Bedreddin'e cevap olarak; Nureddin'in zamanındaki gibi kendisine bağlı olup olmayacağını sordu. Nureddin hayattayken amcası Akur ve Şuş kalelerini ele geçirmişti ve Musul'u da ele geçirme niyetindeydi. Hâlifenin canı bu duruma çok sıkılıyordu. Erbil sahibi Muzafferiddin, Nureddin'den Zuran ve Hakkar kalelerini ele

---

⁵³⁸ Bkz, Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, III, 242.

geçirmesini onaylamıştı. Bedreddin ise; Nureddin'e bu işi yapmamasını öğütlemişti. Bedreddin, Âdil'in oğlu Melik Eşref'ten yardım istedi ve Melik Eşref de bir ordu hazırlayarak ona gönderdi. Bedreddin böylece İmadeddin Zengi ile savaşmaya çıktı. Muzafferiddin de İmameddin'e yardım için bir ordu gönderdi. Savaş yapıldı ve Bedreddin'in ordusu İmameddin'in ordusunu yendi. Bağdat elçileri arabuluculuk yaparak barış anlaşması imzalandı. Nureddin'in barışından sonra Arslanşah vefat etti. Onun üç yaşındaki kardeşi Nâsireddin Mahmud tahta oturtuldu. Onun küçük olmasından dolayı İmadeddin onun mülküne göz koydu. Musul'u ele geçirmek için hareket etti. O sırada Bedreddin, oğlunu Melik Eşref'in yardımına gönderdi. Melik Eşref de kendi kardeşi Kamil ile Mısır'a sefere gitmişti. Bedreddin daha sonra oğlunu İzzeddin Aybek'le savaşan Melik Eşref'in yardımına gönderdi. Bedreddin, Aybek'in Dicle'yi geçmesine müsaade etti ve Musul'a 3 ferseng kala savaşa tutuştular. Aybek'in ordusu Bedreddin'in ordusunun sağ tarafını dağıttı ve Bedreddin yenilmiş bir vaziyette Musul'a gitti. Muzafferiddin de Erbil'e çekildi. Bir vakitten sonra elçilerin arabuluculuğu ile barış yapıldı. Melik Eşref daha sonra Sencer'i ele geçirdi. Bedreddin'in de yardımıyla Musul'a vardı ve Nâsireddin Muhammed de onun hizmetinde girdi. Sonra onlar Erbil'e çekildiler. Hâlifenin elçisinin araya girmesiyle barış yapıldı ve herkes kendi vilayetine çekildi. Meyyâfârikin'in sahibi babasına Ahlat sahibi ile savaşması için yardım gönderdi. Ahlat halkı Necmeddin'e haber gönderip yardım istediler. Necmeddin geldiğinde Ahlat'ı Necmeddin'e bıraktılar. Necmeddin de çevredeki vilayetleri ele geçirdi. Şehir halkı bir süre sonra ayaklandı ve Necmeddin bunun üzerine silah zoruyla şehri ele geçirdi. Böylece o zengin ülkede bolca kan döküldü. 624'te [m.1226/1227] Frengler'e karşı çıkmak için müslümanlardan yardım istendi⁵³⁹ ve müslümanlar Akka'da⁵⁴⁰ toplandı. Onların amaçları Beytü'l-mukaddes'i korumaktı. Ordular Akka'dan Ürdün'e⁵⁴¹ geçti ve Frengler'i burada karşıladılar. Frengler, İslâm ordularını yendi ve geri döndüler.

---

⁵³⁹ Altıncı Haçlı seferi için istenen bu yardım pek fazla karşılık bulmamış, Haçlılar Kudüs'te geniş haklar elde etmiştir.

⁵⁴⁰ Akkâ, Filistin'in batı kıyısında bulunan önemli bir şehir. Ayrıca bkz. Feridun Emecen, "Akkâ", *DİA*, II, 265-267.

⁵⁴¹ Bardu. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 484.

Dımaşk yolundan Merc-i Sıfır'a vardılar. Frengler Balyan'dan Banyas'a kadar her yeri harap edip, yağmaladılar. Melik Âdil, oğlu Dımaşk sahibi Melik İsa'yı, Frengler'i Beytü'l-mukaddes'ten dışarı çıkarması için büyük bir orduyla Nablus'a gönderdi. Frengler de Akka sahrasında Tur kalesini kuşatmaya gittiler. Bu kuşatma 17 gün sürdü. Kaledeki komutan bir okla öldürüldü. Onlar bu olaydan sonra yenildiler. Âdil daha sonra bu kaleyi harap etti. Çünkü burası Akka'ya yakın olduğundan buranın korunması zordu. Frengler Akka yolundan denize çıkarak Dimyat ve [B325] Mısır'a gittiler. Onlar ile Dimyat arasındaki Nil nehri bir engeldi. Nil, denize dökülen büyük bir nehirdi. Frengler bu noktayı ele geçirip, buraya zincir vurdular ki, gemiler buradan geçemesin. Melik Kamil⁵⁴² bu engeli aşmak için gemilerden sağlam bir çember kurdurdu. Burada şiddetli bir savaş yapıldı ve Melik Kamil burada birkaç gemiyi ele geçirdi. Gemileri ele geçirdikten sonra parçalattı ve suya saldı. Bu savaş tüm gün sürdü. Nil nehri bir engel olduğundan Dimatlılar⁵⁴³ Frengler'den korkmuyordu. Sonra şehirliler şehrin kapılarını açıp ticaretle meşgul olmaya başladılar. Fars ve vilayetleri Muzafferiddin Said b. Zengi'ye bağlıydı. Onun yaşamı ile ilgili hikâyeler Hârizmşahlar tarihinde anlatılmıştır. O, Sultan Muhammed'le savaştıktan sonra Fars'a geri dönmüştü. Barış haberini duyan oğlu Atabek Ebubekir mutlu olmuştu. Muzafferiddin yolda gelirken Faruk Kemin ona dar bir vadide pusu kurmuş ve onu bir gürzle yaralamıştı. O saldırı ile attan düşen Muzafferiddin, yaralanmıştı. Ebubekir, babasını bağlayarak Sefid kalesini göndermişti. Babası ile yaptığı anlaşmaya vefa göstererek, kardeşinin oğlu olan Atabek Said'in hükümdarlığını tanıdı. Onun zamanında, memleketinin sınırları genişledi ve ülke önemli bir konuma geldi. Cengiz Hân'ın sekiz senesi ile - Kûnin/Gusfend yılının başından Şâban 607 [Ocak/Şubat 1211], Pars/Yûz yılına kadar Zilkade 614 [Ocak/Şubat 1218] çağdaş olan hakanların, hâlifelerin, meliklerin, atabeylerin ve beldelerin tarihleri özetle yazılmıştır. Bu zamandan sonraki; Cengiz Hân'a ait olayları anlatmaya başlayalım. Cengiz Hân'ın 9 senesinden sonraki olaylar, [49 yaşından sonraki dönem] İran ile Turan bölgelerinde gerçekleşmiştir; ama

---

⁵⁴² Bkz. Vassaf, *Tarih*, 33.

⁵⁴³ Mısır'da bir kavim. Bkz. Dihhûdâ

Cengiz Hân'ın Türk, Hitây, Çin ve Mâçîn ile savaşları çoktur ve biz burada onun fetih tarihlerini yazdık. Cengiz Hân, Herguş yılında; Zilkade 615 [Ocak/Şubat 1219] ile 616 [m.1219/1220] yılları arasında Kuçluk fitnesini bastırılmış ve yollar da muhalifler ile eşkıyalardan temizlenmiştir. Cengiz Hân oğullarını ve tümen emirlerini; binlik, yüzlük ve onluk sistemdeki ordularının başına koyduktan sonra büyük bir kurultay kurdu. Aralarındaki yasaları ve gelenekleri belirledi. Hârizmşah vilayetlerini ele geçirmek için sefere çıktı. Ejderha yılında İrdiş ırmağının havzasını⁵⁴⁴ yaylak olarak belirledi. Elçilerini de Sultan Muhammed Hârizmşah'a gönderdi. Onun ülkesini ele geçirme niyetini ortaya koydu ve kendi tüccarlarının intikamını sultandan almak için işe koyulmuştu ki, bu olayları daha önce anlatmıştık. Sonbahar mevsiminde hareket ettiği ve geçtiği yerlerdeki vilayetleri aldı. Giylak⁵⁴⁵ hududuna vardığında oranın emiri Arslanşah ona bağlanmak için yanına gitti. Arslanşah ona bağlandıktan sonra kendisine hediyeler [A326] verildi. Balıgyidi Kut Uygur süvarileri ve Almalık Suknak Tekin de Cengiz Hân'a bağlandı.

Otrar Tarihi

Sonbahar mevsiminin sonunda Ejderha⁵⁴⁶ yılında Cengiz Hân kalabalık ordusu ile Otrar şehrine vardı⁵⁴⁷ ve çadırını şehrin surlarının önüne kurdurdu. Sultan Muhammed ise büyük bir orduyu Kayır Hân'a vermişti. Hâcib-i has Karaçi de 10.000 süvari ile onun yardımına gönderilmişti. Otrar'ın surları ve burçları da onarılmıştı. Savaş aletleri de toplanmıştı. Cengiz Hân, Çağatay ve Ögedey'den şehri kuşatmalarını istedi.⁵⁴⁸ Tuluy Hân'ı da Cend ile Yenikent'e yolladı.⁵⁴⁹ Birkaç emiri de Hoçend ile Fenaket'e yolladı. Here tarafında da bir ordu bıraktı. Kendisi de Buhara'ya yöneldi. İleriki kısımda Buhara ve Semerkant'ın nasıl ele geçirildiği

⁵⁴⁴ Moğolistan'da bir yer. Bkz. Dihhûdâ; Vassaf, *Tarih*, 268.

⁵⁴⁵ Bkz. Vassaf, *Tarih*, 35.

⁵⁴⁶ Büyük yılın. Bkz. Dihhûdâ.

⁵⁴⁷ 616/1220 başlarında. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 253.

⁵⁴⁸ Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 253.

⁵⁴⁹ Cuci ve Ulusyidi. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 253.

anlatılacaktır. Otrar şehrinde iki taraf 5 ay savaşmıştır.⁵⁵⁰ Sonuç olarak Karaçi ve Otrar çaresiz bir şekilde Cengiz Hân'ın eline geçmiştir. Cengiz Hân, Kayır Hân'ın bu seferlerin sorumlusu olduğunu biliyordu. Cengiz Hân onun kendisine bağlanmasını hiç bir şekilde istemiyordu. Kayır Hân da barışı bahane ederek kendi sultanına vefasızlık etmek istemiyordu. Karaçi⁵⁵¹ de bu nedenle barışa yanaşmıyordu. Karaçi geceleyin ordusuyla şehrin kapısından dışarı çıktı. Moğol ordusu onu tutup şehzadelerin yanına götürdü. Ona dediler ki: "Sen kendi sultanına vefa göstermedin. Bize senden ne iyilik gelir?" Onu tüm ordusuyla öldürüp şehri ele geçirdiler. Tüm halkı da davar sürüsü gibi dışarı çıkardılar. Şehirde de her ne varsa yağmaladılar. Kayır Hân 20.000 kişi ile kaleye sığınmıştı. Oradan ellişer kişi savaşmak için dışarı çıkıyordu ama hepsi de öldürülüyordu. Bu savaş böyle aylarca sürdü. Sonunda Otrar ordusunun çoğu katledildi ve Kayır Hân 2 kişi ile kaldı ve kahramanca savaşmaya devam etti. Moğol ordusu sonunda onu kuşattı ve o da çatıya çıktı. Yanında adam ve silah kalmamasına rağmen Moğol ordusuna yukarıdan taş atıyordu. Bu tarzda savaşmaya devam etti. Sonunda Moğollar onu tuttular. Kalenin duvarlarını ve burçlarını da yıktılar. Halktan ve zanaat sahibi kimselerden ölmemiş olanları Buhara ve Semerkant'a yararlanmak için gönderdiler. Moğol ordusu Kayır Hân'ı da Kuk sarayında öldürdü⁵⁵² ve oradan ayrıldı. Cengiz Hân'ın isteği üzerine bahsedilen tarihte Ulusyidi ile Cuci Cend'e gitti. Onlar önce Cend'e yakın Ceyhun kıyısında Suknak'a⁵⁵³ vardılar. Cengiz Hân burada eskiden tüccar olarak kendisine hizmet eden Hüseyin Hacı'yı yanında bir hizmete soktu. Bu hizmette Hüseyin Hacı'ya elçilik verildi ve o da gittiği beldelere Cengiz Hân'ın menşurlarını sunuyordu. Cengiz Hân Hüseyin Hacı'yı hem müslüman olmasından hem de iyi bir insan olmasından dolayı bu işle görevlendirmişti. [B326] Hüseyin Hacı Suğnak'ta Cengiz

---

⁵⁵⁰ Bkz. Vassaf, *Tarih*, 296.

⁵⁵¹ Karaca. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 254. Sultan Celâleddin Hârezşah'ın emirlerinden biri. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 258, 260; II, 259, 260.

⁵⁵² İnalçık, yakalanıp Cengiz Hân'a götürüldü ve sorgulamanın sonunda kulağına ve gözüne eritilmiş gümüş dökülerek katledildi. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 54; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 255.

⁵⁵³ Ceyhun kıyısında bir kasaba. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 262, 264; II, 36, 62; Vassaf, *Tarih*, 297.

Hân'ın sözlerini söylemeden önce oranın elebaşları kendisini öldürdü ve onlar onu öldürmeden önce tekbirler getirdiler. Bu halk böyle yapmakla sanki iyi bir şey yaptıklarını zannettiler. Cuci bunu işittiğinde ordusunu hemen buraya gönderdi ve onlar sabahtan akşama kadar savaştılar. Sonunda şehri ele geçirdiler. Moğollar onları affetmeyi akıllarına bile getirmediler. Bir kişinin hatırına tüm şehri katlettiler. O şehrin hâkimiyetini de Hacı Hüseyin'in oğluna verip, oradan ayrıldılar. Daha sonra Uzkend⁵⁵⁴ ve Balıkkent'i⁵⁵⁵ de ele geçirdiler. Oradan da Eşnas'a⁵⁵⁶ gittiler ve oranın da elebaşlarını çokça direndikleri için öldürdüler. Bu haber Cend'e vardı. Muhammed Hârizmşah, Kutluk Hân'ı buradaki sınırları korumakla görevlendirdi. Kutluk Hân da, Ceyhun'dan geçip Hârizm'e doğru gitti. Bu haber sultana vardığında, Cintimur elçi olarak Cend'e gönderildi ve o da Kutluk Hân'a karşı düşmanlıktan vazgeçmesini söyledi. Çünkü Cend'te bir idareci yoktu. Herkes kendi halini ve geleceğini düşünüyordu. Bunun üzerine Cend halkı ayaklanıp Cintimur'u öldürmek istedi. Cintimur halkı idare etmek için akıllı davranarak, Hüseyin Hacı ve Suknak'ın başına gelenleri anlattı ve onların kendisine iyi davranmasının karşılığında Moğollar'a karşı onları koruyacağını teminatını verdi. Bu anlaşmadan halk mutlu oldu ve Cintimur'a iyi davrandılar. Sonra Cintimur oradan hızlıca ayrıldı ve Cuci ile Ulusyidi'nin hizmetine girdi. Burada yaşananları ve onların lidersiz olduğunu onlara anlattı. Daha sonra Cuci ve beraberindekiler oraya hareket ettiler. 4 Safer 616'da [21 Nisan 1219] Cend'e vardılar. Savaşmaya başladılar. Cend halkı kapıları kapatıp surların üstünden savaşmaya başladı. Bu halk daha önce hiç savaşmamıştı, Moğollar bu duruma şaşırıldılar. Moğollar merdivenleri surlara dayama ve surlara çıkmaya başladılar. Sonuç olarak şehrin kapılarını açtılar. Moğollar tüm şehrin halkını dışarı çıkardılar ama, kimseye zarar vermediler. Çünkü halk savaşmayı bırakmıştı. Sadece Cintimur'a kötü davrananları öldürdüler. Halkı, dokuz gece dokuz gündüz sahrada beklettiler. Şehri tamamen yağmaladılar. Moğollar'a önceden bağlanmış olan Buhara

---

⁵⁵⁴ Uzkend ya da Uzcend, Mâverâünnehir'de bir şehir. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 238,251; Vassaf, *Tarih*, 46.

⁵⁵⁵ Barçınlkkent. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 490.

⁵⁵⁶ Cend'e yakın, Mâverâünnehir şehirlerinden biri. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 264; Vassaf, *Tarih*, 297.

öncülerinden Ali Hâce'yi de buraya vali olarak bıraktılar ve Yenikent tarafına gittiler. Orayı da ele geçirip başlarına bir vali koydular. Ulusyidi ise Karakorum⁵⁵⁷ tarafına yöneldi. Sınır bölgelerinde yaşayan 10.000 kadar Türkmen'i de Hârizm'e asker olarak yolladılar. Başlarına da Tanyal Noyan'ı koydular. Bu Türkmenler, Tanyal Noyan'ın başlarına bıraktığı kişiyi ayaklanıp öldürdüler. Tanyal onlardan önde gittiğinden dolayı bu haberi duyduğu gibi geri döndü. Onların çoğunu öldürdü, [A327] kurtulanlar ise kaçtı. İçlerinden bir grup da Merv'in Amuye⁵⁵⁸ tarafına gitti ve orada bir kalabalık toplandı. Onların durumundan yeri geldiği zaman bahsedilecektir.

Cengiz Hân Yaptıkları

Cengiz Hân, Otrar'a vardığı zaman maiyetini çeşitli yerlerde görevlendirdi. Alak Noyan, Şiktu ve Togay'ı 5.000 kişi ile Benaket⁵⁵⁹ tarafına yolladı. Kendisi de emirleriyle beraber oraya gittiler. Cengiz Hân, Konkılıyan⁵⁶⁰ kavminin reisi Melik İltiku ile 3 gün savaş yaptı ve dördüncü gün şehrin halkı eman istedi ve şehirden dışarıya çıktılar. Ordunun emirlerini ve halkını ayrı ayrı oturttular. Ordunun bazılarını ok ile bazılarını da kılıç ile öldürdüler. Diğerlerini de bin, yüz ve on kişilik bölümlere ayırdılar. Gençleri Hoçend tarafında heşer⁵⁶¹ olarak kullanılmaları için götürdüler. Oraya vardıklarında o gençlerin bir kısmı şehre sığındı. Oranın emiri Melik Timur'du.⁵⁶² O, yiğit ve cesur biriydi ve o, Ceyhun'un ikiye ayrıldığı yerde sağlam bir sur inşa etmişti. 1.000 tane cesur adamıyla oraya gitmişti. Moğol ordusu oraya varınca surlardan ve nehirden dolayı orayı hemen ele geçiremediler. Orayı ele

⁵⁵⁷ Cengiz Hân'ın başkenti olan bu şehrin toprağı siyaha yakın bir renk olduğundan "karakorum" ismini almıştır ve bu şehrin diğer adı Ordubalık'tır. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 230; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 441; Vassaf, *Tarih*, 10.

⁵⁵⁸ Ceyhun'un yakınında bir şehir. Bkz. Dihhûdâ

⁵⁵⁹ Taşkent'in eski adı ve bugünkü Özbekistan'ın başkenti. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 238.

⁵⁶⁰ Konkılıyan, Terken Hatun'un kabilesinin adıdır. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 122, 139.

⁵⁶¹ Moğollar'ın savaşta ön safta kendilerini korumak için topladıkları insanlar.

⁵⁶² Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 173; Vassaf, *Tarih*, 258.

geçirmek için ne ok ne de mancınık taşı işe yarıyordu. Hoçend'in bazı gençlerini heşer olarak oraya getirdiler. Moğollar yanlarında Otrar ve kasabalardan takviye getirmişlerdi. Oraya toplamda 50.000 heşer ve 20.000 Moğol askeri toplandı. Onları yüzlük ve onluk birliklere böldüler. Her Tacik askerin başına da bir Moğol koydular. Heşer askerlerin hepsini dağdan taş getirmekle görevlendirdiler ve bu gelen taşları da Ceyhun nehrine döktüler. Melik Timur 12 tane gemi yaptırmış, üstlerini sirke ve kil karışımı keçeyle örttürmüştü. Ordular her tarafa koşturduklarından çok zor savaşlar yapılıyordu. Bu gemilere neftle tutuşturulmuş okun bir etkisi olmuyordu. Getirilen taşların yeri de su dalgası yüzünden değişiyordu. Geceleri Melik Timur'un adamları Moğollar'a baskın yapıp geri dönüyorlardı. Moğol ordusu aciz bir durumdaydı. Moğollar mancınıklarla savaştıklarından dolayı savaş çok çetin geçiyordu. Melik Timur baskı altında olduğundan, firar için 70 gemi hazırlattı. Yiyecekleri, eşyaları ve askerleri de içlerine yerleştirdiler. Kendisi de yiğit askerleri ile birlikte meşale yakıp onların başında şimşek gibi suda hareket etti. Moğol ordusu bundan haber olduğunda hemen suyun kıyısına gitti. Melik Timur her nerede Moğollar'ı görüyorsa gemilerini o tarafa doğru yönlendiriyordu. Atılan oklar gemilerin ıslak kepenekli yapısı nedeniyle etkisiz kalıyordu. Gemiler suyun üzerinde rüzgâr gibi akıyordu ve bu halde Fenaket'e vardılar. Moğollar burada nehrin üzerine zincir çekmişti ve bu zincir kılıçların bir darbesiyle aşıldı. Nehrin iki tarafında süren savaş Cend ve Barçılınk'a⁵⁶³ varana kadar devam etti. Cuci Hân bu olaylardan haberdar olunca, orduları nehrin birkaç tarafında bekletti ve birkaç mevzide gemilerden köprü yaptılar. Mancınıkları da onların üzerine yerleştirdiler. Emir Timur [B327] bu pusudan haberdar olunca, Barçılınk kentinin kıyısında sudan çıktı ve ata binip hareket etti. Moğollar da onu takip ettiler. Emir Timur savaş aletlerini de önünden gönderiyordu. Bu şekilde meydana gelen savaşlar devam etti ve Emir Timur'un ordusunun çoğu öldürüldü. Moğol ordusu da çoğalıyordu. Sonunda taşınan mallara el konulunca Emir Timur birkaç adamıyla kaldı; ama savaşmaya da devam ediyordu. Ele geçmemek için her şeyi yapıyordu. Sonunda Emir Timur'un ordusunun tümü öldü ve sadece

---

⁵⁶³ Ceyhun kıyısında Fenaket'e yakın bir köy. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 259, 263.

Melik Timur kaldı. Onun da sadece üç adet oku kalmıştı. Bir okunun başı bile yoktu ve 3 Moğol onun peşine düşmüştü. Bu Moğollar'ın birini bu başsız ok ile kör etti. Onlara dönüp acıdığını ve canlarını almak istemediğini söyledi ve ekleyerek: “En iyisi siz geri dönün ve canınızı kurtarın” dedi. Moğollar bunun üzerine geri döndüler. Emir Timur, Hârizm’e vardı ve tekrar savaşmaya başladı. Bir grupla Yenikent’e⁵⁶⁴ gitti ve Moğollar'ın valisini öldürüp geri döndü. Daha sonra Hârizm'den ayrılıp sultanın peşine düşerek onun hizmetine girdi. Bir müddet sonra, sultanın hizmetinde yiğitçe savaştı ve düşmana korku saldı. Bu bahsedilen olaydan sonra, sufi çevreye gidip onlara karıştı. Moğollar'la savaşlar bittikten sonra o, vatan hasretine dayanamadı ve geri döndü. Birkaç sene Fergana⁵⁶⁵ sınırında yaşadı ve geriye bıraktığı ailesini sorup soruşturdu. Bir defa da Hoçend'e gitti. Orada oğluna kendisinden kalanlar ve Batu'dan⁵⁶⁶ hediye edilen hediyeler dâhil birçok şey verilmişti. Oğlunun yanına gidip ona sordu ki: “Eğer sen babanı görseydin tanır mısın?” O da cevap verdi: “Ben o gittiğinde süt içen bir çocuktum, babamı görsem tanımam ama, babamın bir tane hizmetlisi var, o babamı tanır.” Hizmetlinin bahsettiği sırtındaki alameti çocuğa gösterince çocuk onun babası olduğunu anladı. Emir Timur Moğollar'la savaşırken adamlarına çokça emanet bırakmıştı. Bu nedenle onun adamlarından bazıları malları geri vermemek için Emir Timur'un yaşadığını inkâr ettiler. Bu nedenle Emir Timur, Moğollar'a hizmet için Katkan⁵⁶⁷ Oğul'un yanına gitti. Oraya gittiğinde onu tutukladılar ve geçmişteki olaylardan sordular. O da cesur bir şekilde yanıt veriyor ve diyordu ki:

Şiir

[Allah] beni dağda ve denizde,
Yiğitlerin içinde savaşırken gördü.

⁵⁶⁴ Yenikent [Cend], Siriderya kıyısında bugün mevcut olmayan tarihî bir şehir. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özaydın, “Cend”, *DİA*, VII, 359-360.

⁵⁶⁵ Fergana, Orta Asya'da coğrafi bir bölge. Ayrıca bkz. Tahsin Yazıcı, “Fergana”, *DİA*, XII, 375-377; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 104.

⁵⁶⁶ Batu, Altın Orda Hanlığı'nın kurucusu ve ilk hükümdarı [1227-1256]. Ayrıca bkz. Mustafa Kafalı, “Batu Han”, *DİA*, V, 208-210; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 484.

⁵⁶⁷ Katkan, Ögedey Hân'ın oğlu. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, I, 270.

Yaptıklarına yıldızlar şahittir.
Yiğitlik konusunda dünya ayaklarımın altındadır.

Emir Timur başsız okla vurduğu Moğol'u gördü ve tanıdı. Emir Timur, şehzadeye çok soru soruyor ve gösterilmesi gereken saygıyı göstermiyordu. Sonunda şehzade öfkelenip onu okladı ve o da yerde kıvrandı.

Beyt

Kıvranıp kıvranıp bir ah çekti,
Bu dünyanın iyiliği ve kötülüğünden el çekti.

Daha önce bahsetmiştik: Cengiz Hân sonbaharın sonunda Ejderha yılında; Zilhicce 616'da [Şubat/Mart 1220] Otrar'a ulaştı. Çağatay ile Ögedey'i Otrar'ın fethiyle görevlendirmişti. Cuci de emirlerinden her birini bir yere göndermişti. Mâr⁵⁶⁸ yılının bahar mevsiminin ikinci ayına; Zilhicce 617'ya [Ocak/Şubat 1221] kadar, aşağı yukarı 5 aydır [bahsedilen kişiler] savaşla meşgul oldu. Bu olaylar [A328] silsilesi ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Cengiz Hân Otrar'a gittikten sonra kış ayına kadar ele geçirilen yerlerin durumunu konuşmak için emirleri topladı. Cengiz Hân; Cuci, Çağatay ve Ögedey'i Hârizm'in fethi için görevlendirdi. Kendisi de diğer emirlerle beraber Tirmiz⁵⁶⁹ suyundan geçip İran'a doğru gitti. İnşallah tüm olayları detaylı bir şekilde anlatacağız. Dolayısıyla tüm şehzadeler ve emirler vilayetleri almakla uğraşıyorlardı. Kendisi de Buhara'ya doğru yola çıktı. Lakabı Uyuki Noyan olan Cengiz Hân'ın küçük oğlu Tuluy onun yanındaydı. O da kalabalık bir orduyla Zernuk⁵⁷⁰ tarafına hareket etti. Sabah şafağında hızlıca o kasabaya vardılar. Şehrin halkı kalabalık orduyu görünce şehre sığındı. Cengiz Hân

⁵⁶⁸ Yılan. Bkz. Dihhûdâ.

⁵⁶⁹ Özbekistan'da tarihi bir şehir. Ayrıca bkz. Abdullah Muhammedcanov, "Tirmiz", *DİA*, 200-202. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 34, 74; Vassaf, *Tarih*, 47.

⁵⁷⁰ Zernuk ya da Zernuc, Mâverâünnehir'de bir kasaba. Moğollar döneminde adı Kutluk Balık'tı. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 274, 276; Vassaf, *Tarih*, 298.

danışmanını elçi olarak onların yanına gönderdi ve elçiden de; “Cihân padişahının geldiğini ve sonun kaçınılmaz olduğunu” demesini istedi. Başbozuklar elçiyi öldürmek istedi. Elçi bağırarak dedi ki: “Ben Danişmend Hâcib’im, müslüman oğlu müslümanım. Cengiz Hân’ın yüce emriyle buraya elçi olarak geldim. Sizi kan gölüne düşmekten kurtarmak istiyorum. Cengiz Hân kalabalık bir orduyla beklemektedir. Eğer ona karşı geldiğinizi duyarsa bir anda her yeri yıkar. Ovayı kandan Ceyhun nehrine çevirir. Eğer söylediklerimi dinleyip Cengiz Hân’a itaat ederseniz canınız ve mutluluğunuz sizde kalır.” Şehirdekiler onun doğru söylediğini düşündü ve itaat etmenin faydalı olacağını anladılar. Şehrin ileri gelenleri hediyelerle elçiyi gönderdiler. Daha sonra şehrin ileri gelenleri Cengiz Hân’ın yanına geldiklerinde Cengiz Hân onlara Zernuk halkının liderini sordu. Cengiz Hân soruyu sorduktan sonra öfkelenip, onları huzurundan kovdu ve şehrin hâkimine bir elçi gönderdi. Onun sinirlenmesinden sonra şehrin ileri gelenleri özel hediyeler sunarak canlarını kurtardılar. Cengiz Hân’ın emriyle Zernuk halkının adını Kutluk Balık koydular. Türkmenler’den her yeri bilen bir rehber tutularak Nur sınırına gidilmek istendi. O rehber de geçilmesi zor tepelerden şah yolunu kullanmayarak orduyu yola çıkardı. Bu ordunun gittiği yola daha sonra Hân Yolu dediler. Onların önünde Tayur Bahadır gidiyordu. Oraya gittiklerinde elçi Nur halkına olanı biteni ve Cengiz Hân’a itaat etmezlerse ne olacağı anlattı. Şehrin halkı hediyeleri verdikten sonra Cengiz Hân, şehrin başına Subiday’ı bıraktı. Subiday emre uyararak, yanına 60 kişi seçti. Bunların arasında Emir Nur’un oğlu İlhâce’yi, Debus tarafına yardım için gönderdi. Cengiz Hân şehre geldiğinde onu karşılayıp layığına göre muamele ettiler ve hediyeler verdiler. Cengiz Hân halkın bu teveccühünden etkilendiğinden onlara gerekli ilgiyi gösterdi. Cengiz Hân onlara Muhammed Hârizmşah’ın buradan yılda ne kadar vergi aldığını sordu, onlar da “1500 dinar” diye cevap verdiler. Cengiz Hân bu parayı verdiklerinde her türlü saldırıdan korunacaklarını söyledi. Onlar parayı verdikten sonra canları saldırıdan kurtuldu. Cengiz Hân’ın ordusu oradan da Buhara’ya⁵⁷¹ yöneldi ve Muharrem [B328] 617’nin [Mart/Nisan 1220] başlarında Buhara önlerine

⁵⁷¹ Mâverâünnehir’de tarihî bir şehir. Ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, “Buhara”, *DİA*, VI, 363; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 10; Vassaf, *Tarih*, 12.

geldiler.⁵⁷² Geri kalanlar da arkadan geldi. Şehri kuşattılar. Buhara ordusu 20.000 kişiydi. Onların liderleri Kuk Hân, Hamidbur,⁵⁷³ Sevinç Hân⁵⁷⁴ ve Kuşlu Hân'dı.⁵⁷⁵ Bu emirler gece olunca kavimlerini yanlarına alarak şehirden dışarı çıktılar. Onlar Ceyhun nehrine vardıklarında Moğol ordusu onların tamamını öldürdü. Ertesi sabah şehrin kapılarını açtılar. Şehrin ileri gelenleri ve âlimleri Cengiz Hân'ın huzuruna çıktılar. Cengiz Hân şehri görmek için kaleden içeri girdi. Atını büyük caminin önüne sürerek mihrabın önünde durdu. Tuluy Hân da onun yanında yürüyordu ve Tuluy Hân minberin üstüne çıktı. Cengiz Hân bu yerin sultanın sarayı olup olmadığını sordu. Onlar da buranın Allah'ın evi olduğunu söylediler. Cengiz Hân, attan inip minberin dördüncü basamağına çıktı ve dedi ki: “Çölde otlak yoktur, bu yüzden aç kalan atlarımızın karnını doyurun.” Şehrin depolarını açtılar ve atların karınlarını doyurdular. Belgeler sandıklarını ahır yaptılar ve içine de tahıl koydular. Moğollar içki şişelerini camiye getirdiler ve şehrin şarkıcılarını da içeriye soktular. Moğollar kendi kendilerine dans ettiler ve şarkı söylediler.⁵⁷⁶ İmamlar, âlimler, kadılar, şeyhler ve şehrin ileri gelenleri de at bakmakla görevlendirildi. Buradaki halk itaat etmeye mecburdu. Cengiz Hân şehirden çıktıktan sonra halkın tümünü minberin önünde topladı. Orada Cengiz Hân sultanın yanlış işlerini detaylı olarak anlattıktan sonra dedi ki: “Ey halk siz günahkârsınız. Sizin büyükleriniz günah bakımından sizden öndedir. Siz bana neden böyle söylediğimi soracaksınız. Çünkü Ben Tanrı'nın gazabıyım. Eğer siz böyle büyük günahlar işlemeseydiniz büyük Tanrı beni yollamazdı.”⁵⁷⁷ Sonra sordu ki: “Sizin güvendiğimiz adamlar kimlerdir?” Herkes de kendi tanıdığı adamı söyledi. Cengiz Hân onların güvenmiş olduğu adamların yanına bir Moğol asker gönderdi ki, onlara zarar gelmesin. Halkla işini hallettikten sonra konuşmasını bitirdi. Varlıklı insanlardan sakladıkları malları da

⁵⁷² 616 Zilhicce [Şubat 1220]. Cûzcânî, *Tabakat-ı Nasri*, 339.

⁵⁷³ Sultan Muhammed Hârizmşah'ın Buhara'daki emirlerinden biri ve Burak Hacib'in kardeşidir. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 280.

⁵⁷⁴ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 280; Vassaf, *Tarih*, 288.

⁵⁷⁵ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 280.

⁵⁷⁶ Bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 506.

⁵⁷⁷ Bu ifadeleri Barthold uydurma kabul etmektedir. Ayrıca bkz. Barthold V.V., “Cengiz Hân”, *İA*, III, 97.

istedi. Cengiz Hân 190'ı şehirli olup toplam 270 kişiyi ferman üzere güvendikleri adamlardan paraları almaları için görevlendirdi. Moğollar bu kişilere baskı yaparak çok fazla para topladılar. Cengiz Hân'ın isteği üzerine şehrin mahallelerini yaktılar. Böylece şehrin büyük bölümü birkaç gün içinde yandı. Kerpiçten yapılmış camilerin bir kısmı ile bazı saraylar yanmaktan kurtuldu. Daha sonra şehrin içinde bulunan kaledeki insanların üzerine mancınkla taş ve ok attılar. Karşılıklı olarak birbirlerine mancınklarla saldırdılar. İçerideki insanlar dışarıya nefli karure⁵⁷⁸ atıyorlardı. Bu savaş günlerce sürdü. Sonunda hisarın içindeki halk zor duruma düştü ve hisarın önü hayvan ve taşlarla dolduruldu, hisar yüksekliği ile yerin yüksekliği bir oldu. Moğollar, Buhara'nın erkeklerinin ve yabancı askerlerinin yardımıyla kalenin kapısını ateşe verdiler. Sultanın; ayağı göklerin üstünde olan yüce emirleri nedeniyle kaledeki insanlar ölüm denizinde yokoldular. Moğollar o halktan kimseyi bırakmadılar ki, ellerinde bir kırbaç olsun. Moğollar burada 30.000 kişiden fazla insan öldürdüler [A329] ve kadınlarla çocukları köle yaptılar. Şehir asilerden temizlenince hisarın duvarlarını yıkıp yerle bir ettiler. Bütün şehir halkını çöle götürdüler. Gençleri de heşer olarak Semerkant ve Debusiye'ye⁵⁷⁹ yolladılar. Cengiz Hân da oradan Semerkant'a yöneldi. Bu olaylar Mugay⁵⁸⁰ yılında, Zilhicce 617'de [Ocak/Şubat 1221] meydana geldi. 618'de [m. 1221/1222] Sultan Muhammed 50.000 kişilik Tacik askeri ve 20 tane fil ile Semerkant'ta bulunuyordu. Semerkant'taki halk da kalabalıktı. Bu kişiler Semerkant kalesini çok iyi bir şekilde tahkim ettiler, surları kalınlaştırdılar ve surların önüne derin çukurlar kazarak içlerini su ile doldurdular. Cengiz Hân'a Semerkant kalesinin ve surlarının çok sağlam bir şekilde korunduğu, burayı alabilmek için yıllarca uğraşılması gerektiği anlatıldı ve herkesin kafasında böyle bir düşünce belirdi. Cengiz Hân tedbir gereği Sermerkant'ın etrafındaki şehirleri almayı uygun gördü. Onun için ilk olarak Buhara'yı ele geçirmişti. Sonra heşer olarak kullanılan askerleri alarak Semerkant'a gitti. O her nereye gitse, herkes ona tâbi oluyordu ve tâbi olan halk da bir zarar görmüyordu.

---

⁵⁷⁸ İçerisinde nefit bulunan, silah olarak kullanılabilen, küre şeklinde çömlek.

⁵⁷⁹ Semerkant ve Buhara ortasında bir köydü. Ayrıca bkz. Dihhûdâ.

⁵⁸⁰ Yılan, Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 430.

Cengiz Hân yol boyunca teslim olanların canlarına dokunmadı. Direnen şehirleri - Debusiye ve Serpol⁵⁸¹ gibi- kuşatmak için bir miktar asker bıraktı. Cengiz Hân Semerkant'a varınca, Otrar ve diğer şehirleri almakla görevlendirdiği şehzadeler ve emirler Cengiz Hân'ın huzuruna vardı. Bu topluluk Göksaray'ı kendilerine askeri üs seçtiler. Diğer yerlerden gelen askerler şehrin etrafını kuşatıyordu. Cengiz Hân Semerkant'ın etrafını gezip surları ve kapıları inceledi. İlk önce kapıların ele geçirilmesini planladı. O sırada, sultan hârizmşahın yaylakta olduğu haberi geldi. Cengiz Hân'ın en önemli emirleri olan Cebe Bahadır ve Subiday Bahadır 30.000 kişi ile sultan hârizmşahın olduğu yere doğru gitti. Cengiz Hân, Alak Noyan ve Yesü'yü⁵⁸² de Talikan'a gönderdi. 3 gün sonra, Moğol ve devşirme ordusu oraya geldi ki, onların sayısı belli değildir. Emir Hüsameddin Hemidbur Tayangu'nun ordusu Moğol ordusu ile savaşa başladı. Cengiz Hân onun yiğitliğinden defalarca bahsetmiştir. Emir Hüsameddin'in mecali kalmadığından savaşta öldürüldü. Alpar Hân, Şeyh Hân, Balan Hân dışarı çıkıp Moğollar'la savaştılar ve iki taraftan bolca adam öldürüldü. Akşam olduğunda herkes kendi tarafına çekildi. Ertesi gün Cengiz Hân ordunun başına geçerek şehrin kuşatılıp hücum edilmesini emretti. Burada öyle bir savaş oldu ki, şehir savaşı meydan savaşına dönüştü.⁵⁸³ Şehrin halkı bu savaştan çok korktuğundan her kafadan bir ses çıkıyordu. Moğollar emin ve güçlü bir şekilde; şehir ordusu ise tedirginlikle savaşıyorlardı. Bir anda şeyhü'l-islâm ve bir grup kadî Cengiz Hân'ın huzuruna vardı. Onlar Cengiz Hân'ın vaatlerini şehre ulaştırdılar. Ertesi sabah şehrin kapılarını açtılar. Moğol ordusu şehre girdiğinde, ordu surları yıkıp yerle bir etti. Kadın ve erkekler yüzer yüzer Moğol liderleriyle çöle götürüldüler. Şeyhü'l-islâm ve kadıları ise dışarı çıkarmadılar. 50.000 kişiye yakın kişi ölmekten kurtuldu. Şehrin içinde tellallar gizlenen kişilerin [B329] öldürüleceğini söylediler. Moğollar şehri yağmalamaya başladılar ve şehrin dehlizlerinde saklananları bulup öldürdüler. Fil çobanları filleri Cengiz Hân'ın

⁵⁸¹ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 288.

⁵⁸² Nisanur. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 501.

⁵⁸³ Sekerkant'ta Moğollar'ın öldürdüğü kişi sayısının 50.000 olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca Moğollar'ın burada 600.000 kadar oldukları rivayet edilmektedir. Ayrıca bkz. Cüzcânî, *Tabakat-ı Nasiri*, II, 107.

huzuruna getirdiler. Moğollar onların gıdalarını istedi. Cengiz Hân fillerin çöle bırakılmasını ve yemeklerini kendilerinin bulacaklarını söyledi. Cengiz Hân fillerin açlıktan ölmeleri için onları bıraktırmıştı. Akşam olduğunda Moğollar şehirden dışarı çıktılar, şehir halkı çok korkmuştu. Alpar Hân yiğitlik ederek 1.000 kişi ile Moğollar'a saldırıp firar etti. Sabah olduğunda şehrin kalesini kuşattılar. İki taraf arasında oklar ve taşlar havada uçuştu. Sonunda kalenin burçlarını ve surlarını yıktılar. Kalenin yanındaki ırmağı da dağittılar. Geceleyin kaledekiler kapıyı derdest edip gittiler. Bu bahsedilen 1.000 kadar kişi savaşarak camiye doğru gitti. Moğollar camiye nefit atıp orayı ateşe verdiler. Oranın içindeki herkes de yandı. Kalede kalanları da çöle götürdüler. Türkler ile Tacikler'i onluk ve yüzlük birliklere ayırdılar. Türkler'in saçlarını Moğol saçları gibi kestiler. Hârizmşah'ın şehirdeki Hânları ve emirlerinin tümünü öldürdüler. Emirlerin birçoğu da savaşırken öldürülmüştü. Ertesi gün kalanları saydılar. Onların arasından zanaatkâr olan 30.000 kişiyi seçtiler. Onların hânların ve emirlerin arasında pay ettiler. 30.000 kişiyi de heşer olarak kullandılar. Diğerlerini de 200.000 dinar ödemeleri karşılığında serbest bırakacaklarını söylediler. Bu parayı almak için Semerkant'ın saygın kişilerinden emir-i âmid Sakkatü'l-mülk'ü ve şehrin valisini görevlendirdiler. Esirlerden bir kısmını Horasan'a bir kısmını da oğullarıyla beraber Hârizm'e götürdüler. Bundan sonra şehirleri ele geçirmek için heşer veya devşirme asker istediler. O istenilen adamlardan çoğu ölmüştü. Bu diyar savaş nedeniyle insan kalmadığından harabeye döndü. Cengiz Hân yaz mevsimini Semerkant'ta geçirdi. Moğol ordusu Mâr yılının, Zilhicce 617 [Ocak/Şubat 1221] başından itibaren 18 ay boyunca Hârizmşah ülkesindeydi. İşgalin üçüncü senesinde ise Moğol süvarileri, Sultan Muhammed Hârizmşah'ın gücünün zayıfladığı haberlerini getiriyordu. Cengiz Hân'ın ordularının öncüleri hârizmşahın öncülerini ya tutukluyordular ya da onlar Cengiz Hân'a tâbi oluyordu. Cengiz Hân, hârizmşahın korku ve panik içinde olduğunu biliyordu. Onun oğlu Sultan Celâleddin, sultana her yere bırakılan orduların toplanmasını ve hücum edilmesi gerektiğini söyledi. Sultan onu dinlemiyordu. Çünkü devran dönmüştü.

Yazın, Cengiz Hân Semerkant'ı kuşattığı zaman Sultan Muhammed Hârizmşah'ın yaylakta olduğu biliniyordu. Cengiz Hân, Bisut kavminden Cebe Noyan'ı⁵⁸⁴ ordu öncüsü olarak, ardından Uriyangoft kavminden Subiday Bahadır'ı ve Kongirat kavminden [A330] Tukuçar Bahadır'ı da yardımcı kuvvet olarak hârizmşahın peşine gönderdi. Cengiz Hân, bu emirlerden her nerede sultana vardılarsa savaşmalarını; eğer güçsüz bir haldeyseler durup beklemelerini ve haber vermelerini tavsiye etti. Ayrıca Cengiz Hân: “Sultan korkmuş olduğundan size karşı çıkamaz. Büyük Tanrı'nın yardımıyla sultanı ele geçirmediği geri dönmeyin. Eğer sultan sizden kendini cin gibi gizlerse, rüzgâr gibi onun şehirlerine gidin. Eğer şehirdekiler size karşı çıkmazsa onlara karşı saygılı olun. Eğer valiler ve emirler size karşı çıkarsa onları öldürün. Bu işleri 3 sene içinde bitirip Deşt-i Kıpçak yolundan geri dönün. Bizim kadim yurdumuz olan Moğolistan'da bize katılın” dedi. Cengiz Hân'ın emirleri bu söylenen 3 sene içinde tüm İran diyarını ele geçirdiler. Cengiz Hân sonra ekleyerek: “Sizin arkanızdan Horasan, Merv, Herat, Nişâbur ve Serahs'ın ele geçirilmesi için Tuluy Hân'ı göndereceğim. Çağatay, Cuci ve Ögedey'i de, hârizmşahın başkenti olan Hârizm'i ve diğer muhteşem şehirleri ele geçirmek için Büyük Tanrı'nın yardımıyla göndereceğim. Evimize varana kadar bizim bu kadar zamanımız vardır” dedi. Bahsedilen kalabalık ordu Hârizm'i ele geçirdi. Cengiz Hân ve Tuluy, Semerkant sınırındaydı.⁵⁸⁵ Cebe ise seferden dönmüştü. Cengiz Hân; Cebe, Subiday ve Tukuçar'ı 30.000 adamla Pencap'ta⁵⁸⁶ bıraktı. Onlar Muhammed Hârizmşah'ın durumundan haberdar olduktan sonra onun peşinden gittiler. Sultan daha önce Tirmiz ırmağının kıyısındaydı. Sultan Semerkant'ın ve Buhara'nın düşmesi haberini aldıktan sonra “Dört kere tekbir” dedi ve oradan ayrıldı. Annesinin akrabası olan Uraniyanlar'ın⁵⁸⁷ yanındaydı. Bu topluluk onu öldürmek istedi. O topluluğun içinden bir kişi bu durumdan sultana haber verdi. Sultan geceleyin yatağını ve çadırını değiştirdi. Sabah olduğunda sultanın çadırını okladılar. Çadırın

⁵⁸⁴ Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 146, 147; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 4215.

⁵⁸⁵ Cebe ve Subiday da yanındaydı. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 253.

⁵⁸⁶ Pencap, günümüzde büyük kısmı Pakistan'da, küçük bir kısmı Hindistan'da kalan bölge. Ayrıca bkz. Azim Özcan, “Pencap”, *DİA*, XXXIV, 224-225.

⁵⁸⁷ Muhamed b . Tekiş Harizmşah'ın annesinin Türk kabilesi. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 62.

delikleri [gökteki] yıldızlar gibi [delik deşik] olmuştu. Sultanın korkusu bu sebeple daha da arttı. Sultan aceleyle Nişâbur'a gitti. Nişâbur'a gelene kadar her nereye gittiyse halktan surları onarmalarını ve kaleleri güçlendirmelerini emrediyordu. Bu nedenle halktaki korku daha da arttı. Sultan, Nişâbur'a gelince bu sıkıntıdan kurtulmak için kendini içkiye verdi. Cebe Bahadır ve Subiday Bahadır da bu arada Belh'e vardı. Oranın ileri gelenleri onları karşılamaya çıktılar. Moğollar da onların başına bir vali bıraktı. Moğollar onlarla istişare ettikten sonra Tayusi Bahadır'ı önden gönderdiler ve hayvanlarına kuru ot istediler. Daha sonra şehir halkı şehrin kapılarını kapattılar. Moğollar'ın yapacak işi çok olduğundan çok fazla zaman kaybetmeden gittiler. [B330] Şehir halkı da davul zurna çalıp Moğollar'a küfretti. Bu küfürlerden haberdar olan Moğollar geri döndüler. Moğollar surlara merdiven koyup burçları ele geçirdiler. Belh halkının tamamını öldürdüler ve onlardan kalan malları da yaktılar. Sultan Muhammed Hârizmşah onların Nişâbur'da olduklarını duyunca, avlanmak bahanesiyle İsfereyân'e⁵⁸⁸ oradan da Irak tarafına gitti. Ona Moğol ordusunun yaklaşmış olduğu haberini verdiler. Sultan Irak'a gitmeyi erteledi ve Kazvin kalesine doğru hareket etti. O gün de annesini ve çocuklarını Karun⁵⁸⁹ kalesine gönderdi. Tâceddin Togan'ı da Kazvin kalesine götürdü. Irak emirleriyle düşmanla mücadele için istişare etti. Şirankuh'a gitmenin doğru olacağına karar verdiler. Sultan dağa bakıp dedi ki: "Bu dağ bizi korumak için bir sığınak olamaz." Sultanın eski ve akıllı bir emiri olan Melik Hezar Seflur, sultanın huzuruna çağrıldı. Melik Nusreddin Hezar Seflur huzura gelince, 7 kere yeri öptü. Sultan bu durum ile ilgili onla tartıştı. Melik Hezar Seflur dedi ki: "Biz buradan hemen Fars ve Lor⁵⁹⁰ dağının arasına gidelim. Orası aşılması zordur ve iyi bir sığınaktır. Lor, Fars ve Şebankare'den⁵⁹¹ ordu toplayalım. Moğollar buraya gelince güçlü bir şekilde onlarla savaşalım." Sultan onun bu sözlerinden, onun Fars atabeyi Said ile düşman olduğunu düşündü. Buna binaen onun teklifini reddetti. Orduların Kazvin'de toplanmasını kabul etti.

---

⁵⁸⁸ İran'ın Horasan eyaletinde bir şehir. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 150; Vassaf, *Tarih*, 78.

⁵⁸⁹ Ayrıca bz. Vassaf, *Tarih*, 318.

⁵⁹⁰ İran'ın güneybatısında, Huzistan'a yakın bir eyalet. Bkz. Dihhûdâ

⁵⁹¹ İran Fars eyaletinde bir şehir. Bkz. Dihhûdâ; Vassaf, *Tarih*, 161.

Daha sonra Cebe Bahadır ve Subiday Bahadır Nişâbur'a geldiler. Moğollar, Nişâbur'un ileri gelenlerinden olan Mucirü'l-mülk Kâfi Ruhi, Ferideddin ve Ziyâü'l-mülk'e elçi gönderdiler. Horasan'ın ileri gelenleri de burada toplanmıştı. Onlara Cengiz Hân'ın fermanını okudular ve onlar da Moğollar'a bağlanmayı kabul ettiler. Moğollar onlardan hayvanlarına tahıl ve ot istedi. Moğollar, onlara savaşmaktan çekinmelerini, Moğol ordusu her nereye varırsa onların karşılanmalarını, şehirlerinin surlarının sağlamlığına ve ordularının çokluğuna güvenmemelerini ve bunun karşılığında canlarına zarar gelmeyeceğini söylediler. Ayrıca Moğollar Uygur yazısı ile onlara bir ferman verdiler ki, bu fermana şunlar yazar: "Tüm ileri gelenler, emirler ve halkın bilgisi olsun ki; güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar bana verilmiştir. Herkes bana itaat etse, onlar eziyet görmezler. Çocuklara merhamet edilir." Moğollar bu fermanı verdiler. Cebe, Cuyin yolundan ve Subiday ana yoldan Tus'a gitti. Gittikleri yolda kim onlara itaat etse, biatlarını kabul ediyorlardı. Her kim ayaklanıyorsa da onları öldürüyorlardı. Tus'un doğu köyleri ve Nokan hemen onlara itaat etti ve canları bağışlandı. Tus şehrinin halkı ise Moğollar'a karşı direndi. Bu sebeple Moğollar bu şehirden birçok insanı öldürdüler. Oradan da Radkan'ın yeşillik alanlarına gittiler. Subiday bu yerden hoşlandı. [A331] Oranın halkına bir zarar vermedi ve oraya bir vali bırakıp kendisi de Habşan'a⁵⁹² gitti. Orada ona saygılı davranmadılar, o da orda bulunan çok fazla adamı katletti. Onlar her nereye gittiyse oradan yemek ve kıyafetlerini tedarik edip hemen ayrılıyorlardı. Çünkü verilen emir doğrultusunda sultanın peşine düşmüşlerdi. Sultanın olduğu her nerede duyulsa hemen oraya gidiyorlardı. Vilayetlerin yeşillik bir alanlarından geçtikleri sırada, sağlam gördükleri atları beraberinde götürüyorlardı. Horasan'da sağlam yapılmış şehirler çoktu. Moğol orduları onları kuşatmakla uğraşmadılar. Çünkü onların yapacakları önemli bir iş vardı. Subiday İsfenyaren'e Cebe de Mazenderan'a gitti. Onlar Esterabad ve Darü'l-mülk Âmil arasında birçok insanı öldürdüler. Subiday Bahadır, Damgan'a girdiğinde [halk] Gerdkuh'a sığındı. Başibozuklar Moğollar'a bağlanmayı kabul etmediler. Onların da hepsi katledildi. Oradan da

---

⁵⁹² Habşan ya da Kuçan, Meşhed'e yakın bir şehir. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 323.

Moğollar Simnan'a gittiler. Oranın halkının da çoğunu öldürdüler. Har⁵⁹³ ve Rey'de de aynı katliamları yaptılar. Bu esnada sultan, Melik Nusreddin Hezar Seflur ile istişare yapıyordu. Rey'in elçileri sultanın huzuruna varıp Moğollar'ın geldiklerini söylediler. Sultan devletin tamamen elden çıkmış olduğunu o zaman anladı.

Şiir

Bir işi zamanında halletmelisin,
Eğer böyle yapmazsan o iş boş iştir; yine boş iştir.

Moğol ordusunun korkusundan Hezar Seflur, Lor'a gitti. Diğer ayanlar ve emirlerin de her biri bir yere kaçtı. Sultan da oğullarıyla beraber Karun kalesine gitti. Moğol ordusu yolda onlara grup grup yaklaşıyordu ve bir grup sultana yetişip onu tanıdı. Sultan'a ok atıldılar ve sultanı yaraladılar. O sırada sultan ölümden kurtuldu ve Karun kalesine gitti. Bir gün orada dinlendi. Yanına emirleri ve bir rehberi alıp Bağdat'a doğru gitti. Moğol ordusu onlara yetişti. Moğollar sultanın kalede olduğunu düşünüp savaşmaya başladılar. Onlar sultanın gittiğini anladıklarında onun peşinden gittiler. Sultan önce Sercahan⁵⁹⁴ kalesine ve daha sonra Geylan yoluna gitti. Kil emirlerden Sefluk onu karşıladı ve sultanın burada kalmasını istedi. Sultana buranın güvenli bir yer olduğunu anlatıyordu. Sultan orada 7 gün kaldıktan sonra Sepidar⁵⁹⁵ vilayetine gitti. Sultanın hiçbir malı kalmamıştı. Oradan da Dabuyi⁵⁹⁶ bölgesine gitti. Mazenderan'ın emirleri onun hizmetine vardı. Özetle sultan her nereye gitse, Moğol ordusu oraya gidiyordu. Mazenderan'ın emirleri ve önemli kişilerine güvenen sultan onlarla meşveret etti ve Abeskun⁵⁹⁷ adalarına sığınmaya karar verdi. Sultan adaya gidip bir süre orada kaldı. O adada kalması öğrenildiğinden başka bir adaya gitti. Oradan başka bir yere gittiğinde Cebe Noyan bir grup Moğol ordusunu buraya göndermişti. Moğollar bu adalarda sultanı bulamayıp geri döndüler ve sultanın

⁵⁹³ Demavend dağının yakınında bir yer. Bkz. Dihhûdâ; Vassaf, *Tarih*, 304.

⁵⁹⁴ Deylem dağlarının zirvesinde bir kale. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 155.

⁵⁹⁵ Mazenderan'a yakın bir bölge. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 155.

⁵⁹⁶ İran'ın Taberistan ve Gilan bölgelerinin adı. Bkz. Dihhûdâ.

⁵⁹⁷ Teberistan kıyısında bir şehir. Ayrıca bkz. Sadek Sejadi - Cafer Şiar, *DMBİ*, I, 50, 51; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 451; Vassaf, *Tarih*, 318.

ailesinin olduğu Karun kalesini kuşatmakla meşgul oldular. Sonunda orayı ele geçirip tüm hazine ve haremle beraber herkesi Cengiz Hân'a gönderdiler. Sultana bu korkunç haber [B331] gittiğinde o, ailesinin başına kötü bir iş geldiğini anladı. Sultanın çocukları kılıçla öldürüldü ve haremi de yabancıların eline düştü. Sultan öyle bir şaşırıldı ki, dünya gözünün önünde simsiyah oldu.

Şiir

Sultan bu haberi duyunca başı döndü,
Dünya gözünün önünde karardı.

Sultan, o ızdırap halinde kendinden geçti ve o ağır durumu duyduğu için acılar içinde inleye inleye öldü.⁵⁹⁸

Beyt

Dünya ne kadar vefasız ve sevgisiz bir yerdir.
Kendisi doğuruyor ve kendisi de öldürür.

Muhammed Hârizmşah'ı o adada defnettiler. Birkaç sene sonra Celâleddin Hârizmşah babasının kemiklerinin Ardahan kalesine getirilip orada defnedilmesini istedi.⁵⁹⁹ Muhammed Hârizmşah çocuklarının içinden Uzerlak adında birini veliaht tayin etmişti. Muhammed Hârizmşah adada ölmeden önce veliahtlığı Celâleddin Hârizmşah'a verdi.⁶⁰⁰ Sultan Celâleddin babası öldükten sonra Moğollar'ın Irak ve

⁵⁹⁸ Sultan akciğer iltihabından ölmüştür. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 451.

⁵⁹⁹ Ardahan'a aktarılan sultanın cesedini Moğollar adetleri üzere gömüldüğü yerden çıkarıp, Ögedey'e yolladılar. O da kemikleri yaktırdı. Moğollar aynı şekilde Gazne'ye vardıklarında, Sultan Gazneli Mahmud'un kemiklerini de yaktırmıştı. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 284, 285.

⁶⁰⁰ Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 283. Muhammed Harizmşah'ın saltanatı zaten sona ermişti. Ülkesi de tamamen işgal edilmişti. Son anlarında Muhammed Harizmşah, gerçek varisinin Celaleddin Harizmşah olduğunu anladı ve emirlerinden de Celaleddin'e itaat etmelerini istedi. Kendi kılıcını da Celaleddin'e kuşandırdı. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 109. Terken Hâtun ise, Uzlak'a taraftardı. Bu arada gelenek olarak Celaleddin'in abisine itaat etmesi gerekirdi. Ancak, annesinin Cengiz Hân'ın elinde oyuncak olmasından ve babasının da kendisi hakkında onayını almasından fırsatla kendini sultanlığa layık gördü ve ona bağlı güçler de etrafında toplanmaya başladı. Moğol yıkımın tüm İran'da hissedilmesine rağmen Celaleddin, Alaaddin Keykubad'la Yassı Çemen

Horasan'ı terk ettiklerini duydu. Cengiz Hân'ın emriyle Moğol ordusu geri çekildi. Moğollar gittikten ve emniyet sağlandıktan sonra Sultan Celâleddin, Menkışlak'a⁶⁰¹ gitti. O bölgede bir ulağı müjdeci olarak Hârizm'e gönderdi. Eski veliaht olan Sultan Uzerlak, Aksultan, ayanlar, emirler, Uzerlak Hân'ın dayısı Buci Pehlivan, Kuçay Tekin, Oğul Hâcib, Timur Melik ve Konkli kavminden 90.000 kişi ile oradaydı.⁶⁰² Moğol ordusu orada değildi. Sultan Celâleddin, Hârizm'e geldiğinde sultanın kim olacağına dair herkes bir şehzadeyi destekliyordu. Emirlerin bir kısmı Sultan Celâleddin'den korkuyordu ve onu öldürmek için tuzak kuruyorlardı. Bu durumu bir kişi Sultan Celâleddin'e haber verdi ve o suikastçı grubun planları suya düştü. Sultan Celâleddin, Nesa yolundan Şadbah'a⁶⁰³ gitti ve Ustupeşte yolunda bir grup Moğol ordusuyla karşılaştı. Onlarla bir müddet savaştıktan sonra Moğollar'ı öldürüp firar etti. Moğol ordusunun Hârizm'e yaklaşmakta olduğu haberi geldi. Uzerlak, Aksultan ve Sâman, Hârizm'den ayrılıp Sultan Celâleddin'in peşine düşmüşlerdi. Diğer gün Sultan Celâleddin'in savaştığı Moğol ordusu, Uzlak ve beraberindekileri öldürdü. Sultan Celâleddin Şadrah'a vardığında, orada 3 gün kaldı ve gerekli malzemeleri topladı. Geceleyin Sultan Celâleddin, Tevekkül atına binip babasının görevlendirdiği Gazne'ye doğru gitti. O, Moğol ordusu buraya gelmeden 1 saat önce hareket etmişti. Sultan Celâleddin şehrin kapısına vardığında oranın başına Melik İlderik'i bıraktı. Ona, Moğol ordusu gelirse mukavemet göstermesini söyledi. Sultan Celâleddin günde 40 ferseng yol giderek 1 haftada Gazne'ye vardı. Sultan Celâleddin'in Gazne'ye geldiği duyulunca, herkes sevinç gösterileri yaparak onun çevresinde toplandı. Bu olay olduğunda Cengiz Hân, hâlâ Semerkant'taydı. Cengiz Hân, üç oğlundan [A332] büyüğünü Hârizm'i almakla görevlendirdi. Şimdi bu olayları anlatmaya başlayalım. Tekrar Cengiz Hân'ın olaylarını anlatacağız inşallah. Böyle

---

savaşı sırasında yanında yine 50.000'e yakın bir kuvvet bulmuştur. Celaleddin'in ölümüne kadar gittiği yerlerde sayıca kalabalık ordular toplayabilmesi, hiç kuşkusuz babasının sözlerini doğrular niteliktedir. Ayrıca bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 84.

⁶⁰¹ Hazar denizinin kıyısında, Harizm'e yakın. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 173; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 1.

⁶⁰² Konkli kavmi yani Kıpçaklar'ın bölgede etkili olduğunu görüyoruz. Ayrıca bkz. Vassaf, *Tarih*, 337.

⁶⁰³ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 352, 354; II, 41, 44; Vassaf, *Tarih*, 317.

yapmamızın sebebi şudur: Semerkant Cengiz Hân'ın baskısından kurtuldu. Cebe Bahadır, Subiday Bahadır ve Tukuçar, Kudbeddin Talip'in peşine; yani Irak ve Horasan'a gönderildi. Cengiz Hân da o yazı dinlemek ve hayvanlarını beslemek için bölgeyi yaylak yapmıştı. Daha sonra kendisi de Celâleddin Hârizmşah'ın peşinden Horasan'a gidecekti. Çünkü Mâverâünnehir'in ve diğer bölgelerin tamamı ele geçirilmişti. Hârizm'in asıl adı Kurganç'tı ve Moğollar buraya Gurgenc⁶⁰⁴ diyorlardı. Hârizm bir çadırın iplerinin kesilip ortada kalması gibi kalmıştı. Cengiz Hân orayı da ele geçirmek istedi. Küçük oğlu Cuci, Ögedey ve Çağatay'ı Hârizm'i ele geçirmekle görevlendirdi. Onların ordusu sayılamayacak kadar çok, kum gibiydi. O senenin sonbahar mevsiminde emirlere de oraya gidilmesi emredildi. Moğollar ordunun öncüsüne menkılay ya da yezek diyorlardı. Tüm ordu böylece harekete geçti. Bunların durumuna dair bilgilere daha önce değinilmişti. Celâleddin Hârizmşah babasının vefatından sonra Hârizm'e gitti. Çünkü Hârizmli emirler ve ayanlar onu destekliyorlardı. Onun gelmesiyle beraber ona muhalif şehzadeler ve emirler onun peşinden Horasan'a gelmişlerdi. Bunlar yolda karşılaştıkları Moğol ordusu tarafından öldürülmüşlerdi. Hârizm'de saltanat tahtında bir sultan yoktu. Sultanın ordusunun itibarlı Türk adamları Terken Hâtun'un akrabasıydılar.⁶⁰⁵ Bu kişiler Homar,⁶⁰⁶ Moğol Hâcib, Buka⁶⁰⁷ Pehlivan ve Sipehsalar Ali Mergini olup, Celâleddin Hârizmşah'ın yanında bulunuyorlardı. Ayrıca kalabalık bir halk da buradaydı. Burada kendilerine danışılacak bir sultan bulunmadığından; Hârizmliler, sultanın akrabası⁶⁰⁸ olduğu gerekçesiyle başlarına Homar'ı geçirmişlerdi. Moğol ordusu bir anda şehrin kapılarında görüldüler ve bazı askerler davalarını yağmalamaya başladılar. Akılsız insanlar bunların Moğol ordusu olmadığını zannetti. Bir grup yaya onların peşinden gitti. Moğollar av gibi onların önünden kaçıyorlardı. Onlar Bağ-ı

---

⁶⁰⁴ 13. asrın başında dünyanın en güzel şehirlerinden biri, Harizmşahlar'ın payitahtı. Bkz. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 275.

⁶⁰⁵ Burada çok özet bir bilgi ile Terken Hâtun'un savaştaki rolüne değinilmiştir. Terken Hâtun'un bir kısım Türk komutanlar ve Moğollar ile işbirliği yaptığına dair bilgiler mevcuttur. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 57.

⁶⁰⁶ Hârizm'in valisi, Homar Tegin. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 300.

⁶⁰⁷ Erbuka. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh*, I, 513.

⁶⁰⁸ Terken Hatun'un ağabeyi. Bkz. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, 272.

Hirem'e varana kadar gitmeye devam ettiler. Moğol süvarileri⁶⁰⁹ bu bağın arkasında puslu kurmuştu ve bir anda dışarı çıktılar. Şehirlileri av gibi çembere aldılar ve 100.000 kişiyi öldürdüler.⁶¹⁰ Moğol ordusu kaçanların peşinden gelip, Kabilan kapısından girip Tenure bölgesine kadar ilerledi. Gün batınca Moğol ordusu geri döndü ve çöle çekildi. Ertesi gün Moğol ordusu şehre tekrar hücum etti. Sultanın ordusunun öncülerinden Feridun Gûri onlarla savaşmak için 500 kişi ile bekliyordu. O esnada Moğol şehzadeleri Cuci, Çağatay ve Ögedey kalabalık bir ordu ile Hârizm'e vardılar. Şehrin surlarını incelemek için şehrin etrafında dolandılar. [B332] Bu şehzadeler şehrin kuşatılmasını emrettiler. O sırada şehre elçiler gönderip onları itaate çağırdılar. Hârizm çevresinde yeteri kadar taş olmadığı için, dut ağaçlarını kesip silahlar yaptılar. Moğol ordusu, âdet üzere tehdit ve vaatlerle şehir halkını oyaladı. Taraflar arada sırada da birbirleriyle oklaştılar. Daha sonra çevreden heşer askerler ve devşirme askerler geldi. İki taraf daha sonra savaşmaya başladı. Moğol şehzadeleri su dolu hendeklerin taşla doldurulmasını söylediler. 2 gün içinde bu hendekler dolduruldu. Ceyhun nehrinin üzerinde yapılan köprünün yerini değiştirip, suyun ağzını başka tarafa doğru yönlendirdiler. 3.000 kişiyi bu işi yapmakla görevlendirdiler. Bir anda bu köprünün üzerinden hücum ettiler. Şehir halkı surlara tırmanan Moğollar'ı suya atıp boğdular. Bu başarıdan sonra şehir halkı ciddi bir şekilde mücadeleye devam etti. Kendilerine bir güç gelmişti. Bunun üzerine Cuci ve Çağatay arasında mizaç farklılığından dolayı itilaf çıktı ve onlar sürekli tartıştılar. Onların arasındaki bu çatışma savaşa dönüşebilirdi ve bu tutumları ordunun düzenini bozdu. Bu nedenle Hârizmliler, Moğol ordusundan birçok kişiyi öldürdüler ki, ölümlerin cesetlerinden bir tepe yapılmıştı. Moğol ordusu hala Hârizm'in eski bölümünde kalmış, içeriye girememişlerdi. 7 ay⁶¹¹ geçmesine rağmen şehir ele geçmemişti. Bu esnada diğer şehzadeler, Semerkant'tan çıkıp Hârizm'e ordularıyla geldiler ve kuşatmaya katıldılar. Cengiz Hân da Nehşeb'e gitti ve orada biraz

---

⁶⁰⁹ 3.000 kişi. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 301.

⁶¹⁰ Bu sayı çok abartılıdır. Çünkü Moğollar'a direnmek için 90.000 Kanglı'nın hazır beklediğini biliyoruz. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 272. Bir başka kaynak da 100.000 kişinin esir edildiğini, 72.000 kişinin katledildiğini ifade ediyor. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 301.

⁶¹¹ 4 ay. Bkz. Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 275.

kaldıktan sonra Tirmiz nehrini geçerek Belh'e gitti ve orayı tekrar ele geçirdi. Oradan da Talikan kalesini kuşatmaya gitti. Hârizm'deki oğullarından haber geldi ki: Hârizm şehri ele geçirilemedi ve ordunun da çoğu katledildi. Bu yenilginin sebebi Cuci ve Çağatay'ın kavgasıdır. Cengiz Hân bu sözü işitince oğullarından Tuluy'un Hârizm'deki ordunun başına geçmesini ve savaşmalarını emretti. Tuluy akıl bakımından meşhur biriydi. Elçi şehzadelerin yanına varınca Cengiz Hân'ın fermanını onlara ilettiler. Tuluy Hân babasının emrini uyguladı. Tuluy zeki biri olduğundan herkese karşı saygı ve sevgiyle davranıyordu. Tuluy böyle biri olduğundan kardeşlerin arasını yapıyordu. Onlara hizmetlerinden dolayı saygı gösterdiği için ordunun durumu da düzene girdi. Tuluy babasının yasalarını da sıkıca uyguluyordu. Moğol ordusu toparlandıktan sonra topluca saldırıya geçti. Sonraki gün surlara çıkıp şehre girdiler. Mahalleri karure ile ateşe veriyorlardı. Şehirliler evlerine sığındılar ve sokaklarda çatışmaya başladılar. Moğol ordusu vahşi bir şekilde savaşıyordu. Bu çatışmalar sonunda Moğollar mahalleleri ve evleri ele geçiriyorlardı. Şehrin tümünü bu saldırı yöntemiyle ele geçirdiler. Daha sonra halkı çöle götürdüler. Burada 100.000 kadar kişi ayıkladılar. Onları doğu bölgelerine gönderdiler; [A333] kadınları, çocukları ve gençleri esir olarak götürdüler. Kalanları da katlettiler. Burada her Moğol askerine öldürmek için 24 kişi verilmişti. Ordunun toplamı 50.000 kişiden fazlaydı. Halkın katledilmesinden sonra ordu yağmayla meşgul oldu. Kalan evlerin ve mahallelerin tamamını yok ettiler. Cengiz Hân orada bulunanlar içinde şeyh-ul-meşayih Necmeddin Kübra⁶¹² gibi saygın bir âlimin de orada olduğunu işitti ve ona “Siz oradan ayrılın yanımıza gelin” dedi. Şeyh de cevap olarak: “70 yıldır Hârizm'de acı ve tatlı günlerimi bu topluluğun içinde geçirdim. Şimdi bela geldiğinde onlardan ayrılısam bu yiğitliğe sığmaz” dedi. Daha sonra da onu ölümler arasında buldular. Allah rahmet eylesin. Cengiz Hân'ın şehzadeleri görevlendirmesi ve onların da Cengiz Hân ile beraber Hârizmi ele geçirmeleri bahsi böylece bitmiştir. Şimdi tekrar Cengiz Hân'ın durumuna dönelim. Cengiz Hân'ın Semerkant'ı ele geçirdikten sonra neler yaptığını ve nereye gittiğini detaylı bir şekilde anlatacağız.

---

⁶¹² Bkz. Vassaf, *Tarih*, 14.

Bu olayları birkaç yerde tekrar ettik. Cengiz Hân, Mugay/Mâr yılından, Zilhicce 617 [Ocak/Şubat 1221] 618'e [m. 1221/1222] kadar Semerkant'taydı. Yaz ayının başlarında Cebe Noyan, Subiday Noyan ve Kukuçar, Hârizmşahlar'ın arkasına gönderilmişti. Yaz olduğunda Moğollar, Semerkant'ı ele geçirdiler. Fetihden sonra şehzadeler Hârizmşahlar'ın peşine gönderildi. Sonbaharda Cengiz Hân ve Tuluy Hân Semerkant'ı terk edip otlak alanlara gittiler. Moğollar Tirmiz'e gittikten sonra, Timur Kahalka dedikleri yoldan Keş⁶¹³ ve Nehşeb'e gittiler. Cengiz Hân'ın kendisi de Tirmiz'de kaldı. Moğollar oraya varduktan sonra elçiler gönderildi. Onlardan surların ve kalenin yıkılıp kendilerine itaat etmeleri istendi. Şehir surlarının yarısı ırmağın içindeydi ve bu surlar çok sağlandı. Bundan dolayı şehirliler kendilerine güvendiklerinden itaati kabul etmediler ve şiddetli bir şekilde savaştılar. Moğollar on birinci gün şehri öfkeyle ele geçirdiler. Tüm halkı sahraya götürdüler. Kendi yasaları gereği onları ayıkladılar ve tamamını öldürdüler. Bir ihtiyar kadın kendisini öldürmemeleri karşılığında onlara büyük bir inci vereceğini söyledi. Moğollar onu istedi. Ona yerini sorduklarında yaşlı kadın da yuttuğunu söyledi. Moğollar kadının karnını yardılar. [Daha sonra] Moğollar Kongirat ve Simnan bölgelerine gidip oraları ele geçirdiler. Bu şehirleri de ateşe verip yağmaladılar ve insanlarını da katlettiler. Moğollar daha sonra Bedehşan'ı⁶¹⁴ da ele geçirdiler. Burada bazıları Moğollar'a bağlandılar. [Moğollar] Onlara saygılı davrandılar. Bazıları da isyanı seçtiler. [B333] Moğollar da onları öldürdüler. Moğollar muhalifleri tamamen yok ettikten sonra o bölgedeki ırmağın etrafındaki yerleri ele geçirdiler ve böylece kendileri rahata kavuştu. Moğol ordusuna [Cengiz Hân tarafından] Ceyhun'u geçmeleri buyruldu. O sıralarda kış mevsiminin sonu geliyordu. Mugay/Mâr yılı, Zilhicce 617 [Ocak/Şubat 1221] bitiyor ve 618 yılı [m. 1221/1222] başlıyordu. Moğollar Tirmiz geçidine varıp Ceyhun'dan geçtiler ve daha sonra Horasan vilayetinin en büyük şehri olan Belh'e

⁶¹³ Özbekistan'da tarihî bir şehir. Ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, "Keş", *DİA*, XXV, 314-315.

⁶¹⁴ Afganistan doğusunda bir vilayet. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 240; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 68; Vassaf, *Tarih*, 48.

vardılar. O sırada Cebe ve Subiday Sultan Celâleddin'in peşindeydiler.⁶¹⁵ Cengiz Hân da Belh'e gitmişti. Belh'in ileri gelenlerinden itaat istendi, onlar da bunu çeşitli hediyeler sunarak kabul ettiler. Daha sonra Belh halkını saymak için çöle çıkardılar. Adet gereğince onları bölüştürüp bir kısmını öldürdüler. Şehrin duvarlarını yıktılar. Evleri ve mahalleri de yakarak tamamını yok ettiler. Daha sonra Cengiz Hân oradan Talikan kalesine gitti ve orayı ele geçirdi. Oradan da Talikan'a gitti. Orada Nusrekuh⁶¹⁶ denilen pehlivanı bol, kalesi de sağlam yer vardı. Cengiz Hân onlara birkaç defa elçi gönderip itaat [etmelerini] istedi; ama onlar kabul etmedi. Moğollar, orayı 7 ay kuşattılar; fakat orası çok sağlam bir yer olduğundan ele geçirilemedi. Bahar olduğunda Cengiz Hân Talikan surlarını kuşattı ve onun şehzadeleri; Cuci, Çağatay ve Ögedey da Hârizm'in ele geçirilmesi için çabalıyorlardı. Tuluy da Kahalka yoluna çıkarak ordusunun merkezine geçip, sağ ve sol kanatları düzenledi. Merçuk⁶¹⁷ yolundaki vilayetleri ve Merv'i de ele geçirdi. Daha sonra Nişâbur'un çevresindeki yerler olan; Ebiverd, Baverd, Nesa, Yazer, Tus, Cacerm, Beyhak,⁶¹⁸ Havf,⁶¹⁹ Sengan,⁶²⁰ Serahs ve Deravil'i⁶²¹ ele geçirdi. Buralar muazzam ve sağlam kasabalardı. [Nihayet] Nişâbur da ele geçirildi. Baharın sonuna kadar bu sayılan yerlerin hepsi ele geçirildi. Cengiz Hân, oğlu Tuluy'a hava ısınmadan geri dönülmesi gerektiğini bir elçiyle haber verdi. Emir üzerine Tuluy geri döndü ve Kahistan vilayetini de yağmaladı. Bumheran ırmağını geçtikten sonra Herat'ı ele geçirdi ve daha sonra Cengiz Hân'ın huzuruna vardı. Tuluy geldikten sonra Cengiz Hân, birçok savaş yaptıktan sonra Talikan kalesini ele geçirmişti. Tuluy Hân babasına saygı göstererek, ona hediyeler verdi. Bir müddet sonra Çağatay ve Ögedey da Hârizm'den buraya geldiler ve babalarına hediyeler verdiler. Cuci de kendi tayfasıyla gelmişti.

---

⁶¹⁵ 600.000 kişi ile takibi sürdürdükleri rivayet edilmektedir ki, [bkz. Cûzcânî, *Tabakat-ı Nasırı*, II, 108.] bu sayının doğru olması pek mümkün değildir. Çünkü Cengiz Hân Maverâünnehir'e 200.000 kişi ile gelmiştir. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 429.

⁶¹⁶ Talikan'da. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 311; Vassaf, *Tarih*, 301.

⁶¹⁷ Mercuk. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 519.

⁶¹⁸ Bkz. Vassaf, *Tarih*, 305.

⁶¹⁹ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 98; Vassaf, *Tarih*, 305.

⁶²⁰ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 98.

⁶²¹ Zurayet. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 519.

Bamyan kalesinde Ögedey'in oğlu⁶²² Motugan bir ok yarasıyla öldü ki, Cengiz Hân onu çok severdi. Cengiz Hân orayı aceleyle ele geçirmişti. Cengiz Hân orada Allah'ın yarattığı ne varsa yok edilmesini emretti ve öyle de oldu. Kimse esir olarak alınmadı ve yağma dahi yapılmayıp her şey yok edildi. Oraya da Moukorukan⁶²³ ismini verdiler. Şimdiye kadar hiç kimse orada ikamet etmemiştir ve bu alan kullanılmaz bir alandır. O çocuğun burada öldürüldüğü haberi Ögedey'in kulağına gitmesin diye [A334] yasak konuldu. Ögedey babasının yanına vardığında oğlunu görmek istedi. Moğollar ona oğlunun bir yere gitmiş olduğunu söylediler. Ertesi gün Cengiz Hân'ın bütün oğulları hazır oldu ve Ögedey'e karşı yasalarını beyan ederek, sinirlendi. Onlara yasalarının dinlenmediğini söyledi. Ögedey korkarak diz üstüne çöktü ve dedi ki: "Eğer senin sözüne karşı çıktıysam ben öleyim." Cengiz Hân iki defa "Doğru mu söylüyorsun" dedi ve ekledi: "Kendi sözünü tutacak mısın?" dedi. Ögedey da "Eğer kendi sözümü tutmazsam beni öldür" dedi. Cengiz Hân da: "Senin oğlun Motugan savaşta öldürülmüş, ağlayıp zırlama. Dediğimi yap, sözümden çıkma" dedi. Bunun üzerine Ögedey kendinden geçti. Ögedey az kaldı ki, babasına verdiği sözü çiğnesin. Ögedey acısını içine attı. Yemek ve içmekle meşgul oldu. Biraz sonra işeme bahanesiyle sahraya gitti. Bir vakit burada ağlayınca biraz rahatladı. Gözyaşlarını silerek geri döndü. Cengiz Hân, oğulları ve Moğol ordusu yazı burada geçirdi. Bu zamanlarda Sultan Celâleddin Gazne'deydi. Merv valisi Hân Melik, 40.000 süvarisi ile Celâleddin'in yanına gitti. Sultan Celâleddin onun kızı ile evlendi. Türkmen emirleri Seyfeddin Uğrak da 40.000 kişi ile Sultan Celâleddin'e katıldı. Gûr emirleri de çevreden onun yanına geldiler. Hân Melik'in hikâyesi şudur: Cengiz Hân Subiday, Cebe Bahadır ve Tukuçar Bahadır'ı Sultan Celâleddin'in peşine göndermişti. Hân Melik sultanın durumunun iyi olmadığını görünce, onun Merv'de kalmasını uygun görmedi ve kendi ordusu ile Gûr ve Gurçe sınırına gitmişti. [Ayrıca] Cengiz Hân'a elçi göndererek ona bağlı olduğunu söylemişti. Cengiz Hân da ona eman vermişti ki, Moğol ordusu onun efradına zarar vermesin.

⁶²² Çağatay'ın oğlu. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 312.

⁶²³ Makarkan. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 520; Mavubalığ, Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 312.

Moğol ordusu da onlara zarar vermedi ve onların bulunduğu yeri es geçtiler. Subiday ve Cebe'nin peşinden giden Tukuçar yasayı çiğneyerek, o vilayette bulunup dağda yaşayan bir kavimle savaştı ve öldürüldü. Hân Melik, Cengiz Hân'a elçi gönderdi ve dedi ki: "Ben Sultan Muhammed Hârizmşah'a nasihat ettim. O ise bahtının dönmesine muhalefet etti ve kendi yanlış davranışının sonunu gördü. Ben daha önce size itaat ettiğimi söylemişim. Bu sözlerle size içimden gelenleri söyledim. Ben artık sultanı bıraktım. Cebe ve Subiday buraya geldi ve zarar vermeden geçtiler. Dağda yaşayan halk daha sonra itaat ettiklerini söylediler. Buradan geçen Tukuçar onları dinlemedi ve anlaşmayı çiğnedi. O da o halkla savaştı, çoğunu öldürdü ve sonunda öldürüldü. Cengiz Hân'ın devletinde bu iyi insanlar nereye gitti? Bu cahil insanı bu büyük işe göndermişler." Hân Melik daha sonra Cengiz Hân'a hediyeler gönderdi. Hân Melik, Tukuçar'ın öldürülmesinden sonra çok korkmuştu. Sultan Celâleddin bir elçi ile Hân Melik'e kendisinin gelmekte olduğunu söyledi. Cengiz Hân; Şigi Kutuku, [B334] Tukacek, Mulkur,⁶²⁴ Ukurkalca ve Mukurkalca'yı;⁶²⁵ Gazne, Ercistan,⁶²⁶ Kabil ve Zabil'in yollarını korumaları ve oradaki sınır bölgelerini kendi imkânlarına göre ele geçirmeleri için gönderdi. Bu plan, Cengiz Hân ve Tuluy Hân'ın Horasan şehirlerini kolaylıkla ele geçirmeleri için tasarlandı. Hân Melik'in tarafına yakın olan Şigi Kutuku onu kendilerine itaat etmiş biri olarak biliyorlardı. Hân Melik, Sultan Celâleddin'e gizlice haber gönderdi ve onun Pervan'da hazır olmasını ve kendisine hizmet edeceğini belirtti. Hân Melik de taraftarlarından da birçok kişinin o mevzilere gitmelerini istedi ve taraftarlar da hemen oraya gitti. Şigi Kutuku'ya⁶²⁷ ordu istihbaratından Hân Melik ve taraftarlarının Sultan Celâleddin'in yanına gidecekleri haberi getirildi. Şigi Kutuku da hemen ordusuyla onların peşine düştü. Onlara varınca saldırmaya fırsatları olmadı. Orada sabaha kadar bekledi. Hân Melik de sabaha kadar Sultan Celâleddin'in bulunduğu Pervan'daki mevziye vardı.

---

⁶²⁴ Mulkan. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 522.

⁶²⁵ Kuburkalca. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 519.

⁶²⁶ Afganistan'ın bir vilayeti. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 26, 120.

⁶²⁷ Cengiz Hân'ın en itibarlı emirlerinden biri. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 178. Fikunoyin. Bkz. Cüzcânî, *Tabakat-ı Nasiri*, II, 108; Kutuku Noyan. Şiki Kutuku Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 178.

Burada kalabalık bir ordu toplandı.⁶²⁸ Birkaç gün önce de Tukacek, Muher⁶²⁹ ve Kutuku Noyan birlikteydiler ve birkaç gündür Valiyan⁶³⁰ kalesini kuşatıyorlardı. Onu ele geçirmek istiyorlardı. Sultan Celâleddin ordusundaki ağır eşyaları bıraktırıp, Moğollar'ın üzerine hücum etti ve Moğol ordusunun öncülerinden 1.000 kişi öldürüldü. Moğol ordusu az olduğundan ırmağın öteki tarafına geçtiler. İki taraf karşılıklı olarak oklaştılar. Bu Moğol ordusu kaçarak Kutuku Noyan'ın yanına kadar gitti. Hân Melik de sultanın peşinden gidiyordu. Ona Moğol ordusunun geldiği söylendi. Sultan Celâleddin ata binip hiddetlendi ve Moğollar'a taraf birkaç ferseng gitti. İki ordu birbirlerine yaklaştıklarında saf saf dizildiler. Sultan Celâleddin ordunun sağ kanadını Hân Melik'e verdi. Sol kanadı da Seyfeddin Muhammed'e verdi.⁶³¹ Merkeze ise kendisi ile Melik Garaci geçti. Sultan Celâleddin bütün atlılara aşağıya inmelerini emretti. Atları birbirine iple bağlattı. Sultan Celâleddin'in ordusu cesurca savaştı. Geceleyin Moğol emirleri, Moğollar ordusuna at üstünde ottan uydurma askerlerin yapılması ve uydurma askerlerin atlarının da [askerlerin] atına bağlanması emrini verdi. Ertesi gün ordular dizilince Sultan Celâleddin'in ordusu Moğol ordusunun yardım aldığını düşündü. Orduda hezimet ibareleri görülünce, Hân Melik bağırarak "Ordumuz çoktur, onların ordusunun sağ ve sol kanadını kuşatırız" dedi. Savaş sırasında Sultan Celâleddin'in ordusu Moğol ordusuna direndi ve Sultan Celâleddin'in ordusu Moğol ordusunu baskıyla kuşatmaya alıp hücumla geçtiler. Sultan Celâleddin'in ordusu çok fazla olduğundan Moğollar'ı ortalarına alarak kıstırdılar. Kutuku Noyan savaşmaya devam çağrısı yapıp, atının yularının sıkıca tutulmasını ve yere düşmemesi gerektiğini söyledi. O bölgedeki çukurların olması nedeniyle Moğol atları düşüyordu ve dolayısıyla firar da gerçekleşemiyordu. Sultan Celâleddin'in ordusu Moğol ordusuna yetişip onları öldürüyordu. Bu şekilde Moğol ordusunun çoğu öldürüldü. Bu haber Cengiz Hân'a ulaşınca, o korktu;⁶³² çünkü

⁶²⁸ Moğol ordu mevcudu: 30.000. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 178.

⁶²⁹ Mulkur. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh*, I, 523.

⁶³⁰ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 178.

⁶³¹ Hasan Kasrak ve Emin el-Mülk. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 106.

⁶³² Pervan zaferinin haberi Horasan'da duyulmuştu. Halk büyük bir sevinç içinde Moğol valilerini öldürüp, kurtulmaya çalıştı. Cengiz Hân bu durumda ordunun fiili idaresini bizzat eline aldı ve yeni bir savaş hazırlığına başladı. Celâleddin etrafındaki emirlerin çıkar çatışmalarından dolayı, Moğollar'a

Kutuku'nun her zaman kazanmasına [A335] alışmıştı.⁶³³ Cengiz Hân [devlet kurduktan sonra] asla yaşamın zorluklarını çekmemişti. Cengiz Hân bu yenilgiyi gördükten sonra daha dikkatli olacaktı ve böyle bir tecrübeye de sahip olmuştu. Hemen ordusunu düzenlemeye girişti. O esnada hezimete uğrayan ordu ve Kutuku Noyan, Cengiz Hân'ın yanına vardılar. Sultan Celâleddin o savaştan geri döndü ve kendi evine gitti. Sultan Celâleddin'in ordusu Moğollar'dan çokça ganimet toplamıştı. Hân Melik, Seyfüddevle ve Uğrak arasında at yüzünden kavga çıktı. Hân Melik kırbaç ile Uğrak'ın yüzüne vurdu. Sultan Celâleddin onu yargılamadı ama, kendisine de güveni kalmadı. Seyfeddin, Sultan Celâleddin'in Hân Melik'i cezalandırmamasına sinirlendi ve orada bekledi. Daha sonra geceleyin öfkeyle oradan Kirman ve Sikran dağları tarafına gitti. Sultan Celâleddin onun gidişine çok üzüldü. Sultan Celâleddin, kalabalık bir Moğol ordusunun gelmekte olduğu haberini aldı. Cengiz Hân'ın gelişi Sultan Celâleddin'i çıkmaza soktu. Sultan Celâleddin Sind ırmağının üzerinden geçip gitmek istedi. Mukurkalca'nın⁶³⁴ tipi komik olduğundan onla dalga geçmişlerdi ve o da bu durumu Cengiz Hân'a söyledi. Böyle insanlar gerek duyulduğunda hiçbir işe yaramaz. Onlar kadın gibi olurlar. Bu tip insanlara "kalcahezal" derler. Bu esnada Şigi Kutuku Cengiz Hân'ın huzuruna vardı ve durumu anlattı. Cengiz Hân bu arada Talikan kalesini yeni ele geçirmişti. Çağatay ve Ögedey da Hârizm'den muzaffer bir şekilde geri dönmüşlerdi. Tuluy Hân da Horasan'dan zaferle dönmüştü. Cengiz Hân ve emirleri Talikan'da toplanıp, yazı orada geçirdiler ve atlarını da orada beslediler. Şigi Kutuku'nun yenilgi haberi gelince Cengiz Hân ordunun hazırlanması emrini verdi. Bu kalabalık ordu At yılının yazında Sultan Celâleddin'e doğru çok hızlı bir şekilde hareket ettiler. Öyle hızlı gidiyorlardı ki, çorba yapmaya bile zamanları yoktu. Cengiz Hân'ın ordusu

---

karşı zaferini devam ettiremedi ve Cengiz Hân'ın zoruyla, Sind ırmağını geçip Hindistan'a geçmek zorunda kaldı. Bkz. Cûzcânî, *Tabakat-ı Nasiri*, II, 125-126.

⁶³³ Tuluy'un ordu komutanı olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü kendisi Horasan'ın tamamının fethi ile görevlendirilmişti. Burada yenilen ordu, Tuluy'a bağlı öncü kuvvetlerden olabilir. Celâleddin'e bağlı kuvvetlerin 60.000 civarı olduğu bilinmektedir. Yenilen Moğol ordusunun takip edilmemesi aceleyle bir zafere ihtiyaç duyulmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn*, 106.

⁶³⁴ Kutukukalcar. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 519.

Pervan'a⁶³⁵ ulaştığında Şigi Kutuku, Sultan Celâleddin ile burada savaştı. Cengiz Hân sordu: "Sizin ve Sultan Celâleddin savaş düzeni nasıldı?" Sorusuna cevap geldiğinde her ikisini de küçülterek, pozisyonlarının yanlış olduğunu ve her ikisinin de hatalı olduğunu söyledi. Moğol ordusu Gazne'ye vardıklarında Sultan Celâleddin'in 15 gündür su kıyısında gemileri hazırladığını duydu. Moğol ordusunu pusuda bekleyen Urhan onlar gelince savaştı ve yenildi. Cengiz Hân Sultan Celâleddin'in sabahleyin ayrılacağını duyunca, ondan önce Sind ırmağını geçti ve onun önüyle arkasını tuttu. Moğol ordusu sonunda Sultan Celâleddin'i üç-beş halkanın içine aldı. Sind ırmağı yay gibi oldu. Sabah olduğunda Sultan Celâleddin, kendisini su ile ateş arasında gördü. Cengiz Hân, Sultan Celâleddin'in okla öldürülmesini yasakladı ve onun yakalanmasını emretti. Ukurkalca ve Mukurkalca,⁶³⁶ Sultan Celâleddin'i savaş dışı bırakmak için merkeze gönderildiler. Ordunun sağ tarafındaki Hân Melik'e de saldırdılar. Onların çoğu da öldürüldü. Hân Melik de atından düştü ve Peşaver⁶³⁷ yönüne firar etti. Moğol ordusu yolların önünü [B335] tutmuştu. Onu yolun ortasında katlettiler. Moğol ordusu Sultan Celâleddin'in sol kanadını da bozdu. Sultan Celâleddin 700 kişi ile ordunun ortasında direniyordu ve sabahtan öğlene kadar bu kalabalık ordunun önünde bu şekilde direndi. Sultan Celâleddin öleceğini anlayınca Moğol ordusunun sağına, soluna ve merkezine saldırıyordu. Moğol halkası gittikçe daralıyordu. Sultan Celâleddin de yiğitçe ve tedbirli bir şekilde savaşıyordu. Çünkü dağa karşı durmak ve denize karşı savaşmak akıllı bir iş değildir. Sultan Celâleddin Moğol ordusuna hücum etti ve onları geri püskürttüklerinde o da sıvıştı. Atının yönünü Sind ırmağına doğru çevirdi ve kalkanını da sırtına attı. Şemsiyesini ve bayrağını elinde tutup, atlaya atlaya ilerleyerek suyun öteki tarafına şimşek gibi geçti. Kılıcını da suda temizleyip kuruttu. Cengiz Hân buna şaşırarak elini ağzına sokup ısırıldı ve onu oğullarına

---

⁶³⁵ Gazne ve Bamyân arasında bir şehir. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 177; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 71.

⁶³⁶ Kutukukalcar. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 525.

⁶³⁷ Peşaver ya da Berşaver, Pakistan'ın meşhur şehirlerinden biridir. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 91, 18; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 464.

gösterdi ve dedi ki: “O babadan nasıl böyle bir oğul olabilir? Böyle bir oğula sahip bir babaya ne mutlu!”⁶³⁸

Beyt

Dünyada onun gibi yiğit görülmemiştir.
Eski pehlivanlardan da böylesi duyulmamıştır.

Sultan Celâleddin bu zorlu savaştan kendisini kurtardı ve sonra bütün Moğol ordusunun peşinden geleceğini anladı. Moğol ordusu onun kaçışından sonra suya atlayıp peşinden gitmek isteyince, Cengiz Hân buna mani oldu. Sultanın ordusunun tümünü öldürdüler. Sultan Celâleddin’in erkek çocuklarının tamamını katlettiler. Harem kadınlarının da tamamını paylaştılar. Bu arada Sultan Celâleddin hazinesinin tamamını denize döktürmüştü. Cengiz Hân bunu bildiğinden hazineleri toplamak için Sind ırmağına dalgıçlar daldı ve onlar da bulabildiklerini dışarı çıkardı. Moğollar yağmalamayı bitirdikten sonra kendi geleneklerine göre bir yerde biriktirdiler. Celayir kavminden Bela Noyan ve Durban Noyan⁶³⁹ ordu ile birlikte Sultan Celâleddin’i yakalamak için Hindistan’a gönderildiler.⁶⁴⁰ Önce, Piye kalesine sahip Sultan Celâleddin’in emirlerinden Kamereddin⁶⁴¹ Kirmani’yi öldürüp kalesini de ele geçirdiler. Oradan da Multan’a hareket ettiler. Multan’da taş olmadığından salları yaptılar ve üzerlerinde taş koyup Multan’a gönderdiler. Moğollar onları teslim alınca, taşları Multan’a karşı kullandılar. Havanın sıcaklığından dolayı Multan’ı ele geçiremediler. Multan, Luhavur,⁶⁴² Peşaver ve Melkfur’da Moğol ordusu birçok insan öldürdü ve yağma yapıp tekrar Cengiz Hân’ın huzuruna vardılar.

---

⁶³⁸ Bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 515; Vassaf, *Tarih*, 302.

⁶³⁹ Mamayelevac. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, I, 313.

⁶⁴⁰ Moğollar Celâleddin’i uzun bir süre takip edemediler. Çünkü Hindistan çok nemli bir bölgeydi. Bu iklime uyum sağlayamayan askerler hastalıktan ölebilirdi. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 320.

⁶⁴¹ Fahreddin. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 302.

⁶⁴² Bahavurd. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 528.

Sultan Celâleddin Tarihi

Sultan Celâleddin suyu geçtikten sonra Bela Noyan ve Durban Noyan onun peşine düştü. Bu olay Kûnin yılının bahar mevsiminde, Muharrem 620'de [Şubat/Mart 1223] gerçekleşti. Cengiz Hân Sind ırmağının kuzeyine gitti. Ögedey'i de nehrin aşağı tarafındaki Gazne'yi ele geçirmek için gönderdi. Ögedey de Gazne'yi ele geçirip katliamlar yaptı ve orayı yağmaladı. Sanaatkârlar doğuya gönderildi, geri kalanlar öldürdü, şehir de yıkıldı. [A336] Ögedey Sistan'ı kuşatmak için Cengiz Hân'dan icazet istedi. Cengiz Hân, hava ısındığından geri dönmesini ve yedek orduların bu kuşatmaya gönderilmesini istedi. Ögedey da Germsir yolu ile geri döndü. Cengiz Hân da Pervan denilen mevkide bekliyordu. Bela Noyan ise sınırdaki vilayetlerin tamamını ele geçirip yağmaladı. Bela Noyan, Durban Noyan'a⁶⁴³ yetişti ve oradan ayrıldılar. Onlar Kunavunkurgan kalesine vardıklarında Ögedey'in hizmetine girdiler. O kışı da Buyekebur⁶⁴⁴ sınırında geçirdiler. Oranın valisi Salar Ahmed, Cengiz Hân'a hizmet ederek elinden geldiğince ordunun masraflarını karşıladı. Moğol ordusu buranın havasına alışık olmadıklarından güçten düştüler ve Cengiz Hân bu askerlerin her birinin 400.000 adet pirinç ayıklamasını istedi. Onlar da emre itaat ettiler. Bu sırada Cengiz Hân, Sultan Muhammed ve oğlu Sultan Celâleddin ile hesabını kapatmıştı. Biri ölmüş diğeri de firar etmişti. Daha sonra Cengiz Hân; Cebe ve Subiday'ı sultanın memleketleri olan Erran,⁶⁴⁵ Azerbaycan, Irak ve Şirvan'a gönderdi. Bu fetihlerden sonra Cengiz Hân rahatlardı ve ele geçirilen yerlere kendi yöneticilerini bıraktı. Hasta askerler sağlığına kavuşunca Cengiz Hân, Hindistan ve Tangut'a geri dönmeye karar verdi ve böylece mesafe aldılar. Daha sonra Tangutlar'ın geriye döndüğü haberi geldi. Burada geçilen yollar sarp dağlarla ve geniş ormanlarla kaplıydı. Suların kirliliği ve havanın da kötü olması nedeniyle Moğol ordusu hasta oldu ve geri dönüp Peşaver'e gitti. Tüm komutanlar ve prensler de onu takip ettiler. Bu olaylar Bicin/Buzine⁶⁴⁶ yılında Muharrem 621'de

⁶⁴³ Derya Noyan. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 529.

⁶⁴⁴ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, I, 316.

⁶⁴⁵ Azerbaycan'ın Erdebil'e yakın bir bölgesi. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, I, 235; Vassaf, *Tarih*, 36.

⁶⁴⁶ Maymun. Bkz. Dihhûdâ.

[Ocak/Şubat 1224] gerçekleşti. Cengiz Hân, daimi olarak yurduna dönmeye karar verdi. Cengiz Hân'ın geri dönme isteği Tangutlar'ın⁶⁴⁷ isyan etme niyetinde olmasıydı. Cengiz Hân, Bamyan dağlarının yolundan geçti ve Baglan⁶⁴⁸ sınırında gördüğü ordu çadırlarına hareket emri verdi. Ceyhun nehrini geçip kışı Semerkant bölgesinde geçirdi. Terken Hâtun ve Muhammed Hârizmşah'ın haremine göç için önde yürümeleri emri verildi. Terken Hâtun, Muhammed Hârizmşah'a ağıt düzerek ordunun önünden geçip yola düştü. Tüm Moğol emirleri ve şehzadeleri; Cuci dışında⁶⁴⁹ Fenaket'e vardılar ve orada bir kurultay düzenlediler. Daha sonra oradan da ayrıldılar. Gittikleri yerlerde asayiş sağlayıp yavaş yavaş yurtlarına döndüler. Buraya kadar Cengiz Hân'ın hikâyesi anlatıldı. Buradan sonra Cebe ve Subiday'ın olaylarına değinelim. Sultan Muhammed, Mazenderan adasında vefat ettikten sonra, Sultan Celâleddin Hârizm'e gitti. Emirlerin ve kardeşlerin [ortaya] çıkmasıyla geri döndü. Yolda grup grup Moğol ordusu Cebe liderliğinde geliyorlardı. Sonunda Cebe ve Sultan Celâleddin birbirleriyle karşılaştılar ve savaş yapıldı. Savaştan sonra Sultan Celâleddin Nişâbur'a oradan da Gazne'ye gitti. **[B336]** Sultan Celâleddin'in kardeşleri Sultan Uzlak⁶⁵⁰ ve Ak Sultan⁶⁵¹ Moğol ordusunun Hârizm'i ele geçirmesinden korkup emirleriyle beraber Sultan Celâleddin'in peşinden giderken Moğol ordusu ile karşılaşmışlardı. Bu iki emir; Cebe ve Subiday burada biraz uğraştıktan sonra asıl niyetleri olan Kıpçak bölgesine gidip ve oradan geçip Cengiz Hân'ın yanına vardılar. Sultan Celâleddin Nişâbur'u terkettiğinde Gazne'ye geldi. Cebe ve Subiday Cengiz Hân'a bir elçi gönderip durumu anlattılar. Sultan Muhammed'in oğlu Sultan Celâleddin de firar etti ve Moğollar bu tehlikeden kurtuldular. Bu nedenle Cengiz Hân şehirlerin 2 sene içinde ele geçirilmesi için Moğol ordusuna emirler verdi. Cebe ve Subiday Kıpçak ve Derbend'i⁶⁵² ele

⁶⁴⁷ Hitay ve Tangut. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 318.

⁶⁴⁸ Afganistan'da Belh'e yakın bir şehir. Ayrıca bkz. Dihhûdâ; Vassaf, *Tarih*, 264.

⁶⁴⁹ Cuci kurultaya sonradan katılıp, Cengiz Hân'a kalantaşi [20.000 beyaz at, nallı eşekler] vermişti. Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 319.

⁶⁵⁰ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 175.

⁶⁵¹ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 173, 175.

⁶⁵² Derbend, Dağıstan'da Hazar denizinin kuzeybatı sahilinde tarihî bir liman şehri. Ayrıca bkz. Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Derbend", *DİA*, IX, 164-166; *Barthold*, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 74; Vassaf, *Tarih*, 221.

geçirerek o yol üzerinden Moğolistan'a vardılar. Cengiz Hân'ın bu devletine gücü Allah vermiştir. Fetihlere çıkanlar icazet almak için Cengiz Hân'ın huzuruna elçi gönderiyorlardı. Moğolistan'da olmayan emirler bu elçileri 500 atlı ile gönderiyorlardı. Moğollar, daha sonra Irak'ın istilasına başladılar. Önce Har ve Simnan'ı ele geçirdiler ve oradan Rey'e gittiler. Katliam ve yağma yaptılar. Kum'a yöneldiler. Oranın halkını öldürüp çocuklarını da esir aldılar. Oradan da Hemedan'a gittiler. Seyyid Mecdeddin Alaüddeve onlara bağlandı. Onlara yeteri kadar yiyecek, içecek, binek ve elbise göndererek onlardan bir vali istedi. Moğollar Secas'ta⁶⁵³ kalabalık bir ordunun Sultan Celâleddin'in emrinde toplandığını duyduklarında, Bektegin⁶⁵⁴ Selahi ve Kuçbuga Hân onlara doğru yöneldiler ve bu grubun tümünü katlettiler. Oradan da Zencan'a gittiler. Burada her şehirde yaptıkları katliamdan birkaç kat daha fazla katliam yaptılar ve tekrar Kazvin'e döndüler. Kazvin halkıyla çok sert bir şekilde savaştılar. Zorbalıkla şehri ele geçirdiler. Kazvin halkı gelenekleri gereğince şehrin içinde bıçaklarla savaştılar. İki taraftan 50.000 kişi öldürüldü. Moğollar, Irak ve çevresinde çeşitli katliamlar yaparak oraları yağmaladılar. Kış mevsimi çıkınca Rey sınırına süvarilerle geldiler.⁶⁵⁵ Cengiz Hân o esnada Tirmiz ve Nehşeb sınırındaydı. O sene sert bir kış oldu ve bundan dolayı Moğollar Azerbaycan'a gittiler. Geçtikleri her yerde her zamanki gibi katliamlar yapıyorlardı. Tebriz'e vardıklarında oranın hâkimi Cihân Pehlivan'ın oğlu Atabek Özbek'ti. Atabek Özbek elçi ile birlikte hediyeler göndererek barış istedi. Moğollar barışı kabul edip kışı orada geçirmek için Erran'a gittiler. Onlar Gürcistan'a gitme niyetindeydiler. Gürcistan'da 10.000 kişi ile karşılaşp savaştılar. Gürcüler yenildi ve çoğu öldürüldü. Yollar, dar ve ormanlıklar da çok sık olduğu için Meraga'ya geri döndüler. Onlar Tebriz'e gittiklerinde oranın valisi Şemseddin Tuğrai onlara hediye gönderdiği için burayı bırakıp gittiler. Meraga şehrini kuşattılar. Buranın kuşatılma nedeni; kadın bir valiydi. Bu vali Ruyen kalesinde oturuyordu. Şehirde Moğollar'a karşı çıkacak kimse olmamasına rağmen savaş başladı. Moğollar [A337] surları ele

⁶⁵³ Zencan şehrinin bir kasabası. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 234; Vassaf, *Tarih*, 304.

⁶⁵⁴ Niki. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 532.

⁶⁵⁵ Burada Moğollar'ın [617-1220/1221] 700.000 kişiyi öldürdüklerinden veya esir aldıklarından bahsedilir. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 304.

geçirmek için müslüman esirleri önden göndermişlerdi. Her kim geriye dönüyorsa onları öldürüyorlardı. Birkaç gün böyle savaştılar. Sonuçta şehir ele geçirildi. Güçlü olsun güçsüz olsun tüm insanları öldürdüler. Taşınabilecek değerli eşyaları götürüp kalanları yakıp yıktılar. Buradan da Diyar-ı Bekr ile Erbil'e hareket ettiler. Moğollar yoldayken Muzafferiddin Kovkebiri'nin ordusunun kalabalık olduğunu ve Hârizm hizmetlilerinden Cemâleddin Aybe'nin⁶⁵⁶ de ayaklanıp Hemedan valisini öldürdüklerini duyular. Alaüddevle'yi onlara itaat ettiği için tutukladılar. Onu Lor'daki Kirt⁶⁵⁷ kalesine hapsedtiler. Moğollar tekrar Hemedan'a doğru yönlendiler. [Cemâleddin Aybe] itaatini bildirdiyse de Moğollar bunu kabul etmedi. Onu adamlarıyla beraber öldürdüler. Şehri kuşatıp halkı da katlettiler. Bu olaylar, Recep 618'de [Ağustos/Eylül 1221] oldu. Moğollar Hemedan'ı harap ettikten sonra Nahcivan'a gittiler. Oranın valisi Atabek Hamuş onlara itaat etti. Moğollar ona payiz-i çubin⁶⁵⁸ arması verdiler. Oradan da Erran'a gittiler. Erran ve Erdebil de birçok insanın kafası kesildi ve şehirleri yağmalandı. Oradan da Beylegan şehrine gittiler. Öfkeyle şehri ele geçirdiler. Küçük büyük demeden herkesi öldürdüler. Sonra Gence'ye gittiler. Burası Erran'ın en büyük şehirlerindendi. Burayı da ele geçirip tamamen harap ettiler. Buradan da Gürcistan'a yöneldiler. Gürcüler ordu donatıp savaşa hazır hale gelmişlerdi. Moğollar Gürcüler'le karşılaştıklarında Cebe 5.000 asker ile pusu kurmuştu. Subiday da ileri doğru hareket etti. Moğollar ilk çatışmada geri döndüler, Gürcüler de peşlerine takıldı. Cebe pusudan çıktı ve Gürcüler'i çembere aldılar. Bir anda 30.000 Gürcü'yü öldürdüler. Oradan da Derbend ve Şirvan'a yürüdüler. Geçtikleri yerdeki Şamahi şehrini ele geçirip halkını katlettiler. Çok esir götürdüler. Şirvan şahına barış için elçi gönderdiler. Kavmin ileri gelenleri görüşme için 10 kişi gönderdi. Moğollar bu 10 kişiden birini öldürdüler ve dediler ki: "Eğer bizi bu Derbend yolundan geçirirseniz canınızı bağışlarız. Yoksa sizi de öldürürüz" Sonra oradan geçtiler. Onların vilayetine vardıklarında ilk olarak

---

⁶⁵⁶ Cemaleddin Ayne. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 533.

⁶⁵⁷ Luristan'da bir nahiyeye. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 334.

⁶⁵⁸ Moğollar'ın halktan bazı kişilere verdiği menşur, izin belgesi. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 335.

Alan'a⁶⁵⁹ girdiler. Bu şehrin ordusu kalabalıktı. Alan ordusu ve Kıpçak ordusu Moğollar'a karşı savaştılar. Savaşın sonunda hiçbiri galip gelemedi. Moğollar Kıpçaklar'a haber gönderip kendileriyle bir soydan olduklarını Alanlar'ın ise yabancı olduğunu, kendilerine istedikleri altın işlemeli kıyafetleri vereceklerini söylediler. Bunun üzerine Kıpçaklar geri döndüler. Moğollar da Alanlar'ı yendiler. Daha sonra katliamlar yaptılar. Kıpçaklar anlaşma geri kendi vilayetlerine çekildiler. Bir anda Moğollar, Kıpçaklar'a hücum etti. Herkesi de yakalayıp öldürdüler. Ne verdiyseler, onların birkaç katını geri aldılar. Bazı Kıpçaklar Rus memleketlerine kaçtılar. Moğollar buradaki otlakları kışlak olarak kullandılar. Oradan da Suğdak⁶⁶⁰ şehrine gittiler. Burası deniz [B337] kıyısında bir yerdi ve buraya Haliç-i Konstantin denirdi. Moğollar burayı da ele geçirdiler. Halkı da dağıttılar. Ondan sonra işgale uğramamış Kıpçak ve Rus ülkesine doğru hareket ettiler. Onlar hazırlanıp kalabalık bir ordu toplamışlardı. Moğollar onlarla savaştıklarında yenildiklerini anlayınca geri döndüler. Kıpçaklar onların firar ettiklerini düşünüp 12 gün boyunca onları kovaladı. Moğol ordusu bir anda geri döndü. Onlar toplanana kadar Moğollar onlardan birçoğunu öldürdüler. Bir hafta savaş sonunda Kıpçaklar ve Ruslar yenildiler. Moğollar onların peşine düştü. Şehirlerini de yağmaladılar. Birçok adam öldüğü için şehirler boşaldı. Sonra ele geçirdikleri ülkeleri terk ederek Cengiz Hân'ın yanına vardılar. Cengiz Hân Tacik vilayetlerini ele geçirdikten sonra geri döndü. Bicin/Buzine yılında, 621'de [m.1224/1225] bu fetih dizileri yaz ve kış boyunca devam etti. Cengiz Hân kendi vatanındaki ordusuna kavuştuğunda⁶⁶¹ onun 12 ve 9 yaşındaki oğulları onu karşılamaya gelmişlerdi.⁶⁶² O sırada Cengiz Hân, Uygur vilayetlerine, Hile suyuna ve Nayman vilayetlerine yakın olan İmanhuy'da⁶⁶³ ceylan ve tavşan avlıyordu. Cengiz Hân, avlanan oğullarının ok çektikleri parmaklarını

---

⁶⁵⁹ İran kuzey batısında, Hazar denizinin güneyinde bir bölge. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, II, 210.

⁶⁶⁰ Kırım'da liman kenti. Ayrıca bkz. Ögel, Bahaeddin, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, yay. TTK, Ankara 1984, 291; Vassaf, *Tarih*, 253.

⁶⁶¹ Cengiz Hân'ın İran'da kaldığı süre Cüzcanî'nin verdiği süreyle [4 sene] uygunluk gösterir. Bkz. Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasırı*, II, 105.

⁶⁶² ??

⁶⁶³ El-Marsuy. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 535.

yağladı. Kubilay Hân, Cengiz Hân'ın başparmağını yumuşakça tuttu. Hülâgû Hân ise; onun parmağını sıkıca tuttu. Oradan hep beraber Bukasyuciku⁶⁶⁴ mevzsine gittiler. Cengiz Hân, büyük altın ordusunun toplanmasını emretti. Halk çağrıldı ve büyük bir şenlik düzenlendi. Oranın toprağı kuru olduğundan insanlar yürüdüğü zaman toz kalkıyordu. Daha sonra herkese, tozun kalkmaması için bulunduğu yere taş atması emri verildi. Bütün ordu da taş attı. Sadece Cengiz Hân'ın kardeşi Utçi Noyan taş yerine ağaç attı. Bu nedenle Cengiz Hân onu kınadı. Daha sonra birkaç gün için ava çıktılar. Utçi Noyan geride kaldığı için av yerine gidememişti. Buna ceza olarak kendisine 1 haftalık askeri üste kalma cezası verildi.⁶⁶⁵ Bundan sonra böyle bir suç işlerse onun affedilmemesi emri verildi. Sonunda onu affedip ordunun içine aldılar. Safer 622'de [Şubat/Mart 1225] Cengiz Hân, ordularının başına geçti ve fermanlar verdi. Çünkü o sırada Tangutlar'ın ordu toplayıp isyan ettiği haberleri gelmişti. Cengiz Hân, bunun için sefere niyet etti ve sonbaharda 622'de [m.1225/1226] Kaşin vilayetine hareket etti. Bu vilayet Tangut olarak da bilinir. Çağatay'a orduların arkasında kalmasını emretti. Cuci bu arada vefat etmişti.⁶⁶⁶ Ögedey da babasının yanındaydı. Tuluy da hizmetlisi Surkuk Tuni⁶⁶⁷ Biki'nin çiçek hastası olmasından dolayı birkaç gün orduya yetişmekte geç kalmıştı ve daha sonra ona yetişip hizmetine vardı. Ögedey'in oğulları Kutan ve Güyük babalarına yardım ediyorlardı. Onlar Cengiz Hân'a hediye verip vermeyeceğini sordular. Cengiz Hân, kendisinde bir şey olmadığını ve her ne varsa Tuluy'da olduğunu söyledi. Ayrıca onun ev ve yurt sahibi [A338] olduğunu da ekledi. Tuluy kendisinde bulunan elbise

⁶⁶⁴ Bubabamuhiku. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 536.

⁶⁶⁵ Moğollar için av partileri çok önemli bir yer teşkil ediyordu. Yasa'da bu konuyla alakalı ifadeler vardır. Bunlar'dan birisi avın önemi le alakalı olup, Abû'l-Farac'a göre şöyledir: "Moğollar bir muharebeden sonra düşmanlarla meşgul olmadıkları zaman vakitlerini ava verirler oğullarına vahşi hayvanları avlamayı öğretirler. Böylece bunlar vahşilerle dövüşmeye alışırlar, kuvvetlenirler, yorgunluğa dayanırlar. Ayrıca bkz. Abû'l-Farac, *Tarih*, II, 479.

⁶⁶⁶ Müellif, Cuci'nin ölümünü tek cümleyle ifade etmektedir. Oysaki Cüzcani bu konu hakkında daha detaylı bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre; Cuci bu bölgeyi beğenip burada devlet kurmak istemiş, bu isteğini farkedemeyen emirler de bu durumu Cengiz Hân'a iletmişler. Cengiz Hân da Cuci'yi zehirleterek öldürtmüştür. Ayrıca bkz. Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasırı*, II, 149. Ayrıca Cengiz Hân, Cuci'nin sahip olduğu şeyleri Batu'ya devretmiştir. Batu zamanında müslümanlar refah ve mutlu bir şekilde yaşamıştır. Bkz. Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasırı*, II, 175.

⁶⁶⁷ Mukukini. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 537.

ve her ne varsa oğullarına hediye olarak verdi. Cengiz Hân, Herat⁶⁶⁸ valiliği ve Tukuçak'ı⁶⁶⁹ Güyük'e verdi. Cengiz Hân, Güyük'e çok zorluklar çektiğini ve Tukuçak'ın [Güyük'ün eşi] kendisine çorba hazırlaması gerektiğini söyledi. Cengiz Hân Tangut'a yaklaştığında geçtiği yerlerin çoğunu ele geçirdi. Cengiz Hân; Kaycu, Sicu ve Kaçudarimi; Durmigay şehirlerini kuşatıp oraları ateşe verdirdi. O vilayetlerin hâkimi Şidirgu olup Tangut dilinde bu isim "Iiovand" anlamına gelir. Şidirgu'nun oturduğu şehirde onun büyük bir makamı vardı. Şehrin ismi Tangut dilinde "İraki" Moğol dilinde ise "İrikiya"ydı. Burası 50.000 kişi ile Moğol ordusuna karşı çıktı. Cengiz Hân da onların karşısına çıktı. O anda kış olduğundan her yer buzla kaplıydı. Cengiz Hân da o buzun üzerindeydi. Cengiz Hân orduya buzu geçmelerini ve hata yapmalarını emretti. Yapılan savaşta çok fazla insan öldü. Moğollar, öldürdükleri askerleri amuda kaldırarak toprağa gömmüşlerdi. Moğol geleneklerine göre her 10 tümen kişiye karşılık bir ölü bu şekilde toprağa gömülürdü. Şidirgu⁶⁷⁰ hezimete uğradığında üzülen şehirde sığındı. Cengiz Hân da onun savaşta yenilmesinden sonra artık toparlanamayacağını düşündü. Ona saygı göstermeyerek şehrin yanından geçti, diğer şehirleri ele geçirip Hitây tarafına yöneldi. İlkbaharın başında Seg yılında, 623 [m. 1226] Uygun Talan Kuluk⁶⁷¹ mevsimine vardı. Cengiz Hân orada bayıldı. Orada ölümünün yaklaştığına dair bir rüya gördü. Cuci Kesar'ın oğlu Yesügey de oradaydı. Cengiz Hân Ögedey ve Tuluy Hân'ın kendisine yakın olup olmadığını sordu. Yesügey de onların yürüyor olduklarını ve 2 ya da 3 ferseng uzakta olduklarını söyledi. Hemen onlara bir haberci gönderildi ve dönmeleri istendi. Ertesi sabah çorba içildikten sonra meclis toplandı. Cengiz Hân oğullarıyla yalnız kalmak, vasiyetini bildirmek ve sırlarını paylaşmak için emirlerden izin istedi.

---

⁶⁶⁸ Hezah. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 537.

⁶⁶⁹ Kutucak. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 537.

⁶⁷⁰ Kulruku. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 537.

⁶⁷¹ Erbuka. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 538.

Cengiz Hân'ın Vasiyeti ve Toplantısı

Emirler ve halk uzaklaştıktan sonra Cengiz Hân da oğullarıyla birlikte baş başa bir toplantı yaptı. Cengiz Hân, onlara birçok nasihat verdi. Dedi ki: “Oğullarım benim için ölüm vakti artık yakındır. Ben güçlü Tanrı'nın kuvvetiyle ve kaderin cilvesiyle size sınırları bir senede gidilecek bir ülke bırakıyorum. Siz çocuklarım için oraları ele geçirdim. Vasiyetim, dostlarınıza karşı tedbirli, düşmanları defetmek için de birlik olun ki yaşamınız rahatlık ve nimet içinde geçsin. Mülkünüzden faydalanın.” Cengiz Hân Ögedey Kağan'ı kendine veliaht yaptı. Nasihatlerinin sonunda buyurdu ki: “Siz kendi ulusunuzun ve memleketinizin başına geçin ki mülkünüz sahipsiz kalmasın. Sizden isteğim vefatım evimde gerçekleşsin. Bu dünyadan şerefle ayrılıyorum. [B338] Benden sonra yasalarımı değiştirmeyin. Çağatay burada hazır değildir. Sakın ha ben öldükten sonra yasalarımı değiştirmeyin! Böyle yaparsanız hata edersiniz. Şimdi gidiniz.” Cengiz Hân böyle konuşarak nasihatlerini bitirdi. Ondan sonra Cengiz Hân onlarla vedalaşarak onları kendi uluslarına gönderdi. Kendisi de ordusu ile birlikte Nengiyas tarafına sefere çıktı. O bölgenin padişahları peş peşe gelip Cengiz Hân'ı karşılayıp ona bağlandılar. Cengiz Hân, Curçe, Nengiyas ve Tangut ile komşu Liyusşan'a⁶⁷² vardığında Curçe padişahı da hediyelerle Cengiz Hân'ın huzuruna çıktı. Cengiz Hân askerlerinin kulaklarında delik olanlara inci verilmesini istedi. Kulakları delik olmayanlar da kulaklarını deldirip inci aldılar. Buna rağmen verilen incilerden birçoğu arttı. O günün bahşiş günü olduğu halka duyuruldu. Artan inciler halka dağıtıldı. Cengiz Hân vefatının yakın olduğunu bildiği için incilere çok önem vermiyordu. Atılan incilerin çoğu toprakta kayboldu. Bir müddet geçtikten sonra bu inciler aransa toprakta görülebilirdi. Tangut padişahı Şidirgu katliamlar ve yağmalar sebebiyle Cengiz Hân'a birçok defa isyanı düşündü ama, düşmanlığın fayda vermeyeceğini anladı. Şidirgu, Cengiz Hân'ın hizmetine girmeyi istedi ve isteği kabul edildi. Cengiz Hân rahatsız olduğunu söyleyerek, Şidirgu'yu huzura kabul etmek için ondan 1 ay izin istedi. Cengiz Hân ayrıca Tuluy'dan onu izlemesini istedi. Tuluy da onun yanına

⁶⁷² Alaşan. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 539.

yardımcı olma bahanesiyle gitti. Cengiz Hân'ın durumu günden güne kötüleşiyordu ve Cengiz Hân ölümün kendisine yakın olduğunu hissediyordu. Emirlerle isyanların önüne geçmek için durumunun gizlenmesini ve olası bir ölüm durumunda onların ağlamamasını, Tangut padişahı ve halkı savaş için meydana çıkarlarsa tümünün öldürülmesini istedi. Tir ayının on beşinci gününde Hûk yılında, Ramazan 624'te [Ağustos/Eylül 1227] Cengiz Hân vefat etti.⁶⁷³ Taht ve memleketi hânedanına bıraktı. Emirler ferman üzerine onun vefatını gizlediler ve Tangutlar'ın hepsini öldürdüler. Cengiz Hân'ı ordugâha götürürken yolda gördükleri her canlıyı yok ettiler. Tüm prensler, emirler ve hârunlar Cengiz Hân'ın tabutunun yanında toplanıp taziye verdiler. Cengiz Hân bir gün avdaydı. Boş bir mevzide bir ağacın altında bir saat kadar dinlenmişti. Onun içine huzur dolmuştu. Bu yerin kendisi için uygun olduğunu söylemişti. O yerin işaretlenmesini istedi ve kendi taziyesi için orada yas tutulmasını istedi. Şehzadeler ve emirler ferman gereği o bölgeyi tuttular. Cengiz Hân'ın vefat ettiği sene, o bölgede çok fazla ağaç büyümüşü. Bir insanın orada dolaşması pek mümkün değildi. [A339] Cengiz Hân'ın defnedildiği yer, ağaçların çoğalmasından dolayı bilinmemektedir. Onu defnedenler oranın güvenliğini sağladılar. Cengiz Hân'ın hânedanı ve akrabaları öldüğünde bu vilayette başka yerlere defnedildiler. Dört büyük orduya sahip Cengiz Hân'ın oğullarının her biri, her gün bir kez taziye verdi. Vefat haberi etrafa yayıldığında da, o bölgeler taziye törenleri düzenlediler. Uzak bölgeler taziye merasimlerini 3 ay sonra düzenledi. "O'ndan başka her şey yokolacak, hüküm O'nundur ve ona döndürüleceksiniz."⁶⁷⁴ Cengiz Hân tarihinin başlangıcı Tuluy⁶⁷⁵/Herguş⁶⁷⁶ yılından, Zilkade 615 [Ocak/Şubat 1219], Kakayıl/Hûk yılının sonuna kadar, Safer 624 [Ocak/Şubat 1227] 9 sene olup; bu süre zarfında Cengiz Hân Türkistan ve İran'a akınlar düzenlemiştir. 6 sene içinde buradaki şehirleri ele geçirmiştir. Cengiz Hân, yedinci senede Morg yılında, Safer 622 [Şubat/Mart 1225] ordugâhına yetişti. Oradan da ayaklanan

⁶⁷³ Bkz. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 190.

⁶⁷⁴ Kasas sûresi, 88.

⁶⁷⁵ Ku yılı. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 544. Tavşan. Ayrıca bkz. Esterabadi, Mirza Mehdi Han, *Ferheng-i Türki be Farsi Senglah*, haz. Hüseyin Muhammedzade Sadık, yay. Yârân, Tebriz 1388 ş., 177.

⁶⁷⁶ Gusfend yılı. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 544.

Tangut vilayetine sefere çıktı. Bu seferlerin üçüncü senesi Hük yılıdır. Cengiz Hân sonbahar mevsiminin sonunda vefat etti. İnşallah bu 9 sene zarfında olan çağdaş olayları söyleyeceğim. Bu aktaracağım olaylar İran'a, Şam, Mısır, Mağrib ve diğer yerlere ait olaylardır. Bu aktaracağım olaylar Tuluy/Herguş yılına, Safer 624 [Ocak/Şubat 1227] kadar olan olaylardır. Bu devirde olan acayip olaylar ve durumlar özet bir şekilde kaydolmuştur. Bu süre zarfında Bağdat'ta hâlife Abbâsîler'den Nâsîreddin'di ve onun hâlifeliği sırasında düzgün ve doğru işler yapıldı. O dönemde Sultan Muhammed Hârizmşah, Irak ve Horasan'a hâkimdi. Sultan bu 9 senenin üçüncü senesinde Mazenderan'da Abeskun⁶⁷⁷ adasında vefat etmişti. Cengiz Hân tarihinde sultanın oğlu Sultan Celâleddin'in Sind ırmağını dördüncü senede geçtiği anlatılmıştı. Celâleddin Sind ırmağını geçtikten sonra, Cengiz Hân'ın ordusunun elinden kurtuldu ve bir iki gün ormanın içinde gizlendi.⁶⁷⁸ O gün 50 kişi ile sudan geçince boğulmamış ve 50 adamla hareket etmişti.⁶⁷⁹ 2 menzil uzaklıktaki bir yerde bir grup süvari ve piyadenin hırsızlıkla meşgul oldukları haberi sultana söylenmişti. Sultan arkadaşlarını yanına alarak, sopayla onlara baskın yaptılar. Çoğunu helak ettiler. Silahlarını ve hayvanlarını da ganimet olarak ele geçirdiler. Her köşeden insanlar gelip sultana katıldı. Bazıları ata bazıları da öküze bindiler. Sultana, Hind ordusundan 4.000 kişinin burada olduğu haberi geldi. Sultan 120 kişi ile onlara

---

⁶⁷⁷ Abkun. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 545.

⁶⁷⁸ Bu olayla birlikte sultan Celâleddin'in Hindistan macerasının başladığını görmekteyiz. Sultan Celâleddin, Hindistan'da kaldığı süre içerisinde gücünü artırmış, Moğollar'dan bir müddet kurtulabilmiştir. Yaşadığını gören kendi tebâsından insanlar da Celâleddin'e katılmışlardır. Bu bilgiler üzerinde tüm kaynaklar ittifak halindedirler. Bu konu hakkında, bahsedilecek diğer bir önemli husus şudur ki: Celâleddin'in, Hindistan'daki döneminden Moğollar ile tekrar karşılaştığı Isfahan'da meydana gelen çatışmaya kadar olan süreçte pek çok olay yaşanmıştır. Müslümanların hatırı sayılacak kadar bir kısmının Moğollar tarafında yer aldığını biliyoruz. Celâleddin'in de Moğollar'a tekrar saldırarak anı yakalamaya çalıştığını da farkındayız. Celâleddin, Isfahan'da Moğollar'la karşılaşmasından sonra önemli emirlerin ve devlet adamlarının tamamına yakını ya saf değiştirmiş ya da hayatını kaybetmişti. Dolayısıyla Celâleddin'in Isfahan'a kadar olan süreçteki mücadelelerinin çok şiddetli olmadığını farkında olmamız gerekir. Kardeşi Gıyaseddin'in ihanetinden sonra, Moğollar'a karşı kesin bir zafer kazanamayacağını bilen Celâleddin devamlı şekilde büyük çapta savaşlardan kaçınıyor, elinden geldiğince küçük zaferlerle [bilhassa Moğollar'la] yetinmeye ve halkın moralini yükseltmeye çalışıyordu. Bu bilgilerden hareketle Celâleddin ve Moğollar arasında çok yönlü psikolojik bir harbin de yaşandığını belirtmemiz gerekir. Neticede Celâleddin'in babası Muhammed Harizmşah müslüman tüccarları öldürerek Cengiz Hân'a Horasan'ı ve Maverâünnehir'i adeta hediye etmiştir. Celâleddin de elinden geldiğince mücadeleyi elden bırakmamaya çalışmıştır. Ayrıca bkz. Vassaf, *Tarih*, 337.

⁶⁷⁹ 300 kişi. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâliddîn*, 114.

hücum etti. Onların çoğunu kılıçtan geçirdi. Onlardan aldığı ganimetlerle ordusunu [B339] donattı ve gücünü artırdı. Sultan'ın Moğollar'a yenildiği haberi Hindistan'a ulaşınca Belale dağından ve Rekale'den⁶⁸⁰ 6.000 kişi toplanıp sultana saldırmaya niyetlendiler. Sultan'ın yanında 500 süvari vardı. Sultan onlarla beraber Hindistan ordusuna doğru yürüdü ve savaşarak onların çoğunu kılıçtan geçirdi. Bazıları onun yanına geldiği için, ordusu 3.000 kişi kadar oldu. Oradan da Delhi yoluna düştü. Sınıra geldiğinde sultan Şemseddin'in yanına bir elçi gönderdi. Sultan ona gönderdiği mesajda şöyle diyordu: "Geçmiş günlerde birbirimize komşuluk hakkı geçmiştir. Eğer iki taraf arasında mutluluk ve kötü günde birlik olunursa, bu iş doğruluk ve yiğitliğin gereği olur." Sultan Celâleddin, Şemseddin'den bir bölgede birkaç gün kalmayı istedi. Şemseddin, Sultan Celâleddin'in şiddeti ve siniri dünyada meşhur olduğundan cevap vermekten çekindi. Ona dürüst bir cevap vermezse başına kötü işlerin geleceğini biliyordu. Sonuçta elçiyi öldürdü. Pişman olduktan sonra ileri gelenlerden biri ile birlikte hediyeler göndererek mazeret bildirdi ve dedi ki: "Bu çevrede sultanın yapısına uygun bir hava yoktur. Eğer sultan uygun görürse Delhi hududunda ona uygun bir yer göstereyim. O çevreyi de Doğanşah'ın elinden alsın." Sultan Celâleddin bu sözleri duyduğunda geri dönüp, Belale⁶⁸¹ ve Rekale hududuna gitti. Bir grup asker onun etrafında toplandı. Sultanın ordusu da 10.000 kişiye yakın oldu. Tâceddin Melik Haleç'i⁶⁸² de Cudi⁶⁸³ dağına yağma için gönderdi. O da orayı yağmalayıp çok miktarda ganimet getirdi. Onu daha sonra Raykukar Sengi'nin⁶⁸⁴ yanına gönderdi. Sultan Celâleddin Raykukar'ın kızını kendine aldı ve üstelik Raykukar oğlunu bir orduyla sultanın yanına gönderdi. Sultan Celâleddin oğlunun adını Kutluk Hân koydu ve Delhi'deki bir vilayete de hâkim oldu. Burada Kabaçe adından biri saltanat iddiasında bulunmuştu. Bir müddet Kabaçe ve Sultan Celâleddin arasında savaş oldu. Raykukar'ın şehrine 1 ferseng uzaklıkta, Sind ırmağının kenarında Kabaçe'nin ordugâhı vardı. Bu orduda 20.000 kişi vardı. Sultan

⁶⁸⁰ Benakale. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 545. Hindistan'da bir yer. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, II, 185.

⁶⁸¹ Bkz. Vassaf, *Tarih*, 319.

⁶⁸² Bkz. Vassaf, *Tarih*, 319.

⁶⁸³ Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 470; Vassaf, *Tarih*, 319.

⁶⁸⁴ Bkz. Vassaf, *Tarih*, 319.

Celâleddin, Özbek adında birini orduyla Kabaçe'ye gönderdi. Özbek 7.000 kişi ile geceleyin Kabaçe'ye baskın yaptı. Kabaçe'nin ordusu ilk hücumda bozguna uğrayıp dağıldı. Kabaçe bir gemiye atlayıp bir adadaki Ekrû'l-bekr kalesine kaçtı. Özbek de bu kalenin önünde hezimete uğradı ve Multan'a gitti. Hava ısınmaya başladığından, Sultan Celâleddin Rebale ve Rekale sınırındaki Cudi dağındaydı. Yolu üzerindeki Besiram kalesini kuşattı. O savaşta bir ok Sultan Celâleddin'in eline zarar verdi ama, kaleyi sonunda ele geçirdi. Oranın halkını da katletti. Sultan Celâleddin oradan döndü ve Multan'a gitti. Kabaçe'ye bir elçi gönderip ondan tazminat istedi. Kabaçe de savaş için dışarı çıktı. Sultan Celâleddin çok çabaladıktan sonra hezimete uğrayıp firar etti ve Uçe'ye gitti. Oranın halkı savaş için karşısına çıktılar. Sultan Celâleddin o şehri ateşe verip yaktı. Daha sonra Sedustan⁶⁸⁵ tarafına yöneldi. Fahreddin Salari, Kabaçe'den önce oranın hâkimiydi. Lâçin Hitai onun ordu komutanıydı. Sultan Celâleddin'in ordu komutanı Urhan'dı⁶⁸⁶ ve Urhan onunla savaşıp öldürüldü. Urhan şehri kuşattı. Sultan Celâleddin orada olduğundan, Fahreddin Salari, kefeni ve kılıcı ile onun hizmetine girdi. Sultan Celâleddin şehre girip 1 ay orada ikamet etti. Fahreddin'e saygılı bir şekilde [A340] davrandı. Hindistan'ın hâkimliğini de ona bıraktı. Sultan Celâleddin oradan Diyul ve Demrile'ye gitti. Oranın hâkimi Hebşi olduğu için oradan firar edip adaya gitti. Sultan Celâleddin sınır bölgesine yerleşti ve Hashan'ı Nehrvale şehrine gönderdi. Hashan, sultana çok miktarda süt getirdi ve Diyul kalesinde bulunan Sultan Celâleddin orada bir mescid yaptı. O esnada Irak tarafından bir haber geldi. Bu habere göre; kardeşi Sultan Gıyâseddin Irak'ta güçlenmişti ama Irak'taki orduların birçoğu Sultan Celâleddin'in hizmetine girmeye hazırды. Burak Hâcib, Kirman şehrini kuşattı. Sultan Celâleddin Diyul'dan çıkıp Mekrân'a⁶⁸⁷ geçti. Havanın bozukluğundan dolayı ordusunun çoğu bu yolda öldü. Sultan Celâleddin'in gelişi Burak Hâcib'e⁶⁸⁸ varınca, kendisi ona hediyeler gönderdi, şenlikler yaptırdı. Sultan Celâleddin oraya varınca Burak Hâcib'in kızıyla evlenmek

⁶⁸⁵ Sind bölgesinde bir şehir. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 188.

⁶⁸⁶ Ovcenan. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 547.

⁶⁸⁷ Kirman ve Sistan arasında bir şehir. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 189; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 234; Vassaf, *Tarih*, 102.

⁶⁸⁸ Kirman'da hüküm süren Kutluğhanlılar hânedanının kurucusu [1222-1235]. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özeydin, "Barak Hâcib", *DİA*, V, 62-63; Vassaf, *Tarih*, 163.

istedi ve neticede kızıyla evlendi. Guvaşir⁶⁸⁹ kalesinin komutanı Kutuval -Burak Hâcib'e isyan eden kişi- kalenin anahtarlarını Sultan Celâleddin'e verdi. Sultan Celâleddin 625'te [m. 1227/1228] kaleyi teslim alıp gerdeğe girdi. İki gün sonra av ve otlakları tanımak için dışarı çıktı. Burak Hâcib ayak ağrısını bahane ederek gelmedi. Yolda, Sultan Celâleddin'e hasta olduğunu ve dinlenmesi gerektiğini söyledi. Sultan Celâleddin yolda Burak Hâcib'i bekledi ve özel emirlerinden birini onun yanına gönderdi. Yakında Irak'a gideceğinin haberini verdi. Burak Hâcib'i de av yerine çağırdı. Çünkü Burak Hâcib tecrübeli biriydi. Sultan Celâleddin, Irak'ta ikamet edeceğini ve Burak Hâcib ile istişare edeceğini de ekledi. Burak Hâcib cevap olarak dedi ki: "Benim geride kalmam ayak ağrımdan kaynaklanıyordu. Beni beklemeden hareket ediniz Irak'a. Guvaşir kalesi saltanat merkezi için uygun bir yer değildir. Bu bölge de sizin etrafınızdakiler için uygun bir yer değildir. Eğer kendi hükümetinizde bir vezir isterseniz benden iyisini bulamazsınız. Çünkü ben eskiden sizin hizmetinizdeydim ve bu yolda saçlarımı beyazlatmışım. Bu mülkü kılıç gücüyle ele geçirdim. İsterseniz kaleye dönün, ama ben içeriye girmenize izin vermeyeceğim." Böyle söyledikten sonra elçi geri gönderildi. Sultan Celâleddin'in burada kalan ordusu kaleden dışarı çıkarıldı. Kapıların da kapatılması buyruldu. Sultan Celâleddin de Burak Hâcib ile savaşmayı uygun görmedi ve Şiraz'a doğru hareket etti. Atabek Sa'd'a⁶⁹⁰ haber verildi. Atabek de Sultan Celâleddin'e kendi oğlu Sungur Şah ile beraber 500 süvari gönderdi. Ayrıca Atabek Sa'd, kimseyi karşılamamak için yemin ettiğinden gelemediğini söyledi. Sultan Celâleddin de özrünü kabul etti ve atabeye sevgi ve saygı gösterdi. Daha sonra Sultan Celâleddin Şiraz sınırında Fesa şehrine vardı. Atabek Sa'd Cihân sultanlarına yaraşır; altınlar, mücevher, eşyalar, hayvanlar, kıyafetler, altın ev eşyaları, çadırlar, içki aletleri, mutfak eşyaları, Türk, Tacik, Habeşi ve Hindû kölelerini düzenli bir şekilde gönderdi. Atabek Sa'd Sultan Celâleddin ile akraba olmak için hoşgörü gösterdi. Atabek'in evinde terbiye gören Durru Geramayı Sultan Celâleddin ile evlendirildi. Bu izdivaç ile iki tarafın [B340] arasında dostluk bağı kuvvetlendi. Sultan Celâleddin

⁶⁸⁹ Kirman'ın eski adı. Bkz. *Dihhûdâ*.

⁶⁹⁰ Bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 134.

birkaç gün o hudutta ikamet etti. Oradan da Isfahan'a hareket etti. O bölgedeki kırmızı taht denilen bölgeye geldi. O bölgeye hâkim ise Alaü'd-devle ve'l-din Atabek Sâm'dı. Onun kızının oğlu; [damadının çocuğu] Alaüddevle Gerşasif b. Feramerz b. Alaüddevle, [damadının sülalesi] Buye neslindendi. Meybud kalesinde ikamet ediyordu. Kendisi padişahlara layık hediyelerle sultanın huzuruna vardı. O yaşlı biri olduğundan Sultan Celâleddin ona baba dedi ve onu yanına oturttu. Onun lakabını "Atahan" diye bıraktı. Onun 1.000 kişilik Türk süvarisi var olup, kemerleri altındandı. Bu bölgenin tamamı iyi at kullanan askerlerden [oluşuyordu]. Onlardan 500 kişi sultanın korumasıydı. Sultan Celâleddin, Atabek Sâm'ın kızının oğlunu vali olarak Isfahan'da bıraktı. Alaüddevle Gerşasif b. Feramerz b. Alaüddevle Isfahan'da gayet güçlü ve saygın biriydi. Alaüddevle Gerşasif b. Feramerz b. Alaüddevle şehir meclisi defterinde "baba, izzet, hakan, muazzam" lakaplarıyla yazıldı. Yezd'in atabekleri, Atakan'ın kardeşleri ve amca çocuklarıydı. Bu kişilerde her ne kadar şöhret varsa, bu şöhret Atakan'dan geliyordu. Oranın hükümet merkezi Meybud şehriydi. 63 sene Atakan bazı zamanlar Meybud'ta bazı zamanlarda da Yezd'te padişahlık yapmıştır. Bu kişinin yaşamı 84 sene sürmüştür. 624'te [m. 1226/1227] şehit olmuştur. Sultan Celâleddin Isfahan'a vardığında ona, kardeşi Sultan Gıyâseddin'in devlet erkânıyla Rey'de oldukları haberi geldi. Sultan Celâleddin, Moğol tarzında birkaç süvariyle, beyaz bayraklarla birden kardeşine baskın yaptı. Gıyâseddin ve bazı emirler korkup dağıldı. Sultan Celâleddin annesine sevgisinden dolayı kardeşine elçi gönderdi ve dedi ki: "Şimdi fitne vardır ve çevredeki düşmanlarımız bize karşı galiptir. Şu an savaş zamanı değildir." Bunun üzerine Sultan Gıyâseddin kendi adamlarıyla kardeşinin yanına vardı. Sultan Celâleddin kardeşine sevgiyle davranıp onun her bir emirine rütbelere dağıttı. Onların tümüne menşurlar verip onlara çeşitli görevler verdi. Onlar, Sultan Celâleddin sayesinde yeniden barış ve huzur ortamının kurulacağından ümitlendiler. Ülkenin yazışma işlerinden sorumlu kişi Nureddin-i Münşiydi. O, Sultan Celâleddin [için] şu kasideyi söylemiştir:

Beyt

Gel, ey sevgili, büyük padişah Sultan Celâleddin.

Yönetimin altında dünya yeniden yaşanılması gereken bir yer oldu.

621 yılının başında [m. 1224/1225] Sultan Celâleddin kışı geçirmek için Şuşter'e hareket etti. Ordunun öncüsü olarak Elçi Pehlivan'ı 2.000 süvari ile gönderdi. Yolda Süleyman Şah, Sultan Celâleddin'in hizmetine girdi. Kız kardeşini de Sultan Celâleddin'e verdi. Sultan Celâleddin, Şabur⁶⁹¹ şehrinde 1 ay ikamet etti. Eski zamanlarda burası muazzam bir şehirdi. Orada çok kalınması adet olmamasına rağmen Sultan Celâleddin burada kaldı. Emirler ve atabekler Şabur'da Sultan Celâleddin'in huzuruna vardılar. Atlar semizleşince Sultan Celâleddin Bağdat yoluna düştü.⁶⁹² Kendi meramını anlatmak için Bağdat'a elçi gönderdi. Hâlife Hârizmşahlar'dan rahatsız olduğundan, kendi hizmetkârlarından Guştımur'u 20.000 kişi ile Sultan Celâleddin'le savaşmaya gönderdi.⁶⁹³ Ayrıca hâlife Nâsireddinillah Erbil'e posta güvercini gönderdi ve Muzafferiddin Kovkebir'i 10.000 kişi ile Sultan Celâleddin'i sıkıştırması için istekte bulundu.⁶⁹⁴ Kuştımur, Erbil ordusu gelmeden Sultan Celâleddin ile savaşmaya gitti. Sultan Celâleddin, Kuştımur yaklaştığında ona haber gönderdi [A341] ve hâlifeden yardım almak ve ona sığınmak için geldiğini söyledi. Ülkesini düşmanların ele geçirdiğinden, hiçbir ordunun işgal ordusuna karşı koyamayacağından bahsetti. Hâlifenin yardım teklifini kabul etmesi durumunda düşmana dayanılabileceğinden bahsetti. Kuştımur bu sözlere itibar etmedi ve ordusunu da savaş düzenine getirdi. Sultan da savaşmaya mecbur oldu. Sultan Celâleddin'in ordusu, Bağdat ordusunun onda biriydi. Sultan Celâleddin bir grup ordusunu pusuya koyup kendi de 500 kişi ile hücum etti ve geri öndü. Kuştımur onun geri çekildiğini sandı ve onun peşine düştü. Sultan Celâleddin'in pusudaki ordusu dışarı çıktı. Kuştımur'un ordusuna arkadan hücum ettiler. Kuştımur bu esnada öldürüldü. Hâlife'nin ordusu hezimete uğrayıp, sultanın ordusu onları

⁶⁹¹ Şabur, Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 195.

⁶⁹² Bu olayların başlangıcı muhtemelen 621/1224 yılıydı. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 338.

⁶⁹³ Bkz. Vassaf, *Tarih*, 338.

⁶⁹⁴ Bkz. Vassaf, *Tarih*, 338.

Bağdat'a kadar kovaladı. Sultan Celâleddin'in ordusu, suyun yönünü şehrin içine çevirdi. Sultan Celâleddin de Dakuk'a gitti ve vilayeti yakıp yıktı. O bölgeden de Tikrit'e gitti. Sultan Celâleddin'in casusları Muzafferiddin Kovkebir'in ordusunun Erbil'den gelmekte olduğunu, önden de ordunun yükünün gönderildiğini ve asıl ordunun da arkadan gelerek Sultan Celâleddin'i pusuya düşürmek niyetinde olduklarını haber verdiler. Sultan Celâleddin birçok yiğit süvariyle Muzafferiddin Kovkebir'e hücum etti ve bir anda Muzafferiddin'in yanına yaklaşp, onu oracıkta esir aldı. Sultan Celâleddin onu affedip yaptığı işi görmezden geldi. Muzafferiddin yaptığı bu işten pişman olup tövbe etti ve üzüntüsünü bildirdi. Sultan Celâleddin'in ahlakının güzelliğinden bahsederek "Şimdiye kadar sizin güvenilir, sabırlı, yiğit ve iyi kalpli biri olduğunuzu bilmiyorduk" dedi. Sultan Celâleddin onun bu sözüne karşılık onlara padişah gibi davrandı. Muzafferiddin'in zamanında fitne, eşkıyalık ve fesat işler yok olduğundan Sultan Celâleddin ona değerli eşyalar vererek, onu kendi yerine gönderdi. Muzafferiddin birçok hediyeyle memleketine gidip, Sultan Celâleddin'in hizmetine girdi. Sultan Celâleddin oradan Erran ve Azerbaycan tarafına doğru yürüdü.⁶⁹⁵ O sıralarda Cihân Pehlivan'ın oğlu Atabek Özbek, Tebriz hâkimiydi. Atabek Özbek kendi eşi olan Meleke Hâtun'u yani Sultan Tuğrul Selçuki'nin kızını şehirde bırakıp Alıncık⁶⁹⁶ kalesine gitti. Sultan Celâleddin 623'te [m. 1226] Tebriz önlerine geldi. Şehri kuşatmakla meşgul oldu. Bir gün Meleke Hâtun burca çıktı ve Sultan Celâleddin'i görüp ona âşık oldu. Sultan Celâleddin ile evlenmek istedi. Ona haber gönderip, eşinden boşandığını söyledi. Kadî Kıvamuddin Haddâdi -Allah rahmet eylesin- bu işte hile olduğundan, bu işi görmezden geliyordu. Kadî Muhyiddin'in babası İzzeddin Kazvini dedi ki: "Eğer beni baş yargıç olarak görevlendirirsenler, ben o evlenme işini hallederim." Onu hemen baş yargıç yaptılar. Meleke Hâtun'u Sultan Celâleddin'e eş olarak verdiler ve şehri de Sultan Celâleddin'e bıraktılar. Sultan Celâleddin de şehre girdi. Tebriz'de düğün yaptılar. Bu haber Atabek Özbek'e varınca, buna dayanamadı ve üzüntüden vefat etti. Etraftan

⁶⁹⁵ Bu fetihten sonra Celâleddin Harizmşah gönül eğlendirmek ve şarap içmekle meşgul oldu. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 341.

⁶⁹⁶ Elence. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, 552. Azerbaycan ve Nahcivan yakınında. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 198.

ordular ve hizmetkârlar Sultan Celâleddin'in hizmetine girdiler. 30.000 kadar ordu ile Sultan Celâleddin, Gürcü ülkesine doğru gitti. Nahcivan, Merend ve bazı vilayetler yağmalandığı için [onlardan] intikam almaya gittiler. [B341] Sabah ışığında, Gûrci vadisinde olan Gürcüler'in tepesine bindiler. Onlar geceleyin içki içip sarhoş olduklarından kendilerinden geçmişlerdi.⁶⁹⁷ İslâm ordusu onlara saldırıp zafer kazandı. O sırada fitne çıkaranların başı olan Şulve, İvan ve ileri gelenleri zincirleyerek Sultan Celâleddin'in huzuruna getirdiler. Şulve çok iri yapılı ve dik kafalı bir adamdı. Sultan Celâleddin ona: "Senin heybetin nerededir? Benim kılıcım zülfikârdır ki, ondan ateş çıkar. Senin devletinin yıkılışı benim elimden oldu" dedi. Şulve o anda imana geldi ve müslüman oldu. Sultan Celâleddin muzaffer olup Tebriz'e döndü. Sultan Celâleddin Gürcistan'ın fethi konusunda Şulve, İvan ve diğer ileri gelenlere iyi davranarak onlardan yardım istedi. Şulve'ye Merend, Salmas, Urmiye ve Uşneviye'nin hâkimliğini verdi. Sultan Celâleddin yaya ve süvariden oluşan büyük bir ordu kurdu. Şulve ve İvan Gürcistan'ın ele geçirilmesi için bolca sözler vererek, Sultan Celâleddin'i aldattılar. Sultan Celâleddin onların sözüyle Gürcistan'ı ele geçirmek için hareket etti. Şulve ve İvan Gürcü ordusunu uyarıp onları pusuda beklettiler. Sultan Celâleddin'i bir kişi bu olaydan haberdar etti. Sultan Celâleddin araştırma yaptıktan sonra Şulve'yi, İvan'ı ve Gürcü elçisini öldürttü. Sabahleyin de Gürcüler'in üzerine saldırdı. Onların çoğunu katletti ve onların bazıları firar etti. Sultan Celâleddin, Luri'ye gitti ve Aliabad kalesine bir şey yapmadan geçti. Tiflis ve çevresini tamamen ele geçirdi.⁶⁹⁸ Bazı kiliseleri harap ettirdi onların yerine cami yaptırdı. Bir anda haberciler, Moğol ordusunun Ceyhun suyunu geçmiş olduklarını haber verdiler. Moğol ordusu, Horasan'a varmıştı. Sultan Celâleddin de Irak'a doğru gitti. Moğol ordusunu defetmek için 100.000'den fazla süvari ve yaya ordusu ile Isfahan'dan hareket etti. Orduları düzene soktu. Ordunun sağ kanadına vefasız kardeşi Gıyâseddin'i koydu. Kendisi de ordunun merkezinde durdu.

⁶⁹⁷ Gürcü ordusunun 6.000 kişi kadar oldukları bilinmektedir. Bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 142.

⁶⁹⁸ Celâleddin, İran'da tutunamayıp hedef değiştirerek varlığını devam ettirmesi çok mantıklı bir harekettir. O zamanlarda haberlerin çok hızlı bir şekilde yayılmadığı bilinmekle beraber, Celâleddin bu fetihleri ile halkın moralini yüksek tutmak istemiştir. Moğollar gelen bu haberlerden endişelenip devamlı bir şekilde Celâleddin'i takip etmişlerdir.

Karşısında ise; Bacû Noyan, Bakû Noyan, İsan Doğan, Taymas ve Taynal, Moğol ordusunun başındaydı. Bu iki ordu Isfahan'ın kapısında savaştılar. Elçi Pehlivan ve Gıyâseddin yenilip Luristan'a firar ettiler.⁶⁹⁹ İki ordu birbirine saldırmaya devam etti. Moğol ordusunun sağ kanadı Sultan Celâleddin'in ordusunun sol kanadını kuşattı. Luristan'a kadar onları hezimete uğrattılar. Sultan Celâleddin'in ordusunun sol kanadı da Moğollar'ın sağ kanadını kuşattı ve Rey'in Har bölgesine kadar onları kovaladılar. Bu durumdan iki ordunun da haberi yoktu. İki ordu birbirleriyle savaşmaya devam etti. Sultan Celâleddin ordunun ortasında yer aldı ve bayrağı da yere düşmedi. Çevreden Moğol ordusu ona hücum ediyordu. Lakabı "Atakan" olan Atabek Rukneddin Ebu'l-feth Alaüddeve Seyyid, o savaşta şehit oldu. Sultan Celâleddin çok şiddetli bir şekilde savaşıyordu. Savaşın ortasında firar edip Luristan tarafına gitti.⁷⁰⁰ Zor durumda kalarak bir vadiye sığındı. Hezimete uğrayan askerler onun yanına vardılar. Isfahan halkının bazıları Sultan Celâleddin'in öldürülmüş olduğunu ve bazıları da onun esir alındığını düşündü. Aniden haberciler Sultan Celâleddin'in gelmekte olduğunu bildirdiler. Şehir halkı onu karşıladı ve kutladılar. Sultan Celâleddin, ordusunun çoğuna öfkelenmişti. Görevlerini yapmayan askerlere kadın kıyafetleriyle giydirtip huzura çağırdı. Şehrin sokaklarında onları dolaştırdılar. Emir olmadıkları halde kahramanca çarpışan askerlere, Sultan Celâleddin [A342] "hân" ve "melik" ünvanlarını verdi ve onlara hilat giydirdi. Onları kendi yanına alıp ilgi ve sevgi gösterdi. Bu olay Ramazan 624'te [Ağustos/Eylül 1227] oldu. Sultan ondan sonra Tebriz tarafına hareket etti. Ordusunu düzenleyerek Gürcistan'a gitti. Şimdi Sultan Muhammed'in ikinci oğlu olan Sultan Gıyâseddin'in durumunu anlatalım. Sultan Gıyâseddin, babasının ölmesinden sonra, kardeşi Sultan Celâleddin'in yenilmesiyle sığındığı Karun kalesinden çıkıp Kirman'a hareket etti. Babası onu önceden Kirman'da görevlendirmişti. Kutuval Guvaşir, onu kaleye sokmayıp saygı göstermemişti. O da Irak'a geçti. Kardeşi Sultan Celâleddin de Hindistan'daydı. Sultan Muhammed Irak'ta iken boşboğazlardan bir grup onun

⁶⁹⁹ Gıyâseddin'in savaş başlar başlamaz firar ettiğine dair malumat vardır. Ayrıca bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 169.

⁷⁰⁰ Celâleddin ve beraberindekilerin 14 kişi kaldıkları bilinmektedir. Ayrıca bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâlidîn*, 171.

hizmetine girip ona yol gösteriyorlardı. Burak Hâcib⁷⁰¹ ve Oğul Melik de ona katılmıştı. Beraber Fars vilayetini ele geçirmek için Atabek Sa'd'a karşı yürümüşüler. Hükümet merkezi olan Şiraz'a saldırdılar. Atabek Sa'd, av için Sefid kalesine gitmişti. Ne kadar hayvan buldularsa yağmalayıp geri götürdüler. Burak Hâcib ile lakabı "Kerimu-l'Şark" olan Vezir Tâceddin tartıştı ve aralarında kavga çıktı. Burak Hâcib sinirlenerek ordusuyla Hindistan tarafına gitti ve yolunun üzerindeki Kirman'ı ele geçirip yağmaladı. Bu olay Âl-i Karahıtay tarihinde kaydolmuştur. Burak Hâcib, o bölgelerde bir süre ikamet etti. Sultan Gıyâseddin ertesi yıl Fars'a hareket etti. Atabek Sa'd da şehri bırakıp gitti. Gıyâseddin'in ordusu orayı yağmalayıp oradan Huzistan'a gitti ve Huzistan'ın hâkimi Muzafferiddin ile anlaşma yapıp geri döndü. Rey'de bir grup Moğol ordusu bulunuyordu. Aniden Sultan Celâleddin Rey'de görüldü. Rukneddin'in babası Sultan Muhammed, Irak'tan döndükten sonra onu kaymakam olarak Irak'ta bırakmıştı. Irak'ın emirleri ayaklandıklarında, babası da ona yardım göndermişti. Tüm ayaklanan emirlerin isyanı bastırıldı. Rukneddin gücü eline aldıktan sonra onları affetti. Rukneddin onlara rütbe ve iktâlar verdi. Emirler de Rukneddin'e itaat ettiler. İmadü'l-mülk Savcı, Rukneddin'in tedbirli ve akıllı bir veziriydi. Rukneddin, babasını getirmesi için İmadü'l-mülk'ü gönderdi. Rukneddin de babasını karşılamaya gitti. Sultan Muhammed ise savaşlarda yenildiği için, Abeskun adasına gitti. Rukneddin bir miktar adamıyla Kirman yoluna yürüdü ve Melik Zuzen ordusu ve halkıyla onu karşılamaya gittiler. Rukneddin de Kirman'a gitti. Melik Zuzen hazinesini orduya bağışlayıp Irak'a gitti. Rukneddin o sırada Isfahan'a vardı. Kadı, Rukneddin'den korktu ve kendisini gizledi. Sultan Rukneddin de o şehirde ikamet etmeyi uygun görmedi. Sultan Rukneddin şehirde fazla kalmayıp çölde çadır kurdu, ordu da şehrin içine gitti. Şehir halkı, kadının izniyle ayaklandılar. Evlerinin çatısından ok ve taş atmaya başladılar. 1.000 kişiye yakın insan öldü veya yaralandı. O sırada Moğol ordusunun komutanları olan Taymas ve Tanyan buraya gelince, Sultan Rukneddin Firuzkûh kalesine gitti. Orayı 6 ay kuşattıktan sonra, Sultan Rukneddin ve

---

⁷⁰¹ Burak Hâcib, [d.?-ö.632/1234] Hârizmşah emiri. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, II, 190, 205; Vassaf, *Tarih*, 163.

kaledekileri dışarı çıkardılar ve onların tamamını şehit ettiler, vesselam. Azerbaycan ve Rum [B342] vilayetleri: Sultan İzzeddin Keykavus b. Keyhüsrev b. Kılıçarslan bu bölgedeydi. Bahsedilen yıllarda, inmeden vefat etti. Bir kalede hapis olan kardeşi Alâeddin Keykubad'ı dışarı çıkardılar. Kaleye hapis olmasının sebebi ayaklanma olasılığıdır. Alâeddin Keykubad'ı daha sonra padişahlık tahtına oturtular. Onun oğlu küçüktü ve amcası Erzanrum hâkimi, bu işe karşı çıktı. Ahlat hâkimi Melik Eşref, onların arasını yaptı. O bölgedeki önemli bir padişah olan Sultan Bedreddin Lü'lü,⁷⁰² Diyar-ı Bekr'e hâkimdi. Bahsi geçen yıllarda Sus kalesini kuşatmıştı. Bu nedenle Sus ve Eger kalesinin sahibi İmadeddin Zengi b. Arslanşah Tebrizi, Atabek Özbek'in yanına gitmişti. Atabek de ona bir iktâ vermiş ve onu kendi yanında görevlendirmişti. Bedreddin burayı bir müddet kuşattı ama, ele geçiremedi. Bedreddin ordusunu orada bırakıp Musul'a gitti. Kale halkı çaresizlikten, kaleyi Bedreddin'in ordusuna bıraktı, vesselam. Tebriz ve Azerbaycan'a hâkim olan kişi; Atabek Özbek b. Cihân Pehlivan'dı. Onun hayatı, olayları ve akıbeti, Sultan Celâleddin'in tarihinde detaylı olarak anlatıldığından burada bahsedilmeyecektir. Sencar, Kovkebir ve oraların çevresine Muzafferiddin Kovkebir hâkimdi. Onun tutuklanması ve bırakılması da Sultan Celâleddin'in tarihinde bahsedilmişti. Sencar'a Kudbeddin Muhammed b. İmadeddin Zengi hâkimdi ve o vefat etmişti. Onun oğlu Şehinşah adında birini onun tahtına oturtmuşlardı. Oradaki diğer şehirlere de Melik Âdil'in oğulları hâkimdi. Melik Muazzam, Melik Âdil'in oğullarındandı. Şam, Melik Kamil'e aitti. Fars, Atabek Muzafferiddin Sa'd b. Zengi'ye aitti. Onun olayları da Sultan Celâleddin ve Sultan Gıyâseddin tarihinde anlatıldı. Kirman Melik Şucaeddin'e aitti. Burak Hâcib, Hindistin'a gittiğinde, o sınırdan geçti. Kirmanlılar, Hitây köylülerine güvenerek Burak Hâcib'in ordusuna ve efradına saldırdılar. Burak Hâcib, onlarla herhangi bir sorununun olmadığını sadece yoldan geçtiklerini söyledi ama, Kirmanlılar onu dinlemedi. O da kendi kavmiyle yiğitçe savaştı ve onlardan çoğunu öldürdü. Melik Şucaeddin de bu çatışmada katledildi. Sonuçta Kirman ele

⁷⁰² Ebü'l-Fezâil el-Melikü'r-Rahîm Bedrüddîn Lü'lü' b. Abdillâh en-Nürî el-Atabekî [d.?-ö. 657/1259], Zengîler'den I. Nûreddin Arslanşah'ın [1193-1211] muhtemelen siyahî veya Ermeni asıllı kölesi, Musul hükümdarı [1233-1259]. Ayrıca bkz. Bahattin Kök, "Lü'lü', Bedreddin", *DİA*, XXVII, 257; Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 430.

geçirildi ve kale de kuşatıldı. Sultan Celâleddin de buraya geldi. Sonunda hile ve tuzak ile kale ele geçirildi.⁷⁰³ Cengiz Hân tarihi; bazı Moğol tarih kitaplarında, defterlerinde ve mektuplarında özetle; bazılarında ise detaylı bir şekilde yazılmıştır. Bu yaşanan olayları özet olarak anlatmak istiyorum. Çünkü biz, olayları hızlı bir şekilde okumak isteyenler için, onların Cengiz Hân'ın doğumundan vefatına kadar geçen az süreden bilgileri olmaları ve hangi senede Cengiz Hân'ın neler yapmış olduğunu buraya bakarak anlamaları için bu kitabı yazdık. Bu olayları sene sene yazarak kaydettim. Bu açıklama da burada bitti. Moğollarca, Cengiz Hân'ın 72 Türk senesi kadar yaşadığı bilinir. O, Tonguz/Hûk yılında doğdu ve Tangut⁷⁰⁴ vilayetinde vefat etti. Onun tabutu 4 Ramazan 624'te [18 Ağustos 1227] ordugâhına getirildi. Astronomlar, Cengiz Hân'ın doğum yılının Kakayıl olduğunu, [A343] Zilkade 549 [Ocak/Şubat 1155] belirtip, onun hicri yılla 75 sene yaşadığını söylediler. Bu farklılık Türk yıllarının güneş esaslı olmasından kaynaklanır. Yaklaşık olarak 30 güneş yılı [31 ay] yılına denk gelir. Bu hesaba göre de Cengiz Hân, Türk yılına göre 73 sene yaşamıştır. Cengiz Hân, senenin ortasında doğup, ortasında vefat etmiştir. Bu şekilde onun yaşam süresi sabit ve bellidir. O, hicri yılla 75 sene, güneş yılıyla 73 sene yaşamıştır. Bu arada 2 senelik fark semsi ve hicri yıllar arasındaki farklılıktan kaynaklanır ki, bu da bilinir. Cengiz Hân'ın ilk 72 senelik olayları yıl yıl ortaya konmuştur. Bu olayların bazıları, babasının yaşadığı yıllarda meydana gelmiştir. O zamanlarda Cengiz Hân, çocuktur. Bazı zamanlarda ise; Cengiz Hân'ın durumu kötüydü. O zamanlarda yaşanan olaylar da kaydolmuştur. Cengiz Hân'ın 13 yaşına kadar geçen süre: Kakayıl'dan, Zilkade 549 [Ocak/Şubat 1155] Kakayıl/Hûk yılına kadar Rebülâhir 562 [Ocak/Şubat 1167] geçen süredir. Bu süre zarfının sonunda onun babası Yesügey Bahadır vefat etti. Cengiz Hân bu zamanda çocuktur. Cengiz Hân'ın babası Yesügey Bahadır, kendi kavminin büyük bir padişahıydı. Kıyat ve Nirun da onun akrabası ve diğer Moğollar da onun adamıydı. Cengiz Hân o sıralarda çocuktur ve babasının yanında olduğundan onunla ilgili bir şey anlatılmamıştır. Bu

---

⁷⁰³ Müellif Celaleddin Harizmşah hakkında buraya kadar bilgi vermektedir. Celaleddin Harizmşah'a dair bilgiler Nesevi'nin eserinde daha ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

⁷⁰⁴ Kulab ve Hesar ortasında bir kasaba. Ayrıca bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihangûşa*, I, 196, 223.

nedenle bu durum acayip değildir. Cengiz Hân'ın 27 yılı; [13-40 yaşları arası] Rebûlâhir 563'ten [Ocak/Şubat 1168], Pars/Yüz yılına kadar Safer 590 [Ocak/Şubat 1194] olan süredir. Bu senenin [27 yıl] başında Yesügey Bahadır vefat etti.⁷⁰⁵ Cengiz Hân bu esnada çocuktur. Babasının emirleri ve Moğol kavimleri Cengiz Hân'a yüz çevirmişlerdi. Detaylı bir şekilde anlatılan sebeplerden dolayı Cengiz Hân'dan ayrıldılar. Cengiz Hân'ın gücü azalıp, perişan olmuştu. Cengiz Hân ve ailesi türlü türlü zorluklara katlandı ve zahmet çekti. Allah bu müddetten sonra Cengiz Hân'a kuvvet verdi. Cengiz Hân'ın durumu düzene girdi. Padişahlığa ve hânlığa kavuştu. Cengiz Hân'ın zahmet çektiği yıllar ayrıntılı bir şekilde anlatılmamıştır; ama onun hikâyesinin tümü özet olarak kaydolmuştur. Sonuç olarak onun babası Yesügey Bahadır Moğol kavimlerinin padişahıydı. Onun efradından ayrılan büyük küçük birçok akraba ona tâbiydiler. Yesügey onlarla savaşarak onları kendine tâbi etmişti. Onun çok büyük ordusu ve tabisi vardı. O ölünce, tâbi olanların çoğu Tayciyut kavminin yanına gittiler ve Cengiz Hân'ı bıraktılar. Cengiz Hân'ın annesi Ulun Eke onların ayrılmaması için çok çaba sarfetti ve bazıları bu nedenle gitmedi. Cengiz Hân, bu senelerde Tayciyut, Merkit, Tatar ve diğer büyük-küçük kavimlerden çok fazla baskı görmüştü. Cengiz Hân daha sonra bu kavimlerle savaşarak hepsini tek tek kendine bağladı; ama daha sonra her biri çeşitli sebeplerle ondan ayrıldılar. Tekrar saadetli yıllar başladığında Cengiz Hân da güçlendi. **[B343]** Tayciyutlar'la savaştı ve onları yendi. Devamlı savaşlar sonunda onların çoğunu öldürdü. Bazıları da ona itaat ettiler. Cengiz Hân; Nirun, Tatar ve Merkit kavimlerini yavaş yavaş yeniyordu ve ordusu da artıyordu. Bu 27 senenin sonunda, Cengiz Hân'ın devletinin gücü hâlâ yeterli değildi. Bu 27 senenin durumu özet olarak böyledir. Bu zamandan sonra [Cengiz Hân'ın 40'lı yaşlarından sonra] Cengiz Hân güçlendi. Bu zamanlar; sene sene detaylı bir şekilde belli olup, kaydedilmiştir. Cengiz Hân'ın bu 27 senesinden sonraki [Cengiz Hân'ın 13-40 yaşları arası] 11 sene; Tuşkan/Herguş yılından, Rebûlevvel 591 [Şubat/Mart 1195] Hugar/Gâv⁷⁰⁶ yılına kadar olan Cemaziyelahir 601 [Ocak/Şubat 1205] süredir. Bu 11 sene de ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. Cengiz

⁷⁰⁵ Onu Tatarlar'ın zehirlediğine dair bir kayıt vardır. Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 21.

⁷⁰⁶ Öküz. Bkz. Dihhûdâ.

Hân o sırada 41 yaşındaydı. Kerayitler'in bir kolu olan Tongiyatlar ve Kerayit kavminin padişahı olan Ong Hân'ın kardeşi Camoha, adamlarını toplayıp [Cengiz Hân'ın ülkesinde] fitne çıkarıyor ve geri dönüp kendi yurtlarında eğlenmekle meşgul oluyorlardı. Cengiz Hân bu zamanlarda devletini güçlendirmişti. Önemli bir padişah olan Kerayit padişahı Ong Hân, çaresizlikten yardım istedi. İnanç Hân⁷⁰⁷ bir ordu gönderip Ong Hân'ı kaçırttı ve onu yendi. Onun ülkesini de kardeşi Eke Kara'ya bıraktı. Ong Hân da Karahıtaylar'dan Gûr Hân'ın yanına gitti. Ong Hân orada güvende olmadığından geri döndü. Buradan da Uygur vilayetine gitti. Birkaç tane keçisi vardı ve onların sütüyle idare etti. Acizlikten ve fakirlikten dolayı Gûr Hân'ın hizmetine girdi. İlkbaharda; Ejderha yılında Guseguy Navur bölgesinde ona tâbi oldu ve Gûr Hân da ona merhamet etti. Ona para verdi ve yanına da adam bıraktı. Onu tekrar padişahlık tahtına oturttu. Bir zamanlar da Ong Hân'ın amcası, onun memleketini ele geçirmişti. Ong Hân da Yesügey Bahadır'a sığınmıştı. Yesügey Bahadır, amcasından memleketini geri alıp, Ong Hân'a vermişti. Onlar birbirlerine ende⁷⁰⁸ diyorlardı. Daha önceleri de [Yesügey Bahadır] Mugay yılının sonbaharında Merkit ülkesinin lideri Tukuta Bik'i yenip, ülkesini yağmalayıp topraklarını Ong Hân'a bırakmıştı. Allah, âlimdir bilendir. Cengiz Hân'ın şeceresi bu olaylar bilindiğinden dolayı detaylı bir şekilde anlatılır. Tarih-i Cihânguşa'da⁷⁰⁹ Cengiz Hân'ın soyu şöyledir: Cengiz Hân b. Yesügey Bahadır b. Noyan Bahadır b. Kutul Hân b. Bumye Hân b. Bay Nikikur b. Kaydu Hân b. Dov Tomin b. Buka b. Buz Buharhan b. Alan Kuhan. Bu şecereyi Cami'üt-Tevarih'te kaydettim. Şimdi, İran memleketinde melik olan kişilerin ve oğullarından özet bir şekilde bahsedeceğim. Eğer bu konuyu detaylı bir şekilde yazarsam, bu kitabın hacmi büyür ve amacımız sapar. Ögedey Kağan, Cengiz Hân'ın vasiyeti gereğince veliahttı. Kendisi gayet âdil, zeki ve cömert biriydi. Onun güzel huyları çoktur. Ögedey Kağan'la ilgili [A344] hikâyelerden sadece ikisi kaydolmuştur. Öncelikle onun cömertliğine değinelim. Ögedey Kağan ordusunu, eşyalarını, paralarını ve hazinesi bir yere toplayıp dedi ki:

---

⁷⁰⁷ Bkz. Temir, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, 151.

⁷⁰⁸ Dost, arkadaş anlamında. Bkz. Dihhûdâ

⁷⁰⁹ Atâ Melik Cüveynî'nin eseri.

“Herkes ihtiyacına göre bu mallardan alsın. Eğer bir kişi bir kucak mal götürür ve bir kıyafet düşürürse onu almak için geri dönmesin.” Diğer bir hikâye: Bir adam Şiraz’dan Ögedey Kağan’ın başkentine gitmişti. Adam demiş ki: “Fars vilayetinden geldim 1.000 baliş⁷¹⁰ borcum var. Eşimi ve çocuğumu da rehine olarak bıraktım. Buraya borcumu ödersiniz ümidi ile geldim.” Bu sözler Ögedey Kağan’a iletilince o da emretti ki: “O adama 2.000 baliş verilsin.” Hazinedar da şöyle demiş: “O adam 1.000 baliş istemiş, hazret 2.000 baliş vermek istemiş. Devletimiz bundan zarar eder.” Ögedey Kağan yanıt olarak demiş ki: “O adamın 1.000 baliş borcu var. Irak’tan buraya 500 ferseng kat ederek gelmiş, 500 ferseng de geri dönüş için gidecek. Onun çok fazla masrafı olur. Eğer o adam akçe⁷¹¹ harcarsa, borcunu ödeyemez. Ona 2.000 baliş verin ki, 1.000 balişi borcuna versin, 1.000 balişi de yol giderine harcasın.” Bir diğer hikâye: Moğollar’da bir kişi bir ırmağın içinde oturup dese ki: “Yağmur yağıyor” yasa gereği onu öldürürler. Bir gün akşam vakti Ögedey Kağan ve Çağatay avdan gelirken, yasadan haberi olmayan yabancı biri ırmağın içinde oturmuştu. Çağatay Kağan onu görüp öfkelenmişti. Onun öldürülmesini buyurdu. Ögedey Kağan da onun hapsedilmesini ve yarın sabah yargılanıp cezalandırılmasını emretti. Adamı o gece hapse koydular. Geceleyin Ögedey Kağan adamın yanına bir kişi gönderdi ve ona: “ Yarın seni yargıcın önüne götürseler de ki: ‘ Ben garip bir adamım. Buraya geldim ve 5 balişim vardı, suya düşmüştü.’ ” Gündüz olduğunda mahkemeyi kurdular. O kişiyi divana çıkardılar. Çağatay onu sorguya çekti ve dedi ki: “ Neden yasağı duymadın? ” O da dedi ki: “Ben bir yabancı kişiyim, sizin yasağınızdan ve geleneğinizden haberim yoktur. Dünya malından sadece 5 baliş altınım vardı, bu suya düşmüştü. Onu dışarı çıkardım.” Ögedey Kağan yargıçtı ve onun ırmağa götürülüp, ona kendi akçesini bulması emredildi. O adamı ırmağın kenarına götürdüler ve o adam da 5 balişi dışarı çıkardı. Onu tekrar Ögedey Kağan’ın yanına götürdüler. Ögedey Kağan dedi ki: “Bu yabancı bir kişidir, kendi malı için bu

---

⁷¹⁰ 1 Baliş; 75 dinar, 500 miskal altın veya 500 miskal gümüş ederdi. Bkz. Dihhûdâ; Bkz. Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, 235. Ayrıca 1 balişin 75 dinara eşit olduğu bilinirdi. Dolayısıyla kaynaklar arasında birbiri ile çelişkili durumlar vardır. Bkz. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 420.

⁷¹¹ Türki, eşrefi altın. Bkz. Dihhûdâ.

yanlışığı yapmıştır. Onu arayın.” O adam da 5 balışı ona verdi ve adama o parayı hediye ettiler.⁷¹² Bu hikâyede olduğu gibi diğer hikâyelerde de Ögedey Kağan’ın cömertliği, âdillığı ve güzel huyuna örnek o kadar çoktur ki, buraya sığmaz. Ögedey Kağan 12 sene padişahlık yaptıktan sonra, 625’te vefat etti.

Mengü Hân’ın Saltanatu

Ögedey Kağan vefat ettikten sonra Mengü Hân onun yerine tahta oturdu. Âdil bir insandı. [B344] Onun davranışları Ögedey Kağan gibiydi. Mengü Hân 5 sene saltanat sürdürdü ve 657’de [m.1258/1259] vefat etti.⁷¹³

Hülâgû Hân’ın Saltanatu

Mengü Hân vefat edince Hülâgû Hân babasının yerine tahta oturdu. 3 sene padişahlık yaptıktan sonra Irak’a yürüdü ve hâlife olayı vuku buldu. 9 sene saltanat sürdürdü ve 668’de [m. 1269/1270] vefat etti.

Abaka’nın Saltanatu

Hülâgû vefat edince Abaka⁷¹⁴ onun yerine tahta oturdu. 17 sene saltanat sürdürdü ve 685’te [m. 1286/1287] vefat etti.

Sultan Ahmed’in Saltanatu

---

⁷¹² Bu hikayeden Türkler gibi Moğollar’ın da temiz suya çok önem verdiğini görmekteyiz. Çünkü temiz su kurak topraklarda çok değerliydi ve israf edilmesi söz konusu değildi.

⁷¹³ Mengü Hân zamanında Moğollar doğuda ve batıda ilerleyişlerine devam ettiler. Ölüm tarihine dair bir başka kayıt; 656/1258. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 10.

⁷¹⁴ Abaka, [d.631/1234-ö.680/1282] ikinci İlhanlı hükümdarı [1265-1282]. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, “Abaka”, *DİA*, I, 8; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 46. Abaka’nın tahta geçtiği tarih; 663/1266’tir. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 39. Oldukça akıllı ve adaletli biri olduğu belirtilir.

Abaka vefat edince Sultan Ahmed onun yerine tahta oturdu ve 2 sene padişahlık etti. 687'de [m. 1288/1289] vefat etti.

Argun'un Saltanatı

Sultan Ahmed vefat edince Argun⁷¹⁵ Oğul, onun yerine tahta oturdu. 7 sene padişahlık etti. 698'de [m. 1298/1299] vefat etti.

Sultan Olcaytu'nun⁷¹⁶ Saltanatı

Argun vefat edince, Keyhatu⁷¹⁷ [Geyhatu] yerine tahta oturdu. 4 sene padişahlık etti ve 698'de [m. 1298/1299] vefat etti.

Baydu'nun Saltanatı

Sultan Olcaytu⁷¹⁸ vefat edince Baydu onun yerine tahta oturdu ve 1 sene padişahlık etti. Onu katlettiler.

Sultan Gâzân'ın Saltanatı

Baydu⁷¹⁹ öldürüldükten sonra, Sultan Gâzân Hân⁷²⁰ onun yerine tahta oturdu.⁷²¹ 10 sene padişahlık etti. Âdil bir padişah olduğu için, halk onun zamanında

---

⁷¹⁵ Argun, [d.660/1261-62-ö.690/1291] dördüncü İlhanlı hükümdarı [1284-1291], Hülagü'nün torunu. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Argun", *DİA*, III, 355-357; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 523.

⁷¹⁶ Geyhatu. Fatih nüshasında yok.

⁷¹⁷ Geyhatu, [d.?-ö.694/1295] beşinci İlhanlı hükümdarı [1291-1295]. Ayrıca bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Geyhatu", *DİA*, XIV,44-45.

⁷¹⁸ Olcaytu, [d.680/1282-ö.716/1316] sekizinci İlhanlı hükümdarı [1304-1316]. Ayrıca bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *DİA*, XXXIII, 345-347; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 47.

⁷¹⁹ Baydu, altıncı İlhanlı hükümdarı. Tergay'ın oğlu, Hülagü'nün torunu ve Abaka'nın yeğeni olan Baydu bir zamanlar, Irak ve Bağdat'a hakidi. Bkz. Dihhûdâ; Vassaf, *Tarih*, 20.

mutluydu. O ölümüne yakın bir zamanda kendi kardeşi Olcaytu'yu veliyaht tayin etti. 709'da [m.1309/1310] vefat etti.

Sultan Olcaytu'nun Saltanatı

Sultan Gâzân Hân vefat edince Sultan Olcaytu onun yerine tahta oturdu.⁷²² Cömert ve cesur bir insandı. Tarih-i Cihânguşa'da bu konudan bahsedilir. 12 senelik padişahlık yapmış ve 721'de [1321/1322] vefat etmiştir.

Sultan Ebu Said'in Saltanatı

Sultan Olcaytu vefat edince Sultan Ebû Said Bahadır⁷²³ Hân onun yerine tahta oturdu.⁷²⁴ Âdil, cömert, akıllı ve dervişleri koruyan bir biriydi. 18 yıl padişahlık etti. Hâce Reşid ve onun oğlu Hâce Gıyâseddin Muhammed Reşid onun veziriydi. 739'da [1338/1339] Sultan Ebu Said Bahadır vefat etti. Hâce Gıyâseddin, o vefat ettikten sonra sultanın akrabası olan Erbahan'ı onun yerine tahta oturttu. Emir Ali Padişah, Sultan Ebu Said Bahadır'ın dayısıydı. Emir Ali Padişah kendisiyle toplantı yapılmadığı için bu işe sinirlenip bir ordu topladı ve Tebriz'e saldırdı. Hâce Gıyâseddin de ordusunu şehrin dışarısına çıkardı. Büyük bir savaş oldu. Hâce Gıyâseddin Reşidi ve Erbahan bu savaşta şehit oldu. Emir Ali Padişah, 5 sene saltanat sürdü.

---

⁷²⁰ Gâzan Hân, [d.671-1272-ö.703/1304] İslâmiyet'in İlhanlılar'ın resmî dini olmasını sağlayan yedinci İlhanlı hükümdarı [1295-1304]. Ayrıca bkz. Abdulkadir Yuvalı, "Gâzân Han", *DİA*, XIII, 429-431; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 46; Vassaf, *Tarih*, 1.

⁷²¹ 694/1295. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 183.

⁷²² 15 Zilhicce 703 [19 Temmuz 1304]. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 252.

⁷²³ Ebû Said Bahadır, [d.704/1305-ö.736/1335] dokuzuncu İlhanlı hükümdarı [1317-1335]. Ayrıca bkz. Abdulkadir Yuvalı, "Ebû Said Bahadır Han", *DİA*, X, 218-219.

⁷²⁴ 717/1317. Bkz. Vassaf, *Tarih*, 341.

Musa Hân'ın Saltanatı

Mûsâ Hân,⁷²⁵ Emir Ali padişahın yerine tahta oturdu. Yılın başında hezimete uğradı. Süleyman Hân padişah oldu ve 10 sene padişahlık yaptı. Ondan sonra herkes saltanat tahtına geçmek istiyordu; ta ki Cihân padişahı Sultan Said Kutb-ul-Hâk ve'd-dünya ve'd-din Emir Timur Kurgan'a⁷²⁶ [r.a] kadar. Şimdi sıra hazreti Cihânguşanın tarihine gelmiştir. Eğer ömrüm olursa, o hazretin ve şehzadelerinin, ruy-i zemin Şâhruh Bahadır⁷²⁷ ve şehzadelerinin tarihi yazılacaktır inşallahû Teâlâ.

---

⁷²⁵ Musa Hân, Baydu'nun torunu, son İlhanlı hükümdarlarından biri. Bkz. Dihhûdâ

⁷²⁶ Timur Kurgan, [d.736/1336-ö.807/1405] Timurlu hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı [1370-1405]. Ayrıca bkz. İsmail Aka, "Timur", *DİA*, XXXXI, 173-177.

⁷²⁷ Şâhruh, [d.779/1377-ö.850/1447] dördüncü Timurlu hükümdarı [1405-1447]. Ayrıca bkz. İsmail Aka, "Şâhruh", *DİA*, XXXVIII, 293-295.

SONUÇ

İslam tarihçiliği, tarihi insanın yaratılışından başlatır ve tarihçinin çağına kadar olan olayları kayıt ederdi. Ortaçağ döneminde tarih yazıcılığının bölgesel bir bakış açısıyla kaleme aldığı metinler dünya tarihi olarak ifade edilse de bu metinler sadece İslam ülkelerini kapsamaktaydı. Sadece Müslümanlarla alakalı olayları tarih yazımının konusu olarak görüyorlardı. Türkler de Müslüman olduktan sonra Türk tarihi de bu şekilde ele alınmaktaydı.

İlhanlılar öncesi İran tarih yazıcılığına baktığımızda bu dönemde yazılan tarihî eserlerin oldukça az ve yetersiz olduğunu görmekteyiz. İran'da mahallî hanedanlar Saffarîler, Büveyhîler ve diğer mahallî hanedanlar ortaya çıkmıştır. Ancak yazılan az sayıdaki eserin de hem yerel olduğu ve hem de hanedan tarihi niteliği taşıdığı görülmektedir. Türk devletlerinin kurulmasıyla tarih yazıcılığına ilginin ve üretilen eser sayısının artması beklenirken, çok gariptir ki Gazneliler (963-1186), Selçuklular (1037-1194) ve Harzemşahlar (1077-1231) gibi devletler döneminde yazılan eserler oldukça az olmuş ve bu yazılan eserlerin bir kısmı da günümüze intikal etmemiştir. Bu dönemlerle ilgili bilgilerin çoğuna ancak daha sonra yazılan kaynaklar vasıtasıyla ulaşmak mümkün olmuştur.

İran'da, İlhanlılar devrinde tarih yazıcılığı daha önceki devirlerde olduğu gibi zirve noktasına ulaşamamıştır. Moğollar, egemenlik kurdukları ülkelerde yazılan tarihî eserlerin kendi yazı dillerinde kaleme alınmasını sağlamıştır. Bu dönemde tarihçilik daha çok devlet görevlileri ve divan mensupları arasında rağbet bulmuş ve gelişmiştir.

Küçüklüğünden itibaren iyi bir eğitim alan Emir Timur, anadili olan Türkçe'nin yanı sıra Farsçaya da hâkimdi. Emir Timur hükümdarlık tahtına oturduktan sonra bilim adamlarına tam destek vermiş ve onlarla ilmî sohbet meclisleri tertip etmiştir. Emir Timur her şeyden önce bir asker olmakla birlikte, kültür konularından zevk alan bir hükümdar idi. Ayrıca ülkesinde olmayan bilim adamlarıyla da irtibata geçmiştir. Emir Timur, kendi adına kaleme alınan eserlerde sade ve herkesçe anlaşılması kolay bir ifade tarzının kullanılmasını arzu etmiştir.

Emir Timur, tarihe olan merakı ve fetihlerini kaleme aldırarak adının ölümsüzleştirilmesini arzu ettiğinden, seferleri sırasında vazifeleri mühim hadiseleri yazmak olan Uygur ve İranlı bahşı ve katiplerin tuttıkları günlüklere edebî bir şekil vermeleri için tanınmış üslupçular görevlendirmiştir. Bu sebeple Nizameddin –i Şami ve Şerefeddin Ali Yezdî'nin Zafernameleri onun hayatı için en önemli kaynaklardır. Emir Timur, zamanında başlayan bu gibi faaliyetler daha sonrakı tarihçiler tarafından anılmışlar ise de, maalesef bunların hiçbirisi çağımıza kadar gelememiştir. Timurlular döneminde tarihçilik devlet makamlarının elinden çıkmamış bilginler ve edipler tarafından kaleme alınmıştır. Timur'un ardından gelen halefi oğlu Mirza Şâhruh da uzun saltanatı boyunca ilim, tarih ve edebiyatın gelişmesi için çaba harcamıştır.

Timurlular dönemi tarih yazıcılığında üslup açısından dikkati çeken önemli gelişmeler de yaşanmıştır. Bu dönem yazarlarının daha özgür olmaları, kendi dönemlerindeki dile etkilerini daha hızlı hale getirmiştir. Hızla değişen dilsel özellikler bu dönemde daha önce Farsça üzerinde etkili olan özellikler ve yazarların daha önceki yüzyıllarda sahip oldukları üslûptan uzaklaşılmasını ve yazarların kendi dönemlerinde değişim gösteren dile daha fazla yaklaşmalarını sağlamıştır.

Bu dönemde yazılan eserlerden bir tanesi de İbn Şehâb'ın yazmış olduğu Câmi'ü't-Tevârîh adlı eserdir. Hz. Âdem'den Emir Timur döneminin sonuna kadar aktarılan olaylar, çeşitli kitaplardan alınan bilgiler ile müellifin kendi babaannesinden ve güvendiği insanlardan duyduklarına istinat edilerek anlatılmıştır. Emir Timur'dan sonraki ve özellikle Mirza Şahruh'un vefatından sonra taht mücadeleleri ve diğer tarihî olaylar ise bizzat müellifin doğrudan veya dolaylı bir şekilde edindiği bilgilere ve kendi gözlemlerine dayanılarak anlatılmıştır. Eser, hacim bakımından çok büyük olmamakla beraber, yazılış amacına uygun bir şekilde tamamlanmıştır. Genel olarak okuyucuyu kısa ve net bilgilerle aydınlatılmaya çalışan müellif bu eseri yazarken devletin resmi kayıtlarına da ulaşmıştır. Çünkü müellif tam otuz sene boyunca Kirman evkafında mansıba sahip olmuştur ve beş sene boyunca da orduda *tavaçi* görevi ifa etmiştir.

Yazmayı tamamladığında 60'lı yaşlarının başında olan İbn Şehâb'ın bu önemli eseri Emir Timur'un torunlarının taht mücadeleleri ile bu dönemde İran'ın Kirman bölgesinin olaylarını ele alan kıymetli bir eserdir. Genel bir tarih eseri olarak planlanan Câmî'ü't-Tevârîh, Timurlu dönemine dair önemli kaynaklarından bir tanesidir. Yaklaşık 50 cilt kaynağa başvurularak oluşturulmuş bu eser, kendi zamanından önce yazılan kaynaklardan bazen iktibas etmiş bazen de özetleyerek okuyucunun işini kolaylaştırmaya çalışmıştır. Eserde öznel ve abartılı ifadelerden uzak durulmaya çalışılmış olup, bilgiler nakledilirken eleştiri süzgecinden geçirilmiştir. Müellif olayları aktarırken, eserin doğruluğu açısından elinden geldiği kadar değerli bilgileri kullanmıştır. Desteğe ihtiyaç duyduğu zaman, güvendiği kişilerden aldığı bilgiler de müellifin eleştiri süzgecinden geçmiştir. Dolayısıyla müellif, kendi zamanına kadar gelen olaylardan bahseden değerli eserleri tespit ederek, eserin mükemmel bir eser olmasında onlardan azami derecede istifade etmiştir. Câmî'ü't-Tevârîh-i Hasanî, Genel Tarih bakımından bir iki kaynak aradan gitmiş ve bulunmamaktadır yazılan eserde görülmektedir. Günümüze ulaşmayan Efdalüddin Ebu Hamid'in, *Bediü'z-Zaman fi Vaka-i Kirman* adlı eserinden faydalanarak Karahanlılar ve Kirman Selçuklularını kaleme almıştır. İbn Şehab'ın yararlandığı kaynaklardan olup, günümüze ulaşmayan bir diğer eser ise *Tarih-i Kâvâmi*'dir. İbn Şehab, muhtemelen umûmî bir tarih kitabı olan *Tarih-i Kâvâmi*'den Gazneliler ve Saffariler kısmını yazarken yararlanmıştı.

İbn Şehab, Selçuklu kısmını nazım şeklinde kaleme almıştır. Farsça kullanılan deyimlerin yanısıra, yer yer kullanılan Türkçe ve Moğolca terimler de eseri zenginleştirmiştir. Olayları aktarırken kullandığı deyimler ve hamaset türündeki şiirler de esere bambaşka bir özellik katmıştır. Bu bakımdan İbn Şehâb'ın Câmî'ü't-Tevârîh'i hicri dokuzuncu yüzyılda yazılmış eserlerden biridir ve bu eser, kendi asrının kaynakları bakımından sık müracaat edilen eserlerden biridir. Bunların dışında İbn Şehab'ın yararlandığı kaynaklar arasında özellikle Reşidüddin Fazlullah'ın Câmî'ü't-Tevârîh'i ve Cüveyni'nin *Târîh-i Cihânguşâ* isimli eserleri saymak gerekir. Müellifimiz özellikle Türk kavimleri ve Turan hükümdarları

hakkında bilgi verirken bu kaynaklardan oldukça yararlanmışır. Câmi'ü't-Tevârîh'in bizim tezimize konu olan kısmı da, Moğollar ile o dönemde hüküm süren hanedanlara dair kayıtların yer aldığı alıntılar sırasında, mevcut bilgileri pekiştirecek bilgilerin verilmesi açısından önem arz eder.

Timur devrini, Şerefeddin Ali Yezdi'nin *Zafername* adlı eserinden aynen yazdığını ifade eden İbn Şehâb, eserinin son kısmında Timur'un vefatından sonra Timurluların hüküm sürdüğü coğrafyada yaklaşık elli yıllık süreçte ortaya çıkan toplumsal olaylar ve yaşanan gelişmeleri aktarmakla bölge tarihine ışık tutmaktadır.

İbn Şehâb, Timurlu hükümdarlarından; Şâhruh, Mirza Uluğ Bey, Abdüllatif, Mirza Abdullah, Ebû Said ve Ahmed dönemlerine şahit olmuş bir müelliftir. Timurlu Devleti'nin kurulup genişlemesinden sonra, İran coğrafyasında her bakımdan ciddi bir gelişme olmuştur. Timur devrinde ticaret canlanmış, tarıma gereken önem verilmiş, bilim adamları, tarihçiler ve sanatkârlar korunmuş ve desteklenmiştir.

Timurlu ülkesinde müverrihler ve eser verilebilecek iyi bir ortam yakalamışlar, gerek eser telifi bakımından gerekse düşünsel hareket bakımından ilerleme kaydetmişlerdir. İbn Şehâb da bu ortamda, 60'lı yaşların başında Câmi'ü't-Tevârîh'i Hasani yazmaya girişmiştir. Devrinde şahit olduğu pekçok olayı ve tecrübelerini söz konusu kitabını yazarken kullanmıştır. Eseri hiç kuşkusuz Timurlu dönemi açısından çok önemli bir eserdir. Câmi'ü't-Tevârîh'in altıncı kısmının yedinci ve sekizinci bölümü çok önemlidir. Çünkü müellif bu kısımlarda bizzat veya dolaylı olarak şahit olduğu olayları aktarmıştır. Yine mansıp sahibi olarak ömrünün önemli bir kısmını geçirdiği Kirman şehri ve yöresini anlattığı bölüm, yerel tarihçilik ve sosyal hayat açısından önemlidir.

Bu eserin Türkçeye kazandırılmış olması araştırmacılara diğer eserler ile mukayese imkânı sunmaktadır. Türk tarihine dair bir kaynağın başka bir dilde yani Farsça olması bir eksikliklerdir. Bizim bu eseri Türkçeye kazandırılmış olmamız Türk Tarihçiliğine ciddi bir katkı olarak telakki edilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA

A. Yu., Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Türkçe terc. Hasan Eren, yay. MEB, Ankara 1976.

Abû'l-Farac, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Süryanice'den terc. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe terc. Ömer Rıza Doğrul, yay. TTK, Ankara 1987.

Ahmed, S. Maqbul, "Hindistan", *DİA*, XVIII, 73-75.

Afşar, İrec, Ahmet b. Hüseyin b. Ali Kâtib, *Târih-i cedîd-i Yezd*, yay. Tahran, 1996.

Ağacanov, S.G, *Oğuzlar*, (Türkçe çev. Ekber N.Necf-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2002.

Ajnd, Yekubi, *İran'da Tarihçilik*, yay, Tahran, h.ş.1360/1981.

Aka, İsmail, *Mirza Şahruh ve zamanı (1405-1447)*, yay, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

Aka, İsmail, *Tarihname*, yazar Tacü's- Selmani, Ankara 1988.

_____, *Târih-i Kebîr* (Tevârih-i Enbiyâ ve Mülûk) yazar Câfer b. Muhammed el-Hüseyini, yay, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.

- _____, "Handmir", *DİA*, VX.
- _____, *Timurlular*, yay, Türkiye Diyanet vakfı, Ankara, 1995.
- _____, "Timurlular", *DİA*, XXXXI, 177-180.
- _____, "Timurlular", *Türkler*, cilt 15, Ankara, 2002.
- _____, *Timur ve Devleti*, TTK yay., Ankara, 1991.
- Aka, İsmail, "Şâhruh", *DİA*, XXXVIII, 293-295.
- _____, "Timur", *DİA*, XXXXI, 173-177.
- _____, "Timurlular", *DİA*, XXXXI, 177-180.
- Alican, Mustafa, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*, Danışman Mehmet Ersan, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2012.
- Anbin , Jean, *Deux sayyids de Bam au Xve siecle: contribution al'histoire de L'Iran timoride*, Wisebaden, 1956.
- Avcı, Casim, "Rum", *DİA*, XXXV, 222, 225.
- Azavi, Abbas, *Müessese-i Tarih-i Irak*, I, yay. Darû'l-Arabiyye El-Musuuat, Beyrut 1425 h.k.
- Barthold, w, *Uluğ Bey ve zamanı*, s.1, çev Tahiroğlu Akdas Nimert, İstanbul Vakaf Matbaası, 1930, İng. Çev. V.T. Minorsky, *Four Studies on the History of Central Asia*, II, Ulug.Beg, Leiden 1958.
- Barthold, W, "Beyhak", *İslam Ans. (MEB) C.II*, İstanbul 1970.
- Barthold, w., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, yay. TTK, Ankara 1990.
- _____, "Cengiz Hân", *İA*, III, 97.
- _____, *Türkistannâme*, II, Farsça terc. Kerim Kişaverz, yay. Agâh, Tahran h.ş.1366/1987.
- Beyani, Mehdi, *Tahkik-i Der Ahval-i ve Asar-i İbn Şehâb Yezdi*, yay. Müverrih, Kum 1393/2014.
- Bezer, Gülay Öğün, "İldeniz, Şemseddin", *DİA*, XXII, 81-82.
- _____, "Şemseddin, İldeniz", *DİA*, XXII, 21,22.

Bilgin, Orhan, "Cüveynî, Atâ Melik", *DİA*, VIII, 140-141.

Binbaş, İlker E vrim, "Jâme'al-Tavârik-e Hasani", Encyclopaedia İranica, (2014) (bkz. <http://www.iranicaonline.org/articles/jame-al-tavarik-hasani>).

Cüzcani, Tabakat-ı Nasiri, (İng. Trans. By. H. G. Ravety), vol. I-II, London 1881.

Cüveynî, Ata Melik, *Tarih-i Cihangûşa*, I, II, III, haz. Ahmet Hatemî, yay. Mahâret, Tahran 1391 h.ş.

Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc, *Tabakat-ı Nasiri*, II, haz. Abdulhay Habibi, yay. Dûnya-ı Kitap, Tahran 1363 h.ş.

Demirkent, Işın, "Franklar", *DİA*, XIII, 173-176.

Devletşah-ı Semerkandî, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, yay. Muhammed Ramazanî, Tahran 1366ş, 1987.

Ebru, Şihabüddin-i Abdullah b. Lutfullah b. Abdürreşid Hafız-i, *Zübdetü't-Tevarih*, C.II, Tsh. S. K. Cevâdî, *Vizâret-i Ferhengu İrşad-i İslâmî*, Tahran 1372.

Efdalüddin Ebu Hamid Ahmed b. Hamid-, Kirmani, *Bedayi'ül-ezman fi vekayi-i Kirman*, Mehdi Beyani, yay, Tahran, 1947.

el-Bîrûnî, *Tahdîdü Nihâyâtî'l-Emâkîn li-tashihi mesâfâti'l-Mesâkîn*, II, Farsça terc. Ahmed Aram, yay. Danişgâh-i Tahran, Tahran 1352 h.ş.

Emecen, Feridun, "Akkâ", *DİA*, II, 265-267.

Envari, Abdullah, *Hati fihrist nüshalari*, milli Kütüphane, Tahran, h.ş 1351/1972, 3 cilt.

Ensari, Ali Mir, "Timuriyan", *DMBİ*, XVI, 482,483.

Ersan, Mehmet - Mustafa, Alican, *Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı, (Sorularla Selçuklular Tarihi II - Türkiye Selçukluları)*, yay. Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

Esin, Emel, "Amuderya", *DİA*, III, 89, 99.

_____, "Amuderya", *DİA*, III, 98-99.

Esterabadi, Mirza Mehdi Han, *Ferheng-i Türki be Farsi Senglah*, haz. Hüseyin Muhammedzade Sadık, yay. Yârân, Tebriz 1388 ş.

Firdevsi, Hâkim Ebû-l'Kasım, *Şâhnâme*, Pejman Pur Hüseyin, Tahran 1391 h.ş
Kutbi, Mahmut, *Tarih-i el-Muzeffer'i*, müsahhıh Abdülhüseyin Nevai, Tahran, yay,
Emir kebir, 1985.

Felix. Tauer- Manuscripts persans historiques des bibiltheques de Stanbul. Archiv
Orientalni III, 1 , 1913.

Felix Tauer, “*Timurlular Devrinde Tarihçilik*”, Türkçe terc. Ahmed Ateş, Belleten,
XXIX/130, 1965.

Günaltay, M. Şemsettin, *İslam'da Tarih ve Müverihler*, İstanbul 1991.

Gürbüz, Meryem, “Tekiş, Alâeddin”, *DİA*, XL, 364-365.

Kutbi, Mahmut, *Tarih-i el-Muzeffer'i*, müsahhıh Abdülhüseyin Nevai, Tahran, yay,
Emir kebir, 1985.

Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV,
Wiesbaden 1963.

Handmir (Khwandamir), Gıyâseddîn b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce
Celaliddin Muhammed, *Habibu's Siyar*, Central Asian Sources I, The Reign of The
Mongol and Turk, Part Two: Shakrukh Mirza-Shah İsmail, Translated Edt. by. V. M.
Thackston, Sources of Oriental Languages and Literatures, Ed. by Şinasi Tekin-
Gönül Alpay Tekin, Harvard 1994.

Hondmir, *Habibü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, I-IV, yay. Muhammed Debir
Siyâkî, Tahran 1333h.ş.

Hemedani, Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, I, haz. Muhammed Rovşen -
Mustafa Mûsevi, yay. Elburz, Tahran 1373 h.ş.

Hitaî, Ali Kebir, *Hitayname*, haz. İraj Afşâr, yay. Merkez-i İsnad-ı Ferheng-i Asya,
Tahran 1372 h.ş.

İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, XI, XII, Türkçe terc. Abdullah Köşe, yay. Bahar
yayınları, İstanbul 1991.

İbn Bibi, El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi, *El-Evamirü'l-
Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye (Selçuk-Name)*, II, çev. Mürsel Öztürk, yay.
TTK, Ankara 2014.

- Kafalı, Mustafa, "Batu Han", *DİA*, V, 208-210.
- _____, "Yesügey Bahadır", *DİA*, XII, 367-369.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi: (485-618 / 1092-1221)*, yay. TTK, Ankara 1984.
- Katib, Ahmed İbn'e Huseyin'e, *Tarih-i cadid-i Yezd*, yay. İrec-i Afşar, Tehran 1345 ş 1966.
- Kâşânî, Ebü'l-Kâsım Cemâlüddîn Abdullâh b. Alî b. Muhammed, *Târîh-i Olcaytu* yay. Şirket-i İntişarat İlmi ve Ferhengi, Tahran, 1384 h.ş.
- Kavas, Ahmet, "Mehdiye", *DİA*, XXVIII, 386-387.
- Kaya, Selim, "Süleyman Şah II", *DİA*, XXXVIII, 105-108.
- Kayhan, Hüseyin, "Müstencid-Billâh", *DİA*, XXXII, 143-145.
- Kazvînî, Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, haz. Muhammad Debir Siyâkî, yay. Kitabhâne-i Tâhûrî, Tahran, 1958.
- Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-'İbâd*, yay. Dâr-û Sâdir, Beyrut 1998.
- Kılıç, Mustafa, "Şîrkûh el-Mansûr", *DİA*, XXXIX, 203-204.
- Konukçu, Enver, "Gazne", *DİA*, XIII, 479,480.
- Kök, Bahattin, "Lü'lü", *Bedreddin*, *DİA*, XXVII, 257.
- Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II, İmparatorluk Devri*, yay. TTK, Ankara 1984.
- Manz, Beatice Forbes, "The Office of Darugha under Tamerlane", *Journal of Turkish Studies*, IX(1965), 59,69.
- _____, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, Cambridge 2007.
- Manz, Beatice Forbes, "Local Histories of Southern İnan", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the East. Studies in Honor of John E. Woods*, ed. J. Pfeiffer- S.A. Quinn, Wiesbaden 2006.
- Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri, Salgurlar*, Ankara 1975.
- _____, *Kirmân Selçuklari*, Ankara 1989.

- Mezaheri, Mesud Habibi, "Eyyubiyân", *DMBİ*, X, 723-726.
- Muhammedcanov, Abdullah, "Tirmiz", *DİA*, XXXXI, 200-202.
- Munzevi, Ahmet, 1236- *farsi nüshaların fihristi*, Tahran, h. ş 1353/1974, 6 cilt.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih, "Derbend", *DİA*, IX, 164-166.
- Musevi, Mustafa, "Tuluy", *DMBİ*, XVI, 2.
- Mirhand, *Ravzatü's Safa Fi Sireti'l Enbiya ve'l Müluk ve'l Hulefa*, (Tashih: Çemişid Kiyanfer), C.I-XV, Tahran, H. 1380.
- Munzevi, Ahmet, 1236- *farsi nüshaların fihristi*, Tahran, h. ş 1353/1974, 6 cilt.
- Mudarrsi Tabatabai, Hüseyin- Afşar, İrec. Câmî'üt- Tevârîh Hasani *Timuriyan ve pes ez Timur*, kısmı, yay. Orta Asya ve batı, araştırma merkezi, Üniversite Karaçi, 1987.
- Munşi, Nasereddin Montecebeddin, *Semt el Ala ll hazret el Alie*, Abbas İkba müsahhîh, hcri 8 (720/ 715) (1320/1315) yazmış, , yay, Esatir, h.ş 1362/ 1983.
- Müsteyfi, Hamdullah, *Nüzhetü'l-Kulub haz. Muhammad Debir Siyak*, yay Kitabhane-i Tahuri, Tahran, 1958.
- Nesevî, Muhammed b. Ahmed, *Siretü's-Sultân Celâlidîn Mengübertî*, yay. Ehl-i Kalem, Tahran 1381 h.ş.
- Nizamülmülk, siyasetname, (türkçe çev. Nureddin Bayburtlugil), II, Baskı, İstanbul 1987.
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, yay. TTK, Ankara 1984.
- Özaydın, Abdülkerim, "Ahmedîlîler", *DİA*, II, 168-169.
- _____, "Barak Hâcib", *DİA*, V, 62-63.
- _____, "Cend", *DİA*, VII, 359-360.
- _____, "Gürhan", *DİA*, XIV, 323.
- _____, "Hârizm", *DİA*, XVI, 217-220.
- _____, "İbnü'l-Esir, İzzeddin", *DİA*, XXI, 26-27.
- _____, "Sencer", *DİA*, XXXVI, 507-511.
- Özcan, Azim, "Pencap", *DİA*, XXXIV, 224-225.
- Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-225.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları, I*, yay. TDV, Ankara 1994.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Nişâbur", *DİA*, XXXIII, 149-151.

- _____, “Olçaytu Han”, *DİA*, XXXIII, 345-347.
- _____, “Ögedey Hân”, *DİA*, XXXIV, 21-22.
- _____, “Taberistan”, *DİA*, XXVIII, 322-323.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklar, I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013.
- _____, *Sultan Sencer ve Kara-hitâylar -Katavân Savaşı (536/1141)-*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
- Özkuzugedenli, Bülent, “*Selçuklu Tarihinin Az Bilinen Bir Kaynağı Câmi'üt- Tevârih Hasani*”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 5, 2016.
- Payizi, Muhammed İbrahim, *Tarih Şahi Kara-Hitâylar*, Tahran, 2535 Şahinşahi /1976.
- Penâh, Muhammed Hüseyin İslâm, “İ'lâm-i Kirmân der-Câmi'ü't-tevârîh-i Hasenî”, *Mecelle-yi Âyende*, XVII, Tahran 1370/1991.
- Rajabzadeh, Haşim, “Celayir Kavmi”, *DMBİ*, XVIII, 330, 331
- Reşidüddin Oğuznamesi, (Türkçe Tercüme ve Tahlil: Z. Velidi Togan), İstanbul 1982.
- Reza, İnyetullah, “Otrar”, *DMBİ*, VI, 1-2.
- Rizvi, S. Athar Abbas, “Keşmir”, *DİA*, XXV, 325-327.
- Sajadi, Sadık, - Şiar, Cafer *DMBİ*, I, 50, 51.
- _____, “İl Arslan”, *DMBİ*, X, 700-701.
- Sasanpur, Şehirzad, *pejuheş nameh tarih*, VIII, no 30, yay 2013.
- Sayılı, Aydın, *Uluğ Bey ve Semerkanddeki İlim Faaliyeti hakkında Gıyasüddin-I Kaşî'nin Mektubu*, yay, Ankara 1960.
- Salman, Hüseyin, “Karluklar”, *DİA*, 509-510.
- Saran, Ahmet, “Meyyâfârikîn”, *DİA*, XXIX, 511-512.
- Saray, Mehmet, “Başkirt”, *DİA*, V, 130,131.
- Sefa, Zebih Allah, *Milli Hamâsiler*, yay, Ferdus, Tahran, h.ş 1374/1995.
- Semerkandî, Devletşah-ı, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, yay. Muhammed Ramazanî, Tahran 1366 h.ş.

- Semerkindi, Abdürrezzak-ı, *Matla'-ı Sadeyn ve Mecma'-ı Bahreyn*, yay. Abdülhüseyn Nevai, II/2 Tahran 1372 h.ş.
- Semerkindi, Abdürrezzak, *Matla-ı Sadeyn ve Mecma'-i Bahreyn*, Neşr. A. Nevai, Kitabhane-i Tahuri, Tahran 1974.
- Shiro, Ando, *Timuridische Emire nach dem Mu'izz al-Ansab*, Berlin, 1992.
- Storey, C.A, *Persin Literature: A Bio-bibliographical Survey*, I/1, London, 1970.
- Storey, C.A, *Persin Literature. A Bio-bibliographical Survey*, I: i. *Quranic Literature*, London, 1927.
- Sevim, Ali, "Keyhüsrev", *DİA*, XXV, 347-349.
- Soucek, Priscilla, "Eskandar b. 'Omar Şayx b. Timur", *Oriente Moderno*, XV/1, (1996).
- Sümer, Faruk, "Abaka", *DİA*, I, 8.
- _____, "Argun", *DİA*, III, 355-357.
- _____, "Atsız b. Muhammed", *DİA*, IV, 91-92.
- _____, "Kılıçarslan IV", *DİA*, XXIX, 404-405.
- _____, "Oğuzlar", *DİA*, XXXIII, 325-330.
- _____, "Tatarlar", *DİA*, XL, 168-170.
- _____, "Tuğrul II", *DİA*, XLII, 342-344.
- Şeşen, Ramazan, "Buhara", *DİA*, VI, 363.
- _____, "Âdid-Lidînillâh", *DİA*, I, 374-375.
- _____, "Cezîre", *DİA*, VII, 509-108.
- _____, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *DİA*, 337-340.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih- Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.
- Şeyh, Hüseyin, "Hudabende, Sultan Muhammed", *DMBİ*, XXII, 105.
- Şirvânî, Zeynelâbidîn b. İskender, *Bustânû's-Seyâha*, yay. Sinaî, Tahran 1315 h.ş.
- Taneri, Aydın, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, 248-250.
- _____, "Celâleddin Hârizmşah", *DİA*, XII, 248, 250.
- Taşgâil, Ahmet, "Karahitaylar", *DİA*, XXIII, 415-416.
- _____, "Keş", *DİA*, XXV, 314-315.
- _____, "Türkistan", *DİA*, XII, 556-560.

- Tauer, Felix, Manuscrpts persans historiques des bibiltheques de Stanbul. Archiv Orientalni III, 1 (1913).
- Temir, Ahmet, *Moğollar'ın Gizli Tarihi*, yay. TTK, Ankara 1948.
- Tolmacheva, Marina A., "İstahrî", *DİA*, XXIII, 203-205.
- Tomar, Cengiz "Şam", *DİA*, XXXVIII, 311, 315.
- Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, yay. TTK, Ankara
- Tacû's-Selmânî, *Tarihname*, Lala İsmail Efendi Ktb., nr. 304; (Alm. Çev. Ve faksimile neşr. H. R. Romer, Şams al-husn, Wiesbaden 1956); (Türkçe Çev. İsmail Aka, Ankara 1988).
- Tauer, Felix, Timurlular Devrinde Tarihçilik, Belleten, CXIII, (Ocak 1965), Sayı.113.
- Tihrani, Ebu Bekr-i, *Kitab-ı Diyar-ı Bekriyye*, yay., Faruk Sümer-N. Lugal, T.T.K., Ankara 1962-64.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, yay 1996.
- Togan, Zeki Velidi, "Biruni", *İslam Ansiklopedisi*, (MEB), C. II, İstanbul 1970.
- Uzun, Mustafa, "Ebced", *DİA*, X, 68-70.
- Vâhidî, Muhammed Ya'kûb, "Ez gencinehâ-yi kutub-i deri Türkiye" *Âryânâ*, no 266, Kâbil, h.ş. 1345/1966.
- Vassaf, Şerefüddîn Abdullah b. İzziddîn Fazlillâh, *Tarih-i Vassaf*, haz. Abdûlmuhammed Ayeti, yay. Pejuhişgâh-i Ulum-u İnsani ve Mutaalat-i Ferhengi, Tahran 1383 ş.
- Yazıcı, Tahsin, "Efrâsiyâb", *DİA*, X, 478-478.
- _____, "Fergana", *DİA*, XII, 375-377.
- YB, *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, haz. Yusuf el-Hadi, yay. Dârû's Sekafiye en-Neşr, Kahire 1423 h.k.
- Yezdi, Hasan İbn Şehâb, *Câmi'ü't-Tevârih (855/857-1451/1453)*, Afşar, Irec-i Tabataba'i, Hüseyin Modarresi, Jami'al-Tawarikh-ı Hasâni (Section 855/857-1451/1453), yay. Danişgah-i Karaçi, Karaçi 1987.

Yınanç, Mükrim Halil, Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri, I, Anadolu'nun Fetih,
İstanbul 1943.

Yuvalı, Abdulkadir, “Çağatay Han”, *DİA*, XIII, 176, 177.

_____, “Ebû Said Bahadır Han”, *DİA*, X, 218-219.

_____, “Gāzân Han”, *DİA*, XIII, 429-431.

_____, “Gāzân Hân”, *DİA*, XIII, 429-431.

_____, “Geyhatu”, *DİA*, XIV, 44-45.

_____, “Hülâgû”, *DİA*, XVIII, 473-475.

Yüksel, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi* (Basılmamış Doktora Tezi,
Ege Üniversitesi, İzmir 2007).

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı: Mohsen LEISI

Eğitim:

Doktora: 2010- , Tarih, Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye

Yüksek Lisans: 2006-2008, İran Tarihi (İslam Sonrası), Shabestar Azad Üniversitesi, Shabestar, IRAN

Lisans: 2002-2006, Tarih, Shabestar Azad Üniversitesi, Shabestar, IRAN

İletişim:

Tel: +90 541 738 11 89

E-Posta: mohsen.leysi@gmail.com

Adres: Erzene, 40 sokak, No 1 Daire 1, Bornova, İzmir

EK:

FARŞA METİN

303A فصل ششم در تاریخ چنگیزخان و اولاد و اتباع او که در ایران

سلطنت راندند مختصر از این تاریخ که ضرورت بود در این تاریخ در آوردن از تاریخ جهانگشایی که به اسم و لقب پادشاه اسلام غزان خان بنیاد شده و در عهد سلطان الجایتو بهادر به اتمام رسید در تاریخ جهانگشای مقدمه بدین نوع نهاده بعد از حمد ثنأ بر حضرت جهان آفرین و درود سیّد المرسلین و اصحاب و تابعین >سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ ۚ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ< ⁷²⁸ غرض

---

⁷²⁸ نسخه ف: از درود.... العالمین را نداشت از نسخه ت تکمیل شد
سوره صافات 37، آیه 180 و 182

از ترتیب این مقدمه و تحریر این دیباچه آنکه پیش از مسوده این کتاب که مشتمل است بر ذکر تواریخ پادشاه جهانستان چنگیزخان و آبا و اجداد بزرگوار او⁷²⁹ و اوروغ نامدار به موجبی که مشروح در خطبه آن خواهد آمد به فرمان سلطان یامسلک تالیف و سمت ترتیب آورده شد؛⁷³⁰ و پیش از آن که شروع و در آن⁷³¹ کتابت به پایان رسید و آغاز تحریر این مقالت به انجام انجامید، در تاریخ یازدهم ماه شوّالسنه ثلاث⁷³² و سبعمایه در حدود قزوین که باب الجنّه است شاه باز روح مطهر آن پادشاه عدل پرورندای یا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ⁷³³ را لیبیک اجابت گفته، به پرواز درآمد، و قفص قالب شریف را پرداخت، و بر غرفات خلد برین و شرفاتِ اعلیٰ عَلَیِّیْنَ فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ⁷³⁴ اشیان ساخت.

شعر⁷³⁵

جو قدرش بر ترارِ قدرِ جهان بود   جنابِ قدسِ اعلیٰ شد مکانش

روان بادا به هر دم صد هزاران   درود از حضرت حق بر روانش

بر مقتضای وصیّت نامه براعت شعار بلاغت آثار حکمت انگیز⁷³⁶ محبت آمیز که در آن روزها تجدید و تاکید عهد والی العهدی را که به پنج شش سال پیش از آن فرموده بود، به حضور جمهور خواتین و امرا و عموم ارکان دولت و اعیان حضرت از سر فکری ثاقب و رای صایب به لسانی فصیح و بیانی بلیغ انشاء و املا فرموده بود.

برادر بزرگوار او⁷³⁷ سلطان اعظم، قآن اکرم شهنشاه اسلام، مالک رقاب ایام، ایلیخان اعدل، جهانیان اکمل، والی اقالیم کامکاری، جامع تعاضیل بختیاری، شهسوار میادین دین پروری، شهریار ممالک دادگستری، ممهّد قواعد فرمان روایی مشیّد مبانی کشورگشایی، مدار نقطه صاحب قرانی، باسط بساط امن و امان، موطّد اساس اسلام و اسلامیان مظهر شعار شریعت نبوی، محی مراسم ملت محمدی منبع زلال لطف لایزالی، مطلع هلال فیض ذو الجلالی، منظور نظر توفیق ربانی، مخصوص به

⁷²⁹ف: - او

⁷³⁰ت: شود

⁷³¹ف: آن

⁷³²جامع التواریخ: اربع، 1

⁷³³سوره فجر آیه های 27، 28

⁷³⁴سوره قمر آیه 55

⁷³⁵ف: - شعر

⁷³⁶جامع التواریخ: حکمت آمیز محبت انگیز، 1\2

⁷³⁷ف: و

عنایت و تایید یزدانی، پادشاه دین پناه، سایه لطف آله، الجایتو سلطان لازال مَقْرُون
العهد و بالدوام مُظْفَرُ الألوِيَه و الاعلام مَمْدُودِ الظِّلِّ عَلَى كَافِه الأنامكه مقصود حضور
دولت چنگیزخانی و موعود دفع فتور ملت مسلمانی، وجود پر جود و ذات مَلَك صفات
اوست:

بیت⁷³⁸

آن قضا قدرت قدر تدبیر و آن فلک همت ملک دیدار

آن که ز آب و زمین دولت او پرتواند سپهر⁷³⁹ انجم سپهر غبار

و آن پادشاه فرخنده تخت مسعود طالع، که کیوان در میزان اتقان ارکان بیت السلطان او
می کند؛ و برجیس بی تلبیس⁷⁴⁰ که سَجَل تَمَلَّک ممالک ربع المسکون بنام همایون او
می بندد؛ و بهرام خنجر صمصام پیکر ازپی پیکار دشمن بدرام او [303B] از نیام
انتقام بر می کشد؛ و مهر جهان افروز چهره پر نور خویش را به پرتو انوار رای عالم
آرایش می آرید؛ و زهره زهرا ساز بربط پرده نوا جهت نوا بزم با برگ او می نوازد.
تیر بی تقصیر توفیردیوان او نقیر و قطمیر می کند؛ و قمر کمر هاله در بسته، رسالت
صیت سیار محاسن اخلاق به اطراف و اکناف آفاق می رساند؛ به راه والی العهدی وارث
سریر سلطانی و والی تاج و نگین جهانبانی گشت.

<شعر

شد مُلک از و منور شد دین از او قوی شد تخت از و مشرف و شد بخت از او
جوان⁷⁴¹

و چون وصول ایلچیان و اخبار منهبیان، مراکب میمون شهنشاهی به عون تایید الهی
از خطه ممالک خراسان که مُخِیم عساگر منصور و مقام جنود نا محصور بود، بر
عزیمت صوب عراق و آذربایجان، که مقرّ سریر سلطنت و مستقر رایات مملکت
است، نهضت فرمود.

بیت

⁷³⁸ ت: قطعه

⁷³⁹ ت: - سپهر

⁷⁴⁰ ت: - بی تلبیس

⁷⁴¹ ف: - شعر . . . . جوان

دولت اندر پیش و پیروزی آمد⁷⁴² ز پس عصمت اندر قلب و نصرت در جناح

واز کمال مرحمت خسروانه و وفور عاطفت شاهانه از راه دم به دم جهت ترفیه
خواطر حشم و خدم ایلچیان متعاقب را متواتر می‌فرستاد، تا از عزیمت مبارکش و
وصول میمون بشارت می‌دادند، و دل‌های جرّاحت رسیده را مراسم مراسم می‌نهاد
و همگان را امداد استبشار روی می‌نمود و مواد استظهار می‌افزود؛⁷⁴³ و فوج فوج
فارغ البال منتظم الحال مراسم استقبال به تقدم می‌رسانیدند، و خود را به شرف خاک
بوس و تگیشمیشی⁷⁴⁴ در گاه سلطنت پناه مستسعد می‌گردانیدند، و روز دوشنبه دوم ماه
ذی الحجه سال مذکور به به جانب شهر اسلام اوجان به اردوی معظم رسید.

شعر⁷⁴⁵

در سپهر دولت آمد کامیاب و کامران آن پناه خسروی آن آفتاب خسروان
و مجموع خواتین و شهزادگان به شرف بندگی حضرت اعلی پیوستند و هاتف اقبال
از و رای پرده غیب آواز برکشید:

شعر

کای روزگار مژده که باز از سپهر ملک خورشید شرع بر آفق کبریا رسید
بطلان ظلم و حاسد اسلام رخ نمود برهان عدل خسروگیتی‌گشا رسید
پژمرده بود گلبن اقبال تازه گشت تا آب عدل اوشن به نشوونما رسید
و چند روزی در کلیات مهمات نظر فرمود و درباب مصالح ممالک تامل نمود، و
شرایط ضبط تقدیم یافت بعد از آن قوریل‌تای بزرگ ساخته در مسعود ترین وقتی و
خجسته تر ساعتی، بامداد روز دوشنبه منتصف ذوالحجه سنه ثلاث و سبعمایه

شعر

⁷⁴²ت: - آمد
⁷⁴³ت: می‌فزود
⁷⁴⁴ف: - تگیشمیشی
⁷⁴⁵ف: - شعر

به فال همایون و فرخنده اختر	به بخت موفی و سعد موقر
جمشید وار شاه نشست از فراز تخت	در بسته آدمی و پری پیش او میان
در خدمتش نشست و برپای ایستاده	میران کار دیده و شاهان کاردان
دوران خود سپرده بفرمان او فلک	اشغال خویش داده بتوضع او جهان

و حقیقت آنکه از بدو فطرت عالم و ابتداء ظهور بنی آدم باز در هیچ قرنی سریرسلطنت به چنین صاحب قرانی مشرف نگشته است. چه اگر ممالک جهان را به زخم شمشیر خون پالای و گرز قلعه گشای مسخر گردانیده‌اند؛ و اگر بعضی را به طریق ارث مسلم گشته، بی وجود منازع و مخاصم صورت نبسته، علی الخصوص در ایام مغول که همگنان را به عینه مفهوم و مصون مشاهده و معلوم و مقرر است که در هر انقلابی چه مایه اضطراب و بولغاق اتفاق می‌افتاد؛ و از التهاب آتش فتنه تبع آبگون چند خون بر خاک می‌ریخت⁷⁴⁶ و چند سر بر باد می‌داد؛ و بازار تاراج رواج یافته،⁷⁴⁷ اجناس و انواع هر متاع کساد می‌پذیرفت و خان و مان بسیار معتبران و اعیان زمان به واسطه قتل خراب و ابتر می‌گشت؛ تا بعد از آن جلوس پادشاهی میسر می‌شد. و مع هذا مدتی مدید قواعد آن کار متزلزل بودی، و هر روز واردی موجب تشویش و تفرقه روی [304A] نمودی و درحیث استقرار قرار⁷⁴⁸ نیافتی. و چون نوبت دور سلطنت به عهد همایون و ایام دولت روز افزون او رسیده، معمار سابقه عنایت ازلی و نقاش مقدمه سعادت لم یزلی طرح بنیان ایوان⁷⁴⁹ اقبال به شکلی انداخته بود و اطباق طاق رواق آن جلال بر صورتی پرداخته که بی آنکه از خاک حادثه توسن گردون گردی برانگیخت، تا از میغ تیغ دست قهر دهر قطره⁷⁵⁰ خونی بر زمین ریخت عرصه عریص ممالک امیر⁷⁵¹ آن جمله مخاوف و مهالک مضبوط و مرتب مکمل و مهذب⁷⁵² در حوزه تصرف نواب حضرت سلطنت مآب اند و زبان قلم در فشان علی رغم تیغ درفشان این ابیات بر صفحه حال روزگار اثبات کرد.

⁷⁴⁶ت: چند خون بر خاک می‌ریخت و چند خون بر خاک می‌ریخت

⁷⁴⁷ف: - یافته

⁷⁴⁸ت: - قرار

⁷⁴⁹ت: ایوان ایوان

⁷⁵⁰ف: طره

⁷⁵¹جامع التواریخ: امن

⁷⁵²ف: - مهذب

ای دادگستری که در ایام عدل تو بیرون نکرد سر زنیام آشکار تیغ
گیتی به دولت تو چنان شد که تا محشر الّار دیف مدح تو ناید به کار تیغ

واز این دلایل واضحه و براهین لایحه تعین الیقین معلوم می‌شود که اختصاص حضرت شهنشاهی به عین تایید آلهی بر وجهی معین و مخصوص است، و اساس آن خصوصیت به غایت محکم و مرصوص است. و یکی از افاضل اکابر که از کمال فصاحت سبحانی زمانی و مدّاحی این حضرت حسان دوران است، در فحوای حروف اسم مبارک بر حسب: الْقَابُ تُنَزَّلُ مِنَ السَّمَاءِ تَأْمَلُ كَرْدَه، عین این معینی به نظم آورده:

شعر

دوش در نام شاه خَر بنده	فکر می‌کرد ساعتی بنده
که یکی معنی در این اسم است	که از آن غافل است هر بنده
تا بدانی که هست معنی آن	اندر این حیرتم که شاه فرخنده ⁷⁵⁴
کای هواخوا شاه فرخنده ⁷⁵⁵	معنی در حروف این لفظ است
که به شاهست سخت زببنده	عقد کن جمله از حساب جمل
یک به یک شاه حرف شاه خربنده	سایه خاص آفریننده
نه حروف است آن و پانزده این	که به عقلمند هر دوماننده
گویی این نام نه طرف صد نیست	به ده و پنج گوهر آکنده
یا طلسمی است این همایون اسم	بر در گنج ایزد افکنده
سرّان اسم چون بدانستم	جمع شد خاطر پراکنده

⁷⁵³ت: رباعیه

⁷⁵⁴ت: اندر این حیرتم به گوش آمد

⁷⁵⁵ت: از نسخه تهران تکمیل گردید

کردم ادراک معنی و گفتم

شاه خربنده پاینده

آفتاب جلال و سلطنتش

از سپهر دوام تابنده

براین⁷⁵⁶ جمله بعد از اقامت مراسم⁷⁵⁷ شادمانی و بسط⁷⁵⁸ بساط⁷⁵⁹ کاردانی⁷⁶⁰ و کامرانی از حال یاساق و یوسون و عادت و رسوم برادر خویش، سلطان سعید غازان خان، آنارالله برهانه، تفحص فرموده و از کیفیت اصدار و انفاذ⁷⁶¹ و احکام او استکشاف نمود؛⁷⁶² و از غایت اخلاص و محبت با برادر و وفور حق شناسی و مروت، صواب چنان دانست که تمام امرا و ارکان دولت او بر قرار سابق و رسم⁷⁶³ سالف ممکن و محترم باشند؛ و راه مناصب و اشغال هر یک بر ایشان مقرر و مسلم بود؛ و امور مملکت و مصالح ولایت بر همان طریقه و ضابطه⁷⁶⁴ مجری و مُمضی، و از نوایب تغییر و تبدیل و زیادت و نقصان میرا و معرا، و همگان را یقین حاصل که بیمن این حسن التدبیر کامل،

بیت⁷⁶⁵

چنین⁷⁶⁶ با نظم خویش آید امور مملکت زین پس
که جز⁷⁶⁷ در زلف مهرویان نیابد کس پریشان

مبنی بر این معنی چون اجرا این تاریخ از سواد بیاض مطالعه اشرف پیوست، از آنجا که کمال عقل و کیاست و وفور دانش و فراست پادشاهی است، آن را صلاحی⁷⁶⁸ تمام و ضبطی با نظام فرمود، و چوندر عهد همایون دولت [B304] روزافزون تمامی آن با بیاض می‌رفت، اولی چنان نمود که به نام مبارک

⁷⁵⁶ت: - این

⁷⁵⁷ت: - مراسم

⁷⁵⁸ت: بسطت

⁷⁵⁹ت: - بساط

⁷⁶⁰ف: - کاردانی

⁷⁶¹ف: - انفاذ

⁷⁶²ف: او استکشاف نمود

⁷⁶³ت: - و رسم

⁷⁶⁴ت: ضابط

⁷⁶⁵ت: - بیت

⁷⁶⁶ت: چنان

⁷⁶⁷ت: خود

⁷⁶⁸ت: اصلاحی

باشد و صدر این⁷⁶⁹ کتاب به القاب حضرت سلطنت مآب مزین گردد. از راه اخلاق حمیده و مروّت جبلّی راه آن معنی باز نداد و فرمود که بر قرار بنام سلطان سعید غازان خان، أَنَا اللهُ بُرْهَانُهُ، تمام کنند، و خطبه آن هم چنان به ذکر و القاب او موشح باشد. بر فوق فرمان جهان⁷⁷⁰ مطاع برهان منوال تحریر می‌پیوند. و چون پادشاه اسلام، خَلَدَ اللهُ سُلْطَانَهُ، از غایت علوّ همت مستبحت انواع علوم متفحص فنون حکایت و تواریخ است، اکثر روزگار میمونش به اکتساب صنوف فضایل و کمالات مصروف، بعد از مطالعه اصلاح این تاریخ فرمود که تا غایت وقت در هیچ تاریخی، که مشمل باشد بر حکایات و احوال عموم اهل اقالیم و طبقات اصناف بنی آدم نساخته‌اند، و در این دیار هیچ کتاب در باب اختیار سایر البلاد و الامصار موجود نبوده؛ و از پادشاهان متقدم کسی تفحص تتبع آن ننموده. در این ایام که الحمد لله و المنه⁷⁷¹ و منه اطراف و اکناف ربع مسکون در تحت فرمان ما و اوروغ نامدار چنگیزخان است و حکما و منجمان و ارباب دانش و اصحاب التواریخ اهل ادیان و ملک از اهالی ختای⁷⁷² و ماچینو هند و کشمیر و تبت و اویغور و دیگر اقوام اتراک و اعراب و افرنج در بندگی حضرت آسمان شکوه گروه گروه مجتمع اند، و هر یک را از تواریخ و حکایات و متعلقات⁷⁷³ طایفه خویش نسخه هست و بر بعضی از آن واقف و مطلع رای جهان آرای آن چنان اقتضا می‌کند که از مفضلان تواریخ و حکایات مجملی از وی⁷⁷⁴ معنی مکمل⁷⁷⁵ باشد به نام همایون ما بردارند⁷⁷⁶ و آن را به امور التواریخ اقالیم و مسالک المالک در دو مجلد نوشته اند ذیل این تاریخ سازند تا مجموع آن کتابی عدیم المثل باشد جامع جمیع انواع تواریخ به حکم آنکه فرصت هست و انشاء چنین یاد گاری پادشاهان را دست نداده میسر شود بی اهمال او اتمام با تمام می‌باید رسانید تا موجب دوام نام و ناموس گردد و به موجب فرموده از جمله فضلا و معتبران طوایف مذکور و تفحص و استخبار نموده و از مضامین کتب متقدمان التقاء کرده مجلدی دیگر در باب تواریخ عموم اهل اقالیم در قلم آمد و یک مجلد دیگر در بیان صور الاقالیم و مسالک المالک⁷⁷⁷ ضمیمه آن کرده ذیل این تاریخ مبارک ساخته شد و مجموع کتابت مسمّی شد و تفاضیل و حکایت⁷⁷⁸ و

⁷⁶⁹ت: - این

⁷⁷⁰ت: - جهان

⁷⁷¹ف: - و المنه

⁷⁷²ت: اخوتیایی

⁷⁷³ف: - متعلقات

⁷⁷⁴ت: روی

⁷⁷⁵ت: - مکمل

⁷⁷⁶ت: بدارند

⁷⁷⁷ف: مسالک الممالک

⁷⁷⁸ت: حکایات

داستانها⁷⁷⁹ و کیفیت و اوضاع آن در فهرستی که متعاقب این⁷⁸⁰ ذیل در قلم خواهد آمد اثبات می‌باید و چون محقق است که مورخ قضایا و حکایتی که نویسد و تقریر کنند هیچ کدام به رای العین⁷⁸¹ مشاهده نکرده باشد و از آن جماعت نیز که صاحب قضیه و حادثه باشد و تاریخ احوال ایشان بود که ذکر رود بمشافهه نشنیده الا که به نقل روایان نویسنده⁷⁸² و نقل دو نوع است یکی متواتر که موجب علم باشد و در آن شبهتی نه چنان چه ما را به تواتر وجود پیغمبران و پادشاهان و مردمان مشهور، که در قرن‌ها پیش بوده اند؛ و وجود شهرهای دور چون مکه و مصر و دیگر بلاد مشهور که بعینها ندیده ام معلوم شده، بر وجهی که هیچ تردد در آن نمائنده، و بنا تمامت شرایع و ادیان براین نقل متواتر است، و این نقل متواتر در بعضی قضایا نزد عموم خلق اعتبار دارد، [A305] و در بعضی نزد طایفه مخصوص؛ و نوع دوم نقل غیر متواتر است که آن را آحاد خوانند، و محتمل صدق و کذب باشد و محل اختلاف و نزاع؛ و بیشتر حکایات و احوال که مردم از آن اخبار کنند بدین طریقه غیر متواتر باشد؛ و جهت آن که تجربه و محسوس معلوم و محقق است که قضیه که دیروز واقع شد، اگر صاحب واقعه امروز تقریر آن کند قطعا کماهی بر آن خاطر نداشته باشد، بلکه در هر مجلسی که باز گوید، در عبارت و الفاظ تغییر تبدیلی واقع شود؛ و از این جهت است که با آن که در شرعیات احتیاط تمام به جای آورده‌اند، اختلاف بسیار در آن افتاده، تا غایت که بعضی از احادیث نبوی نیز به واسطه اختلاف حال روایان مشکوک‌فیه می‌دانند؛ و ایّمه متقدم تتبع بسیار کرده‌اند و بعضی را باز گزیده، و آن را صحاح می‌خوانند؛ و باقی در تحّیز و تردّد و توقّف و باقی. و بیشتر اختلاف ایّمه و مسایل شرعی بنا براین معین است، و معه هذا آن کار آن مختلف فیه نشاید کرد، که در دین آنکس که انکار کند منکر خلل اندیش تغییر می‌شود که تواریخ چند آن قوم مختلف و ازمان متناول مطلقا محقق نتواند بود و روایاتی که در آن باب کرده باشند و کنند و متساوی و متفق علیه⁷⁸³ و هر آینه هر کس که چنان که به تواتر به وی رسیده باشد یا بسیاری اخباری شنیده باشد و بسیار بود که راوی بحسب دلخواه خود⁷⁸⁴ زیادت و نقصان کرده در تقریر از دو اگر نیز دوروغ محض بگوید در عبارت مبالغت و تأکید چند نماید که متضمن وقوع اختلاف یابند. و چون اجزای سنت آلهی براین جمله است که ذکر رفت و طبیعت آدمی براین شیوه مجبول، هر آفریده که خواهد که بر خلاف این معانی تقریر کند،

⁷⁷⁹ت: راست آنها

⁷⁸⁰ت: آن

⁷⁸¹ف: براس

⁷⁸²ت: پسندیده

⁷⁸³ت: علیه اند

⁷⁸⁴ف: - خود

محال اندیش و باطل گوی باشد. و چون چنین است، اگر مورخ اندیشه کند که چیزی نویسند که محقق و ما لا کلام باشد، قطعاً هیچ حکایت ایراد نتواند کرد؛ چه هر آن چه⁷⁸⁵ ایراد کند روایتی باشد از جمعی بزرگان که آن را مشاهده کرده باشند یا نقل⁷⁸⁶ از دیگران یا از کتب متقدمان مطالعه کرده و به هر حال چنان که ذکر رفت محل خلاف باشد. والله اعلم بالصواب

باب در مقصود تواریخ که از کتاب جهانگشایی آل چنگیزخان وجد برزگوار او از تصنیف سلطان الموحدین⁷⁸⁷ المورخین مولانا اعظم اعلم فضل الله بن ابی الخیر المطلب برشید الطیب الهمدانی اصلح الله شأنه

مؤلف و مصنف این جامع التواریخ ابن شهاب معروف و بسیار تواریخ مصنفان مطالعه کردو آنچه مقصود بود در جامع جمع کرد اما از تواریخ جهان گشای بزرگتر⁷⁸⁸ ندید واقعا بسیار زحمتی کشیده و در اقوام اتراک تحقیق تام کرده اما چون جامع التواریخ اکثر سلاطین ایران و بعضی از توران است و تواریخ جهان گشای اکثر اتراک استو در بیابانها وطن داشته در میان این کتاب از آن طور سخن بسیار بازار گیر نیست اکنون ما بر طوار تواریخ خود و از این تاریخ جهانگشای⁷⁸⁹ انتقالی از مقصود تاریخ چنگیزخان و دیگر سلاطین اطراف هر چه خلاصه سخن باشد نقل کنیم ذکر چنگیزخان نیز داخل سلاطین ایران و توران است ذکر کرده باشم و تاریخ مضبوط باشد و چند باب نهاده می شود

باب دوم در ذکر جد و آباء چنگیزخان آغاز داستان

چون در ازل ازل ایزد متعال تقدیر [B305] کرده باشد که صاحب دولتی عظیم شوکت و مهیب صولت را که فارس میدان کشور گشایی و رافع ایوان فرمانروایی باشد، به وقتی معین خلعت احداث و ایجاد پوشاند او را در وجود آباد عالم کون و فساد فراز بساط بسیط سریر سروری نشانده، دست قدرت ربانی بر مقتضای دقت حکمت یزدانی، جوهر ذات او را در اصلا⁷⁹⁰ ارحام آباء و امهات برسبیل تدریج،

⁷⁸⁵ت: - چه

⁷⁸⁶ف: - یا نقل

⁷⁸⁷ف: - الموحدین

⁷⁸⁸ت: برکات

⁷⁸⁹ف: دلگشای

⁷⁹⁰ت: اصلا و

مرتبه به مرتبه و طوری بطور⁷⁹¹، پرورش دهد، تا به درجه کمال نزدیک گرداند. و چون زمان ظهور آثار آن دولت، و وقت وضوح آن اسرار سعادت برسد، نخست انوار تابشیر آن صباح از تنق⁷⁹² افق ابداع متلالی گردد، و امتداد مبادی حصول آن مامول متواتر و متوالی شود. بر مثال صورت حال بیسوگای بهادر، که ذات بی همال او که صدف تر جهان بانی بود و طلوع کواکب دولتش مقدمه وصول مواکب به سلطنت چنگیزخان، و از آن اولاد و اوروغ نامدار و احفاظ و اعقاب بزرگوار ایشان علی⁷⁹³ الخصوص شاهنشاه ایام و پادشاه اسلام، که اطاب قباب سلطنت مآبش به اوتاد خلود مشدود⁷⁹⁴ معدود و معقود باد، و افراد امداد نصرت و اقبالش بی منتهی و نا معدود، بحق النبّی الامّی وآله الکرّام علیه و علیهم السلام

داستان قسم بیسوگای بهادر که جد چنگیزخان است

و مغولان پدراپیگه گویند. و پادشاهی بسیاری از اقوام مغول بود، و آقاوایی او یعنی اعمام و عم زادگان، جمله مطیع و متابع؛ و به اتفاق او را از میان خویش به پادشاهی نصب کردند؛ و بهادریو دلاوری منسوب گشته بود و با دیگر اقوام مغول بسیار جنگ و مصاف کرده، خصوصا با اقوام تاتار و با امراء او لشکر ختای و هم چنین. و در اطراف و آوازه و نام او منتشر و مشهور شده و نزد جمله ممکن و موقرگشته، و خواتین⁷⁹⁵ بسیار از هر قوم داشته. و بزرگتر ایشان مادر فرزندان و پسران مقبل معتبر و پسر اولون فوجین بوده. و اولون ایکه نیز گفته‌اند و از قوم او لقنوت. و فوجین به زبان ختای خاتون باشد، و چون ایشان به حدود آن ولایت نزدیک بوده‌اند، مصطلحات ایشان را استعمال کرده‌اند و ما جو کورکان که دختر کهن خود التان بدو داد برادر اولون ایکه بود. و از این خاتون بزرگ چهار پسر داشته و هیچ دختر نداشته. و پسری دیگر کوچکترین همه، از خاتون دیگر آورده نام او بلگوتی نویان. لیکن اعتبار این چهار پسر بوده. پسر اولین مهین و بهین همه تموچین که چون پادشاه شد در سن پنجاه و یک سالگی که پادشاه نایمان را به کشت، و لقب او تموچین کردند و حکایات و قصص او بیرون از حد و بیان بعضی از آن در داستان او مشروح خواهد بود پسر دوم جوچی قسار بود. جوچی نام است و قسار⁷⁹⁶ معنی بسیار سبع. چون عظیم یا قوت و صولت بود، بدین صفت موصوف

⁷⁹¹ت: طور بر طور

⁷⁹²ف: تبق

⁷⁹³ف: - علی

⁷⁹⁴ت: - مسدود

⁷⁹⁵ف: خواس

⁷⁹⁶ف: - قسار

شده، و می‌گویند دوش و سینه او چنان فراخ بوده و میان تا غایتی باریک، که چون بر پهلو خفتی، سگی از زیر پهلوی او بیرون رفتی. و قوت او چندان بود که آدمی برد و دست به گرفتگی و بر مثال چوب تیر دو تا کردی تا پشتش بشکستی. و اکثر اوقات او با برادر خود متفق و یک دل بوده، و هر چند به وقت جنگ اونگ خان از او جدا بوده، و چند نوبت دیگر حالات افتاده که تفصیری [A306] حواله گرفته لیکن در جنگ بزرگ که با تایانگ‌خان پادشاه نایمان کرده، جوچی قسار را فرموده تا قلب لشکر را بداند.⁷⁹⁷ او در آن مصاف سعیها کرده و جدّها نموده‌اند و بدان سبب برادر او را سیورغامیشی فرموده، و آن مجموع برادران و برادرزادگان، او را و فرزندان او را به راه برادری و شاهزادگی مرتبت و منصب داده. و تا این غایت عادت آن است که از تمامت عم زادگان و فرزندان تنها اوروغ جوچی قسار را در صف شاهزادگان نشانند؛ و دیگر آن جمله در صف امرا بایستند. و بعضی حکایت جوچی قسار و فرزندان او در ضمن داستانها و تواریخ بیاید. و او را فرزندان بسیار بوده‌اند. نقل می‌کنند که قریب چهل فرزند پسر داشته، لیکن معروف سه پسراند پیگو و توقو و بیسونگوه لیکن در یرلیغ نام پیگو و بیسونگوه آمده و از آن توقو نیامده و بیگو کوتاه بوده از توقو کوتاه‌تر، و بیسونگوه دراز بالا و سرخ چهره بود و روی⁷⁹⁸ و ریش کشیده داشته، و چون جوچی قسار نمانده پسر مهترین پیگو بجای او بنشست. و چون بیگو نماند، پسر او را هرقسون⁷⁹⁹ جای او نتوانست⁸⁰⁰ داشت بعد از آن عمش بیسونگوه بنشست و در عهد ملکوخان⁸⁰¹ و قیولاخان⁸⁰² قایم مقام جوچی قسار، پسر او بیسونگوه بود نام و آوازه اومشهور. و در میان کارها و مشورتها احوال پادشاه درآمده، و او را احترام و تمکین بسیار کرده‌اند و بر قاعده تمامت لشکر و قوم، را آقاوینی او دانسته. و روزی که میان قوبیلای خان و اریق‌بوکا⁸⁰³ مخالفت افتاده بود بیسونگوه پیش قوبیلان خان بود و از اعدادلشکر او، چنانکه در تاریخ قوبیلای خان مشروح خواهد آمد. و می‌گویند پسر هفتاد پنج سالگی پیش قوبیلای خان به قوریلتای آمده، و هنوز تمامی موی سفید نشده بود. و به وقتی که لشکر بر فرزندان بخش می‌کرد، یک هزار به فرزندان جوچی قسار، که بزرگ بودند، چون پیگو و توقو بیسونگوه داده، و از لشکر متفرق صد نفر داده. و بعد از آن هر

⁷⁹⁷ ف: بدانند

⁷⁹⁸ ت: - روی

⁷⁹⁹ جامع التواریخ، 1\155: هرقسون

⁸⁰⁰ ت: - نمانده... او نتوانست

⁸⁰¹ جامع التواریخ، 1\101: منگکه خان

⁸⁰² جامع التواریخ، 1\67: قوبیلای قاآن

⁸⁰³ جامع التواریخ، 1\17: اریغ بوکا

کس از اوروغ او که جای دانسته‌اند که⁸⁰⁴ لشکر در اهتمام او بوده و این زمان به واسطه توالد و تناسل بسیار شده‌اند. و در زمان قوبیلای خان چندی از خواتین بزرگ جوچی قسار در حیات بودند و ایشان را عزیز محترم داشته. و یورت و مقام بیسونگوه و اوروغ جوچی قسار در اندرون مغولستان است از جانب شرق، مایل به شمال محدود ارگونه⁸⁰⁵ و گوله‌ناورد⁸⁰⁶ و قیلار نزدیک به موضع یورته‌ها جیبو پسر اوتچی نویان و نواده او طغاچار و پسر بیگو را نام یانتاق بوده، و یکی دیگر ارقسون؛ و یک صده می‌دانسته‌اند. و پسر تُوفُو، اُبوگان هم صده می‌دانسته و پسر بیگو بیسوامگان در زمان قوبیلای خان جای جوچی قسار و اولوس او دانسته؛ و آخر الامر با پسر زادگان طغاچار که اوروغاوتچی نویان بودند بدین ملک آمدند و در عهده اباقاخان اینجا بودند و این زمان نیز بعضی هستند و پسران دیگر از آن جوچی قسار بوده‌اند مع القصه اقوام والوس مغول بسیارند و در همه شروح کردن علاحدہ کتابی زخیم می‌شود چون چنگیزخان است و اولاد سخن را اکثر در ذکر ایشان صرف می‌باید که انشا الله و تعالی [B306] که بر عمر دولت و مزید سلطنت سلطان سلاطین زمان المخصوص به عون و عنایت ملک الصمد غیاث الحق و الدنیا والدین محمد خلد الله تعالی ملکه و سلطانہ سالهای⁸⁰⁷ دراز و قرنهای با برگ و ساز سایه اختر همایون در عرصه ربع مسکون پاینده و مستدام باد به حق محمد و آله اجمین

باب سیم در شرح چنگیزخان

راویان⁸⁰⁸ اخبار در تواریخ جهانگشای آورده که چنگیزخان در طفولیت در سیزده سالگی از پدر باز مانده و اقوام بسیار که در زمان دولت پدرش بیسوگای بهادر جمع شده بودند و مطیع گشته چون چنگیزخان را طفل دیدند از وی بر گشتند و چون مادر اولون‌ایکه⁸⁰⁹ عظیم کافیه و عاقله بود به قدر امکان او را به جان و مان و اتباع و لشکر و اعوان که از بیسوگابهادر باز مانده بودند محافظت و مراقبت می‌نمود و به کرات احوال چنگیز خان ضعف می‌پذیرفته و چند نوبت با اقوام یاخیوت و اتباع و لشکر و اعوان بروی فرصت یافته‌اند و بند⁸¹⁰ کرد و حق تعالی او را از

⁸⁰⁴: ف: - که

⁸⁰⁵ جامع التواریخ، 1\40: ارگنه

⁸⁰⁶ جامع التواریخ، 40: کوه‌ناورد

⁸⁰⁷: ت: سالها

⁸⁰⁸: ت: راوی

⁸⁰⁹: ف: او الوایکه

⁸¹⁰: ت: بنده

آن ورطها خلاص داده و چون در ازل ازال خواست حق⁸¹¹ تعالی چنان بوده که او پادشاه عالم شود، به تدریج ترتیب⁸¹² می‌یافته، تا به واسطه مقاسات زحمات و تحمل مشقات بر کارهای⁸¹³ صعب مصابرت تواند نمود، و چون به لذت پادشاهی و آسایش رسد، قدر آن نعمت بزرگ بداند و شرایط شکر گزاری به تقدیم رساند؛ و چون به مراتب علیه برسد، عالمیان را یک به جای خود تواند داشت. و با وجود ضعف حال و مشقت و زحمات و شداید گوناگون، عظیم بهادر و شجاع بوده، و به غایت عاقل و هنرمند بود و صاحب رأی و فرهنگ. و به جهت کرم و انعام نام و آوازه او در اطراف منتشر شده و محبت او در طبایع باز دید آمده، و اقوام به جانب او جمع می‌شده‌اند تا قوی حال و با شوکت شده‌اند و دوستان را مظفر و منصور؛ و دشمنان را مخذول و مقهور گردانیده. بدان سبب که خویشان و عم زادگان او بر پدران و بر او حسد بردند، الخصوص اقوام تایچیوت که همسایه بودند و یورتهای ایشان به همدیگر نزدیک، و تدارک ایشان مهمتر بود بیشتر با ایشان در افتاده و به انواع زحمات می‌کشیده تا اکثر آن قوم را مقهور گردانیده، و بازماندگان را در سلک بندگان آورده، چنانکه مشروح خواهد آمد. بعد از آن بعضی خویشان و اقوام مغول که به نسبت با وی نزدیک بودند، مسخر و مطیع گردانیده؛ و بعد از آن قومی از خویشان او با اونگخان پادشاه نایمان⁸¹⁴ که میان او بیسوگای بهادر⁸¹⁵ دیرینه دوستی و پدرفرزندی نزدیک یکدیگر شدند و به اتفاق قصد او می‌اندیشیدند و مقام و یورتهای ایشان به همدیگر نزدیک بود ضرورت بود تدارک آن جمع کردن به کرات مصاف دادند عاقبت الامر چنگیزخان غالب آمد، و ایشان را جمله ناچیز و نیست گردانید و بعد از آن اقوامی را از مغول که در حدود پورتهای ایشان می‌نشستند و همسایه بودند⁸¹⁶ اکثر دشمن و حاسد باشد نزدیک شدند⁸¹⁷ بعد از آن میان او و پادشاه نایمان که به واسطه دشمنی که با پادشاه کرایت اونگخان داشتند و دوستی و چنگیزخان با وی چند نوبت با ایشان⁸¹⁸ جنگ کرده بود، عداوت و مخاصمت قایم گشت و کینه‌ها در سینه‌ها مستحکم شده؛ [A307] و نیز حوالی ولایتی که به چنگیزخان نزدیک بود، از مخالفان و معاندان پاک گشته بودند⁸¹⁹ و بسر حدها

⁸¹¹ت: حق

⁸¹²ت: ترتیب

⁸¹³ت: کارها

⁸¹⁴جامع التواریخ، 1\295: کرایت

⁸¹⁵جامع التواریخ، 1\295: چنگیزخان

⁸¹⁶ت: اند

⁸¹⁷ت: تدارک کرد

⁸¹⁸ت: - کرایت ... با ایشان

⁸¹⁹ت: بودند

نایمان به هم رسیده، و بعضی دشمنان چنگیزخان از خویشان او و اقوام مغول پیش ایشان رفته و با وی دشمنی و عداوت آغاز نهاده. بدین اسباب لازم شد با ایشان محاربت کردن تا جمله را مقهور و مسخر گردانید. بعد از آن پادشاه ختای، التان-خان، که پادشاهی به غایت بزرگ و معتبر بود، و در اوقات اکثر اقوام مغول و ترک به واسطه آن که در حدود ولایت ختای بوده‌اند مطاوعت و انقیاد ایشان نموده-اند و نیز سرکشی می‌نموده‌اند برهان قاعده توقع مطاوعت و متابعت می‌داشت و نیز پادشاهان ختای، چنان که در داستانها متقدم گفته شد از آبا و اجداد و اعمام چنگیزخان چند کسی⁸²⁰ را کشته بودند بدان سبب میان ایشان منازعت و مناقشت بود چون چنگیزخان را شوکت و قوت و قدرت داد و لشکر بسیار بر وی جمع شده - بودند بر وی واجب دانست به مکافات و انتقام کینه دیرینه قیام⁸²¹ نمودن. با سپاه بسیار به جنگ آلتاخان رفتن و اکثر ممالک ختایرا مسخر کرد و پادشاهان ایشان را مقهور گردانید و بقیه جمله را مطیع و فرمان بردار گشتند. و بعد از پنج سالگی لشکری را در آن سر حد به گذاشت و به اردوی خویش مراجعت نمود. و بعد از آن مملکت تبت و تنگقوت که در آن حوالی بود⁸²² ولایات او مسخر گردانید؛ در خاطر داشت که دیگر بار به جانب ختای رود تا آن ممالک رابه یک بارگی مستخلص گرداند و ولایت قراجانگ را نیز که به ختای متصل و به مغولستان نزدیک و هندویان و اهل قراجانگ آن را کندر می‌گویند و تاجیکان قندهار، را مسخر کنند. و عزم را بدان مهم جزم داشت لیکن چون کوشلوک خان پسر پادشاه نایمان بوقتی که پدرش کشته شد گریخته به ولایت ترکستان رفت و با بعضی اقوام مغول که دشمنان او بودند یکی شده و بر مملکت ترکستان که گورخان قراختای داشت و مستولی شده؛ و گورخان را کشته آوازه آن حالت به چنگیزخان رسید عزمش از رفتن به جانب ختای و آن حدود فاطر شد و به دفع فتنه کوشلوک مشغول گشته جبه را با لشکر به فرستاد و او را نیر مقهور گردانید و چون ترکسانکه ملکی با طول و عرض است کوشلوک به مشاورت سلطان محمد خوارزمشاه از دستگورخان بیرون آورده بود و کوشلوک بر بعضی از آن مسلط گشته بود، و خوارزمشاه بر بعضی چون لشکر مغول کوشلوک را از میان برداشتند سلطان محمد خوارزمشاه تمام ممالک ترکستان تا انزار که سرحد است به دست فرو گرفت از غیرت و نیز جماعت بازرگانان مسلمانان که چنگیزخان ایشان را از راه اتحاد و دوستی پیش سلطان فرستاده بود خالوی سلطان محمد که او را اینال چوق⁸²³ نام بود⁸²⁴ که او را قایرخان می‌گفتند بی

⁸²⁰ت:کس

⁸²¹ت:دیرینه قیام دیرینه قیام

⁸²²ت:- بود

⁸²³ف:بنال جوق

تأمل و تفکر ایشان را در اترار به کشت. بدان واسطه چندان غضب و حمیت بر چنگیزخان غالب شد که کار ولایت ختای و چین و قراجانگ فراموش کرد و بر فور عازم دیار ترکستان و ایران زمین شد و هر دو مملکت را به اتفاق پسران و معاونت امرآء مسخر گردانید بعد از آن اوگنای قآن ولایت ختای به اتفاق برادر خویش تولوی خان تمام به گرفت و [B307] ولایت کِرَلو⁸²⁵ باشغُر و بُولر دشت قپچاق⁸²⁶ و اوروس و چرکس و آس تا نهایت شماله و از جانب جنوب تا حدود حبشه به اتفاق برادرزادگان بستند و ولایت سولنگقه هم چنین به گرفتند. و در عهد منگکه قآن، روم به یک بار به گرفت و قوبیلای قآن در وقت پادشاهی خود ولایت چین و قراجانگ و بعضی از هندوستان بستند والی الغایة سال به سال و روز بروز اوروغ و فرزندان چنگیزخان ولایاتی که در حوالی ممالک ایشان است در تحت تصرف می‌آرند و چنین کارهای معظم از اثر دولت چنگیزخان و اوروغ او مسخر⁸²⁷ گشته و می‌گردد و شرح و تفضیل این حکایت من بعد هر یک در داستانی به جای خود خواهد آمد اینجا بر سبیل دیباچه این مختصر ذکر رفت این زمان آغاز کنیم و شرح و تفضیل خواتین چنگیزخان و ذکر آن که از هر خاتونی چند فرزند داشته و احوال هر یک در قلم آورم، انشا الله تعالی

باب چهارم در ذکر خواتین و فرزندان

چنگیز خان را قریب پانصد خاتون و سُرّیت بوده، و هر یک را از قومی ستده، بعضی را به طریق نکاح مغولانه شده، و اکثر آن بوده اند که چون ممالک اقوام رامسخر و مقهور گردانید، ایشانرا به غارت بیاورد و بستند، و از آنان که خواتین بزرگ بوده‌اند و در صدد اعتبار تمام آمده، هیچ بوده‌اند بدین تفضیل: بُورثَه فُوجین دختر [دِی]⁸²⁸ نویان مقدم و پادشاه فُنقرات؛ و او معتبرترین و بزرگترین همه⁸²⁹ خواتین بوده، و مادر چهار پسر بزرگتر، جوچی⁸³⁰ بود که تمامت پادشاهان و پادشاهزادگان که در دشت قپچاق اند از نسل وی‌اند. و چنان⁸³¹ تقریر می‌کند وقتی که

⁸²⁴ت: - بود

⁸²⁵ت: با

⁸²⁶ف: قفجاق

⁸²⁷ت: میسر

⁸²⁸جامع التواریخ، 1/159

⁸²⁹ت: - همه

⁸³⁰ف: قوجی

⁸³¹ت: چنین

چنگیزخان با قوم مرگیت⁸³² جنگ کرد و بر ایشان غالب آمده، بُورته فوجین به جُوجی حامله بود. و قوم مرگیت او را به غارت بردند، به جهت آن که در آن وقت میان مرگیت و اونگخان صلح بود، او را پیش او فرستادند. اونگخان او را عزیز و محترم داشت، و بنا بر دوستی قدیم با پدر او داشته و انگ چنگیزخان را فرزند می‌گفته، بدو به نظر عروسی نگاه کرد، و امراء او را گفته‌اند او را چرا نمی‌ستانی؟ جواب داد که عروس من است، از مروت و مردی دور باشد به نظر خیانت در او نگاه کردن. چون چنگیزخان از آن حال خبر یافت، سپا را که جد سرتاق نُویان بود، از قوم جلایر، پیش اونگخان فرستاد این خاتون را طلب داشت. اونگخان او را مراعات⁸³³ کرده به وی سپرد. چون روی به خدمت چنگیزخان نهاد. در راه جوجی به وجود آمده، و جهت آنکه راه مخوف بود و مجال ترتیب و گهواره و مقامی نه، سپا قدری آرد خمیر کرده و او را در آن پیچیده و دردامن خود گرفته به آزر م بی‌آورد تا اعضای او را رنجی نرسد. و نام او را بدان سبب جُوجی کردند، که ناگاه⁸³⁴ در وجود آمده، پسر دوم، چغتای که از ابتداء ولایت ترکستان تا انتهای آب آمویه حکومت حوالت بدو بود، و اولوس او را الغوی و مبارکشاه و براق می‌دانستند، و اکنون دُوا و پسر او قُتلغ خواجه می‌دانند؛ و تفضیل شعب فرزندان و حکایت او هر یک به موضع خود خواهد آمد. پسر سیوم، اوگتای قان که بعد از چنگیزخان قانی شد و سیزده سال قانی کرد، و گُیوکخان پسر بزرگترین او بود، و قایدو چند پادشاهزاده که در آن حدود می‌باشند از نسل وی‌اند حکایت ایشان به جای خود بیاید. پسر چهارم، تولوی که لقب او [A308] اُلغ نُوین بوده؛ و چنگیزخان او را نوکر می‌خوانده، و اکثر اوقات ملازم پدر بودی و در جنگها با وی بودی. و نُولوی به زبانی مغول آیینه باشد، چون او وفات یافت، تا این غایت آیینه را نام غُرُوق شده، و نام آیینه به ترکی کُوزکُو است. و این زمان نیز مغولان آیینه را کُوزکُو می‌گویند به سبب مذکور؛ و قویبلای قان و مُنگکه قان و هُولاگُوخان و آریغ بُوکا فرزندان او بوده‌اند؛ و اکنون از ذریت و فرزندان ایشان تیمورقان و پادشاه اسلام غازان خان قان پادشاه‌اند. و دیگر شعب و ذریت از نسل پاک اوقان و پادشاه شده‌اند، در هر اقلام وداستان هر یک علی‌حده خواهد آمد. و چهار پسر چنگیزخان هم عاقل و کافی و کامل و بهادر و دلاور و پسندیده پدر و لشکر و رعیت بوده‌اند، و مملکت چنگیز خان را به مثابت چهار رکن. و او هر یک ایشان را تصور پادشاهی کرده، و ایشان را چهار کُولوگ گفته‌اند. و از آدمی و اسب و غیره، آنکه برسرآید و بر دیگران راجح باشد و سابق آید آن را کُولوگ گویند و حکایت این چهار پسر بیرون

⁸³²ت: کتب
⁸³³ف: غارت
⁸³⁴ف: ناکه

آنچه در داستان هر یک خواهیم نوشتن، بسیار باشد که در این داستان چنگیزخان بیاید و از آنجا معلوم گردد؛ و ذکر امراء او لشکرها که ترتیب کرده و به هر پسری داده، هم در این داستان، در این تفصیل امرا⁸³⁵ مشروح خواهد آمد. و اسامی پنج دختر که از این خاتون بوده‌اند ذکر آنکه هر یک به کدام شوهر داد، بدین تعضیل است: دختر بزرگتر در ابتداء او را جهت بوس بوقا⁸³⁶ پسر نیکوان⁸³⁷ نواده اونگ-خان می خواستند و آن وصلت به اتمام نرسید و بدان سبب دل ماندگی در میان آمد، و بعد از آن او را میسر نکون، بوتوکورگان، از قوم ایکیراس داده دختر دوم او را پسر قوتوقه⁸³⁸ بیکی پادشاه قوم اورا اوب⁸³⁹، تورالچی کورگان داده. دختر سیوم او را پسر پادشاه اونگوتجنگوی داده و دختر چهارم او را پسر پادشاه قنقرات داده، نام او کورگان بوده دختر پنجم او را به پسر طالجو کورکان از قوم اولقوتوت نام اوجار آساخان داده با جو کورکانبرادر مادر او بوده. و چنگیزخان این دختر را عزیز تر از دیگر دختران داشته، و احوال و حکایات او بسیار است، بعد از این نوشته شود و این پنج دختر و شوهر آن ایشان را قضایا بسیار است؛ و چون شعب و نسب هر یک در شعبه می‌آید، و بعضی حکایات در اثنای تواریخ چنگیزخان و داستانهای او گتای قان و گیوگ خان بیاید، چون نیک مطالعه کنند، جمله معلوم و مفهوم گردد. فرزندان که از خاتون بزرگتر، بورتقوجین، در وجود آمده‌اند، که ذکر کرده شد. خاتون دوم دختر طایر اوسونمقدم قوم اورهار مرکبت⁸⁴⁰ که به موجبی فرمان ایل شد و این دختر بیاورد و به چنگیزخان داد و از ویک پسر داشته نام او کولگان و این پسر را مرتبه چهار پسر مذکور ننهاد ذکر احوال کواکان⁸⁴¹ و شعب و فرزندان او چنان بوده که او را چهار پسر بوده. مهتری را نام قوجه بوده. چون پدرش وفات کرده است، شش هزار مرد بدو داده‌اند و جای پدربوی ارزانی داشته. و این قوجه پسری دانسته، ارودی⁸⁴² نام و جای و لشکر پدر داشته [B308] و ملازم قوبیلای قان بوده و پسری داشته نام او ابوگان، و جای و لشکر پدر دانسته، لیکن در وقتی که اوروغ تعاچارنویان، نایا و دیگر شاهزادگان با قوبیلای قان دل دگرگون کردند و اندیشیده که با قایدو یکی شوند قوبیلای قان را معلوم شد و او را با دیگران به هم به یاسا رسانید.

⁸³⁵ ف: - امرا

⁸³⁶ جامع التواریخ، 1\301: توساقا

⁸³⁷ جامع التواریخ، 1\301: سنگون

⁸³⁸ جامع التواریخ، 1\301: نوقوته

⁸³⁹ جامع التواریخ، 1\301: اویرات

⁸⁴⁰ جامع التواریخ، 1\302: اوهمرگیت

⁸⁴¹ اصل: کولگان

⁸⁴² جامع التواریخ، 1\302: ارودی

و خاتون سیوم بیسوگات از قوم تاتار، و از و پسری آورده نام او چاورور⁸⁴³، و در جوانی نماند. خاتون چهارم گونجو⁸⁴⁴ خاتون دختر التان خان، پادشاه ختای. و مشهور است که خوب رو نبوده لیکن به جهت آن که پدرش پادشاهی به غایت بزرگ بود، او را اعتباری و احترامی می‌کرد. چنگیزخان از وی هیچ فرزندی نداشت و تا عهد اریغبوکا⁸⁴⁵ در حیات بود و بعد از آن نمانده. خاتون پنجم خواهر بیسوگان مذکور، هم از قوم تاتار. و غیر از این خواتین مذکور چنگیزخان را چنداین خاتون بوده‌اند که راه بزرگ داشته‌اند و لیکن در سلک و عداد⁸⁴⁶ این خواتین پنجگانه نیامده‌اند و الله اعلم

باب پنجم در باب تاریخ جهانگشایی

چون مبنی این کتاب و وضع این تاریخ بدان نمط است که بیشتر شعب فرزندان هر قومی و پادشاهی تقریر کنیم آنگاه در اصل تاریخ و حکایات شروع کنیم در قسم اول این داستان و عدد خواتین معتبر چنگیزخان و تفصیل پسران و دختران او ذکر رفت این زمان حکایات و تاریخ چنگیزخان از ابتداء زمان ولادت او آغاز کرده تا مدّت چند سال نوشته می‌آید چه در اوایل حال حکایات او سال بسال معلوم نبوده بعد از آن آنچه سال به سال دردفاتر و تاریخ مغول آمده است بر سبیل تعضیل نوشته می‌آید و هر چند مصنفان و مولفان تواریخ متقدم، کتب از هر نوع ساخته‌اند و حکایات از منہ مختلف نامرتب پرداخته، اما خوانندگان از این فایده تمام نیافته. و نیز سال به سال که مرحوم ابن الاثیر نهاده، اگر چه سعی بسیار کرده. لیکن حکایات هر پادشاهی مضبوط نیست، و کیفیت آن کما بیشی بر ولا⁸⁴⁷ و ترتیب معلوم نمی‌شود و این معنی نزد مطالعه کنان این کتاب مقرر است بنا بر این مقدمات مؤلفان تاریخ را چنان موافق افتاد که به هر چند سال معین که تاریخ چنگیزخان نوشته شود تواریخ دیگر پادشاهان اطراف که معاصر او بوده‌اند بر این⁸⁴⁸ و لاء تحریر پیوندد تا احوال پادشاهان که معاصر یکدیگر بوده‌اند علی العموم معلوم گردد و چون غرض از تالیف این کتاب و جمع این حکایات، تاریخ مبارک⁸⁴⁹ غزانی

⁸⁴³ اصل: چاورور

⁸⁴⁴ اصل: گونجو

⁸⁴⁵ اصل: اریغبوکا

⁸⁴⁶ ت: عدا ت

⁸⁴⁷ ت: برموالات

⁸⁴⁸ ف: - این

⁸⁴⁹ ف: - مبارک

است، در تاریخ متقدم⁸⁵⁰ بعید العهد، این ضابطه رعایت رفت⁸⁵¹ و نیز به تطویل می‌انجامید. این قاعده مذکور از ابتداء ولادت چنگیزخان تا آخر عمر او،⁸⁵² بعد از و تا این زمان، هر چند سال که مناسب و موافق نمود، تاریخ چنگیزخان و فرزندان او و احوال که در چاغ ایشان حادث می‌شده نوشته می‌شود. و تاریخ پادشاهان دیگر که در دور و عهد او بوده باشند، آنچه معلوم محقق بود و به تبعیت لازم آید دلیل⁸⁵³ از آن ساخته می‌آید تا این عهد همایون و زمان مبارک تا خوانند از احوال جمله با خبر باشند. و آن ضابطه بر این نمط است و ترتیب می‌باید

باب در تاریخ تولد چنگیزخان

در سنه تسع و اربعین و خمسّمایه هجری که در ماه ذی قعدة واقع شده تا قاقاییل که دیگر هم سال خوک است، مطابق شهر سنه اثنّین و سنّین و خمسّمایه که در ماه ربیع الآخر [A309] واقع شده، در این وقت پدر او به بیسوگای بهادر وفات یافته، چنگیزخان سیزده ساله باز مانده. چون در زمان تولد چنگیزخان منجمان به طریق رصد احتیاط وقت نکرده‌اند و مورخان نیز روز و ماه اثبات نکرده ساعت روز ولادت او محقق و معلوم نیست اما پیش جمله شادگان⁸⁵⁴ و امراء و اعیان مغول معروف و مشهور است و به حدّ تواتر رسیده، که مدّت عمر او هفتاد و دو سال بوده، و در هفتاد و سیوم وفات کرده. و منجمان معتبر تاریخ وفات او نوشته‌اند، چه غایت عظمت و کمال پادشاهی او بوده و چنان آورده که در قاقاییل که سال خوک است، در میانه ماه پانزده روز از ماه گذشته، وفات یافته. هر چند هفتاد سیوم سال می‌باشد آن سال ولادت او، در میانه سال بوده باشد. براین تقدیر مدت امر او هفتاد و دو سال تمام بوده باشد. و چون عمر او تا چهل و یک سالگی بعضی به طفولیت گذشت و بعضی به اضطراب حال، مورخان احوال آن را سال به سال ضبط نکرده، و تاریخ این چهل و یک سال را به طریق اجمال نوشته‌اند، بعد از آن تا آخر عمر او مفصل سال به سال آورده. ما نیز هم برآن موجب خواهیم به نوشت. چون این قاعده تمهید یافت، این زمان تاریخ سیزده ساله چنگیزخان از ابتداء ولادت تا وفات پدرش، به موجبی که تقدیم یافت، ذکر کنیم. و آن چنان بود که در وقتی که پدر بیسوگای بهادر در اوج عظمت و دوره اقبال و دولت بود، و بر تمامت اقوام که بر پدران و عمان او

⁸⁵⁰ت: متقدمان

⁸⁵¹اصل: نرفت

⁸⁵²ف: - او

⁸⁵³اصل: ذیل

⁸⁵⁴اصل: شاهزادگان

تعلق داشتند حاکم و سرور بود بر ایشان و ایشان او را پیشوا و سرور⁸⁵⁵ خود⁸⁵⁶ دانسته متابعت و مطاوعت می نمودند دیگر اقوام تاتار و غیر هم به موجبی که در شعب تاتار گفته شبا او مخالفت و دشمنی می ورزیده اند و میان ایشان محاربت بسیار افتاده و در سال قاقایل مذکور، که سال ولادت چنگیزخان بوده، موافق شهورسنه تِسَعِ وَأَرْبَعِينَ وَخَمْسَمِائِهِ، بیسوگای بهادر به جنگ تاتار رفت اولون ایکه، به چنگیزخان آستن بود. و پادشاهان تاتار، به موجب آن که و قودو- بوقا⁸⁵⁷ بودند. بیسوگای بهادر با ایشان مصاف داد و ایشان را مخذول و مقهور گردانیده مظفر و منصور بازگشت، و خان و مان و گله و رمه ایشان را غارت کرد، به موضعی که آنرا دِلُونُ بُولْدَاقِ گویند نزول فرمود. و بعد از آن یک چندی در این سال مذکور چنگیزخان به طالع مسعود دوجود آمد، و مقدار کمی خون منجمد چون جگر پاره فشرده در کف دست راست داشت. آثار جهانگیری و جهاننداری بر صحیفه جبین او پیدا، و انوار بختیاری و کامکاری از چهره او هویدا. چون بیسوگای بهادر را فتح تاتار و قهر پادشاه ایشان به موجبی که قریب العهد دست داده بود و بر یاغی ظفر یافته، آن معنی را به فال مبارک⁸⁵⁸ گرفته، فرزند فرهمند را نام تموچین کرد، به نام پادشاه که ذکر رفت. و بیسوگای بهادر در زمان خود مقدم و سرور اقوام نیرُونُ و آقاو اینی خود بوده، و میان او و پادشاه او امرا و اقوام دیگر که اکنون ایشان را [B309] به واسطه مخالفت با مغول و مناسبت صورت و لقب مغول می خوانند و در زمان قدیم هر قوم از ایشان را اسمی و لقبی مخصوص بوده و به صفت از مغول منفرد؛ عداوت و مخاصمت قدیم بوده است، خصوصا اقوام تاتار. و بیسوگای بهادر با اکثر اقوام مصافها داده اند و جنگها کرده، بعضی را به تحت فرمان آورده، و از هم باس و سطوت او اکثر دوست و دشمن محافظت حیات خود را مطیع او شده اند. و حال و کار او عظیم منتظم و با رونق بوده. و بعد از چنگیزخان چند فرزند دیگر آورده، چنانچه در داستان او گفته شد. و در این مدت سیزده سال برقرار در پادشاهی اقوام خود متمکن بودند، و به هر چند ماه به لشکر بر نشستی به قصد دفع اقوام اتراک اعدا، که در اطراف الوس او بودند. و در اکثر مصافها و ظفر او را بودی. اما جماعت خویشان، به موجب الْاَقَارِبُ الْعَقَارِبِ، سبب بغض و عداوت که در طبیعت ایشان مرکوز و مجبول بود، بر وی حسد بردند. و چون قوت و قدرت مقاومت نداشتند، تخم کینه و عداوت در اندرون می کاشتند تا آخر عمر او. و چون بیسوگای بهادر هم در سن جوانی و فات یافت، اقوام تایچیوت را

⁸⁵⁵ ت:- - بود بر .... سرور

⁸⁵⁶ ف:- - خود

⁸⁵⁷ جامع التواریخ، 1\310: قوری بوقا

⁸⁵⁸ ف:- - مبارک

که از جمله عمزادگان و خویشان پدران ایشان بودند، به موجبی که در شعبه داستانها اجداد اقوام معین ذکر کرده شد، قوی حال تر بوده‌اند و تیغ و لشکر زیادت داشته‌اند؛ و مقدمان ایشان پادشاهان معتبر. و اگر چه در زمان بیسوگای بهادر متابع و دوست و مطیع بودند، و در آخر دولت او، وقت مخالفت و معادات ظاهر کرده‌اند. چنگیزخان در وقت وفات پدر سیزده ساله بوده، و برادران او هم چنین کودک بودند، مادر او الون‌ایکه، از قوم او اولقونوت عظیم با عقل و کفایت بوده، و به سبب وفات بیسوگای بهادر روزگار برایشان بوده و شرح و تفضیل احوال ایشان در آن مدّت معلوم نه. چون تاریخ چنگیزخان از ابتداء ولادت او، که در قاقا بیل سال خوک بوده، موافق شهر سنه اثنین و سئین و خمسمایه که در ماه ربیع الآخر واقع شده، و او در این سال سیزده ساله بود بر سبیل اجمال و اختصار نوشته شد، اکنون تاریخ سلاطین و دیگر پادشاهان اقالیم، که در این مدت سیزده سال معاصر چنگیزخان بوده‌اند، بر عقب این بنویسم و بعد از آن، دیگر باره تاریخ چنگیزخان بعد از سیزده سال آغاز کنیم و بنویسیم. بعون اعد تعالی و حسن توفیقه. تاریخ کسانی که در آن عهد پادشاهی آن ولایت میکردند، از نسل پادشاهان قدیم آن مما لک بوده‌اند. در شهر سنه سبع و ثمانین مائین هلالی هجری پادشاهی ختای و قراختای و خورچه منزی، که آن را چین و ماچین و ننگیاس می‌گویند، شخصی بوده از نسل پادشاهان قدیم، نام او، لیک‌تاز⁸⁵⁹ و در عهد او امرا صحرا نشین خروج کرده نام او جولجی‌اتا که⁸⁶⁰ از ملک قراختای و خورچه دست فرو گرفته، و بعد از آنکه دور بنهم بطن او رسیده، پادشاه خورچه خروج کرده، و آنمملکت از دست قراختاییان بیرون آورده و ایشانرا انداخته. و در تاریخ سنه سبع عشر و اربعمایه هجری و در سنه اثنین عشرین و خمس مایه، این پادشاه جورچه مذکور بر ملک تمامی ختای مستولی شده. و کاوزون نام پادشاه اصل ختای از دست او پناه با ملک ماچین [A310] داده، و تا آخر وقت، و فرزندان او بر ملک ماچین قناعت کرده آنجا مانده‌اند. و این پادشاه بر ولایت قراختای و جورچه مستولی شده، نام خود را لیو⁸⁶¹ کرده یعنی پادشاه عالم. بر این اصطلاح، چون تمام ممالک را به گرفت. اهل ختای نام او را اوزن⁸⁶² کردند، یعنی پادشاه بزرگ که فرماو به عالم محیط شده است. و تاریخ و حکایات پادشاهان ختای و چین و ماچین از قدیم الایام باز، به موجبی⁸⁶³ که در کتب ایشان آمده، مفصل سال به سال و پادشاه پادشاه، ذیل این

⁸⁵⁹ جامع التواریخ، 1\312: لیانکتایزو

⁸⁶⁰ جامع التواریخ، 1\312: جولنجی اباکی

⁸⁶¹ جامع التواریخ، 1\314: دای لیو

⁸⁶² جامع التواریخ، 1\314: دای ون

⁸⁶³ در نسخه فاتحه نبود و در نسخه ت به صورت [به منصبی آمده بود با

توجه به جامع التواریخ 1\314: به صورت فوق تکمیل گردید.]

تاریخ مبارک غازانی ساخته‌ایم. چون خوانندگان خواهند که بر جملگی تواریخ واقف شوند، از آن جای مطالعه کنند. حالی اینجا اسامی پادشاه ختای که در آن ممالک در این مدت سیزده سال مذکور معاصر چنگیزخان بودند، و از نسل پادشاه جورچه که ذکر او رفت. و لفظه آلتان‌خان⁸⁶⁴ گشته لقب بر ایشان اطلاق کرده‌اند، و هر یک را به زبان ختای اسمی و لقبی مخصوص بوده، بدین تفضیل و نوشته می‌آید و الله اعلم و السلام تاریخ این پادشاهان از نسل پادشاهان اصلی آن ولایت بوده‌اند که بر مجموع ممالک، ختای و قراختای و جورچه و ماچین از قدیم باز پادشاه بوده‌اند، به موجبی که یاد کرده شد و در شهر سنه اثنی و خمسین و خمسمایه جولنجی‌اباکی از ممالک‌اند که بر مجموع ولایات ختای و خورجه به تغلب و استیلا فرو گرفت، و بعد از خروج پادشاه جورچه مذکور کاوزون که جد این پادشاهان بود، از ختای به ماچین رفت. و چون تاریخ ایشان مبسوط در ذیل تاریخ خواهد آمد اطناب نمی‌رود. و نام آن پادشاه که در این مدت سیزده ساله بود چهل سال بعد بیست و پنج سال گذشته دو سال مانده سیزده ساله بود⁸⁶⁵ به وقت آن که به موجبی⁸⁶⁶ که شرح داده شد پادشاه جورچه [بر پادشاه]⁸⁶⁷ قراختای خروج کردند او را نیست گردانید، امیری معتبر از آن قراختای، نام اوسی‌طاهو⁸⁶⁸ و از آنجا به گریخت و به ولایت قرقیزوایغور و ترکستان برون آمد؛ مردی به غایت عاقل و کافی بود و به حسن تدبیر جمعی را از آن حدود بر خود جمع کرد، و تمامت ولایت ترکستان را به دست فرو گرفت؛ و لقب اوگورخان شد یعنی پادشاه معظم. و آن در حال در زمان سهو سن اثنین و ثلاث و عشرين و خمسمایه بود بعد از آنکه کورخان مذکور نماند پسرش هشت نه سال بود او را به جای پدر نشانند و کورخان می‌خواندند عمری دراز یافت مدت نودو دو سال ترک که نودو پنج سال هجری بود و در سنه عشر و ستمایه تقریباً وفات او بوده و در سال ولادت چنگیزخان این کورخان سی و چهار ساله بوده باشد و قریب بیست و پنج سال از پادشاهی گذشته و در این سیزده سال گذشته معاصر چنگیزخان در ترکستان و ماورالنهر او بوده

⁸⁶⁴ف: التای خان؛ ت: التان‌خان

⁸⁶⁵ف: - بود

⁸⁶⁶ف: - به موجبی

⁸⁶⁷جامع التواریخ، 1\315: برپادشاه

⁸⁶⁸جامع التواریخ، 1\315: توشیطایفُو

تاریخ خلفا به وقت ولادت چنگیزخان در بغداد

المتقی بالله از عباسیان خلیفه بوده است و تاشهور سنه ست و خمسین و خمسمایه در حیوة بود و در سال مذکور وفات یافت پسر او را المستجد بالله را به جای او به خلافت بنشانند و در سال وفات متقی بالله در سنه ست و خمسی و خمسمایه در گذشت و این عم او را عضد به خلافت بنشانند

تاریخ سلاطین ایران زمین

[B310]سلطان سنجر بن ملکشاه سلجوقی، متقلد امور سلطنت بود، به دو سال پیش از ولادت چنگیزخان اقوام و اوغوز او را در شکارگاه ربوده بودند و محبوس گردانیده، و در این سال ولادت او خلاص یافت، به ماه رمضان، و به قلعه ترمذ گریخت. و علی بیک، مهتر اقوام قارلوق که دشمن جان سلطان بودند بماند و قارلوقان مطیع سلطان شدند. و بعد از آن به مرض قولنج مبتلا شد و به اشهاد⁸⁶⁹ مؤدی گشت اوقات یافت در ربیع الأول سنه اثنتین و خمسین و خمس مایه. غران در شهر نیشابور افتاند و قتل و اسیر و غارت کردند. و در خوارزم اتسز بن محمد بن انوشنگین⁸⁷⁰ که یکی از نوادگان سلجوقیان بود، متصدی امور سلطنت شده بود و در بعضی ممالک تر کستان و دشت قپچاق نیز بدست فرو گرفته، بود و در سنه إحدى و خمسین و خمس مایه به مرض فالج وفات یافت؛ و عمر او شصت و یک سال بوده، و بعد از ایل ارسلان پسرش به جای او به سلطنت خوارزمشاهی بنشست. و در عراق سلطان محمدبن محمود بن ملک شاه سلجوقی در دارالملک اصفهان بر تخت بود و در آن سالها از اطراف لشکر گرد کرد بغداد را حصار کرد، و از جانبین مضافها و جنگها کردند و در اثنای آن حال شنیدکه برادر ملکشاه و اتابک ایلدگز به تبریز آمد، که شوهر مادر او را ارسلان بن طغرل بود، و ارسلان مذکور بهم، همدان را محاصره کردند. او نیز بخشم و غصب برادر بازگشت تا دفع ایشان کند. و لشکرهای او متفرق شدند. و چون به همدان رسیدند، عازم بلاد ایلدگز گشت، و به علت سل وفات یافت؛ در حالت نزع فرمود تا امرا و لشکر برنشینند و تمامت اموال و اسباب از جواهر و نقود هر آن چه در خزاین پادشاهان باشد از نفایس و غلامان خوب پیکر و کنیزکان خورشید منظر را بر وی عرض کردند و از منظری به آنها نظری کرد و به گریست و گفت: این همه اقربا و لشکریان و اتباع و

⁸⁶⁹ت: اسهال

⁸⁷⁰ف و ت: انس بن محمد بن بندکان تکین از جامع التواریخ ارجاع به صورت اتسز بن محمد بن انوشنگین.

اشیاع و خدم و حشم و اقمشه و امتعه و جواهر و لآلی و انواع نفایس مالی، یکذره رنج و الم من کم نمی‌توانند کرد و یک لحظه بر عمر من نمی‌توانند افزود. بدبخت کسی که در جمع اسباب دنیوی سعی نماید و جمله آن به حاضران بخشید و پسری طفل داشت گفت دانم که لشکر مطیع امر او نشود، او را به اقسنقور احمد بن یلی که والی مراغه بود، سپرد تا او را به ولایت خود برد. و چون وفات یافت، امر مخالفت کردند. بعضی به ملک شاه برادر شمایل شدند، و بعضی به سلیمان شاه که عم ایشان بود. و چون سلیمان‌شاه به اصفهان رسید، اتابک و دگله فارس و شمله ترکان والی خوزستان و جمعی امرای دیگر با وی بودند. و پسر قاضی صدرالدین خجندی، اصفهان را بوی سپرده. و سلیمان شاه لشگرها که در حدود همدان بودند طلب داشت، مطاوعت نمودند. و در سنه خمس و خمسین و خمسمایه سلیمان‌شاه به در همدان رفت و لشکریان جمع شدند و او را به گرفتند و در ربیع الاخر سنه ست و خمسین خمس مایه او را خنقه کردند. و ارسلان پسر طغرل را که پسر زن ایلدگز بود در همدان به پادشاهی به نشانند. و در روم، سلطان ارسلان مسعود قلیچ بن ارسلان را بسلطنت بنشانند. و در کرمان ابوالفوارس محمد بن ارسلان‌شاه بن کرمانشاه بن قاورد سلجوقی پادشاه بود، و در سنه احدی و خمسین و خمس مایه وفات یافت [A311]، پسرش طغرل‌شاه به جای او به پادشاهی بنشست. و در غور و غرجستان سلطان علاءالدین بن حسین بن حسن بود، و هم در سال مذکور نماند پسرش سیف‌الدین محمد را بجای او بنشانند، و در سنه ثمان و خمسین بر دست او غوزان کشته شد؛ سلطان غیاث‌الدین و سلطان شهاب‌الدین غوری که هر دو برادر بودند، پسران ملک سام، کردند که برادرزاده پدر ملک حسین مذکور، در مملکت غوور و غورجه سلطان شدند. و در غرجه⁸⁷¹ سلطان خسرو شاه بن بهرام‌شاه بن سبکتگین بود، و در شهر سنه ست و خمسین و خمس مایه وفات یافت، و پسرش ملک شاه به جای او بنشست. و در سیستان، ملک نصرت بن خلف بود، و در سنه ثمان و خمسین و ستمایه وفات یافت، و عمر او از صد سال گذشته و پسرش بنشست رسیده و در مازندران، شاه رستم بن علی بن شهریار بن قاورن بود، و در ثمان و خمسین و خمسمایه نماند و پسرش علاءالدین حسن به جای او بنشست. و در عراق اتابک ایلدگز بود؛ و در آذربایجان اقسنقور احمد یلی بود پادشاه و در شام اتابک نورالدین، پسر عمادالدین زنگی اقسنقر دمشق به گرفت، و قلعه شیزر که به نزدیک حما، بر آب عاصی است و بعلبک بستد. و در دیاربکر، اتابک قطب‌الدین مودود بن جمال⁸⁷² الدین اقسنقر بود، که پدر اتابک موصل بود، و جزایر به گرفت. و در

⁸⁷¹جامع التواریخ، 1\319: غزنه
⁸⁷²جامع التواریخ، 1\320: عماد الدین

مغرب، عبدالمومن⁸⁷³ ملک بود و در سنه سِتِّ و خَمْسِيْنَ و خَمَسَ مَائِه پسر خود را محمد والی عهد گردانید و بیعت جهت او بستند، و دیگر فرزندانرا هر یک ولایتی بداد، و تمامت ولایت اندلس مسخر کرد، مملکت ملثمین که بالای پانصد سال پادشاه بودند، منقرض شد. و در سنه اَرْبَع و خَمْسِيْنَ و خَمَسَمَائِه شهر مدینه⁸⁷⁴ را از فرنگ باز گرفت و در سنه ثَمَان و خَمْسِيْنَ مذکور وفات یافت، و پسرش محمدبه جای او بنشست. و در فارس اَتَابِك دِگَلَه از سَلْغُرِیَان، پادشاه بود و مردی بغایت کامل و عاقل بود در سنه ثلاث و خمسمایه در دجله⁸⁷⁵ بغداد غرق شد، چنان که اکثر محلات خراب شد، چون قراح الظفر و مختاره و مقتدیه و درب القبار و ایار و خرابه ابن جرده و قراح القاضیو بعضیاز قطیعه و بعضی از باب الازج و بعضی مأمونیه و قراح ابواشحم و قراح ابن رزین و بارو به یک بارهفتاد. و درجانب غربی، مقبره امام احمد حنبلی رَجْمَةُ الله علیه و دیگر مقابر غرقه شد، چنان که مردگان در روی آب افتادند. و در شعبان سنه سَبْع و خَمْسِيْنَ و خَمَسَمَائِه، سی هزار مرد از گرجیان به شهر دُوین آمدند، از اعمال آذربایجان و زیادت از ده هزار مرد به کشتند و اسیر بسیار بردند و جامع شهر را به سوختند. چون اتابک ایلدگز تبریز بشنید، لشکر بسیار جمع کرد و به مدد سپاهار من پسر سُکمان قطبی والی اخلاط و پسر اَقْسُنْگُفُور صاحب مراغه، به انتقام ایشان روان شدند، پنجاه هزار سوار. در صفر سنه ثمان و خمسین و خمسمایه به گرجستان رسیدند و یک ماهماه تمام مصاف کردند. و در آخر لشکر اسلام ظفر یافت و قتل بسیارکردند و غنیمت بسیار آوردند. و هم در صفر مذکور، میان قضات اصفهان به واسطه⁸⁷⁶ تعصب مذهب جنگ افتاد، و هفت روزمصاف بود و از جانبین خلقی تقبل آمدند [B311] و خانها خراب کردند، و ملاحظه، قزوین را محاصره کردند. چون تاریخ پادشاهان ممالک از ابتدای قاقا بیل در ذی القعدة و سنه تِسْع و اَرْبَعِيْنَ و خَمَسَ مَائِه واقع شده، تا انتهای قاقا بیل دیگر مطابق ربیع الاخر سنه ثلاث و ستین و خَمَسَ مَائِه بوده سیزده سال معاصر چنگیزخان بوده‌اند، و حوادث غریب که در مدت مذکور افتاد نوشته شد. دیگر باره تاریخ بعد از سیزده سال آغاز کنیم و هم بر قاعده مذکور بنویسم. انشاه الله. تاریخ که از ابتدای قَوْلُفْنَه بیل که موش است و در ربیع الاخر سنه ثلاث و سِتِّيْنَ و خَمَسَمَائِه که از ابتداء قَوْلُفْنَه بیل که سال موش است و در ربیع الاخر سنه ثلاث و سِتِّيْنَ و خَمَسَمَائِه واقع شده، تا انتهای پارس بیل که سال یوزست و در صفر سنه تسعین و خَمَسَمَائِه واقع شده است، چنانکه بیست و هفت سال باشد؛ و در سال

⁸⁷³ت، عبد الملک

⁸⁷⁴جامع التواریخ، 1\321: مهدیه

⁸⁷⁵ت: در دجله

⁸⁷⁶ت: بوصف

آخرین، که چنگیزخان چهل ساله بود، و چون حال او در این مدت مذکور سال سال مفصل معلوم نیست، مجملاً" نوشته می‌شود و در این مدت او را با اقوام یا یچوت مصافها و حربها افتاد و چند نوبت او را گرفتند و بند کردند، و به یاری حق تعالی خلاص یافته، و مضطرب حال بوده تا عاقبت الامر بعد از این بیست هشت سال مذکور، حق تعالی او را قوت و نصرت داده، و کار او روی به ارتفاع نهاد. چون چنگیزخان در سنّ کودکی سیزده ساله از پدر بازمانده و به واسطه آنکه در زمان حیات پدرش اقوام تايچوت معتبران و خویشان ایشان بودند بر وی حسد می بردند و در خفیه کینه می ورزیدند، در آن وقت اظهار کینه دیرینه کردند، و تارْفوتای قیریلْتوُق پسر اونکخان⁸⁷⁷ نبیره قَبْلُخان که پادشاه و حاکم اقوام تايچوت بودند، از سرِ حسدی که آن زمان چنگیزخان در سن کودکی سیزده ساله از پدر باز مانده، و به واسطه آنکه در زمان حیات بیسوگای بهادر باز در اندرون داشتند، طریقه عناد و تجبیر پیش گرفتند؛ و جهت آنکه تايچوت معظم ترین شعب بودند، به تدریج به جایی رسید که دیگرخویشان و لشکرها که متابعت بیسوگای بهادر می نمودند، روی از فرزندان او بگردانیدند، و میل به تايچوت کردند و بر ایشان جمع شدند؛ تا آن اقوام را شوکتی و قوت تمام باز دید آمد. و بعضی از ایشان به قوم هُوبین ایرگان⁸⁷⁸ مخصوص گشتند، یعنی قومبیشه، چه یُورتِ ایشان در بیشه بود، و در زمان بیسوگای بهادر و فرزندان او در حدود اُونْتو کُلُوران⁸⁷⁹ بوده. و چون اکثر اتباع بیسوگای کوچ می کردند و تايچوت می پیوسته، تُودین فُهورچی⁸⁸⁰ نیز که آقای همه بود، کوچ آغاز کرد. و پیش ایشان که او را در آن تموجین می گفته، به نفس خود پیش او رفت و به تواضع و تخلق با وی گفت تا نرود. و او نشیند به مغولی مثلی گفته یعنی عزم جزم کردم و اختیار نماند و مجال، توقف نیست، و بر نشست و روان شد. و اُولُون ایگه، بنفس خود بر نشست و تُوق بر افراشت و لشکرها برنشاند و از عقب گریختگان به رفت تا ایشان را باز گرداند. و چون به هم دیگر رسیدند، از جانبین صف برکشیدند و جنگ کردند، آخر الامر بعضی از آن اولوس خود باز گردانیدند. و در آن جنگ چرّقه ابوگان را که پیر بود و از جمله امرای بزرگ، تیری بر قفای او زدند و مجروح شد چون از جنگ باز آمد چنگیزخان به پرسیدن او رفت و صورت حال پرسید چرّقه گفت: بعد از پدر نیکو [A312] تو، اقوام و

⁸⁷⁷ جامع التواریخ، 1\325: آدالخان

⁸⁷⁸ در ف«هریرابوکان» و ت «هرترابوکان» در جامع التواریخ، 1\326: به صورت فوق تصحیح گردید.

⁸⁷⁹ در ف و ت«اوران و کاوران» در جامع التواریخ، 1\326: به صورت فوق تصحیح گردید.

⁸⁸⁰ در ف و ت«آن بهورجی» در جامع التواریخ، 1\326: به صورت فوق تصحیح گردید.

لشکر تو مخالفت نمودند و از تو روی برتافتند. خواستم که مانع ایشان شوم، قضای آسمانی به خون من قضا کرده بوده و ناگاه مرا زخم زدند. چنگیزخان چون زخم او را سخت دید و امارات بد حال وی مشاهده کرد به گریست. و بیرون آمد و در حال چرکه نماند. و در عهد هُولاگُوخان و اَباقا خان امرای اَلتیمُور و یوربرت⁸⁸¹ و ایتلگو از نسل او بودند و پیوستن او بقوم تایچیوت و اتفاق کردن تایچیوت و قوم المراس و غیر هم بقصد و آگه شدن چنگیزخان و تربیت کردن سیزده گُوران لشکر و شکستن یاغی هم در آن تاریخ جاموقه ساچان که از شعبه نیروُن و مقدم و امیر جاجیراتبود خویشی بوده نکوجرد⁸⁸² نام و با چند نفر سوار به موضعی که آنرا اولاگای یلاق⁸⁸³ می‌گویند در حدود ساری کهر، که یُورتِ تایچیوت بودند، به دزدی رفته، و خانه جُوجی ترمله از قوم جلایر، که پدران او به واسطه طایفه جلایرموتولون⁸⁸⁴، خاتون درتومنی⁸⁸⁵ را و پسران او را کشته بودند، و اسیر و بنده اجداد او شدند، و از نسل وی امرای بسیار بوده‌اند، از آن جمله ایلگایونان⁸⁸⁶ در آنحوالی بوده. این تایچر آنجا رفته تا چهار پایان او را ببرد. و جوجی ترمله آگاه گشته و بنه را گریزانده، و خود در میان گله و اسبان خفته و چون تایچر در آمده جوجی ترمله او را به تیرزده و کشته. بدان سبب جاموقه ساچان با جوجی ترمله خصومت بنیاد نهاده و فتنه انگیزی آغاز کرده و با قوم و لشکر خود اضافت اقوام تایچیوت شده و به غیر از و اقوام و شعب دیگر با تایچیوت متفق بوده‌اند از جمله یکی قوم ایکیراس که شعبه‌اند از فُنقرات، و یکی قوم فُورُلاسو ایشان از مغول دُرُلکین باشند. و دیگر اقوام اُورُوت و بوتاقی⁸⁸⁷ که از نیروُن‌اند. این جماعت به اتفاق یکدیگر به قصد چنگیزخان برخاستند و مدتها با او خصومت کردند چنگیزخان از دست ایشان فروماند و بجایی رسید که اتباع از ایشان برگشتند و یک نوبت چنگیزخان بدست ایشان افتاد و سوقان شین⁸⁸⁸ از قوم سد لوس اور⁸⁸⁹ اخلاص داد چنانچه مشروح آمده است و در چند سال از هر انواع حکایات اتفاق افتاد، و اقوام او جمعی پیدا شده‌اند. و آخر الامر تایچیوت و دیگر اقوام مذکور که متفق شده بودند، با سی هزار سوار روان شدند تا بر سر چنگیزخان روند، او را از مکر و فریب ایشان خبری نه از اتفاق شخصی از

⁸⁸¹ جامع التواریخ، 1\327: بُورکُوت

⁸⁸² جامع التواریخ، 1\327: تایچر

⁸⁸³ جامع التواریخ، 1\327: اولاگای بولاق

⁸⁸⁴ جامع التواریخ، 1\327: نُومُولون

⁸⁸⁵ جامع التواریخ، 1\327: دُوثوم مَنین

⁸⁸⁶ جامع التواریخ، 1\327: نویان

⁸⁸⁷ جامع التواریخ، 1\328: نویاقین

⁸⁸⁸ جامع التواریخ، 1\328: سُورقان شیره

⁸⁸⁹ جامع التواریخ، 1\328: سُولدُوس

اقوام ایکیراس، نِکُون نام پیش اقوام تایچیوت بوده، به سبب آنکه پسر او توقون⁸⁹⁰ نام ملازم چنگیزخان بود، میل به جانب او داشته. و آن اقوام به موضعی بودند که نام آن گورلگور است؛ بعد از آن یورتی از یورتهای نزدیک شدند. و ایگون⁸⁹¹ مذکور بر زبان دو شخص از قوم بورلاس، مولفه⁸⁹² و یوقان⁸⁹³ که به مهمی آن جارفته، باز می‌گشتند، از خدیعت و مکر ایشان به چنگیزخان پیغام داد، چنگیزخان به موضع طالانالجوی⁸⁹⁴ بود. ایشان هر دو برایی که میان دو پشته است، که آن را لالادت⁸⁹⁵ گویند پنهان پیامدند چنگیزخان را از خروج دشمنان اعلام دادند. چنگیزخان برآن حال وقوف [B312] یافت، در حال به ترتیب لشکر مشغول گشت و اقوام و قبایل که دوستدار و هواخواه او بودند، همه را خبر کرد. و چون جمع شدند، شماره ایشان به تومان و هزاره و صده و ده معین گردانید. تمامت سیزده گوران بودند. معنی گوران حلقه است؛ و در قدیم الایام چون قومی به موضعی رو می‌آمدند، بر مثال حلقه، می‌بود و بزرگ ایشان چون نقطه در میان دایره بود، آن را گوران گفته‌اند. و این زمان نیز به وقتی که لشکر یاغی نزدیک باشد، بر این هیأت فرود می‌آیند تا بیگانه و یاغی در نیاید. تفضیل آن سیزده گوران بدین موجب است چون بدین موجب سیزده کوران لشکر از جانب چنگیزخان جمع آمدند و لشکر تایچیوت کوچ کرده از پشتها اولاوت ثورقاوت و برآب گذشتند به موضع طالان بالجوس آمدند و مقابل لشکر چنگیزخان ایستادند، و از جانبین مصاف دادند حق تعالی چنگیزخان را نصرت داد و بدان سیزده کوران سی هزار کس را⁸⁹⁶ به شکستند. و از تاب آفتاب دولت چنگیزخانی دشمنان چون زره، در فضای هوا متفرق شدند، و قوم اوراوت و بروت⁸⁹⁷ که مقدم ایشان اوراوت و بویراوت بودند در آمدند و ایل شدند. و در آن رود خانه در کنار بیشه عظیم چنگیزخان آنجا فرود آمد و فرمود تا هفتاد دیگ بر سر آتش نهادند و جماعتی دشمنان فتان که ایشان را گرفته بود، تمامت در آنجا جوشانیدند. و از آن خوف هم در آن وقت، قوم جوریات ایل شدند و در آمدند، و خانه‌ها نزدیک یورت چنگیزخان آوردند دیگر باره بعضی از ایشان یاغی شدند، و اقوام تایچیوت که عظیم بسیار و با قوت و با شوکت و با عدت و اُهبیت بودند، و در آن جنگ متفرق شدند و هر یک بکوشه افتادند. داستان قوم تایچیوت

⁸⁹⁰ جامع التواریخ، 1\328: بوتون

⁸⁹¹ جامع التواریخ، 1\328: آن نِکُون

⁸⁹² جامع التواریخ، 1\328: مُوتکه

⁸⁹³ جامع التواریخ، 1\328: ثوقان

⁸⁹⁴ جامع التواریخ، 1\328: بالجوس

⁸⁹⁵ جامع التواریخ، 1\328: آؤلاؤتثورقاؤت

⁸⁹⁶ ف: - کس را

⁸⁹⁷ جامع التواریخ، 1\320: بویرت

بعضی اتفاق کردند و بندگی چنگیزخان آمدند و به سخن خود نارسیده، باز یاغی شدند و آن چنان بود که خانه‌ها ایشان به یورت چنگیزخان نزدیک بود روزی به اتفاق شکار بر نشستند و در پشته که آن را اوچلجلمن گویند و میان صحرایی بزرگ است، ایشان نیز جرگه کرده، یعنی شکارگاه بهم پیوستند و جرگه را به هم آوردند و شکاری بغایت نیکو کردند، و گفتند با چنگیزخان هم اینجا شب به باشیم و مجموع ایشان چهار صد نفر بودند و چون دیگر برگ و علوفه کم همراه بود دویست نفر خانه‌ها رفتند و دویست نفر آنجا بماندند چنگیزخان فرمود تا ما محتاج از دیگ و علوفه و هر چه در کار بود بدادند روز دیگر شکار کردند و شکاری زیادت ارحصه به ایشان داده و غم خوراکی بسیار کرده چون از یکدیگر جدا شدند خانه‌های خود می‌رفته‌اند، از چنگیزخان شکر فراوان کرده‌اند و گفته که قوم تایچیوت ما را رها کردند و متفرق شدند و جان ما میل و التفات نمودند و چنگیزخان بی سابقه و موجبی، انعام در حق ما کرد. پادشاه بنده پرور لشکردار او است. و همه بر این نمط به شکر چنگیزخان مشغول شده بودند چاو به همه اقوام انداخته. و چون به خانها رسیدند، سروران قوم اولوک بهادر باماقوی‌یدانه⁸⁹⁸ از اثر شکر ایشان کنگاچ کرده که چنگیزخان را کوچ دهیم و مطیع و منفاد امر او باشیم ماغویاد اقایا رضا نداده و گفته که قوم تایچیوت با ما چه بد کرده‌اند ایشان نیز همین و انی⁸⁹⁹ اند، چگونه باشد که از ایشان برگردیم [A313] بی‌موجبی، پیش چنگیزخان رویم. چون او قبول نکرد، الوک بهادر با طغای‌دالو با قوم جوریات که متعلق و متصل ایشان بودند، پیش چنگیزخان آمدند و گفت مانند زمان بی‌شوهر و گله بی‌خداوند و رمه بی‌شبان آمده‌ایم. پسران که از خاتون بزرگ ما اند می‌کشند و خراب می‌کنند ما به اتفاق بدوستاری تو شمشیر هم و دشمنان تراکشش کنیم چنگیزخان در جواب الوک‌بهادر گفت مانند خفته که موی کاکل منکشیده مرابندار کردی و نشسته بودم از زرخ من کشیده مرا⁹⁰⁰ بر داشتی، جهت تعهد شما هر چه ممکن گردد به جای آورم. و ایشان را نواخت و استمالت فرموده. بعد از مدتی چون تمکن بسیار یافتند، و دیگر آن امرا جوریات به سخن خود یاغی شدند و در میان راه و ولایت می‌رفتند و غایت قوردوناورچانک نام که از قوم مرگیت بود طغای‌دالو را به کشت آن گاه قوم جورتاب را هیچ قوت و قدرت نماند و پراکنده شدند. و بعد از آن بزرگ، قوم جوریب جاموقه‌ساجان بود که به عقل و کفایت و گربزی منسوب بوده و عظیم مختار بوده و چنگیزخان او را آندّه می‌گفته و هر چند راه آن نداشته و ظاهر دعوی دوستی و مخالفت می‌کرده در خفیه دشمنی می‌ورزیده و در خاطر داشته که معارضه و مقابله کند و منصب بدست

⁸⁹⁸ جامع التواریخ، 1\332: ماغویاد اقایا
⁸⁹⁹ جامع التواریخ، 1\332: اینی
⁹⁰⁰ ف:- کشیده مرا

فروگیرد در زمان قوت قوم جوریات و بعد از پراکندگی ایشان، همواره بر چنگیزخان حسد می بردند و در ظاهر دعوی دوستی می کردند و در خفیه دشمنی می کرده. و بکرات با یایان و دشمنان او متفق شده، و آن حکایات هر یک بجای خود خواهد آمد. و بعد از مدتی اقوام مذکور اتفاق کرده، گفته اند که امرا تایچیوت ما را بی راه زحمت می دهند و معذب می دارند؛ و این پادشاهزاده، تموجین، که چنگیزخان است جامه که پوشیده باز می کند و بما می دهد و اسب که برنشسته فرومی آید و به ما می دهد. کسی که ولایت دار و لشکر پرور باشد اولوس را نیکو به پای دارد، او است. و بعد از اندیشه و کنگاچ تمامت ببندگی تموجین چنگیزخان آمده. اند و به اختیار ایل شده، و درسایه دولت او آسوده. چیلووغون بهادر پسر سوراقان شیره از قوم سولدوس و جبهاز قوم بسوت⁹⁰¹ که شعبه از نیرون اند، و هر دو به تو[دین]⁹⁰² تعلق داشته اند و از خواص او بودهو این تو داپسر قدان ناشی بوده که مقدم قوم تایچیوت بوده ایشان هر دو از وی برگشته اند و به بندگی چنگیزخان آمده. و سبب برگشتن چیلووغان بهادر از قوم تایچیوت و آمدن آن بوده، که وقتی که میان چنگیزخان تموجین و تایچیوت عداوت و مناقشت بود، تایچیوت ناگاه فرصت یافته. اند چنگیزخان را گرفته، چیلووغون بهادر به حسن تدبیر او را خلاص داده، چنانکه در شعبه سولدوس شرح گفته اند. و سبب سرکشی جبه از تایچیوت و آمدن آن بوده، که قوم تایچیوت ضعیف شده بودند، و جبه تنها بسیار در کوهها دشتها گشته چون دید که از آن فایده نه، از روی عجز و اضطراب، بندگی چنگیزخانی آمده و ایل شده. و آن حکایت به شرح در شعبه بسوت از مطالعه آن بکلی معلوم گردد. داستان چون اقوام تایچیوت اکثر روی بندگی [B313] چنگیزخان می نهادند امیری بزرگ بود از قوم بارین⁹⁰³ نام او شیرگوا [توا] بوگان⁹⁰⁴ که بایان او را آنجا حضرت قوبیلای قآن قباء فرستادند، از نسل او بود. این امیر مذکور، پسران خود را نایا و آلاق هر دو را بر گرفته و آمده. و در عهد چنگیزخان و بعد از آن تا زمان اوکتای قآن و مُنگکه - قآن در حیات بوده و صدو بیست سال عمر یافت. و در زمان پادشاهی مُنگکه قآن خطابت می کرده که در وقتی که چنگیزخان در وجود آمد، از گوشت طوی او خورده ام. و این حکایت در شعبه قوم بارین آمده. فی الجملة این شیرگواتوا بوگان که به دو پسر خود آورده، هوقوچو بهادر⁹⁰⁵ را از قوم تارقوتای قیریلئوق که مقدم تایچیوت بود، اسیر و دستگیر کرده به موضعی آورد و مدتی آنجا که بوده اند. چون

⁹⁰¹ ف: بیلسون، ت: سبسون، جامع التواریخ، 1\333

⁹⁰² جامع التواریخ، 1\333

⁹⁰³ ف، ت: تازین

⁹⁰⁴ جامع التواریخ، 1\334

⁹⁰⁵ ت: متوقوچو بهادر

ایشان را آزاد کردند، دیگر باره گریختند. و هم در آن مدّت جُوچی [چاورغای]⁹⁰⁶ سرور قوم دولابکفت⁹⁰⁷ که شعبه جلایراند بوده‌اند به موضعی که نام آن طوراقون سکون⁹⁰⁸ استایل شدند و به بندگی چنگیزخان آمدند.

داستان قصه اقوام

و شعبه مغول و مصاف چنگیزخان در ترکستان بسیار است چون مقصود سلطنت ایران زمین است و کاری که در عراق و خراسان کرده شده و ذکر سلاطین اقالیم است از داستان اقوام آن را مختصری از هر سر بندی آورده شد و باز بر سر تاریخ مقصود این کتاب رفت که اگر به شرح حال اقوام و کارکرد چنگیزخان در ترکستان می‌نویسم مجلد کتاب از حد در می‌گذرد از هر جا آنچه مقصود است به قلم در می‌آید و الله اعلم بالصواب داستان بعد از آنکه کار قوم تورکیر⁹⁰⁹ ساخته بود، به عزم رزم جاکتو⁹¹⁰ که برادر اونغخان بود پادشاه کرایت که برادر خویش گشته بود، بر نشست و او را بزود بکشت. و قوم بونکفات⁹¹¹ که شعبه از قوم کرایت بود و ایشان همواره از جمله بندگان و استخوان او بودند و بسیار از امرای دیگر، چنانکه در شعبه کرایت یاد کرده شد، و مدّتی پراکنده او بودند، و بعد از آن تمامت به بندگی چنگیزخان آمدند، و چون چنگیزخان را با اونغخان دوستی بوده، جاگمبُوو آن قوم یویابکفایت⁹¹² را باز پیش وی فرستاد و بعد از آن مدّتی جاگمبُوو با اوناخان متفق بوده تا وقتی که دیگر باره مخالفت کرد، و به جانب تایانگخان که پادشاه نایمان مایل شده، چنان که شرح آن خواهد آمد. چون تاریخ و حکایات چنگیزخان در این مدت بیست و هفت سال مجملا گفته شد، اکنون تاریخ پادشاهان ختای و قراختای و چین و ما چین و ملوک ایران زمین که در ین مدّت مذکور معاصر چنگیزخان بوده‌اند آغاز کنیم و مفصل گفته، با سر تاریخ آییم، بِعَوْنِ اللَّهِ وَ حَسَنَ تَوْفِيقِهِ. از ابتدا فُولْقُنَه بیل بوده‌اند که یک سال موش باشد و در ماه ربیع الاول سنه ثلاث و سِتِّین و خَمْسَ مَایَه واقع شده که مدت بیست و هفت سال باشد، چنگیزخان در سال آخر چهل ساله بوده، و ایشان در مدّت مذکور معاصر او بودند، و نوادر و حوادث که در زمان

⁹⁰⁶ جامع التواریخ، 1\335

⁹⁰⁷ جامع التواریخ، 1\335: طُولانگقیت

⁹⁰⁸ جامع التواریخ، 1\335: سینکون

⁹⁰⁹ جامع التواریخ، 1\339: یُورکین

⁹¹⁰ جامع التواریخ، 1\339: جاگمبُوو

⁹¹¹ جامع التواریخ، 1\339: ثُونگقایت

⁹¹² جامع التواریخ، 1\339: ثُونگقایت

مذکور حادث که در زمان مذکور حادث شده، عَلی السَّیْبِلِ الشَّرْحِ و التَّفْضِیلِ [A314]

تاریخ خلفا و سلاطین اقالیم

که در بغداد در اوایل این تاریخ مذکور، خلیفه، اَلْمُسْتَنْجِد بِالله بود و در سنه خَمَسَ و سَبْعِیْنَ و خَمَسَ مِائِه وفات یافت، و ناصر الدَّینِبه خلافت بنشست. و در مصر [عاضد]⁹¹³، خلیفه بود از اسماعیلیان در عاشورای محرم سنه خَمَسَ سِتِّیْنَ و خَمَسَمِائِه وفات یافت و صلاح الدین یوسف برادرزاده اسدالدین شیرکوه که به جای عم در مصر حاکم شده بود چنان که شرح آن خواهد آمد در اول جمعه بعد از وفات عاضد خلیفه بود، خطبه به نام بنی العباسکه در بغداد بود کرد و خلیفه اسماعیلیان که در مصر بودند، و منقطع شدند. و مجموعاً خلفا در مغرب و مصر، چهارده نفر بودند و مدت خلافت ایشان دویست هفتاد⁹¹⁴ سال بود. و در خوارزم ایل ارسلان بن آتسز بر سریر سلطنت بود و در نوزدهم رجب سنه سَبْعَ و سِتِّیْنَ و خَمَسَ مِائِه وفات یافت و مدت مملکت او قریب هفده سال بود؛ و پسر کهتر او سلطان شاه که والی عهد بود، به جای او بنشست و مدبر ملکه ترکان مادر او بود برادر مهتر او تَغَش در جند بود. رسولی را به طلب او فرستادند، ابا نمود. و به قصد او لشکر تعبیه کردند. تَغَش خبر یافت و پیش گورخان رفت، و این قصه تَغَش و سلطان شاه در تاریخ آل خوارزمشاه و سلاطین غور به شرح نبشته شده در این جامع التواریخ در این جا اگر مکرر می‌کردیم مکرر بودی. و در مازندران شاه علاالدین حسن رستم بن علی بن شهریار بود، و در عراق و آذربایجان آتابک ایلدگز بود، و در سنه ثَلَاثَ و سِتِّیْنَ و خَمَسَ مِائِه اَفْسُنْفُو صاحب مراغه، از دارالخلافه التماس کرد تا خطبه سلطنت بنام سلطان محمد بن محمود سلجوقی که مرئی او بود این خبر در همدان به آتابک ایلدگز رسید آتابک صاحب اختیار بود زن و پسر خورد اسلان بن طغرل بن محمد بن ملک شاه بود، و حاکم مطلق در ممالک ایلدگز بود از آن قضیه به رنجید و پسر خود، را جهان پهلوان محمد با لشکر به جنگ اقسنقر فرستاد و مصاف دادند. اقسنقر به شکست و به قلعه رویین دز رفت که به حدود مراغه است. جهان پهلوان، آنرا محاصره کرد و عاقبت صلح افتاد. و جهان پهلوان پیش پدر به همدان باز شد، و این حال در سنه ثلاث و ستین و خمسمایه بود، و در سنه سبع و ستین و خمسمایه آتابک ایلدگز در همدان وفات یافت، و پسرش جهان پهلوان محمد آتابک شد و شوکتی و عظمتی تمام داشت، چنان که چون که سلطان طغرل بن ارسلان

⁹¹³ جامع التواریخ، 1\342

⁹¹⁴ جامع التواریخ، 1\342: دویست و هفتاد و دو

بسلطنت بنشست، اسم سلطانی بمجرّد سگه و خطبه بود، و حاکم مطلق جهان پهلوان بود. و چون آقسنقور در مراغه نماند و پسرش فلک الدین به جای او بنشست، به جهت آنکه تبریز با تصرف گرفته بود، جهان پهلوان لشکر کشید و فلک الدین را در رویین دز محاصره کرد، خویش قزلارسلان بن اتابک ایلدگز را به محاصره تبریز فرستاد. و لشکر مراغه دو کسی را از آن او به گرفتند و به شهر بردند، قاضی صدرالدین ایشان را تشریف پوشانید و باز گردانید. و او را به غایت خوش آمد و به سخن قاضی صلح کردند که تبریز به ایشان دادند، و به عراق مراجعت کرد. و چون وفات یافت، قزلارسلان به عراق آمد و میخواست که در اتابکی مطیع امر او باشد. سلطان طغرل بزرگ [B314] شده و مستقل گشته. او را چندان اعتبار و التفات نکردند. بدان نسبت میان ایشان محاربت افتاد، و قزلارسلان بشکست، و اکثر لشکر او پیش سلطان طغرل آمدند. و او مدتی مفلوک بود. بعد از آن لشکر جمع کرد و سلطان را به گرفت و مقید گردانید، و بر درخانه خودینج نوبت بزد و دعوی سلطنت کرد. در شعبان سنه سَبْع و ثَمَانِین و خَمْسَ مِائِه شیبدر خانه خود خفته بود، و شخصی او را به کشت؛ و معلوم نشد که چه کس بود. مردم بر آن حمل می‌کنند که در آن نزدیکی به واسطه تعصب مذهب، جمعی بزرگان از اصحاب امام اعظم شافعی مطلبی رضی الله عنه رادر بازار همدان بردار کرده بود. و در موصلودیاربکر اتابک قطب‌الدین بن مودود بن زنگین آقسنقور حاکم موصل و بعضی از دیاربکر بود، برادر اتابک‌نورالدین محمد⁹¹⁵ در سنه⁹¹⁶ خَمْسَ و سِتِّین و خَمْسَ مِائِه وفات یافت، پسر کهترش سیف‌الدین غازی را به جای او تعیین کردند، و در سلخ شعبان سنه اِحْدی و سَبْعِین و خَمْسَ مِائِه] او را با صلاح‌الدین والی مصر مصاف افتاد و سیف‌الدین بک در صفر سنه ست و سبعین و خمس مایه⁹¹⁷ وفات یافت، برادرش عزالدین مسعود را به جای او تعیین کردند و در سلخ شعبان سنه تسع و ستین و خمسمایه وفات یافت. و مجیرالدین قرا ارسلان بن داود و عمادالدین⁹¹⁸ و صاحب حصن کیفا⁹¹⁹ که والی اکثر⁹²⁰ دیاربکر بود. و چون نماند، پسرش نور الدینمحمد را بجای او بشاندد، [و در اثنی و ثمانین وفات یافت پسرش قطب‌الدین عمان⁹²¹ بجای او بنشاندد]⁹²² و شام، اتابک نورالدین⁹²³ بود، در سنه

⁹¹⁵جامع التواریخ: 1\354: محمود

⁹¹⁶ف: - سنه

⁹¹⁷ت: - او را ....خمسمایه

⁹¹⁸جامع التواریخ، 1\355: بن سقمان بن ارتق

⁹¹⁹ف و ت: حسین

⁹²⁰ت: امیر

⁹²¹جامع التواریخ، 1\355: سقمان

⁹²²ت: - و در...بنشاندد

سبع و ستین و خمسمایه وفات یافت و رسم کبوتر پراندن به جهت اخبار بر طریقه بغداد او بنهاد، و هنوز معهود است. و در شوال سنه ثمان و ستین و خمسمایه بعد از آن که بعثت ناآمدن صلاح الدین صاحب مصر به غزاه فرنگ، عزم مصر را جزم کرده بود، رنجور شد و در پانزدهم ماه مذکور نماند، پسرش اسماعیل یازده ساله بود. و او را به جای پدر بنشانند و ملک صالح خواندند. چون او نیز در آن زودی نماند، ابن عمش سیف الدین غازی، پسر قطب الدین مودود صاحب موصل، اتابکی او داشت بدست فرو گرفت. و در مصر اسدالدین شیر کوه پسر شادی بن مروان کرد که پیشتر عامل تکریت بود، ملک و حاکم شد. که غلامزاده از آن سلجوقیان بود به سبب آنکه عاضد خلیفه اسماعیلیان زبون شده بود، شاور که وزیر او بود. بروی استیلا می‌جست. عاضد پیش اتابک نورالدین شام فرستاد و مدد خواست تا دفع وزیر کند. نورالدین، این⁹²⁴ شیرکوه را با دو هزار مرد بفرستاد. وزیر⁹²⁵ ترسید که چون او برسد ملک مستولی شود. از فرنگ مدد خواست. شیر کوه از نیل گذشته به جانب غربی فرود آمد و از جانبین مصاف دادند. لشکر مصر از⁹²⁶ فرنگ منهزم شدند و به ساحل پناهندند. شیر کوه اسکندریه را بستند، و برادرزاده خویش صلاح الدین یوسف را آنجا بگذاشت و با صعیدی⁹²⁷ علی آمد و بستند، و فرنگ بر مصر و قاهره استیلا یافتند. کامل شجاع پسر شاور وزیر پیغام به اتابک نورالدین دعوی دوستی کرد، و متقبل شد که هر سالی مالی جهت او بفرستند. نورالدین رضا داد، و در سنه سبع و ستین و خمسمایه شیر کوه مصر را بگرفت و شاور وزیر را بکشت و دو ماه و پنج روز حاکم بود، و دوم جمادی الآخر مذکور [A315] وفات یافت. صلاح الدین یوسف به جای او بنشست که عمش بود، و حاکم مصر شد؛ و برادر مهتر خود شمس الدین را به بلاد نو به فرستاد تا بستند و غنیمت بسیار آورد. و باز به فرستاد تا دیار یمن به گرفت. و در جمعه دوم محرم سنه خمس و ستین و خمسمایه که عاضد خلیفه نمانده بود، خطبه بنام خلفای بغداد کرد. و هم در آن سال میان او و نورالدین به واسطه ملک مصر وحشت افتاد. و در سنه احدی و سبعین و خمسمایه میان او و سیف الدین غازی صاحب موصل و بعضی دیاریگر، مصاف قایم شد، و سیف الدین به گریخت. و صلاح الدین که تعلق به ملک صالح پسر اتابک نورالدین داشت، چون آن حدود به گرفت؛ و حصار حلب را که ملک صالح در آن بود محاصره کرد. و چون گشادن متعذر بود به صلح مراجعت نمود. و در سنه احدی و ثمانین و خمس-

⁹²³ ف: - نورالدین

⁹²⁴ ت: - این

⁹²⁵ ت: - وزیر

⁹²⁶ جامع التواریخ، 1\355: و

⁹²⁷ جامع التواریخ، 1\355: صعید الاعلی

مایه [میا] فارقین بستند و قصد موصل کرد، میسر نشد. و تا آخر عمر کارها بزرگ کرد و ولایات بسیار از فرنگ و دیاربکر و غیرها بستند، و پسران و برادران و خویشان او هر یکی در ملکی از قبل او حاکم بودند. و در سنه تسع و ثمانین و خمسّمایه در شهر دمشق وفات یافت. و پسر مهتراو، نورالدین علی، والی عهد گردانیده بود، و در دمشق به جای او بنشست و او را ملک افضل خواندند. بعضی اقربا که ولات بودند، مطاوعت نمودند. و برادری دیگر عثمان نام که او را ملک عزیز می‌گفتند، در مصر بود، انفراد جست، و در سنه تسعین و خمسّمایه بیامد و دمشق را محاصره کرد. ملک اعظم از عم خود از ملک عادل مدد خواست. او ملک ظاهر غازی که صاحب حلب بود و ناصر الدّین محمد پسر تقی الدّین صاحب حما و اسد الدین شیر کوه نبیره⁹²⁸ شیرکوه بزرگ صاحب جمص و لشکری تمام از موصل دیاربکر به مدد ملک افضل آمدند. ملک عزیز چون دید که کار او قوی شد، به صلح رضا داد، و بر آن مقرر کردند که بیت المقدس و اعمال فلسطین مضاف مصر از آن ملک عزیز باشد و دمشق و بطریه و اعمال غور از آن افضل، و جبله و مساجد و لاذقیه از آن ملک ظاهر، و اقطاع که اول و ملک عادل در مصر داشت، بر قرار باشد؛ و هر یک از این ملوک، با ولایت خود رفتند. و در مغرب، یوسف عبدالمومن، ولایت موصه⁹²⁹ از اعمال افریقه بگرفت. و در فارس اتابک دگله وفات یافت و اتابک سعدبن زنگی به جای او⁹³⁰ بنشست، و مردی بغایت شجاع بود. و دلاور تاریخ در سنه خمس و ستین و خمسّمایه در بلاد شام و دیاربکر و فرنگ زلزله عظیم شد، چنانکه بیشتر شهرهای آن ولایت خراب گردانید. چون تاریخ خواقین و خلفا و سلاطین و ملوک از ابتدا فُولقنه بیل سال موش است، واقع در ربیع الال سنه ثلاث و ستین و خمسّمایه تا آخر فارس بیل سال یوز، که واقع در سنه تسعین و خمسّمایه که مدت بیست و هفت سال باشد، معاصر چنگیزخان بوده‌اند نوشته شد، دیگر باره تاریخ بعد از این مدت مذکور آغاز کنیم بَعون الله تعالی و حُسن التّوفیق و صلی الله علی رسوله. تاریخ چون ابتدای ولادت چنگیزخان تا به چهل سالگی بعضی از تاریخ چون از ابتدای ولادت چنگیزخان تا به چهل سالگی بعض از تاریخ اقوام مغول نوشته شد و خلفا و سلاطین [B315] و حکام اقالیم آنچه مورخان و منصفان در تواریخ آورده بود به قلم در اکنون از سال چهل و یکم از عمر چنگیزخان که ابتدای سنه احدی و تسعین و خمسّمایه باشد لاغایت وفات آن حضرت به شرح می‌باید نوشت اما چون مقصود ایران زمین و مصر و شام و شرح حال خلفا و سلاطین این طرف است در شرح اقوام مغول زیادت شروع نرفت که

⁹²⁸ف: - شیرکوه نبیره

⁹²⁹جامع التواریخ، 1\357: قَفَمَه

⁹³⁰ت: - به جای او

مجلد جامع التواریخ بغایت ضخیم می‌شد و مقصود فوت می‌شد اکنون ابتدای از سنه احدی و تسعین و خمسمایه می‌شود الاغایت سنه تسع و تسعین و خمسمایه که مدت نه سال باشد نوشته می‌شود تاریخ در بین مدت نه سال چنگیزخان با اقوام مغول بسیار کارزار کرد و فتح بسیار در آن ولایات نمود در آخر سنه تسع و تسعین و خمسمایه میان او و اونگ‌خان به محاربه انجامد و چنگیزخان و اونگ‌خان و پسر او را بزد و ایشان به هزیمت رفتند اقوام کرایت او را مسخر گشتند و آن مملکت و الوس در تحت تصرف آورد و در زمستان آن سال که تُونگفوزبیل موافق سنه تسع و تسعین و خمسمایه هجری، در موضعی که آن را نام تمان‌کهره است شکار مبارک فرود آمد. و چون او را چنین فتحی بزرگ دست داده بود و کار پادشاهی برو مقررگشته و از اطراف اقوام به ایلی در آمده، جمعیتی عظیم ساخت و شکرانه آن نعمت بزرگ یاساق نیکو و محکم فرموده، به مبارکی بر تخت‌خانی بنشست. و تاریخ تولی بیل که سال خرگوش باشد، واقع در ربیع الاول سنه احدی و تسعین و خمسمایه که مدت نه سال باشد، مفصلاً شرح خواقین و خلفا و سلاطین و ملوک و اتابکان که در این سال مذکور معاصر چنگیزخان بوده‌اند مجملان بنویسم، و دیگر بار تاریخ چنگیزخان که بعد از این تاریخ بوده آغار کنیم.

تاریخ سلاطین و ملوک و غیره

از ابتدای لو⁹³¹ بیل که سال خرگوش باشد واقع در ربیع الاول سنه احدی و تسعین و خمسمایه الاغایه نه سال که معاصر چنگیزخان بوده‌اند و نوادر و حوادث که در این مدت مذکور واقع شده در این ممالک بر سبیل اجمال ذکر کرده می‌شود بدین موجب که اثبات می‌شود.

تاریخ خلفا در بغداد

خلیفه آل عباس در این مدت مذکور الناصرالدین بوده وزیر خود مویدالدین ابن القصاب را بعد از فتح خوزستان به گرفتن بلاد عراق عجم فرستاد. چون به حلوان رسید، قُتلُغ اینانچ پسر جهان پهلوان پیش او آمد، و وزیر او را احترام کرد و به⁹³² اتفاق، عازم همدان شدند؛ و لشکر خوارزم شاه آنجا بودند، مقدم ایشان میاجوق. چون⁹³³ وزیر با لشکر برسد، ایشان تا ری مراجعت نمودند، و همدان وزیر را

⁹³¹ جامع التواریخ، 1\359: تُولی

⁹³² ف: - به

⁹³³ ف: - چون

مسلم شد، و با قتلغ ایناچ بر عقب خوارزمیان برفتند. ایشان تا به گرگان منهزم شدند، و لشکر خلیفه‌از دامغان باز گشتند و ری به گرفتند، به سبب آنکه ولایت از لشکر خوارزم خالی شده، قتلغ ایناچ و امرای عراق عزم مخالفت وزیر کردند و در ری رفتند و آغار عصیان نهادند. وزیر ری را حصار داد. قتلغ ایناچ عزم آبه کرد. شحنة وزیر او را رها نداد. از آنجا با لشکری عازم کرج شد. وزیر برپی⁹³⁴ وی برفت و مصاف دادند قتلغ ایناچ بشکست و هزیمت کرد. وزیر⁹³⁵ به همدان آمد و در اول شوال سنه مذکور وفات یافت. خوارزمشاه متعاقب برسید و او را از گور برآورد و به سوخت، و سرش را به خوارزم فرستاد، بهر آن که⁹³⁶ او را در جنگ کشته

بودند.

تاریخ سلاطین

سلطان تگش خوارزمشاه متولی امور سلطنت بود و در اوایل مدّت مذکور به جنگ غایرنگوخان ایغور⁹³⁷ بر نشست؛ و چون مصاف دادند، سلطان تگش منهزم به خوارزم آمد. و در ربیع الآخر سنه ثلاث و اربعین و خمسمایه پسرش ملکشاه که والی عهد بود وفات یافت. سلطان تگش بعد از جزع بسیار، پسر بزرگتر او را هندوخان نام با خوارزم خواند و به جای او، قطب الدین محمد را والی عهد کرد؛ و میان ایشان دشمنی تا غایتی بود که چون او سلطان شد، هندوخان به گریخت و پناه به دشمنان داد. فی الجملة قطب الدین محمد به کفایت امور خراسان قیام نمود و در سنه أربع و تسعین و خمس مایه تگش او را به جنگ قاپربوکوخان فرستاد. و چون مصاف دادند، تکر⁹³⁸ خان قطب الدین محمد او را با امرا دستگیر کرده پیش پدر آورد. و خوارزمشاه او را به خون بخشید و به امارت منصوب گردانید. و در ربیع الاول این سال شنید⁹³⁹ که میاجوق که از قبل او در عراق بود، به سبب بعد مسافت، اندیشه عصیان کرد. به قصد او عزم ری کرد. میاجوق چون خبر شنید، روی به کرین⁹⁴⁰ نهاد و لشکر سلطان بر عقب می‌رفتند تا به سر حدّ ماردین پناه به قلعه داد.

⁹³⁴ت: عقب

⁹³⁵ت: وزیر کرد

⁹³⁶ت: که عم

⁹³⁷جامع التواریخ، 1\402: قاپر بوکوخان اوغور

⁹³⁸جامع التواریخ، 1\402: بوکو

⁹³⁹ف: - شنید

⁹⁴⁰جامع التواریخ، 1\402: گریز

آنرا محاصره دادند، و عاقبت الامر او را گرفته پیش خوارزمشاه آوردند. به شفاعت جمعی بزرگان او را به جان امان داد و فرمود که مکافات عصیان را، باقی عمر ثغری از ثغور گذرانند. و سلطان، اصفهان را بستند و به پسر خواجه تاج الدین علیشاه داد، و از آن جا به محاصره قلعه الموت رفت؛ و صدرالدین وزان ربیب شافعیان ری، در آن قلعه کشته شد، وزیر نظام الدین مسعود بن علی را کارد زدند و در جمادی الثانی سنه سِتِّ و تِسْعِیْن و خَمْسَ مِائِه، سلطان تگش قطب الدین محمد را فرمود تا قصد قهستان کند. برفت و قلعه بر شیر را چهار ماه محاصره کرد. و سلطان از خوارزم بر عزم ملاحظه می آمد. چون نزدیک شهرستانه رسید⁹⁴¹ به منزل چاه عرب رسید حسن به خناق وفات یافت، در نوزدهم رمضان سنه سِتِّ و تِسْعِیْن و خَمْسَ مِائِه. در حال رسول به اعلام واقعه پیش پسرش قطب الدین محمد فرستادند؛ و او تعجیل هر چه تمامتر بشهرستانه آمد و بعد از مراسم تعزیت او را به سلطنت بنشانند و لقبش علاء الدین و نامش سنجر کردند و سه سال تاریخ و حکایت او را داخل غور، متعاقب خواهد آمد.

تاریخ سلطان غور

در مملکت غور و غرجه⁹⁴² سلطان غیاث الدین و سلطان شهاب الدین بر تخت بودند سلطان غیاث الدین چون شنید که خوارزمشاه نماند، سه روز نوبت نزد و عزا داشت. و هندوخان بن ملکشاه بن خوارزمشاه از عم خود سلطان علاء الدین محمد خایف بود، به سلطان غیاث الدین التجا کرد و از و استعانت نمود. غیاث الدین او را و عده داد و سلطان علاء الدین چغر ترک را به امارت [مرو]⁹⁴³ فرستاده بود. سلطان غیاث الدین، محمد بن چریک را والی طالقان پیش جریک⁹⁴⁴ فرستاد و به تهدید و وعید پیغام داد که خطبه و سکه باید که به نام من کنی. او به جواب گفت امان من از غیاث الدین بستان تا به طاعت او در آیم غیاث الدین به سبب آنکه دانست که خوارزمشاه را قوتی و قدرتی نمانده طمع در ملک خراسان کرد، و برادر را شهاب الدین از هند طلب داشت تا باتفاق خراسان را بگیرند. تا رسیدن او، غیاث الدین پنج دیه مرو رود را سنده بود؛ و در جمادی الاول سنه سَبْعَ و تِسْعِیْن و خَمْسَ مِائِه هر دو برادر با لشکر به عزم استخلاص بلاد خراسان روان شدند. چغر به وعده وفا کرد و شهر مرو بدیشان سپرده و ایشان [هندوخان بن ملکشاه دادند و از آن جا به سرخس رفتند

⁹⁴¹ ف: - رسید

⁹⁴² جامع التواریخ، 1\402: غزنه

⁹⁴³ جامع التواریخ، 1\403: رجوع کنید

⁹⁴⁴ جامع التواریخ، 1\403: چغر

و به صلح بستند و به امیر زنگی که به ابن عمّ ایشان سپردند و نسا و باورد با قطاع به او دادند⁹⁴⁵ و طوس بستند و نیشابور پیر علی‌شاه فرستادند که خوارزم‌شاه بود که ولایت باز گذار. علیشاه با لشکر خوارزم که آنجا بودند، بر محاربت اتفاق نمودند و بارواستوار کردند و به ترتیب جنگ مشغول شدند. سلطان غیاث الدین به نفس خود با پسرش محمود بر نشست و جنگ در پیوستند. سلطان غیاث الدین به بارو اشارت کرد. و چند برج بارو به هم بیفتاد. غوریان آن را به کرامات حمل کرده تکبیر آغاز کردند. خوارزمشاهیان به ترسیدند و پناه به مسجد جامع دادند. اهل نیشابورایشان را بیرون کردند و غوریان را از عقب روان کرد که علیشاه را دستگیر کرده، پیش سلطان غیاث الدین آوردند. دایه‌اش حاضر بود، با غیاث الدین گفت یا شهزادگان چنین کنند؟ گفت نه، لیکن چنین کنند، و دست علی‌شاه به گرفت و پهلوی خود بنشانند، بر تخت و نیشابور پسر عم خود و او ضیاالدین محمد بن علی و علیشاه رابا برادر خود شهاب الدین متوجه هرات شدند. و شهاب الدین قصد قهستان کرد و بر قتل و نهیب اقدام نمود. حاکم قهستان به غیاث الدین پیغام فرستاد که چرا به ولایت دوستان من تعرض می‌رسانی، از آنجا کوچ کن. شهاب الدین ابا نمود. رسول گفت: اشارت غیاث الدین بتقدیم رسانم. شهاب‌الدین گفت: شاید رسول شمشیرکشید و طناب سرآورده و بارگاه ببرید. و شهاب الدین بدان اکراه کوچ کرد و از آن خشمبه غزنین مقام ناکرده به جانب هند رفت. و در شهر سنه ثمان و تسعین و خمسمایه سلطان محمد خوارزم شاه بیامد و ولایت خراسان که سلطان غور از دست کسان او بیرون آورده بودند باز ستدند. و آن چنان بود که بعد از آنکه سلطان شهاب الدین به هند رفت، سلطان علا الدین محمد به سلطان غیاث الدین معاتبه فرستاد مشتمل بر آن که امید من آن بود که تو مرا قایم مقام پدر باشی و به دفع قراختای ممد⁹⁴⁶ معاون تا ولایت من از ایشان باز گیری و چون آن نکردی کم از آنکه در ولایت من تعرض نرسانی، متوقع که ولایت من باز گذاری، و الا وعده مصاف معین فرمایی. و حاصل الامر آن بود که خوارزمشاه بعد از تکاپوی بسیار، بعضی از خراسان باز گرفت و هرات را محاصره کرد. سلطان شهاب‌الدین چون خبر محاصره هراه شنید، به قصد خوارزم با خراسان آمد؛ و سلطان محمد پیش از او به خوارزم رفت و مصافی عظیم کردند. و عاقبت شهاب الدین غالب آمد و خوارزمیان را به شکست. و در اثنای آن حال در جمادی الاخر [A317] سنه تسع و تسعین و خمسمایه، سلطان غیاث الدین محمد بن سام الغوری وفات کرد و از و پسری ماند محمود نام، و آن خبر به طوس به برادرش شهاب الدین رسید و به

⁹⁴⁵ ف: ساو و باژبرنهاند؛ نسخه ف از هندوخان تا به او دادند را نداشت که از نسخه ت تکمیل گردید

⁹⁴⁶ ف: ممدود، ت: ممد

هرات رسید و تعزیت داشت. و سلطان خوارزمشاه به قراختای که بر ماوراءالنهر مستولی بود التجا کرد و استعانت نمود؛ و از ایشان به قصد غوریان لشکری بسیار بیامدند، مقدم ایشان تا با یک سوار. و سلطان غیاث الدین از تخمه افراسیاب که سلطان سمرقند بود با ایشان به هم سلطان شهاب الدین چون دانست که از جنگ فایده نخواهد بود، در شب⁹⁴⁷ آتشها برافروخت و باز گشتند. سلطان محمد بر عقب ایشان روان شد. چون به حدود هزار اسب رسید، غوریان عودی کردند و مصاف دادند و عاقبت منهزم شدند. و شهاب الدین با معدودی چند به جست و چهار فیل به دست خود و از دست او بستند. چون غوریان بحدود خود رسیدند لشکر قراختای دیوار رخنه می‌کردند. و عاقبت بر آن مصالحت کردند که یک فیل دیگر به ایشان دادند و برفتند. و شهاب الدین از آن ورطه خلاص یافت و با نه کس به طالقان رسید. والی آنجا خرمل خیمه و نزول فرستاد، و او عزم غزنین کرد و حسین خرمل را با خود ببرد چون آوازه شکست غوریان فاش شد تاج الدین اولدوز که بنده قدیم سلطان شهاب الدین بود قصد کرد تا قلعه غزنین بگیرد کوتوال او را راه نداد و سبب اراجیف اقوام قلچ و دیگر مفسدان بی راهی بسیار کردند. چون سلطان شهاب الدین به غزنین رسید، فرمود که اولدوز را بکشند. امرا شفاعت کردند تا او را ببخشند و آیبک با مقدم مولیان و نایب سلطان را بکشت و ولایت با تصرف گرفت و گفت سلطان را کشته‌اند، و این زمان سلطان منم. شهاب الدین به هند رفت و او را با جمله نوکران بگرفت و بکشت و باز سر سلطنت رفت. ملاطیه و روم سلطان سلیمان بر قلیچ ارسلان بود و در رمضان بود سنه سبع و تسعین خمسمایه ملاطیه از برادر باز گرفت معین الدین قیصر شاه بعد از چند روز که محاصر هکرد؛ و از آن جا به ارزن الروم رفت و پسر محمد بن صلیق⁹⁴⁸ که از ملوک قدیم آنجا بود به استقبال بیرون آمد تا صلح کند. سلطان او را بگرفت و در بند کشید و ارزن الروم به زخم شمشیر بستند، و دولت آن قوم منقضی شد. آذربایجان پسر جهان پهلوان که قتلغ اینانچ بود، اوایل این مدت مذکور و مقدم لشکر بود. چون نماند، امرا و بندگان جهان پهلوان جمع شدند و کوکچه نام را پیشوای خود ساختند، و ری و نواحی را بستند و قصد اصفهان کردند. خبر وصول⁹⁴⁹ لشکر خلیفه به شنیدند. به سیف الدین طغرل که مقدم آن لشکر بود رسول فرستادند و اظهار بندگی خلیفه کردند. و چون طغرل به همدان رسید، کوکچه استقبال کرد و در صحبت ایشان به اصفهان آمد و با تصرف خود گرفت، و رسول به دارالخلافة فرستاد و التماس حکومت ری و اصفهان و قم و کاشان و آوه و ساوه کرد مقرر بر آن که آن ولایت از دیوان غزنین باشد و او حاکم

⁹⁴⁷ف: - در شب

⁹⁴⁸جامع التواریخ، 1\407: سالتوق

⁹⁴⁹ف: - وصول

و متصرف. ملتس او را مبذول داشتند و منشورو تشریف فرستادند و به اندک روزگاری، [B317] او قوی حال گشت و لشکر بسیار شدند. شام و دیاربکر ملک عادل که برادر صلاح الدین یونس⁹⁵⁰ بود از گرک به دمشق آمد و پیش برادرزاده خود ملک الافضل آمد و به محافظت دیاربکر منصوب شد. و تمامی حکایت او و از آن دیگر ولایت دیاربکر در ضمن تاریخ مصر و شام، متعاقب خواهد آمد. چه به واسطه آنکه متداخل است، که اگر جداگانه نبسته شود تکرار لازم آید و نیز مفهوم نباشد. داستان به موجبی که پسر از این تقریر رفت، میان ابنای صلاح الدین یوسف مصالحتی رفته بود بر آنکه بیت المقدس و اعمال فلسطین از دیار شام مصاف با مصر ملک عزیز عثمان را باشد، و دمشق و طبریّه و اعمال غور و غزنه، ملک افضل را و حلب و لاذقیه و ساحل از آن ملک افضل و اقطاع ملک عادل که عم ایشان بود، و در مصر با قرار ماند. بعد از مدتی که ملک عزیز نقص عهد کرد و از مصر لشکر بشام کشید تا دمشق از برادر باز گیرد و افضل و عادل به دفع آن مشغول شدند چون قوت مقاومت نداشت با مصر مراجعت نمود و ایشان هر دو اتفاق کردند که از ملک عزیز بازگیرند. و مصر، افضل را باشد و دمشق، عادل را. بر این قرار لشکر کشیدند و به مصر رفتند و لشکری از اکراد با ایشان بود. عادل به خفیه پیغام پیش عزیز فرستاد تا لشکر جمع می کند و ثبات می نماید و افضل را نصیحت می کرد که در گرفتن مصر تعجیل مصلحت نیست، چه دشمن در پی است، یعنی فرنگ؛ و در تعویق می انداخت تا عاقبت میان ایشان صلح دادند بدان چه قدس و مجموع فلسطین⁹⁵¹ و آن چه مضاف باشد افضل دارد، و عادل در مصر پیش عزیز مقیم شود و اقطاع او بر قرار باشد. و افضل با دمشق آمد و عادل در صحت عزیز با مصر آمد و در رجب سنه ثلاث و تسعین و خمسّمایه عادل و عزیز با لشکر به هم بمصر آمدند و دمشق را محاصره دادند. و امرای افضل او را بی راه گردانیدند و ملک از دست او بیرون کردند، و او را به قلعه صرخد فرستادند. و استعانت نمود و در هشتم محرّم سنه خمس و تسعین و خمسّمایه ملک عزیز عثمان مصر وفات یافت. امرا جمع شدند و افضل را به خواندند پنجم ربیع الاول بحدود مصر رسید. برادران او و امرا و اعیان مصر استقبال کردند و برادرانش ملک مویدالدین مسعود و فخرالدین چرکس هر دو ترتیب مهمانی کرده بودند. و او به خانه برادر حاضر شد. فخرالدین چرکس امیری بزرگ بود، بدان سبب بدگمان شد و به گریخت و به بیت المقدس رفت و آنجا به گرفت. و بندگان ناصری که با افضل بد بودند بر وی جمع شدند، چون قراچه زرده گوش و سراسنفور و تیمور قیصری و صاحب نابلیس. و ایشان را جمعیتی تمام پیدا شد. و پیغام به ملک عادل فرستادند که

ت: یوسف⁹⁵⁰
ف: قاسطون⁹⁵¹

بیا که ما ترا مدد کنیم و مصر بگیریم و او به محاصره ماردین مشغول بود و طمع وی آنکه بگیرد و مصر خود قوت نشود و ملک افضل هفتم ربیع الاول سنه مذکور به شهر قاهره در آمد و شنید که چرخس گریخته استقومی امرای ناصر ی با او متفق شده. بعضی از آن ناصریان که در مصر بودند، مانند شقیره و آیکافطس و ایل-بگی، که همه شجاع [A318] و مبارز بودند، تمامت را به گرفت و محبوس گردانید، و ملک افضلدر مصر ممکن شد. و مدبر سیف الدین یارنج⁹⁵² بود و پادشاهان دیار شام به افضل فرستادند و او را به گرفتن دمشق دعوت کردند. افضل تهاون می نمود و تخلف می کرد. خبر به ملک عادل رسید، پسر خود کامل را به ماردین بگذاشت و بتعجیل با دمشق آمد، و بندگان ناصر از بیت المقدس طلب داشت، و عزم آمدن کردند. و پسرش کامل نیز پرسید و ملک عادل را پشت به ایشان گرم شد. ملک افضل چون دید که کاری میسر نخواهد شد، با مصر رفت و برادرش طاهر به حلب، و شیرکوه که هم از اتباع او بود با حمص. و در شهر سنه و تسعین و خمسمایه ملک عادل بقصد 572 مصر لشکر کرد و افضل با لشکر اندک بیرون آمد و مصاف داد و شکسته، و با قلعه صرخد رفت و میافارقین و حانی⁹⁵³ و جیلور⁹⁵⁴ با تصرف خود گرفت؛ ملک عادل در مصر متمکن شد و خطبه و سکه از نام ملک منصور با نام خود کرد. و افضل باز به گرفتن دمشق آمد به مدد برادر خود و ملک طاهر صاحب حلب⁹⁵⁵، و میسر نشد. و باز هر دو برادر با ملک عادل صلح کردند بر آن قرار که منبج و أفامیه و کوطاب⁹⁵⁶ و دوناحیت از مغبره⁹⁵⁷ مضاف تا حلب از آن ظاهر باشد، و سُمیساط و سروج و رأس العین و حملین از آن افضل. و در این سالها ارسال شاه صاحب موصل لشکرها جمع کرد و به حران و رها رفت که تعلق بملک عادل داشت و قطب الدین محمد صاحب سنجاب⁹⁵⁸ و نصیبین و صاحب ماردین با او بودند. و چون به حران رسید، هوا گرم شده بود بسیار لشکر به رنجوری تلف شد و فایز پسر ملک عادل در حران⁹⁵⁹ بود. کس فرستاد و طلب صلح کرد. نورالدین ارسال شاه نیز چون شنیده بود که میان ملک عادل و ملک طاهر و ملک فاضل صلح رفته است، به مصالحت بازگشت و هر کس به مقام خود رفتند. و در محرم سنه تسع و تسعین و خمسمایه ملک عادل پسر خود را ملک

⁹⁵²ف: - یارنج

⁹⁵³ف: - حانی

⁹⁵⁴جامع التواریخ، 1\410: جبل جور؛ ت: صلجور

⁹⁵⁵ت: - حلب

⁹⁵⁶جامع التواریخ، 1\410: کَقرطاب

⁹⁵⁷جامع التواریخ، 1\410: مَعْرَه

⁹⁵⁸جامع التواریخ، 1\411: سنجار

⁹⁵⁹ف: آخران

اشرف را با لشکری به حصار ماردین فرستاد، بعد از آن که او را کاری میسر نشد ملک ظاهر صاحب حلب پیغام به عمّ خود فرستاد و در باب مصالحت توسط کرد. ملک عادل اجابت نمود بقرار ماردین صد و پنجاه دینار امیری بفرستد. و خطبه و سکه بنام او کند. و هم در این سال ملک ظاهر قلعه نجم از دست برادر خود افضل بستاد؛ و ملک عادل ولایت سروج و حملینو رأس‌العین از و باز گرفت و با و سُمیسات تنها بماند. مکه و طایف و یمن یعقوب بن یوسف عبدالله⁹⁶⁰ بن عبدالمومن داشت، و میان او و فرنگان جنگهای سخت رفت و ثامن عشر ربیع الآخر سنه تسع و تسعین و خمسمایه در مدینه وفات یافت، پسرش محمود به جای او بنشست. و اهل شهر مدینه که پدرش عاصی بودند، مطیع او شدند و مملکت بر او مقرر گشت.⁹⁶¹ و در ولایت بردسیر کرمان ملک دینار بود از امرای اُوغوز و در ذی القعدة سنه احدی و تسعین و خمس مایه که این سال مدت مذکور بود، و به مرض سرسام وفات یافت؛ پسرش علاء‌الدین فرخ‌شاه که بیشتر حاکم بود بحکم ولی عهدی بنشست. و مهتر غزان [B318] سیف‌الدین الپ ارسالان بود. از خدمت او برفت، و فرخ‌شاه در رجب سنه اثنتین و تسعین و خمسمایه نماند؛ غزان خرابی بسیار کردند. بعد از آن، [شحنه طیس، با کوبه‌ای بیامد و در کرمان خطبه به نام خوارزم‌شاه کرد، و بعد از آن]⁹⁶² اتابک نصرت زوزن ملک شد و نایب خویش خواجه رضی الدین را به حضرت فرستاد. بعد از آن حسام الدین محمد خوارزمی به حکومت آمد. و چون خوارزم‌شاه نماند، غزان بیامدند و الپ ارسالان مقدم ایشان به هزیمت به فارس رفت. و چون ملوک⁹⁶³ ایگ جهت خصومت فارس با ولایت خود رفتند، الپ ارسالان باز آمد. و باز نظام الدین از ایگ بیامد و حاکم شد. و بعد از آن عجم⁹⁶⁴ شاه پسر ملک دینار به خراسان رفته بود، باز آمد و به غزان پیوست. و شهریان⁹⁶⁵ نظام الدین ایگ را گرفته بودند، و بدیشان سپردند. عجم شاه ملک شد و از فارس لشکر بیامد و نظام الدین را طلب داشتند، او را بدیشان سپردند. مجمل تاریخ چون تاریخ تاریخ خلفا و خواقین و سلاطین و ملوک و اتابکان اطراف ممالک از شرق تا غرب که در این نه سال معاصر چنگیزخان بودند از ابتدای لو⁹⁶⁶ بیل که مطابق [سال خرگوش باشد، واقع در ربیع الأول]⁹⁶⁷ سنه احدی و تسعین تا آخر تنگوز بیل که

⁹⁶⁰ت: - عبدالله

⁹⁶¹ت: شد

⁹⁶²ت: - شحنه... از آن

⁹⁶³ت: ملک

⁹⁶⁴ف: عمر

⁹⁶⁵ف: شهرها

⁹⁶⁶جامع التواریخ، 1\412: تُولی

⁹⁶⁷ف: - سال... اول

سال خوک باشد، موافق جمادی الآخر که در این سال آخرین تاریخ چنگیزخان چهل و نه ساله بوده، مجملاً نبشته شد، دیگر بعد از این تاریخ چنگیزخان و سایر ملوک و سلاطین مفصلاً شرح داده شود.

تاریخ از ابتدای سال موش

موافق سنه سِتِّ مایه موافق [الا غایت مورین بیل که سال اسب باشد بود موافق]⁹⁶⁸ ماه شعبان سنه ستو ستمایه که مدت هفت سال باشد و در این سال آخرین، چنگیزخان پنجاه و شش ساله بود در این مدت مذکور تایانگ خان جنگ کرده و او را کشته، و توق سفید نه پایه بر پای کرده و لقب چنگیزخانی آن روز برو مقرر شده؛ و چند نوبت تنگفوت رفته، به جنگ تُوқта پادشاه مرگیت کوشلُک پسر تایانگ خان مشغول بوده، و پادشاه اویغور آن را به ایلی طلب داشته والسلام چند نوبت مکرر شد که تاریخ چنگیزخان و محاربه او با اقوام مغول در این مجلد نمی‌توان آورد و مقصود نبشته می‌شود در این هفت سال با اقوام مغول محاربه بسیار کرده و آن اقوام را اکثر (اهل) ایل کرده و در همه مصاف مظفر و منصور بوده به شرح این جا محل نیست با سر تاریخ اقالیم رویم

تاریخ خلفا

و ملوک و اتابکان ایران زمین و شام و مصر و روم و مغرب و غیر هم که در این هفت سال از ابتدای قولقنه که⁹⁶⁹ سال موش باشد، واقع در جمادی الآخر سنه سِتِّ مایه هجری، تا آخر سال [مورین بیل، که اسب]⁹⁷⁰ است، واقع در شعبان سنه سِتِّ و سِتِّ مایه، معاصر چنگیزخان بوده‌اند، و نوادرو حوادث که در این سنوات مذکور واقع شده است بر سبیل اجمال

تاریخ خلفا بنی عباس در بغداد

ناصرالدین بالله بوده تاریخ سلاطین در خراسان سلطان علاءالدین محمدبن خوارزمشاه، به جهت آن که به واسطه وفات پدرش و مخالفت برادرزاده اش هندوخان، با وی سلاطین غور، چنان چه در قسم سابق گفته شد، قصد او می‌کردند. و

⁹⁶⁸ف:- الا... موافق

⁹⁶⁹ف:- قولقنه که

⁹⁷⁰ف:- مورین بیل که اسب

بیشتر بلاد خراسان را از 574 پسر ونواب او باز گرفتند و میان ایشان جنگها رفت، و احوال پاره ضعیف بدین فتنه بود. و در این سالها چون احوال سلاطین غور روی در تراجع آورد، سلطان شهاب الدین نماند، چنانکه ذکر آن مشروح خواهد آمد؛ کار سلطان محمد بالا گرفت و قوی [A319] حال گشت عزم استخلاص خراسان کرد. عزالدین حسین خرمیل⁹⁷¹ که والی هرات بود پیش از امرای دیگر به متابعت و مبادرت و مبارزالدین⁹⁷² و مسابقت نمود و پیش او پیغام داد تا بیشتر به هرات آید. سلطان محمد از قراختای خایف بود تا نباید که پیش دستی نمایند و بلخ و آن حدود را بدست فرو گیرند. در ابتداء عزیمت آنحدود کرد و چون به هرات رسید، عزالدین حسین خرمیل به استقبال بیرون آمد و شهر تسلیم کرد. و امرا غیاث الدین محمود، و پسر سلطان شهاب الدین غور، دم خلاف میزدند. لشکر سلطان بر ایشان دوانیدند و ایشان را پراکنده گردانیدند؛ و چون سلطان به بلخ رسید، والیان قلعه به خدمت آمدند و کلید حصون و خزاین تسلیم کردند، و دیگر باره خراسان را مسلم شد. و در این مدّت او را فتح زیادت از پدران دست داد و کرمان مسخر گشت؛ و از غزای⁹⁷³ قبیچاق کامیاب مراجعت نمود، و در شهور سنه سِتّ و سِتّمایه او را مسلم شد؛ و در این مدّت دختر خود را به سلطان عثمان سمرقند داد. [و مغول تا بخارا زمین از آن]⁹⁷⁴ که مقرب سلطان رکن الدین سلیمان بن قلیچ ارسلان بود و برادر زاده او صاحب آنقره، مدتی به قلعه متحصّن⁹⁷⁵ شده بود. و هر چند سلطان رکن الدین آن را حصار می داد، استخلاص میسر نمی شد. عاقبت الامر قرار کردند که عوض آن قلعه به برادرزاده دهد، و آن موضع را مقرر گردانید. او قلعه تسلیم کرد و از آن موضع معین رکن الدین جمعی را بر عقب او به فرستاد تا او را با تمامت برادران و برادرزادگان به کشتند. و پس از آن غدر و نقص عهد، سلطان رکن الدین بعد از پنج روز به قولنج گرفتار شد و هفت روز مرده بود و پسر او قلیچ ارسلان نام بجای او بنشانند و در رجب سنه اثنتین و ست مایه غیاث الدین کیخسرو بن قلیچ ارسلان سلطنت از برادرزاده خود قلیچ بن سلیمان باز ستندند. و سببش آن بود که قونیه پیش از آن غیاث الدین و رکن الدین⁹⁷⁶ از و بار ستندند و او بشام گریخت و به ملک ظاهر التجا نمود. در آنجا قبول نیافت. عازم قسطنطنیه شد، ملک آنجا او را اعزاز کرد و اقطاع داد و در آن ولایت مقیم شدند و دختر یکی از بطارقه بزرگ به زن به خواست. چون فرنگ قسطنطنیه به گرفتند، غیاث الدین به گریخت و به قلعه که تعلق

⁹⁷¹ف: - خرمیل

⁹⁷²ف: - مبارزالدین

⁹⁷³ف: عراق؛ ر ک: جامع التواریخ، 1\429

⁹⁷⁴ف: - و . . . آن

⁹⁷⁵ف: مستخلص

⁹⁷⁶ف: الدین

بدان طریق داشت مقیم شد. بعد از آن که برادرش رکن الدین نماند، و امرا با پسرش، قلیچ نام، بیعت کردند، امیری از امرای اوج مخالفت نمود به غیث الدین پیغام داد که اگر بیایی ولایت برای تو بستانم. غیث الدین بیامد با لشکری بزرگ قصد قونیه کرد. پسر رکن الدین آنجا بود. بیرون آمد و مصاف دادند. غیث الدین به شکست و منهزم شد. و در آن ولایت اهل آقسرائی حاکم خود را بیرون کرده بودند، بر غیث الدین اقبال کردند. و او را حکومت دادند اهل قونیه گفتند ما بدین معنی سزاورتریم حاکم ما بوده؛ دیگر آن را بیرون کردند و او را به سلطنت بنشانند؛ و برادرزاده و نوکران را به گرفت و بند کرد و محبوس گردانید. و قیصر شاه برادر غیث الدین، که صاحب ملطیه بود، و رکن الدین از و باز گرفته، در شام و باز [به] رها رفت، و ملک افضل در سُمیساط و صاحب خَرْتَبَرْت⁹⁷⁷ خطبه [B319] بنام او کردند. هندوستان و غزنین سلطان شهاب الدین غور را بود؛ و در محرم سنه اثنین و ستمایه با بنی گوگر مصاف داده. سببش آن بود که چون شهاب الدین به حدود خوارزم از لشکر قراختای که به مدد سلطان محمد خوارزمشاه آمده بودند منهزم شد، و آوازه در اطراف منتشر شد که او نمانده است. و پسر دانیال صاحب کوه جودی، که سرانندیب در آنجا است، و مسلمان شده بود، و باز کافر شد. و بنی گوگر که مطیع و خراج گزار بودند، به سبب همان اراجیف عاصی شدند و راهزنی می کردند. چون شهاب الدین از گرفتن و کشتن بنده خود را نیک پای،⁹⁷⁸ که مولیان بدست فرو گرفته بود فارغ شد، محمد بن ابی علی را به⁹⁷⁹ نیابت به لهاوور و مولتان فرستاد تا مال دو ساله آنجا فرستاد تا ترتیب غزوختای کند. و او خبر باز فرستاد که فرزندان گوگر در راهند و دزدی می کنند، و قطعاً ممکن نه که به واسطه ایشان از لهاوور و مولتان مالی توان فرستاد. شهاب الدین بنده خود راقطب الدین آیبک را که مقدم لشکر هندوستان بود، پیش ایشان فرستاد و بوعلی را وعده و وعید⁹⁸⁰ داداجابت نکردند و از اطراف ولایت هندوستان از ایشان شکایت می کردند سلطان شهاب الدین عزم ختای باطل کرد، و در پنجم ربیع الاول سنه اثنین و ستمایه به قصد ایشان برنشست. شنید که ایشان با لشکری انبوه میان ما حکم و ستودره اند بتعجیل براند، و بیست و پنجم ربیع الآخر این سال بدیشان رسید و مصافی عظیم کردند از بامداد تا نماز دیگر. ناگاه قطب الدین آیبک با لشکر بر رسید و بر ایشان زد و هزیمتی سخت کردند و کشتن بسیار اتفاق افتاد و هندویان نزدیک کوهی بزرگ رفتند و آتشی فراوان برکردند. و چون مسلمانان نزدیک ایشان برسیدند، خود

⁹⁷⁷ت: بذر؛ ف: - برت؛ برای اسم این مکان ر ک: جامع التواریخ، 1\430

⁹⁷⁸جامع التواریخ، 1\431: آیبک بالتر

⁹⁷⁹ف: - به

⁹⁸⁰ف: - وعید

رادراتش می‌انداختند تا تمامت به سوختند. خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ. و لشکر اسلام غنیمت بسیار یافتند چنان که پنج هندورا به یک دینار می-فروختند. و پسر گوگر، چون برادران و اهلش سوخته شدند به گریخت. و اما پسر ربیال، صاحب جودی پناه به قطب‌الدین آیبک داد و بسیار تضرع کرد. و اجابت نمود و او را از سلطان به خواست. و سلطان تا پانزدهم رجب در لهاوور بود و بعد از آن به غزنه آمد، و به بهاء‌الدین سام صاحب بامیان فرستاد تا تجهیز لشکر کند به عزم سمرقند. و در غره شعبان از معبر عبور کرد، و بر شط آب سند در موضعی که آن را اودمیل⁹⁸¹ گویند بار گاهی بر آوردند، چنان که یک نیمه از آن در آب بود. و چون جماعت گوگریان را برانداخته بود و قتل و اسیر بسیار کرده، هندویی دو سه بیامند به قصد او و روزی ناگاه به وقت قیلوله، از آب بر آمدند، و او در بارگاه خفته بود. قریب بیست کارد بر وی زدند. بعد از زمانی چون جماعت در رفتند، او را بر سجاده، پیچده کرده یافتند. دانستند که فداییان هندو کرده باشند. و امرا و ارکان دولت پیش وزیر مویدالملک جمع شدند و بر محافظت خزانه و ملک سوگند خوردند تا چندان که کار فرمایی و قایم مقامی پیدا شود. و زخمهای او را بدوختند و در محفه به اسم رنجوری او را به غزنه بردند، با دو هزار خروار [A320] خزانه. و چون وفات ظاهر شد، میان امرا خلاف افتاد. بعضی او را میل شهاب‌الدین سام ملک بامیان کردند، و بعضی به غیاث‌الدین محمود، پسر سلطان غیاث‌الدین. و جماعتی مفسدان فقها⁹⁸² از اهل غزنه، با بندگان ایشان گفتند که مولانا استادالبشر امام فخرالدین رازی با خوارزمشاه مواضعه داشت، کس فرستاد به مشاورت او که سلطان شهاب‌الدین را کشتند. ایشان قصد مولانا فخرالدین کردند؛ و او پناه با وزیر مویدالملک برد به حسن تدبیر او را از شر ایشان خلاص داد و به موضعی دور فرستاد تا از ضرر ایشان امان یافت. و حال شهاب‌الدین سام حاکم بامیان چنان بود که پدر او شمس‌الدین محمد بن مسعود، عمزاده سلطان غیاث‌الدین و شهاب‌الدین بود. و ایشان خواهر خود را به زنی به وی دادند و به دولت ایشان بالا گرفت. و از آن پسری آورد، او را سام نام نهاد. و چون نماند، پسر مهتر او را، عباس نام که از زنی ترک بود، بجای او بنشانند. سلاطین را ناخوش آمد و او را معزول کردند، و خواهرزاده خود را سام لقب شهاب‌الدین نهادند؛ و هم چنین بامیان⁹⁸³ به اقطاع به وی دادند و کار او قوی گشت و املاک و اموال بسیار جمع کرد. و در آن زمان چون شهاب‌الدین نمانده بود، بعضی غوریان به طلب او فرستادند. و چون به دو روزه غزنین رسید، او را درد سری بغایت سخت به دید آمد، و یقین دانست که به آن

⁹⁸¹جامع التواریخ، 1\432: دمیک

⁹⁸²ف:- فقها

⁹⁸³ف:- بامیان

مرض هلاک خواهد شد. پسران خود علاءالدین و جلال‌الدین را حاضر گردانید و گفت به غزنین روید، و علاءالدین والی عهد شود، و با غیاث‌الدین محمود مصالحه کنند به شرط آن که غور و خراسان از آن او باشد، و غزنه و هندوستان از آن علاءالدین. و در هند چون شهاب‌الدین نماند، امرای شهاب‌الدین جمع شدند؛ و غلامی عاقل داشت قایم مقام قطب‌الدین آیبک بود؛ او را بر تخت نشانند؛ و در اقطار و امصار سلطان شمس‌الدین هندوستان مشهور شد. و قراجه بر طرف سند و لهاور و مولتان مشغول شده و زاوُلستان و غزنین را تاج‌الدین اُدوز بعد از فتنه و آشوب به گرفت و در هرات و فیروز کوه امیر محمود پسر سلطان غیاث‌الدین استیلا یافت. و عزالدین حسین خرمیل که والی هرات بود، چنان چه ذکر رفت، به متابعت سلطان محمد خوارزمشاه گرایید. و این اختلاف سبب انقطاع و انقراض دولت سلاطین غور و ارتفاع حال و کار سلطان خوارزمشاه گشت. آذربایجان و همدان و ریکوچه بر ری و همدان مستولی بود، و جهان پهلوان را بنده دیگر بود، ایتغمیش نام لشکرها راگرد کرد و با کُوکچه مصاف داد، و کُوکچه کشته شد، و ایتغمیش ولایت بگرفت؛ و اوزبک نام، پسر جهان پهلوان را اسم ملکی داد، و خود مدبر ملک شد. موصل و دیاربکر و غیرهم اتابک نورالدین ارسلان‌شاه صاحب موصل بود و عمش [قطب صاحب سنجار. و مظفر کوکر صاحب اربیل. میان نورالدین و قطب‌الدین مخالفتی پیدا شد و ملک عادل پادشاه مصر]⁹⁸⁴ قطب‌الدین را رسولی فرستاد و او را استمالت داد؛ و مطیع عادل شد و خطبه بنام او خواند. چون نورالدین بشنود، به نصیبین رفت و شهر [B320] بستد و قلعه را محاصره کرد. و خبر آمد که مظفرالدین صاحب اربیل قصد اعمال موصل کرده، و شهر نینوی را غارتیده بدان سبب مراجعت نمود به عزم آن که به اربیل رود. چون به شهری رسید که آن را موصل کهنه گویند، بدانست که آن چه در حق مظفرالدین گفته، زیادت از آن است، قصد بالغفر⁹⁸⁵ کرد. خبر رسید که ملک اشرف موسی، پسر عادل، از حرّان به راس‌العین آمده به مساعدت قطب‌الدین، صاحب سنجار و نصیبین و مظفرالدین اربیل صاحب حصن کیفه و آمد و صاحب جزیره و صاحب دارابه اتفاق نصیبین جمع شدند، و متوجه به قلعه از اعمال موصل گشتند. نورالدین از تَلّ اَعْفَر به کَفَر زمار آمد و می‌خواست که تطاول کند. با جماعت مذکور جنگ کردند و لشکر نورالدین بگریخت، و او با چهار نفر به موصل رسید؛ و لشکر بر عقبش می‌آمدند و ملک اشرف با جماعت به کَفَر زمار آمدند و به غارتیدند، و بعد از آن مصالحه کردند بر آنکه نورالدین تَلّ اَعْفَر باز ایستد و بر قرار اول باشد. مصر و شام ملک عادل پادشاه متمکن و برادر و پسر و خویشان او هر یک به مملکتی از آن ممالک چنان که در قسم سابق ذکر آن مشروح

⁹⁸⁴ت: - قطب . . . . مصر
⁹⁸⁵جامع التواریخ، 1\435: تَلّ اَعْفَر

رفته است؛ و مجلدات احوال ایشان در مدّت مذکور همین مقدار در تاریخ آمده که در این تاریخ دیاربکر ذکر⁹⁸⁶ کرده شود. مکه و یمن و طایفو آن نواحی محمود بن یعقوب بن یوسف بن عبدالمومن را بود، و ملک و احوال او مستقیم بود. روم و آن نواحی که روم اندرون است، در این مدّت مذکور فرنگان مستولی شدند، و ملکی که ملک الروم که از نسل قیاصره قدیم بود بستند، و قدیمیان مستاصل گشتند. و سببش آن بود که ملک [الروم خواهر ملک افرنسیس که از اعظم ملوک فرنگ بوده، خواسته بود و از او پسری آورده. بعد از یک چندی برادر خود]⁹⁸⁷ ملک الروم را به گرفت و میل کشید و محبوس گردانید. پسرش بگریخت و پیشخان⁹⁸⁸ خود رفت. و در آن پیش لشکر فرنگ جمع شده بودند تا جهت استخلاص بیت المقدس به مصر و شام روند. چون آن حال بشنیدند، عزیمت قسطنطنیه کردند چون آنجا رسیدند عمّیسر با لشکر بیرون آمد و مصاف دادند، هزیمت بر رومیان افتاد و متفرق شدند؛ و ملک پناه به شهر برد. فرنگ انحصار کردند، و طایفه هواداران آن پسر که در شهر بودند، آتش در شهر انداختند، تا مردم به دفع آن مشغول شدند، و ایشان یک دروازه بگشودند و فرنگان در شهر رفتند. و ملک به گریخت و فرنگان آن پسر را به پادشاهی بنشانند و پدرش را خلاص دادند، و آن پسر را آن سلطنت بجز اسمی نبود. و فرنگان از اهل شهر و مال بسیار بگرفتند تا غایتی که رومیان از ادای آن عاجز آمدند. و بعد از آن که تمامت زرها که در کلیسا بود و بر صلیب بزرگ مسیح، و آن چه برانجیله جمع کرده بودند و داده، هنوز به مطالبت ایشان وافی نبود، آن معنی بر رومیان سخت آمد. آن پسر را بکشتند و فرنگان را از شهر بیرون کردند و دروازه‌ها ببستند، و بترتیب و استعداد جنگ مشغول شدند. و فرنگان شهر حصار کردند و بکرات جنگهای سخت کردند. و رومیان پیش سلطان قلیچ ارسلان، صاحب روم، بیرون فرستادند و مدد خواستند. نتوانست فرستاد، [A321] و رومیان ضعیف حال گشتند. و چون قسطنطنیه شهری بغایت بزرگ است، سی هزار فرنگ در آنجا مقیم بودند. با فرنگان مواضع کردند و آتش در شهر زدند، چنان که ربعی به سوخت. آن گاه دروازه‌ها به سوخت در بگشادند و لشکر فرنگ در رفتند. و سه روز گُشش عام کردند و غارت کردند. رومیان در کلیسا بزرگ رفتند. فرنگان قصد آنجا کردند. آساقفه و قشیشان و رهبانان با انجیل و صلیب به شفاعت پیش آمدند، التفات نکردند و جمله را به یک بار بکشتند و کلیساها را غارت کردند. و ملوک فرنگ سه بود: یکی دویس⁹⁸⁹ صاحب لاذقیه و مواکب بحر در حکم بودی،⁹⁹⁰ و پیر و نابینا بودی،

⁹⁸⁶ ف:- ذکر

⁹⁸⁷ ت:- الروم... خود

⁹⁸⁸ جامع التواریخ، 1\436: خال

⁹⁸⁹ جامع التواریخ، 1\437: دوقس

و به وقتی که برنشستی، عنان را اسب او و دیگران کشیدندی، و به قصد قسطنطنیه به مواکب او آمده بودند، و دوم را نام مرکبیس، مقدم ملک افرنسیس؛ و سیوم را کند اُفلند گفتندی، و لشکر او از همه بیشتر بود. چون قسطنطنیه بستند، قرعه اندختند تا کدام از آن سه، حاکم شهر باشد. سه بار بنام کند اُقلید بر آمد. او را ملک شهر و توابع آن کردند؛ و دوقس را جزایر بحر بدادند؛ و مرکبیس را افرنسیس با بلادی که شرقی خلیج است مثلا لاذیق وازنیق. و از جمله قسطنطنیه به کند اُفلند بماند. و دیگران را حکومت ممالک میسر نشد. و به جهت آن که اجابت ایشان باز گرفتند. فارس و نواحی اتابک سعد بن زنگی برادرزاده خویش، محمد بن زیدان با لشکری به کرمان فرستاد، و در شوال سنه اثنین و ستمایه، آن ملک را با قلاع میسر گردانید. و محمد زیدان مذکور تا آخر مدّت مذکور و سه سال دیگر. حاکم بود و السلام

تاریخ قضایا

و در شهر سنه ستمایه در شام و مصر و بلاد روم و صقالب⁹⁹¹ و قبرس زلزله عظیم شد، چنانکه تا حدود موصل و عراق برسد، و در شام خرابی بسیار کرد. و همچنین در این سالها گرجیان به آذربایجان آمدند و کُشش کردند؛ و از آنجا به اخلاط رفتند و تا به ملاذگرد شدند، و هیچ آفریده پیش ایشان نیامد و ولایت را می غاریتند و قتل می کردند و برده می بردند. و عاقبت الامر صاحب اخلاط لشکری گرد کرد و پیش پسر قلیچ ارسلان صاحب ارزن الزوم رفت و او لشکرها خود بیاری صاحب اخلاط فرستاد. و به گرجیان رسیدند و جنگی سخت کردند. امیر گرج و بسیاری از لشکر او بقتل آمدند و آنچه بماندند بهزیمت رفتند؛ و مسلمانان با غنیمت و برده بسیار مظفر و منصور باز گشتند. و چون تاریخ خواقین و خلفا و سلاطین و ملوکو اتابکان اقالیم ممالک از شرق تا غرب که در این مدّت هفت سال مذکور معاصر چنگیزخان بوده اند، و نوادر و حوادث بر سبیل اجمال نوشته شد، و دیگر بار بر سر تواریخ روم، و آن چه بعد از این هفت سال مذکور بوده اند، از احوال چنگیزخان مدّتی معین، مشروح مفصل بنویسم. انشاءالله تعالی

تاریخ چنگیزخان

از ابتدای قُو [نین] بیل که سال گوسفند باشد موافق شعبان سنه سبْع و ستمایه، هجری تا انتهای پارس بیل که سال یوز باشد واقع در ذی القعدة سنه اربَع عَشْرَة و ستمایه که

⁹⁹⁰ت: - بودی

⁹⁹¹جامع التواریخ، 1\438: صقیلیه

مدت هشت سال باشد جنگیزخان در این سال آخرین شصت [B321] و چهار ساله بود، و در این هشت سال در ختای و چین و ماچین و مغولستان فتح بسیار کرد و ولایت بسیار در تصرف آورد چون به شرح مفصل آن قصه‌های اقوام مغول شروع نمی‌رود مجملاً نوشته شد

تاریخ اقالیم⁹⁹² خلفا و سلاطین ولایت ختای

هم گورخان مذکور بوده و در این سالها چنانکه شرح داده شد⁹⁹³ کوشلوک پسر⁹⁹⁴ تایانگ‌خان نایمان که دختر او را خواسته بود با وی غدر کرد و ملک از او بستند، و گورخان در آن غصه نجور شد و نماند. و هم در این مدّت کوشلوک نیز کشته شد و ممالک نیز جنگیزخان را مسلم شده. در بغداد خلیفه آل عباس بود⁹⁹⁵ الناصرالدین الله بود، و در این سالهای مذکور بود که حق السعی که می‌ستدند، مثل تمغای این زمان از خلق إسقاط کرد، و مالی بسیار از آن حاصل می‌شد. و سبب آن بود که دخترش وفات یافت و گاوی خرید جهت صدقه. وقت حساب ذکر تمغاء آن بر آمد، خلیفه فرمود که من بعد قطعا از هیچ آفریده تمغا نستانند. و در بغداد دارالضیافها بسیار به ساخت و فرمود تا هر دو جانب بغداد ندا دادند که درویشان باید که در این دارالمضیافها روزه گشایند. و در آن جا گوشت گوسفند و نان قاتق و حلوی با قوت دادندی. خراسان و هندوستان و عراق سلطان محمد خوازمشاه به واسطه آنکه سلاطین آن ممالک تمامت نیست شدند و او پادشاه مستقل گشت، کار او به او جرفعت رسیده بود، و بعضی از ممالک ترکستان و ماورالنهر نیز در حوزه سلطنت او آورده. و احوال و چند حکایت است. حکایت⁹⁹⁶ در شهر عَشْرَ وَ سِتِّ- مایه سلطان محمد به قصد دارالسلام بغداد لشکر کشید، به واسطه آنکه پیش از آن میان او و ناصر خلیفه وحشتها افتاده بود و کینه و کدورتها در سینه نشسته، و سلطان بدان سبب از ائمه ممالک فتوی سته بود و به تخصیص از مولانا و استادالبشر امام فخرالدینرازی، که آل عباس در تقلد خلافت به حق نیستند، و استحقاق خلافت سادات حسینی نسب] و اثابت و محقق است و هر صاحب شوکتی

⁹⁹²ف:- اقالیم

⁹⁹³در نسخه ت بعد از شرح داده شد عبارت « و تاریخ اقالیم ولایت ختای و خلفا و سلاطین هم گورخان مذکور بود و در این» آمده است که در نسخه «ف» موجود نیست.

⁹⁹⁴ف،ت:با؛ ر ک جامع التواریخ، 1\469

⁹⁹⁵ف:- بود

⁹⁹⁶ف:- حکایت

که قادر باشد به روی لازم و واجب بود که یکی از سادات حسینی⁹⁹⁷ را که مستعد باشد به خلافت بنشانند ناحق را در نصاب خود قرار داده باشد⁹⁹⁸ به تخصیص چون⁹⁹⁹ آل عباس از قیامبه غزا و جهاد تغافل نموده‌اند. و سید علاء الملک را که از سادات بزرگ بود نامزد گردانید تا به خلافت بنشانند. و بدین اندیشه روان شد. چون به دامغان رسیدند خبر آمد که اتابک سعد¹⁰⁰⁰ فارس به عزم استخلاص عراق به حدود ری آمده. سلطان محمد خوارزمشاه با لشکر به تعجیل می‌آمد و به موضع خیل بزرگ به اتابک سعد رسید. صف کشیدن همان و [انهزام لشکر فارس همان]¹⁰⁰¹ و اتابک سعد را دستگیر کردند و سلطان خواست تا او را بکشد. ملک زوزن را وسبب¹⁰⁰² ساخت تا سلطان او را به جان امان داد و قلعه اصطخر و اشکنوان را دو ثلث محصول فارس ملتزم شد که بدهد، و پسر مهتر زنگی را به نوا به گذاشت. آن گاه مراجعت یافت و مواکب سلطان به جانب همدان روان شد. و اتابک اوزبک که از آذربایجان به هوس ملک عراق به همدان آمده بود منهزم شد. لشکریان خواستند تا بر عقب او بردند، سلطان گفت در سال دو پادشاه بزرگگرفتن به فال نیک ندارند بگذارند تا برود. و سلطان متوجه بغداد شد و در آخر فصل¹⁰⁰³ خریف، شبانه در میانه گریوه اسداباد¹⁰⁰⁴ برف و دمه سخت آغاز کرد، چنانکه بسیاری از مردم و اکثر چهار پایان هلاک شدند، و آن حال اول چشم زخمی بود که به کار سلطان رسید، و بالضرورت آن عزم جزم را فسخ کرد و روزی چند در عراق توقف نمود، و مهمات آن مملکت را ضبط و ترتیبی فرمود. حکایت به وقت آن که سلطان مراجعت می‌کرد از عراق، از پیش و قایرخان¹⁰⁰⁵ امیر انزار رسولی رسید به اعلام احوال تجار که متعلق به چنگیزخان داشتند سلطان پیش از تدبیر و تفکر به مجرد فتوی فقها بر خود مثال داد تا آن مسلمانان را که به حریم سلطنت او پناه بسته بودند به قتل آمدند و اموال ایشان را به اسم غنیمت بردارند.

نظم

جو تیره شود مرد را روزگار همه آن کند کش نیاید به کار

⁹⁹⁷ت: - و اثابت ... حسینی

⁹⁹⁸ت: دهد

⁹⁹⁹ت: - چون

¹⁰⁰⁰ت: - سعد

¹⁰⁰¹ت: - انهزام ... همان

¹⁰⁰²ت: وسیلت

¹⁰⁰³ت: - فصل

¹⁰⁰⁴ف، ت: استراباد؛ جامع التواریخ، 1\471

¹⁰⁰⁵ف، ت: ابوخان؛ جامع التواریخ، 1\471

و صورت¹⁰⁰⁶ حال آن بود که در آخر عهد دولت خوارزمشاه خلایق امنی و رفاهیتی هر چه تمامتر داشتند و نوافتها منطقی گشته، و راهها از دزد و حرامی پاک گشته شده، چنان که هر که از اطراف ممالک که امکان حصول ربی به ایشان می دادند جماعت تجار به امید تحصیل آن نفع روی بدان طرف می نهادند، و چون اقوام مغول صحرا نشین بودند و از شهرهای دور، انواع متاع ملبوس و مفروش ایشان قیمتی تمام¹⁰⁰⁷ داشت، و او را منافع معاملات با ایشان بغایت نهایت مشهور. بدان سبب از آنجا سه شخص از بخارا عزیمت آن دیار کردند به انواع بضاعات از جامهای زربفت و زندنجی¹⁰⁰⁸ و کرباس و اجناس که لایق و مناسب آن قوم دانستند. و در آن وقت اکثر بلاد ختای و ترکستان از طغات و متعدیان پاک گردانیده بود و بر سر راهها قراول نشانده، بازرگانان را بسلامت می گذارانیند، و از قماشات و امتعه ایشان هر آن چه لایق دانند با صاحبش به بندگی چنگیزخان می فرستند. آن سه بازرگانرا آنجا فرستادند. چون آنجا برسیدند، یکی از ایشان قماشات خویش عرضه داشت و هر چه را بها ده دینار یا بیست دینار بودند، و بالش و سه بالش قیمت گفته. از آن سخن نامنصفانه در خشم شده و گفته: که این شخص پندارد که هرگز جامها پیش ما نرسیده و گفته تا اصناف جامها که در خزانه بود بدو نمودند، و بعد از آن، قماشات او را بقلم کرده تاراج کردند او را موقوف گردانیدند. و رفقا او را فرموده تا با اقمشه حاضر شدند، و چند آن که الحاح کردند و جامها را قسمت نکردند و گفتند: ما این متاعها بنام تو آورده ایم. چنگیزخان را سخن ایشان خوش آمد فرمود که جامهای بزرگ یک بالش زر بدادند و هر دو کرباس زندنجی را بالش نقره بدادند. و آن رفیق دیگر را بخواند و جامهای او را که تاراج کرده بودند بهمین نسبت بها دادو در حق ایشان به انواع نواخت فرمود. و در آن عهد مسلمانانرا به نظر اعزاز و احترام تمام نگاهکردندی، و جهت تیمن و اکرام به خرگاههای سفید پاکیزه فرو می آوردند. و به وقت مراجعت ایشان با خواتین و شهزادگان و امرا از هر یک متعلقان خویش دو سه کس را با بضاعتها بالشهای زر و نقره همراه ایشان گردانید تا به ولایت سلطان روند و تجارت کنند و تنگسوقها¹⁰⁰⁹ و ظرایف آن طرف حاصل کرده بیاورند. امثال امرا را هر کس از اقوام خویش یک دو کس را معین کرده چهار صد کس و پنجاه نفر مسلمان جمع شدند. و محمود خوارزمی و علی خواجه بخاری و یوسف گنکا اتراری براه ایچی-گری با آن بازرگانان همراه گردانید، پیش خوارزمشاه فرستاد و پیغام فرستاد که تجار آن طرف نزد ما آمدند، و برآن منوال که استماع خواهد کرد باز گردانیدیم. ما نیز

¹⁰⁰⁶ت: - و صورت

¹⁰⁰⁷ف: - تمام

¹⁰⁰⁸ف: - زندنجی

¹⁰⁰⁹ف: - تنگسوقها

جمعی تجار را در صحبت ایشان بدان دیار فرستادیم تا امتعه¹⁰¹⁰ آن ظرایف را بدین طرف آرند، و نفایس متاعها از آن اصقاع حاصل گردانیده بیارند؛ بزرگی آن خاندان و اصالت دودمان شما پوشیده نیست، به سلطنت عرصه مملکت و نفاذ اوامر شما در اکثر اقالیم زمین پیش خاص و عامبرو روشنتر است، و نزد من تو عزیزترین فرزندی و بهتر کسی از مسلمانان. و چون بر حدودی که بما نزدیک است از دشمنان پاک شد و تمامت مستخلص شد و مسلم گشت، و از جانبین حق همسایگی ثابت شد، مقتضی عقل و مروّت آن باشد که از طرفین طریق موافقت مسلوک باشد، و در وقوع حوادث و معاونت مدد یکدیگر را التزام نمایم و ممالک را از مهالک نگه داریم تا تجار که آبادانی جهان به تردد ایشان است فارغ البال آمد شد کنند، و بعد از یوم مواد تشویش خواطر به سبب موافقت منحسم باشد و امداد فساد و عناد منصرم. چون ایلچیان و تجار به شهر اترار رسیدند، امیر آنجا اینالچوق نام بود از اکابر و از اقارب مادر سلطان، ترکان خاتون و لقب قایرخان هندوهی بود که در ایام ماضی با او معرفتی داشته بود و بر عادت مألوف او را ایناچوق می خواندند و از سر غرو به معظمت خان او را اعتبار نمی کرد. قایرخان از این معنی متغیر می شد و نیز در مال ایشان طمع کرد و ایشان را موقوف گردانیده، به اعلام حال ایشان ایلچی به عراق نزد سلطان فرستاد. خوارزمشاه نصایح چنگیزخان را ناشنوده بی امعان نظر به اجابت اراقت دماء و اغتنام اموال ایشان مثال دادند، و ندانست که به حلال¹⁰¹¹ داشت خون و مال ایشان زندگانی حرام خواهد شد.

شعر

هر آنکس که دارد روانش خرد   سر سرمایه کارها بنگرد
به کاری که خواهی تواند رشدن   نگه کرد باید برون آمدن

قایرخان بروفق فرمان ایشان را بی جان کرد، بلکه جهانی را ویران و خلقی را بی خان و مان. و پیش از آنکه آن اشارت رسد، یکی از ایشان به حیلت از زندان گریخته بود در بیغوله پنهان شده بود.¹⁰¹² چون حال واقعه یاران معلوم کرد، روی به راه آورد و به خدمت چنگیزخان شتافت و صورت حال دیگران را عرضه داشت. آن سخن چنان در دل چنگیزخان اثر کرده که او را سکه ما ثبات و سکون نماند، و هم در آن تف و تاب خشم تنها بر بالای پشته رفت و کمر در گردن انداختو سر برهنه کرد و روی بر

¹⁰¹⁰ ف: - امتعه

¹⁰¹¹ ف: حلاف

¹⁰¹² ف: - بود

خاک نهاد، و سه شبانه روز بحضرت حق تضرع و زاری کرد و می‌گفت: ای خداوند بزرگ ای آفریده تاجیک و ترک هیجان این فتنه را مبتدی نبوده‌ام. از تایید خود مراقبت انتقام بخش. و بعد از آنکه در خود اثر اشارت بشارتی احساس کرد. از آن جا هُشاش و بشاش با نشیب آمد، عازم بر ترتیب و استعداد [A323] کارزار. و چون کوشلُکدر پیش بود، ابتدا به دفع او کرده لشکر فرستاد؛ و چنان که مشروح گفته شد او را از میانه برداشت، و ایلچیان رابه نزد سلطان روانه گردانید، مذکر به غدری که بی عذر از و صادر شده و معلّم از حرکت لشکر بجانب سلطان تاجیک را مستعد باشد و خوارزمشاه چون از سر نخوت و غرور عاقبت را اندیشه کرده، به آسیب بلا و محنت گرفتار شد. وَ النَّظْرُ فِي الْعَوَاقِبِ يَوْمَ الْمَعَاظِبِ. چون خبر حرکت لشکر چنگیزخان سلطان محمد خوارزمشاه، عراق را به پسر خود سلطان رکن الدین دادو از همدان به عزم خراسان روان شد، و در نیشابور یک ماه مقام کرده و متوجه بخارا شد، و در آنجا چند روزی به لهُو مطرب مشغول بود و بجانب سمرقند رفت. و از آنجا به لشکری انبوه به جند شد، و از آنجا تا حدود ترکستان تا سر حدّ ولایت خود رفت. و در آن حال لشکر ها چنگیزخان که جهت دفع اقوام قیرقیز و تومات و گرفتن کوشلُک و قُودُو پسر پادشاه مرگیت، که بعد از شکستن و گریختن جمعی ساخته بود فرستاده بود¹⁰¹³، به حوالی سرحد¹⁰¹⁴ ترکستان به موضعی آمده بودند بر عقب جمعی گریختگان اقوام قراول خوارزمشاه خبر داد که لشکر مغول در این حدود نزدیک‌اند سلطان بر عقب ایشان روان شد و بعضی راویان مغول می‌گویند که آن لشکر آن بود که چنگیزخان سوبدای بهادر و جوفوچار از قوم قنقرات را مقدّم ایشان گردانیده لشکر کشتند آن خبر به سلطان محمد رسید و بقصد ایشان بر نشست و در آن مصاف گاه در میان کشتگان مجروحی دید از احوال او پرسیده بر پی لشکر مغول روان شد دیگر روز در میان دو رود خانه علی الصباح به ایشان رسید و لشکر را یاسامیشی کرد لشکر مغول از جنگ تقاعدی می‌نموده‌اند و گفته که ما را از خدمت چنگیزخان اجارت جنگ با سلطان خوارزمشاه نیست ما به مصلحتی دیگر آمده‌ایم چون سلطان سخن ایشان نمی‌شنید و عنان از جنگ باز نمی‌کشید مغول نیز روی بجنگ آوردند و از جانبین هردست راستی قابل خود بر داشت و بعضی مغولان بر قلب حمله کردند و هم بود که سلطان دستگیر شود پسرش سلطان جلال الدین قدم بفشرد و آن حمله‌ها را که کوه طاقت آن نداشتی رد کرد و پدر را از آن مهلکه بیرون آورد.

¹⁰¹³ ف: - بود
¹⁰¹⁴ ف: - سرحد

بیت

چه نیکوتر از زرنه¹⁰¹⁵ شیر ژیان را¹⁰¹⁶ به پیش پدر بر کمر بر میان

و آن روز تا شب سلطان جلال الدین حرب قایم داشت، و بعد از غروب هر دو لشکر با موضع خویش رفته آرام گرفتند. مغولان آتشها بر افروختند و کوچ کرده مراجعت نمودند. و چون به بندگی رسیدند، مردانگی و دلاوریها که از سلطان جلال الدین مشاهده کرده بودند عرضه داشتند. چون دانست که بین طرفین حایلی نمانده، و پادشاهانی که واسطه بودند مرتفع شدند، لشکرها مرتب و آماده گردانیدند و مستعد¹⁰¹⁷ قصد ممالک سلطان محمد شد. و با آن که سلطان در انگیختن آن فتنه بادی بود، چنگیزخان بر قاعده ما تقدم[B323] نمی‌خواست که قصد او کند، و به همه وجوه طریق دوستی و محافظت حقوق همسایگی مسلوک می‌داشت، و تا چند حرکت که موجب رنجش و کدورت و قیام به انتقام باشد صادر نشد، به عزم رزم او حرکت نکرد. اول آنکه جماعت بازرگان و ایلچیان را که برای طلب یگانگی و مصالحه جستن فرستاده بوده و پیغامهای دلپذیر داده، بی تدبیر و تفکر بکشت، و قطعاً بدان سخنان التفات ننمود. و دیگر آنکه به اکراه و الزام با لشکر او جنگ کرد. و دیگر آن که مملکتی از ترکستان که در دست کوشلوک بود، چون او بر دست چنگیزخان کشته شد تمامت آنرا¹⁰¹⁸ سلطان تصرف نمود؛ و این معنی تمامت سبب کینه و عداوت و موجب مجازات و مکافات گشت. فی الجمله سلطان بعد از آن جنگ باز سمرقند آمد و تحیر و تردد بوی راه یافته بود و انقسام باطن و ظاهر او را مشوش کرده. و چون قوت و شوکت خصم مشاهده می‌کرد و موجبات هیجان فتنه که از پیش رفته بود می‌دانست. پریشانی و ضجرت دم به دم بروی استیلا می‌یافت، و اثر ندامت از اقوال و افعال او ظاهر می‌شد و از غلبه و هم ابواب رای صواب بر وی بسته شد و خواب و قرار متواری گشت. دل بر قضای مُبرم نهاد رَضینا بِقضاءِ اللَّهِ و قَدَرِهِ را کار بست. و منجمان نیز می‌گفتند که این تسیر¹⁰¹⁹ درجات طالع به درجات مظلومه و اجرام قاطعه رسیده، و سعود آن موضع تسیر عاشر ساقطاند و نحوس ناظر. چند آن که این نحوسات نگذرد و احتیاط را بر هیچ کاری که مقابله خصمان باشد اقدام نتوان نمود. آن سخن منجمان نیز ضمیمه اسباب خلل کار او شد. عنان بر تافت و اکثر لشکر را که قریب چهار صد هزار بودند، در بلاد ترکستان و ماوراءالنهر بگذاشت. بیست و پنج-

¹⁰¹⁵جامع التواریخ، 1 | 476: زرنه

¹⁰¹⁶ت: + را

¹⁰¹⁷ف: - مستعد؛ ت: مستعل؛ جامع التواریخ، 1 | 477

¹⁰¹⁸ف: - آنرا

¹⁰¹⁹ف: - تسیر

هزار سوار در اُترار پیش غایرخان و ده هزار در ولایت فناکت پیش قُتلغ خانو سی- هزار در سمرقند پیش امیر حسام‌الدین خمیتن¹⁰²⁰ تاینگو قراختایی و اورا سردار تمام لشکر کرد و او برادر خود را براق حاجب و پسر سلطان قطب‌الدین و جماعت اهل و عیال را روانه خراسان کرد و قصه آمدن براق حاجب و اتباع و اولاد در تاریخ ایشان در محل خود به شرح نبشته شدهو امیر حسام‌الدین کوشلی امیر آخر و علی حاجی ملقب به ایناچ خان با سی هزار سوار و دیگر امرا در بخارا بداشت و خال خود طغان- خان و امیراغور، خرملیل و خروپر¹⁰²¹ و پسر عزالدین کُرت¹⁰²² و حسام‌الدین مسعود و جمعی دیگر را با صدو ده هزار مرد در سمرقند، پیش خمیدبور تانیگو به گذاشت و فخرالدین حبش، و لشکر سجستان را به ترمذ نیز بگذاشت و محمودخان را به سرخس، و پسر خاله‌زاده پدرش به بلخ و آن را پهلوان را به جند و سلجوق ملک را به جیلان و فرمود تا بارو و قلعه سمرقند را غارت کنند. و روزی بر سر خندق بگذشت و گفت که اگر لشکری قصد ما دارند هر یکی تازیانه خویش رادر آنجا اندازند به یک بار انباشته شود. و از آن سخن رعیت و لشکر شکسته دل شدند. و سلطان به راه نخشب روان شد و به هر جا که می‌رسید می‌گفت که چاره کار خود بسازید که مقاومت با لشکر مغول [A324] ممکن نیست. و کس فرستاد تا حرم او و مادرش ترکان خاتون از خاتون از خوارزم به راه مازندران روان شدند. و با هر کس از ارکان مملکت مشورت می‌کرد که چاره این حادثه چه طریق توان کردن. و دم به دم اخبار موحش متواتر می‌رسید و اختلال حال زیادت می‌شد. جماعت ارباب بخارابه تخصیص پسرش سلطان جلال‌الدین می‌گفتند که کار مملکت ماوراءالنهر از آن در گذشت که تدارک توان کرد. جهد باید کرد که تا خراسان و عراق از دست نرود. لشکر ها که در هر شهری نشانده‌ایم باز می‌باید خواند و تمام خروج کرد، و جیحون را خندق ساختن و الا التجا به هندوستان می‌باید برد. سلطان محمد این رای ضعیف تر را پسندیده داشت و بدین عزیمت به هزیمت تا بلخ شد. و در آن وقت عمادالموک ساوجی که پسرش رکن‌الدین از عراق او را تحف دهد یا فرستاده بود آنجا رسید؛ و او را عزیز و ممکن میداشت. او سلطان را به جانب عراق دعوت می‌کرد و گفتند آنجا لشکرها عراق جمع کنیم و از سر تدبیر و اُهبت روی بکار آوریم. و سلطان جلال‌الدین آن سخن رامنکر بود و می‌گفت صلاح آن است که چندان که ممکن باشد لشکرها را گرد کنیم و پیش ایشان باز رویم؛ و اگر سلطان را دل قرار نمی‌گیرد، جریده عزیمت عراق به امضا رساند و لشکرها به من دهد تا به سرحد روم و دستبردی نمایم و آن چه مقدور و موسوع باشد به جای آرم تا نزد خالق و خلائق

¹⁰²⁰جامع التواریخ، 478\1: خمیدبور

¹⁰²¹جامع التواریخ، 478\1: خرزور

¹⁰²²ف: - کرت

معذور باشیم. و اگر مرا دیر نیامد هدف تیر ملامت نگرديم و زبان طعن در آن نکنند و نگویند تا اینغایت مال و خراج از ما می‌ستند این ساعت ما را مهمل و معطل می‌گذارد. چند نوبت اینسخن را به مبالغت تمام مکرر کرد و اجازت پدر را انتظار واجب می‌شناخت؛ و سلطان محمد از غایت تحیر و تدهش¹⁰²³ پیش اجابت نمی‌کرد و رای پیرایه پسر را بازیجه کودکان می‌شمرد، و بدین معنی تمسک می‌نمود که کوکب اقبال در وبال است. و تمامی احوال بعد از این مدت بر عقب تاریخ خواهد آمدن در روم و مغرب سلطان غیاث الدین کیخسرو بود و در این سالها شهر انطاکیه را مأمون از رومیان بستند. به سبب آنکه پیش از آن را محاصره کرده بودند و چند برج از باروی آن خراب کرده، و نزدیک بود که بگیرد. اهل شهر از فرنگان که در جزیره قیوس‌اند و متصل انطاکیه استمدد خواستند. لشکر از آنجا بیامدند غیاث الدین مراجعت نمود. و فرنگان در شهر شدند غیاث‌الدین بعضی از لشکریان خویش را در کوهها که میان انطاکیه که ولایت او بود بنشانند تا نگذارند که چیزی از ولایت او آنجا برند. بعد از مدتی در شهر قطعی پیدا شد. اهل شهر با فرنگان گفتند که دفع مسلمانان بکنند که ما در زحمتیم، و بدان سبب میان شهریان و فرنگیان خصومت افتاد، شهریان مسلمانان را به مدد خواندند و به اتفاق با فرنگ جنگ کردند. و فرنگیان پناه بقلعه دادند. مسلمانان به قونیه¹⁰²⁴ فرستادند به طلب غیاث‌الدین. او با لشکر بتعجیل بیامد. چون برسد، روز دیگر شهر را به سپردند و قلعه را حصار دادند [B324] و بستند و فرنگیانرا بگرفتند. در مازندران حسام‌الدین بود و در این سالها وفات یافت، و از وسه پسر ماند. مهین بجای پدر بنشست و میانه را از ولایت بیرون کردند. و او به علی‌شاه برادر خود خوارزم‌شاه تقرب جستو از واستمداد نمود. علی‌شاه به اشارت خوارزم‌شاه لشکر به مازندران کشید. چون از گرگان روان شدند، پسر مهتر که شاه بود وفات یافت و کهنتر بجای او بنشست. علی‌شاه بیامد و مازندران به گرفت و غارت کرد، و آن پسر که شاه بود به قلعه کورا رفت و چندان که محاصره کردند و سعی نمودند، فتح میسر نشد، اما ولایت همه مسخر گشت، و پسر میانه از قبل ایشان حاکم بود و خطبه و سکه بنام خوارزم‌شاه می‌کرد. ایتغمش و منگلی از بندگان 586 جهان پهلوان حاکم بود. ایتغمش به بغداد رفت و مدتی ملازم بود. خلیفه او را تشریف داد و به حکومت اصفهان و همدان فرستاد. او با ولایت ابن‌ترجم¹⁰²⁵ بیامد و انتظار وصول لشکر بغداد می‌کرد. خلیفه سلیمان ابن‌ترجم را از امارت ترکمانان معزول کرده بود و برادر کهنترش را به جای او نصب کرده. سلیمان بدان سبب منگلی اعلام کرد تا لشکری بتعجیل به فرستاد، به معاونت سلیمان ناگاه ایتغمش را بگرفتند و سرش را پیش منگلی

¹⁰²³ ف: - تدهش

¹⁰²⁴ ف، ت: بقرب؛ جامع التواریخ: 1\480

¹⁰²⁵ ت: بن رحم؛ ف: - ابن‌ترجم؛ جامع التواریخ: 1\481

فرستادند. و کار منگلی بدان سبب قوی شد و لشکرها بروی جمع گشتند و ولایت عراق را به تمامت بگرفت. و چون میان او و اتابک اوزبک پیام فرستاد تا مساعدت او کند به قرار آن که چون منگلی بر دارند بعضی ولایت از آن اتابک باشد و بعضی از آن خلیفه و بعضی از آن جلال الدین محمد و خلیفه مظفرالدین گُکبُری صاحب اربیل و شهر زور با لشکری به فرستاد. ایشان بقصد منگلی به همدان رفتند. و پناه به کوهی از حدود کرجبرد. لشکرها گرد کوه بر آمدند. منگلی در شب بگریخت و لشکر او هم در شب متفرق شدند، و لشکر خلیفه ولایت بستند و به موجب موعود قسمت کردند. اتابک اوزبک حصّه خود به بنده برادر خود او غلیمش سپرد، چه او در آن قصه مردیها کرده بود. و لشکرها هر یک با ولایت خویش رفتند و منگلی منهزم به ساوه رسید. شحنة ساوه دوست او بود. از و اجازت خواست تا به شهر آید. شحنة او را به شهر برد و به خانه خود فرود آورد و سلاحش بستد و خواست که او را بند کند و پیش او غلیمش فرستد. منگلی در خواست کرد تا خود او را بکشد پیش او غلیمش نفرستد شحنة سر منگلی بر گرفت و پیش اتابک اوزبک فرستاد و او به بغداد فرستاد. آذربایجان و همدان و آن نواحی اتابک اوزبک مذکور بود و شطری¹⁰²⁶ احوال او براین نمط بود که یاد کرده شد. موصل و صاحب موصل عزالدین مسعود نورالدین ارسلانشاه بن عزالدین مسعود بن قطب الدین مودود بن عماد الدین زنگی آقسنقر را¹⁰²⁷ بود و در این سالها وفات یافت، و پسر خود ارسلانشاه را که ده ساله بود ولی العهد گردانیده بود؛ و بدرالدین لولو را به راه وصایت و تدبیر ملک تعیین کرد، بر همان قاعده که مدبر ملک او و پدرش نورالدین بوده و در شب نماند و بدرالدین شبانه رسول به ملوک [A325] فرستاد تا تجدید عهد کند، و به خلیفه فرستاد تا منشور تقلید بفرماید؛ و بامداد کارها تمام کرده بود¹⁰²⁸. و بزودی رسولان کار ساخته باز آمدند و از دارالخلافه به تقلید ولایت نورالدین او نظر بدرالدین در امور ملک امثله و تشریفات فرستادند و نورالدین بیشتر اوقات رنجور می بود و عمش عمادالدین زنگی که قلاع عقر و شوش داشت هوس ایالت موصل کرد. و مظفرالدین اربیل او موافقت کرد، و قلعه های همکار و ز [ور] ان¹⁰²⁹ بستد. و بکرات بدرالدین به او پیغام و نصیحت فرستاد و نشنید. بدرالدین از ملک اشرف پسر عادل مدد خواست او را آن موافقت موافق آمد و لشکری به مدد او فرستادند. بدرالدین به جنگ عمادالدین رفت و مظفرالدین اربیل به مدد عمادالدین لشکر فرستاده بود. مصاف دادند و لشکر بدرالدین عمادالدین را بشکست. و از دارالخلافه رسولان رسیدند و میان ایشان صلح کردند. و

¹⁰²⁶ ف: - شطری

¹⁰²⁷ ف: - را

¹⁰²⁸ ت: بنشت

¹⁰²⁹ جامع التواریخ: 1\483: هگار و زوران

بعد از مصالحه نورالدین، ارسلانشاه نماند. و برادر کهنتر او ناصرالدین محمود که سه ساله بود، به پادشاهی نشان دادند، و به واسطه طفولیت او¹⁰³⁰، طمع عمادالدین در ملک زیادت گشت. و به عزم موصل در حرکت آمد. و در آن حال بدرالدین پسر خود را با لشکری به مدد ملک اشرف فرستاده [بود، او به مدد برادر خود کامل به مصر می‌رفت و لشکری پیش از آن ملک اشرف‌الدین به مدد نورالدین فرستاد]¹⁰³¹ مقدمشان عزالدین آیبک، در نصیبین بودند. بدرالدین ایشان را طلب داشت و به موافقت از دجله به گذشتند و به سه فرسنگی موصل به هم رسیدند. عزالدین آیبک بر میسر به بدرالدین زد و بدرالدین را به شکست و بدرالدین به موصل آمد و مظفرالدین به اربیل رفت. در میان آمدند و صلح کردند و ملک اشرف، سنجار بستند و به مدد و بدرالدین به موصل آمد، و ناصرالدین محمد صاحب آمد در خدمت او بود و عزم اربیل کردند. رسل خلیفه برسید و میانه ایشان مصالحتی کردند و هر کس به ولایت خود رفتند. و صاحب میافارقین، با پیک پدرش مدد فرستاد و بابلیان صاحب اخلاط مصاف داد. اهل اخلاط کس پیش نجم‌الدین فرستادند و بخواندند. چون بیامد، ملک به وی سپردند، و او بر اکثر ولایتی که در آن حدود بود استیلا یافت. و باز بر وی عاصی شدند و دیگر باره شهر به قهر بستند و قتل عام در طرفی از آن ممالک متمکن. و در سنه اربع و عشرين و ستمایه جهت دفع فرنگیان که از اطراف مدد خواسته بودند و در عگه جمع شدند، جهت استخلاص بیت‌المقدس آمد و از آنجا لشکر به اردون¹⁰³² کشید و برابر فرنگیان فرود آمد فرنگیان را با غلبه دید باز گردیدند، و با صوب دمشق با مرج صفر به رفت. فرنگیان از بلبان تا بانیا غارت کردند و خرابی تمام. و عادل پسر خود را ملک اعظم عیسی که صاحب دمشق بود، با لشکری انبوه نابلس فرستاد تا فرنگیان را بیت‌المقدس منع کند. فرنگیان از صحرای عگه به محاصره قلعه طور رفتند و هفده روز حصار دادند. تیری بر امیر ایشان آمد و به مرد. ایشان منهزم گشتند. و عدل آن قلعه را خراب کرد. چه به عکه نزدیک بود و محافظت آن دشوار. فرنگیان از عگه در دریا نشستند و به دمیاط مصر بیرون آمدند. چنان که میان ایشان و دمیاط نیل حایل بود، و بعضی از نیل در دریا بزرگ می‌ریخت. ایشان آنجا فرود آمدند و گرفتند و سلاسل¹⁰³³ ببریدند تا مراکب ایشان تردد نتوانند کرد ملک کامل بجای سلاسل چنبری به غایت محکم بست تا مانع لشکر فرنگیان باشد. و جنگی سخت کردند و کامل کشتی چند بستند و بر سنگ خورد¹⁰³⁴ تا به شکست و غرقه شد و علی‌الجمله روز جنگ

¹⁰³⁰ ف: - او

¹⁰³¹ ف: - بود... فرستاد

¹⁰³² ف: ت: باردوی؛ جامع التواریخ، 1\484

¹⁰³³ ف: سر اربیل

¹⁰³⁴ ت: زد

می‌کردند. و چون نیل در میان بود، و دمیاطیان از فرنگ باک¹⁰³⁵ نمی‌داشتند و دروازه‌ها گشوده به معاملات مشغول بودند. فارس و نواحی آن اتابک مظفرالدین سعد بن زنگی بود و شطری از احوال او در تاریخ خوارزمیان گفته شد و چون بعد از مواضعه از پیش سلطان با فارس آمد پسرش اتابک ابوبکر چون آن حال بشنید راضی شد بر در مصاف پیش آمد و بر درتنگ فاروق کمین گشاده گریزی بر پدر خود زد. و در آن حمله اسب بیفتاد و او را بگرفتند. پدرش مقید گردانید و به قلعه سفید فرستادند، و بر قرار بر مواضعه سلطان وفا نمود. برادرزاده اتابک سعد حاکم بود. آن مملکت گشت و به غایت معتبر¹⁰³⁶ و قوی حال شد چون تاریخ خواقین و خلفا و ملوک و اتابکان اطراف ممالک که از ابتدای قونین بیل که سال گوسفند باشد، واقع در شعبان سنه سَبْعَ و سِتْمِائیه، تا انتهای بارس بیل که سال یوز باشد، واقع در ذی‌القعدة سنه اَرْبَعَ عَشَرَ سِتْمِائیه مدّت هشت سال باشد، معاصر چنگیزخان بوده‌اند بر سبیل اجمال نوشته شد. دیگر تاریخ چنگیزخان که بعد از این بوده آغاز کنیم آنچه تعلق به ایران و توران دارد اما قصه محاربه او با اقوام ترک و ختای و چین و ما چین بسیار است آن چه مقصود از تاریخ جهانگشای است این است که در قلم آمد تاریخ چون سال خرگوش واقع در ذی‌القعدة سنه خَمَسَ عَشَرَ و سِتْمِائیه که معظم شهور سنه سِتِّ و عَشَرَ بود در آمد، غبا فتنه کوشلوک فرو نشستند بود و راهها از مخالف یاغی پاک گشته، پسران و امرای تومن و هزاره و صده و دهه را معین و مرتب فرمود و جمعیت ساخته و قورولتای کرده میان ایشان از نو آیین و یوسون و یاساق بنیاد نهاد، و به قصد ولایت خوارزمشاه برنشست، و در سال اژدها براه رودخانه ایدیشیایلاقمیشی¹⁰³⁷ کرد و ایلچیان را پیش سلطان محمد خوارزمشاه فرستاد به اعلام صمیم عزیمت بجانب او، و مُنذر به انتقام آن چه سابق سلطان بر آن اقدام نموده بود از کشتن تجار و غیره چنان چه پیش از این شرح داده شد. و پاییزگاه حرکت فرمود و ولایتی که بر گذر بود به گرفت؛ به تمامی چون بحدود قبایلیق رسید، مقدم امرای آنجا ارسالان خان، به ایلی به بندگی آمد [A326] و سُیورغامیشی یافته، در اعداد لشکر مغول به راه اعانت روان شد. [و از بیش بالیغ بیدی قوت اویغور]¹⁰³⁸ باخیل خویش و از اَمَالِیغ سُوناقَتِگین با لشکری خود به خدمت آمدند.

¹⁰³⁵ت: - باک

¹⁰³⁶ت: متبل

¹⁰³⁷ت: بیالایقمیشی

¹⁰³⁸ف: - و از... اویغور

تاریخ اترار

در آخر پاییز سال اژدها مذکور، چنگیزخان با لشکر جرّار به شهر اترار رسید، و بارگاه او در مقابل حصار بر افراشتند. و سلطان لشکری بزرگ به غایرخان داده بود، و قَرَاجَه خاص حاجب را با ده هزار سوار به مدد اوفرستاده، و حصار و باروی شهر را استحکام تمام بجای آورده، و آلات حرب جمع کرده. چنگیزخان فرمود تا چغتای و اُوگتای با چند ثومان لشکر شهر را محاصره کنند، و تولویخان را با لشکری چند بجانب جند و ینی کت نام زد فرمود و جمعی امرا را به طرف خُجند و فناکت؛ و همچنین به هر طرفی لشکری نامزد کرد و خویشان قاصد به بخارا شد. حکایت آن که بخارا و سمرقند بچه وجه مستخلص شد به موضع خویش بیاید. و در اترار مدت پنج ماه از جوانب جنگ کردند، و عاقبت اهل اترار را کار به اضطراب رسید، و قَرَاجَه ایل شد و به تسلیم شهر رضا داد. و غایرخان چون می-دانست که آن فتنه‌ها هم از کار کرد اوست، به هیچ وجه ایل و ابقای خود تصور نمی‌کرد و جدّی و جهدی می‌نمود و به صلح راضی نمی‌شد بهانه آن که با ولی نعمت بی‌وفایی نکند. بدان سبب قَرَاجَه نیز چندان الحاحی نکرد، و شبانه با لشکر خویش از دروازه بیرون رفت. لشکر مغول او را گرفته به بندگی به شهزادگان بردند. فرمودند که تو با مخدوم خودچندان سوابق حدود و حقوق نعمت وفا نمودی، ما را از تو طمع نیک ولی نخواهد بود. و او را با تمامت نوکران بکشتند و شهر بستند، و تمامت مردم را چون رمه‌گوسفند بیرون‌راندند، و هرچه موجود بود غارت کردند. و غایرخان با بیست هزار مرد به قلعه رفت پنجاه پنجاه بیرون می‌آمدند و کشته می‌شدند و مدت ماهی جنگ قایم بود و اکثر به قتل آمدند و غایرخان با دوکس ماند و بر قرار مجدله می‌کرد و تجلّد¹⁰³⁹ می‌نمود و لشکر مغول او را در حصار پیچیدند بر بام رفت و دست نمی‌داد آن دو نوکر کشته شدند و سلاح نماند بعد از آن خست می‌انداخت و بر قرار جنگ می‌کرد و مغولان گرد برگرد او فرو گرفتند و او را بگرفتند و باروی حصار را با خاک راه برابر کردند. و از رعایا و ارباب حرفت، آن چه از شمشیر باز مانده بود، بعضی را به حَشْر بخارا و سمرقندو آن حدود راندند. و غایرخان را در کُوک سرای بقتل آوردند و از آن جا روان شدند بر فوق فرمان جهانگشایی چنگیزخان، شهزاده جُوچی که او را تولویخان می‌خواندند به تاریخ مذکور با اُووشییدی به جانب جند¹⁰⁴⁰ روان شد و ابتدا به قصبه سُنقاق که از نواحی جند بر کناره جیحون است رسید، و در مقدّمه حسین حاجی را به اسم بازرگانی که از قدیم باز به بندگی چنگیزخان پیوسته بود و در زمره حشم منتظم

ف: تجدد¹⁰³⁹

ت: خجند¹⁰⁴⁰

گشته، به رسالت بفرستاد تا از اهالی و حوالی را بعد از ابلاغ رسالت به حکم معرفت و قرابت نصیحتی کند و به ایلی خواند تا اموال [B326] و دماء ایشان به سلامت ماند. چون در سُقناق را پیش از آن که ادای رسالت یاد کند، شیرین ورنود¹⁰⁴¹ و اوباش غوغایی برآوردند و تکبیر گویان او را هلاک کردند، و ثوابی بزرگ می‌دانستند.¹⁰⁴² چون جوچی آن حال بشنید لشکر را یاسامیشی کرده فرمود که از بام تا شام جنگ کنند. پیوسته جنگ می‌کردند به قهر آن شهر را بگشودند و در عفو و مسامحت بسته، به انتقام یک نفس جمله را بکشتند. و امارت آن شهر به پسر حاجی حسین مقتول دادند، و از آن جا روان شدند و اوزگند و بارلیغ‌گنت¹⁰⁴³ مستخلص کردند. آن گاه عازم آشناس گشتند و غلبه لشکر آنجا از رنود و اوباش. که در جنگ مبالغت نمودند اکثر بقتل آمدند. و آن آوازه به جند رسید قُتُلُتْخَان امیر میران، که سلطان خوارزمشاه او را به نامزد آن حدود کرده بود، به شب از جیحون بگذشت و از راه به پایان متوجه خوارزم شد. و چون خیر جلای او از جند به سلطان رسید. جِنْتُمُور رابه رسالت به جند فرستاد و ایشان را استمالت داد و از مخاصمت اجتناب فرمود. و چون در جند سروری و حاکمی مطلق نبود، هر کس بر وفق خوش آمد خود سخنی می‌گفت و مصلحتی می‌اندیشید عوام غوغا برآوردند و قصد جِنْتُمُور کردند. او از سردها و رفق و مدارا از حال سُقناق و قتل حسین حاجی خبر کرده ایشان را تسکینی داد و با ایشان میثاق بست که نگذارم که لشکر بیگانه به آنجا تعلق سازد. ایشان بدان عهد خوشدل شدند و آسیبی بدو نرسانیدند. جِنْتُمُور ناگاه از پیش ایشان به رفت و به خدمت جوچی و الوس ایشان رسید و از احوالی که مشاهده نموده بودند اعلام داد. عازم آنجا شدند، و چهارم صفر سنه سِتِّ وَ عَشْرَ وَ سِتِّ مَایه به ظاهر شهر نزول کردند. به گرد خندق و به استعداد جنگ مشغول شدند. اهالی جند دروازاها ببستند و از بارو آغاز جنگ نهادند. چون که هرگز جنگ ندیده بودند، از مغول تعجب می‌نمودند که چه گونه به دیوار حصار برآیند. نردبانها بر دیوار افراشتند و از جوانب و اطراف به بالای بارو آمدند و دروازه‌های شهر بگشادند، و تمامت شهریان را بیرون آوردند، و از جانبین هیچ آفریده را آسیبی و زحمتی نرسید. و چون پای از جنگ باز کشیده بودند، دست شفقت بر سر ایشان داشتند، مگر جند سر معدود را که با جِنْتُمُور درشت گفته بودند بکشتند. و نه شبانه روز ایشان را در صحرا موقوف کردند و شهر را غارت عام کردند. بعد از آن علی خواجه که از سرداران بخارا بود و پیش از خروج به بندگی افتاده بود به ایالت آنجا نصب کردند. و به جانب شهر پِنگی گنت رفتند و مستخلص گردانیده شحنة را

¹⁰⁴¹ف: - و رنود

¹⁰⁴²ت: می‌پنداشتند

¹⁰⁴³جامع التواریخ، 1\490: بارچینلغ گنت

بنشانند، و از آن جا اولوس بییدی¹⁰⁴⁴ به عزم قراقروم در حرکت آمد و از صحرائشینان ترکمان که در آن حدود بودند ده هزار مرد زد شدند که به چریک خوارزم روند، تاینال نویان بر سر ایشان بود. چون چند منزل برفتند، نحوست طالع ایشان را بر آن داشت که مغولی را که تاینال او را قایم مقام خود ساخته بر سر ایشان داشته بود بکشند و یاغی شدند. تاینال در مقدمه می‌رفت. چون آوازه شنید باز گشت و اکثر آن قوم را بکشت و بعضی به هزیمت جان بردند، و با فوجی دیگر به جانب آمویه مرو رفتند و آنجا انبوه جمع شدند، چنانکه صورت آن حال در موضعی خویش ثبت خواهد افتاد.

تاریخ چنگیزخان

چون به اترار رسید فرزندان و امرا به اطراف نامزد می‌کرد، الاق نویان و شیکتووطغای هر سه را با پنج هزار مرد بجانب بناگت فرستاد. ایشان با دیگر امرا که از اطراف با ایشان متفق شده بودند، آنجا رفتند و ایلتکو ملک با لشکری از قنقلیان مصاحب بود، سه روز جنگ کردند و روز چهارم اهل شهر امان خواستند و به ایلی بیرون آمدند. و لشکریان و ارباب و رعایا را جدا جدا بنشانند. لشکریان را بعضی به شمشیر و بعضی به تیر باران هلاک کردند؛ و دیگر آن را به هزاره و صده و دهه قسمت کردند، و جوانان را به حشر بیرون آورند و متوجه خُجند شدند. چون آنجا رسیدند، اهل شهر به حصار پناهندند. و امیر آنجا تیمور ملک بود، مردی بهادر بغایت دلاور و مردانه و در میان جیحون، در موضعی که آب بدوشاخ می‌رود حصار بلندی را مستحکم گردانید، و با هزار مرد نامدار آنجا رفته. چون لشکر رسید، و فتح حصار بر فور دست نمی‌داد، جهت آنکه تیر و سنگ منجنیق نمی‌رسید. جوانان خُجند را به حشر آنجا راندند، و از اترار و قصبه‌ها که مستخلص شده بود، مدد می‌آوردند تا پنجاه هزار مرد حشری و بیست هزار مغول جمع شدند و تمامت را دهه و صده کردند، و بر سر دهه تازیکی و [یک] مغول جمع شدند و تمامت نامزد کردند تا پیاده از کوه که در سه فرسنگی بود، سنگ نقل می‌کردند و در جیحون می‌ریخت. و تیمور ملک دوازده زورق¹⁰⁴⁵ ساخته بود و سرپوشیده و نمدتر و گل و سرکه معجون اندوده و دریچه‌ها گذاشته. و هر روز بامداد به هر جانی روی می‌گردانید و جنگها سخت می‌کردند و تیر و آتش نطف بر آن کارگر نبود و سنگها که در آب می‌ریختند او فرا آب می‌داد و به شب شبیخون بر سر ایشان می‌برد. و آن لشکر از دست او عاجز

¹⁰⁴⁴جامع التواریخ، 1\492

¹⁰⁴⁵در اصل، قرود؛ جامع التواریخ: 1\493

ماندند. بعد از آن مغولان تیر و منجنیق فراوان ترتیب کردند و جنگهای سخت می-کردند. تیمور ملک چون کار بر او سخت تنگ آمد، در شب هفتاد پاره کشتی ترتیب کرده بود روز گریز را حاضر گردانیده و بنه و ائقال را نهاده، مردان جنگی را در آن نشانند و به نفس خویش با جماعتی مردان مرد در زورق نشست و مشعلها برافروخته، مانند برق بر آب روان روان گشت. و لشکر مغول چون خبر یافتند، بر کنارهای آب می‌رانند، و تیمور ملک هر کجا غلبه ایشان مشاهده کردی، زورقها را و قروود را آنجا راندی و بزخم تیر که قضا از هدف خطا نمی‌کرد، ایشان را دور می-گردانید، و کشتیها را چون باد بر آب می‌دوانید تا به فناگت رسید، و زنجیری را که بر روی آب کشیده بسته بودند تا مانع کشتیها باشد، به یک زخم ببرید و بی باک بگذشت، و لشکرها دو طرف با او در جنگ بودند تا به حدود جند و بارچینلیغ گنت رسید. وجوچی‌خان چون از حال او خبر یافت، لشکر را در دو طرف جیحون در چند موضع بداشت و از کشتیها پل بستند و عرادها بر پای کردند و تیر چرخ روان کردند. تیمور ملک از ترصد لشکر خبر یافت، و به کنار بارچینلیغ گنت از لب آب بیرون آمد و سواره روان شد. و مغولان پیاپی او می‌رفتند، و او ائقال در پیش کرده به جنگ باز می‌ایستاد. چند آن که بنه پیشی می‌گرفت و برابر عقب روان می‌شد. چند روز بدین نمط مکاوحت کرد. و اکثر مردمان او کشته شدند و لشکر مغول زیادت می-گشت. عاقبت بنه از و باز گرفتند و او بامعدودی چند بماند. و برقرار تجلدی می‌نمود و دست نمی‌داد. چون آنها نیز به قتل آمدند، و او را سلاح نماند الا سه چوبه تیر: یکی شکسته و بی‌پیکان، و سه مغول بر عقب او می‌رفتند یکی تیر بی‌پیکان که بکشد یک مغول را کور کرد، و دیگران را گفت دو تیر مانده به عدد شما تیر دریغ می‌دارم. شما آن به که باز گردید و جان را نگاهدارید. مغولان باز گشتند و او به خوارزم رسید و باز ساز کارزار کرد، و با جمعی بجانب ینگی گنت آمد و شحنة را که در آنجا بود بگشت و باز گشت. و چون در خوارزم مصلحت اقامت ندید، به راه شهرستان بر عقب سلطان روانه شده و [بدو] پیوست. و یک چندی که سلطان در تکاپوی بود، او نیز کفایتها کرد و جلادتها نمود. و بعد از آن واقعه اودر زی اهل تصوف به شام رفت. و چون نوایر فتنه ها منطفی گشت، حب الوطن او را بر مراجعت باعث آمد. روی بدان صوب آورد و چند سال در قصبه از سر¹⁰⁴⁶ حدود فرغانه ساکن بود و از احوال خانه و فرزندان متجسس. یکباری به خجند رفت. و پسر را دید سُیورغامیشی یافته از حضرت بائو آمده، و املاک و اسباب پدر بر وی مسلم فرموده. نزد به پسر رفت و گفت اگر تو پدر خویش را بینی شناسی؟ جواب داد که من شیر خواره بودم چون پدر می‌رفت، او را شناسم. اما غلامی هست که او را داند. و او را حاضر کرد و

علامتی که بر اعضاء او بود بگفت. چون بدید تصدیق کرد، و خبر حیات او فاش شد. و طایفه بواسطه آنکه ودایع بسیار پیش ایشان بود، او را قبول نمی‌کردند و انکار می‌نمودند. بدان سبب عزیمت بندگی کرد. در راه به خدمت قَدَقان اُوغول رسید. فرمود تا او را بر بستند و از احوال گذشته و مکاوحت و مقاتلت او با مغول استکشافی می‌کرد و او دلیر سخن می‌گفتبر این نمط:

شعر

مرا دید در جنگ دریا و کوه
که با نامداران توران کرده

چه کردم ستاره گوی من است
به مردی جهان زیر پای من است

و مغولی که به تیر شکسته زخم زده بود باز شناخت. و چون شاهزاده سخن بسیار می‌پرسید او در ادای جواب مراسم ادب و تعظیم تقدیم نمی‌داشت، شهزاده از سر غضب تیری بر وی زد بر خود به پیچید:

بیت¹⁰⁴⁷

به پیچید وز آن پس یکی آه کرد
از نیک و بد اندیشه کوتاه کرد

تاریخ پیش از این یاد کردیم که چنگیزخان در آخر پاییز سال اژدها که بهارش موافق ذی‌الحجه سِتِّ و عَشْرَو سِتِّمَایه بود، چون به شهر اترار رسید، چَغَتای و اوکتای را جهت فتح اترار، و جوچی و امرا رابا لشکر هر کس بجایی نامزد کرد و تا دوم ماه بهار سال مار، که اول ماه موافق ذی‌الحجه سنه سَبْع و عَشْرَو سِتِّمَایه بود که کما پیش پنج ماه باشد، شهزادگان و امرای مذکور هر یک به فتح بلادی که موسوم بودند اشتغال نمودند. و آن احوال بر آن منوال رفت که شرح داده شد این زمستان فتح بلادی که بعد از و روان شدن اترار از دست داده، تا زمانی که دیگر باره همه شهزادگان و امرا به بندگی او پیوستند؛ جوچی و چغتای و اوکتای را به استخلاص خوارزم نامزد کرد، و خویش با دیگر امرا و لشکریان از آب ترمذ گذشته به ایران زمین توجه نمود و تمامت مشروح و متعاقب ذکر کنیم، و آن چه بعد از آن بوده بگویم انشاءالله تعالی. و آن حال چنان بود که شهزادگان و امرأجهت فتح ولایات تعیین فرموده، بنفس خویش از اترار بقصد بخارا روان شد. و پسر کهتر او تولوی که لقب او پیکه نُویان بود در خدمت او بود با لشکری بسیار بر راه زَرَنُوق حرکت فرمود. تا بامداد پگاه ناگاه بدان قصبه رسیدند. اهالی از بیم لشکر عظیم باحصار پناهندند. چنگیزخان دانشمند حاجب را به ایلچی پیش ایشان فرستاد با علام وصول مواکب و تقدیم نصایح. جمع فتانان

خواستند که او را تعرضی رسانند. آواز بر آورد که دانشمند حاجیم مسلمان و مسلمان-زاده. به فرمان چنگیزخان به رسالت آمده‌ام تا شما را از غرقاب هلاک خلاص دهم. و چنگیزخان با لشکر جرّار مردان کار اینجا رسیده. اگر خلاف او در خاطراند، به یک لحظه حصارهامون و صحرا از خون جیحون کند، و اگر نصیحت بشنوید و مطیع و منقاد امرا او شوید، نفوس و اموال شما به سلامت ماند. ایشان چون آن کلمات معقول شنیدند، صلاح خویش در اظهار اطاعت دیدند. سروران پیش آمدند و جمعی را به انواع نزول پیشتر فرستادند. و چون به موقف عرض رسید، حال پیشوایان زَرَنُوق پرسید و برتقاعد ایشان غصب فرمود و به استحضار ایشان ایلچی فرستاد. حالی به بندگی حضرت شتافتند و به انواع سیورغامیشی مخصوص گشته، بجان امان یافتند. و فرمان شد تا اهل زَرَنُوق را قتلغ بالیق نام نهاد. و از ترکمانان آن طرف دلیلی که بر راهها وقوف تمام داشت، لشکر را به راهی که شاه راه نبود، به سر حدّ نور برون آورد. و آن راه از آن وقت باز راه خانی گویند. به طایر بهادر مقدمه بود به اعلام وصول چنگیزخان رسول فرستاد و بوعد و وعید پیغام داد. و بعد از تردد ایلچیان، اهالی نورو دست رسولی و نُزلی تمام فرستادند به بندگی حضرت و اظهار مطاوعت کردند. بعد از قبول نزول، فرمان شد که سوبودای در مقدمه به شما می‌رسد شهر به وی تسلیم کنید. سوبودای، امتثال فرمان نمودند و شصت نفر مرد گزیده را در صحبت پسر امیر نور، ایل خواجه نام، برسبیل مدد به جانب دَبُوس فرستادند. و چون چنگیزخان پرسید، استقبال کردند و در خور حال تُزغُو و نزل پیش آوردند. چنگیزخان ایشان را به عاطفت پادشاهانه مخصوص گردانید و فرمود که مال قراری سلطان خوارزمشاه در دفتر چه مقدار است؟ گفتند یکهزار و پانصد دینار. فرمود که این مبلغ نقد بدهند و بعد از این تعرض نرسانند. بدادند و از قتل و نهیب خلاص یافتند. و از آنجا متوجه بخارا شدند. و در اوایل محرم [B328] سنهٔ سَبْعَ و عَشَرَ و سِتِّمِایَه به ظاهر شد شهر بخارا، به دروازه قلعه نزول کرد؛ و متعاقبشکر می‌رسیدند و پیرامن شهر فرود می‌آمدند. و لشکر بخارا بیست هزار مرد بودند، مقدم ایشان کُوک‌خان و امرای دیگر چون خمید بور تایانگور و سونچ‌خان و کُشلی‌خان. و شبانگاه با قوم خوداز حصار بیرون آمدند. و چون بر کنار جیحون رسیدند، یَزَک¹⁰⁴⁸ لشکر برایشان افتادند و آثارشان بر باد فنا نهادند. روز دیگر، بامداد، دروازه‌ها بگشودند و خلقی از ایّمه و معارف ببندگی حضرت آمدند. چنگیزخان جهت مطالعه شهر و حصار بر نشست و به شهر اندر آمد و تا به جامع براند و در پیش مقصوره به ایستاد، تولوی‌خان پیاده شد و بر بالای منبر آمد. چنگیزخان پرسید که این مقام سرای سلطان است؟ گفتند خانه خدای است. از اسب فرود آمد و بر بالای منبر سه چهار پایه بر آمد و فرمود که

¹⁰⁴⁸ف: - یَزَک

صحرا از علف تهی است، اسپان ما را شکم پر کنید. در انبارها شهر بگشادند و غله-
 ها می‌کشیدند و صنایع مصاحف را آخر اسپان ساختند؛ و خیکهای شراب در مسجد
 بینداختند و مغنیان شهر را حاضر کردند تا سماع و رقص می‌کردند. و مغولان
 بر اصول غنای خویش آواز بر کشیدند، و اعیان و سادات و ائمه و مشایخ و علما و
 قضات بجای ستورداران بر سر طویله محافظت ستوران ایستاده، و امثال احکام آن
 اقوام را التزام کرده. و بعد از آن چنگیزخان از شهر بیرون آمد و عموم اهل شهر
 گردکرد و بر منبر مصّلی عید رفت، و بعد از تقریر خلاف و غدر سلطان به شرحی
 تمام گفت، ای قوم، بدانید که شما گناهان بزرگ کرده‌اید و بزرگان شما بر گناه مقدم-
 اند. از من پرسید که این سخن به چه دلیل می‌گویم. سبب آن که من عذاب خدام. اگر
 از شما گناهان بزرگ نیامدی خدای بزرگ چون من عذابی بسر شما نفرستادی. بعد
 از آن پرسید که امینان و معتمدان شما کیستند. هر کس متعلقات خود را بگفتند و به
 اسم باسقاکی جهت هر یک مغولی و ترکی را معین کرد تا نگذارند که لشکریان ایشان
 را تعرضی برسانند. چون از آن فارغ شد، خطبه را بر آن ختم داشت که منعمانی و
 توانگران که بود طلب داشت و فرمود تا مالها مدفون را بدهند و دویست و هفتاد کس
 را معین کردند، صدو نود شهری و باقی غریب، و بروفق فرمان مطالبیت مال از
 معتمدان ایشان می‌رفت. آن چه می‌دادند می‌ستند و به زیادت تکلیفی و مواذتی نمی-
 نمودند. و فرمود تا آتش در محلات زدند. بیشتر شهر به چند روز سوخته شد مگر
 جامع و بعضی سراپها که از آجر بود و مردان بخارا بحشر حصار برانند و از
 جانبین منجنیقها راست کردند، و کمانها به زه آوردند و سنگ پَران شد. و از اندرون
 قارورها نطف می‌انداختند، و روزها بر آن جمله مکاوحت می‌کردند تا عاقبت اهل
 حصار را کار به جان¹⁰⁴⁹ رسید، و خندق حصین به جمادات و حیوانات با زمین
 مستوی شد. و به مردان حشری بخارا فصیل را باز گرفتند و در قلعه را آتش در
 زدند؛ و جباران و اعیان زمان و امرای سلطان که از سر عزت پای بر خاک
 ننهاندی، دستگیر مذلت شدند و در دریای فنا غرقه گشتند، و از آن جماعت تازیانه
 بالای نگذاشتند. زیادت از سی هزار به قتل آمدند، و [A329] زنان و کودکان را
 برده بردند. و چون شهر از طغات پاک شد، و دیوارها برابر خاک گشت، تمام اهل
 شهر هم به نمازگاه صحرا بردند و جوانان را به حشر سمرقند و دَبُوسیه¹⁰⁵⁰ بردند. و
 چنگیزخان از آنجا متوجه سمرقند شد. تاریخ در آخر بهار موغای بیل مذکور که در
 ذی‌الحجه سنه سَبَع وَ عَشَرَ وَ سِتِّمَایَه واقع شده، در شهر آن موافق شهر سنه ثَمَانَو
 عَشَرَ وَ سِتِّمَایَه بوده‌اند، اعیان سلطان ایشان بودند، که در سمرقند به داشته و پنجاه
 هزار تازیکی و بیست فیل دیو هیکل کوه پیکر و غلبه خواص و عوام شهر چندانکه

ت: اضطرار¹⁰⁴⁹

ف: - و دَبُوسیه¹⁰⁵⁰

در حصر نگجند. و مع هذا دیوار حصار استوار کرده بودند و چند فصیل در بداران کشیده، و خندق رابه آبرسانیده. و در آن وقت که چنگیزخان، آوازه لشکر و غلبه سمرقند و استحکام حصار و قلعه آنجا در آفاق منتشر شد و همگنان متفق که سالها باید تا شهر سمرقند مستخلص گردد تا به قلعه رسد. احتیاط را صواب آن چنان دید که بیشتر حوالی آن پاک گرداند. بدان سبب از ابتدا متوجه گردد و به بخارا شود و مستخلص گرداند و از آنجا حشری تمام بدر سمرقند راند و در راه به هر کجا که می-رسید آن چه ایل می‌شدند هیچ تعرض نمی‌رسانید. و آن چه ممانعی نمودند، چون سر پل¹⁰⁵¹ و دَبُوسیه، لشکری را به محاصره آن می‌گذاشت. و چون به سمرقند رسید، شهزادگان و امرا که به اترار و دیگر ولایات نامزد بودند از کار فتح آن مواضع فارغ گشته تا حشرها آنجا بیرون کرده بودند در رسیدند، و بارگاه گُوک¹⁰⁵² سرای اختیار کردند، چندان که حشم که می‌رسید، بدر شهر فرود می‌آمدند. چنگیزخان یک دو روز به نفس خود گرد بارو و فصیل طواف می‌کرد و گرفتن آن دروازه را تدبیر می-اندیشید. و در اثنای آنحال خبر رسید که سلطان خوارزمشاه در تابستان گاه است. جبّه بهادر و سوبدای بهادر که از معتبران امرای بزرگ بودند، با سی هزار مرد بر عقب سلطان روان کرد، و الاق نویان و بیسو¹⁰⁵³ را بجانب و خش و طالقان فرستادند. و بعد از آن سیوم روز، بامداد چندان لشکر از مغول و حشری بر سور شهر محیط شدند که اعداد ایشان ممکن نبود. امیر حسام‌الدین خمیدبور تایانگُو چند آن با لشکر مغول محاربه نمود. چنگیزخان بارها بعد از او یاد می‌کرد اما¹⁰⁵⁴ مجال ندید¹⁰⁵⁵ عاقبت در جنگ کشته شد و الپارخان و شیخ‌خان و بالان خان و طایفه خانان، را بیرون آوردند. و از جانب بسیار کشته شدند شبانگاه هر یک با مقر خود رفتند. روز دیگر چنگیزخان بنفس خویش سوار گشت و تمامت لشکرها را بر مدار شهر بگذاشت، و بزخم تیر تیغ لشکر شهر را به صحرا و میدان جنگ به گذاشت، و اهل شهر از جنگ آن روز خایف شده بودند و از اهوا و آرا¹⁰⁵⁶ مختلف گشته. روز دیگر مغولان خیره و شهریان متردد باز آغاز جنگ کردند. ناگاه قاضی و شیخ الاسلام با گروهی آیمه به خدمت آمدند و به مواعید او مستطر گشته با شهر رفتند، و صبح دم دروازه نمازگاه بگشادند تا لشکر در شهر شدند، و آن روز در تخریب بارو و فصیل مشغول بودند و با خاک راه برابر کردند، و زنان و مردانرا صد صد در صحبت مغولان به صحرا

¹⁰⁵¹ در اصل: سرمد؛ جامع التواریخ، 1\501

¹⁰⁵² در اصل: واکول؛ جامع التواریخ، 1\501

¹⁰⁵³ ف: یساور؛ ت: نیسانور؛ جامع التواریخ، 1\501

¹⁰⁵⁴ ف: -یاد می‌کرد اما

¹⁰⁵⁵ ت: - مجال ندید

¹⁰⁵⁶ ف: - اهوا و آرا

می‌راندند، و قاضی و شیخ الاسلام¹⁰⁵⁷ و متعلقان را از خروج معاف داشتند. قریب پنجاه هزار آدمی در حمایت ایشان مصون ماندند. و ندا دادند که هر آفریده [B329] که پنهان شود خون او بریزند. و مغولان در غارت بودند، بسیار مردمان که در سوراخها یافتند کشتند. و پیل بانان پیلها را به بندگی چنگیزخان بردند و طعمه ایشان طلب می‌داشتند. فرمود که ایشان را به صحراها کنید تا خود می‌گردند و می‌خورند. پیلان را بگذاشتند تا به گرسنگی هلاک می‌شدند. و شب مغولان از شهر بیرون آمدند اهل شهر در بیم عظیم بودند آلپار¹⁰⁵⁸ خان مردی نمود و با هزار مرد دل از جان برگرفته از حصار بیرون آمده بر لشکر زد و بگریخت. و بامداد لشکر دیگر باره گرد قلعه به ایستادند و از جانبین تیر و سنگ پُران شد. و حصار و باروی فصیل ویران کردند و جوی زیر آب را خراب کردند؛ و هنگام شام دروازه بستند و در رفتند. از مفردان و پهلوانان مردی هزار پناه به جامع بردند و جنگی سخت آغاز نهادند و بنه مغولان نطف انداختند و مسجد را با هر که در آنجا بودند به سوختند و باقی اهل قلعه را به صحرا آوردند و ترکان را از تاجیکان جدا کردند جمله را دهه و سده کرده، ترکان را بر شکل مُغول نُغوله و کاکُل ساخته و باقی تمامت سلاطین و خانان که از قبل سلطان در سمرقند بودند به قتل آوردند. و چون شهر و حصار در خرابی یکسان شد و امر او لشکر را بسیار هلاک کردند، دیگر روز بازماندگان را شماره کردند، از آن مایه سی هزار مرد را به اسم پیشه‌وری معین گردانیدند و بر پسران و خواتین و امرا بخش کردند. همان مقدار بر سبیل حَشْر نامزد کردند و مستظهر آن بقایا را اجازت انصراف یافتند، شکرانه سلامتی را به مبلغ دویست هزار محافظت گردانیدند و ثقه الملک امیر عمید بزرگ را که از اکابر اصحاب مناصب سمرقند بودند، تحصیل آن موسوم فرمود و شحنه را معین کرد. و از حَشْر بعضی را به طرف خراسان برد و بعضی را با پسران به جانب خوارزم فرستاد. و بعد از آن چند نوبت دیگر متعاقب حسن طلب می‌داشتند و از آن حَشرها کم کسی خلاص یافت، بدان سبب آن دیار تمام خراب شد. و چنگیزخان آن تابستان و پاییز در سمرقند بود. تاریخ چنگیزخان چون سمرقند را در سال مار واقع در ماه ذی‌الحجه سنه سَبْعَ وَ عَشْرَ وَ سِتِّ مِائِهَ که ماهها آن موافق شهر سنه ثَمَانْ وَ عَشْرَ بوده در فصل تابستان به گرفت و سال سیوم بود از رکوب او، متواتر از حال سلطان محمد خوارزمشاه و لشکر و قوت و ضعف او خبر می‌رسید، چه قراؤلان لشکر چنگیزخان امرا و متعلقان او را می‌گرفتند یا در رغبت به ایلی در آمدند و می‌نمودند که سلطان خایف است و متحیر و متردد، و او را هیچ سکونی نیست. و پسرش سلطان جلال‌الدین با او گفت که لشکرها که به هر موضع رها کرده‌اند و از آن اطراف جمع می‌باید کرد و برابر

¹⁰⁵⁷ ف: - شیخ الاسلام

¹⁰⁵⁸ در اصل: الب؛ جامع التواریخ، 1\502

خصم دست بردی نمودن. و چون سلطان را دولت برگشته بود مسموع نمی‌داشت. بنابر وقوف کار او، چون به وقت محاصره سمرقند شنید که سلطان در تابستان گاه است، جبه نوپان را از قوم بیسوت¹⁰⁵⁹ با یک تومان لشکر ب اسم قراولی در مقدمه بفرستاد، و سوبدای بهادر از قوم اوریانگفت با یک تومان دیگر به رسم گجیگه بر عقب به فرستاد [A330] و ثوفوچار بهادر را از امرای قوم قنقرات با یک تومان دیگر از عقب ایشان روان کرد و فرمود که بر عقب سلطان خوارزمشاه بروند و هرکجا بوی رسید، اگر با لشکری برابر آیند و شما را قوت مقاومت نداشته باشید، توقف نمایند و اعلام کنند؛ تا اگر ضعف حال باشد، مقاومت نکند. چون متواتر خبر ضعیف و خوف و هراس او می‌رسید، همانا با شما طاقت برابری نداشته باشد.¹⁰⁶⁰ به قوت خدای بزرگ در خواست تا او را بدست نیارند باز نگردید؛ و اگر از شما غیبت نمایند و با معدودی چند پناه به کوه یا غاری دهد، یا خود را برای کردار¹⁰⁶¹ از چشم آدمی پنهان کند، شما باید که چون یاد ممهده به میان ولایت او در روند، و هر کسی که بایلی پیش آید او را استمالت دهید، و حاکم و شحنة هر کسی که از عناد دم زند یا خلاف زند او را قهر کنید. و این کارها به مدت سه سال تمام کرده، از راه دشت قبچاق مراجعت نمایند، و بولایت مغولستان که یورت قدیم ماست بما پیوندید. چه از روی قیاس، ظاهر آن که در این مدت موعود کار ایران زمین به تمامی یک سو کرده، مظفر و منصور بخانها رسیم. به زودی تولوی خان را جهت استخلاص شهرهای خراسان و مرو و هرات و نیشابور و سرخس و آن ولایت بر عقب شما می-فرستم، و جغتای و اوکتای و جوجی را با لشکرها جهت فتح خوارزم که معظم‌ترین شهرهاست و تخت‌گاه خوارزمشاه است روانه می‌گردانم به قوت خدای بزرگ. و ما را این کار دست داده و تا خانه رسیدن، همین قدر روزگار باشد، و ایشان را روانه گردانید. و بعد از آن پسران مذکور را فتح خوارزم کردند، با لشکر جرار روانه داشت و خویشتن و تولوی خان چند گاه در حدود سمرقند جبه از عناء سفر¹⁰⁶² بیا سود. و جبه و سوبدای و ثوفوچار با سی هزار مرد بر معیر پنجاب به گذاشتند و از پی سلطان از احوال و آثار او جوپان می‌رفتند، و سلطان پیش از آن بر کنار آب ترمذ بود. چون واقعه بخارا شنید در آخر استخلاص سمرقند دانست، چهار تکبیر بر ملک گفته روی براه آورد. و جمعی ترکان از خویشان مادرش، که ایشان را اوریان گویند، مصاحب او بودند. خواستند تا او را بکشند. یکی از آن جمله سلطان را خبر داد. در شب خوابگاه رامبدل گردانید و خرگاه را به گذاشت. بامداد نمود خرگاه از زخم تیر چون

¹⁰⁵⁹ ف: بیسروت

¹⁰⁶⁰ ف: - باشد

¹⁰⁶¹ ت: پری

¹⁰⁶² ف: - عناء سفر

پروین دیدند. بدان سبب استشعار سلطان زیادت شد. و در مسارعت به نیشابور تعجیل فرمود هر کجا که می‌رسید، بعد از تهدید مردم رابه استحکام قلاع و حصون وصیّت می‌کرد. بدان سبب خوف خلق یکی هزار شد. و چون به نیشابور رسید، دفع غصه روزگار را به شراب و عشرت مشغول شد¹⁰⁶³ و جبّه بهادر و سوبدای بهادر، ابتدا به بلخ رسیدند. بزرگان جمعی نُزل و تُرُقُو به استقبال فرستادند. شحنة را پیش ایشان به گذاشتند و به گذشتند: و از آن دلیل گرفته طایبسی بهادر را در مقدمه روان گردانیدند. و چون به زاره آمدند علوفه خواستند. و ایشان دروازه‌ها بر بستند. ایشان به جهت اشتغال توقف نکردند و برانندند. [B330] اهل شهر طبل و دهل زدند و زبان به دشنام به گشادند. ایشان چون آن استخفاف مشاهده کردند، باز گشتند و نردبانها بر حصار افراشتند و سیوم روز بر بارو رفتند و به گرفتند و هر که را دیدند بقتل آوردند. و چون فرصت مقام نبود، آن چه بار گران بود، تمامت بسوختند و بکشتند و به رفتند. و چون خیر وصول ایشان بنشابور رسید، سلطان به اسم شکار بر صواب اسفراین روان شده روی به جانب عراق آورد. خیر دادند که لشکر بیگانه نزدیک رسید. عزم عراق باطل کرد و متوجه قلعه قزوین گشت، و همان روز حرما و فرزندان و مادر را به قلعه قارن برد تاج الدین طغنان فرستاد، و با امرای عراق درباره تدارک خصم کنگاج کرده. صواب در آن دیدند که پناه با شتران کوه بردند. سلطان به مطالعه کوه رفت و گفت اینجا ملجأ ما نتواند بود. به استحضار ملک هزار سلو بود که از اکابر ملوک قدیم بود و مردی با رای و تدبیر، رسول فرستاد. ملک نصرت الدین هزارسع- [لو] چون برسید، هم از گرد راه به بارگاه رفت و در هفت موضع زمین را بوسه داد. سلطان باوی در آن قضیه مشورت کرد. ملک گفت صواب آن است که بر فور کوچ کنیم؛ و میان لور و فارس کوهی است به غایت منیع و حصین که آن را تنگتکوگویند ولایتی است پر نعمت، آن را پناه جای سازیم و از لور و شول و فارس و شبانکاره لشکر جمع کنیم و چون مغول برسد، بدل قوی برابر ایشان رویم و کارزاری مردانه کنیم. سلطان اندیشد که غرض او مکاشفت اتابک سعد است. رای او را واهی انگاشت و گفت اندیشه ما چنان است که هم در این حوالی اقامت کنیم و به اطراف فرستیم تا لشکرها جمع شوند. در آن اندیشه بود که جبّه بهادر و سوبدای بنشابور رسیدند و ایلچیان را نزد و بزرگان آنجا مجیرالملک کافی رخی و فریدالدین و ضیاءالملک فرستادند¹⁰⁶⁴ روزی که¹⁰⁶⁵ روزنیو صدور خراسان جمع بودند فرستاد و ایشان را بایلی و اتباع فرمان چنگیزخان خواندند و التماس علفه و علوفه کردند. چه ایشان را نصیحت کرد که از آنجا از کف آتش و آب اجتناب نمایند و هرگاه که لشکر مغول رسد

¹⁰⁶³ ف: - شد

¹⁰⁶⁴ ف: - فرستاد

¹⁰⁶⁵ ت: - روزی که

فی الحال استقبال کنید، و بر استحکام سور و بسیاری عدد و عده اعتماد نکنید، تا خان و مان شما مصون و محروس ماند. و بر سبیل نشان به خط اویغوری آلتمغایی دادند و از یرلیغ چنگیزخان سوادی که فحوای مضمون آن بود که: امرا و بزرگان و رعیت بسیار بدانند که همه روی زمین از آفتاب بر آمدن تا فرو شدن بتو دادم که هر که ایل شود، بر سر خود و زنان و فرزندان و متعلقان هلاک شوند. خود رحم کرده باشد؛ بر این مکتوب به دادند و روان شدند. جبهه¹⁰⁶⁶ براه جوبین و سوبدای بر شاه راه جام و به طوس رسید، و هر کجا که بایلی می‌آمدند ابقا می‌کردند و هر که سر کشی می‌کرد نیست می‌کردند. دیه‌اء شرقی طوس، نوقان و آن طرف ایل شدند و به جان امان یافتند و اهل شهر طوس عناد ورزیدند. بدان سبب آن ولایت را قتل و نهیب به افراط کردند. و از آنجا به مرغزار رادکان رفتند. و سوبدای را آن صحرا خوش آمد. [A331] اهالی آنجا را آسیبی نرسانید. شحنة آنجا بگذاشت و خویشان به خوشان آمد و سبب عدم التفات کُشش بسیار کرد. بر جمله هر کجا می‌رسیدند، مقام ناکرده خورش و پوشش ضرورتی بدست می‌آوردند و روان می‌شدند، و حسب مصلحت شب و روز کوچ می‌کردند، و بر اثر خبر سلطان می‌رفتند. و در میانه ولایت و بر میانه¹⁰⁶⁷ معموره که بر ممر ایشان می‌افتاد، اسبان تُبچاق و چهار پایان نیکو که می‌یافتند می‌رانند، و در خراسان مواضع حصین و شهرهای استوار بسیار بود، التفات محاصره آن نمی‌کردند، چه کار بزرگدر پیش بود. سوبدای آنجا به اسفراين آمد و جبه بهادر به مازندران رفت و خلق بسیار بکشت، فاصله در دارالملک آمل و شهر استرآباد. و سوبدای بهادر چون به دامغان رسید، اهل شهر پناه به کوه بردند و عوام و رنود به ماندند و به ایلی در نیامدند، جمعی را از ایشان بقتل آوردند، و به سمنان آورد و خلق و افر را بکشت، و در خوار ری همچنین. و در آن حال سلطان به اتابک نصره- الدین هزار سفلور در مشورت بود. که رسولان از ری رسیدند به اعلام وصول مغول سلطان بعد از خراب البصره بدانست: شعر

کار بی وقت سست باشد سست

کارها را به وقت باید جست

از بیم صدمه لشکر مغول هزار سف راه لور گرفت و دیگر ملوک و اعیان هر یک به گوشه گریختند. و سلطان با پسران متوجه قلعه قارون شد. در راه لشکر مغول رسید و جوق جوق می‌رسیدند، آن جوق سلطان را بشناختند دست به تیر کردند و بارگیر سلطان را چند زخم زدند. چون سلطان از غرقاب هلاکت جان را بساحل برد و چون به قارون رسید، روزی مقام کرد و اسبی چند از امرا بستند، و با دلیل متوجه بغداد شد.

ف: جوبین¹⁰⁶⁶

ت: - بر میانه¹⁰⁶⁷

بر فور لشکر مغول برسید. و به ظنّ آن که سلطان به قلعه است جنگی عظیم کردند. و چون به دانستند که سلطان رفته در عقب او برفتند. سلطان بازگشت و عنان بقلعه سر جهان تافت، و از آن جاه براه گیلان زد. صلحوک از امرای کیل بخدمت آمده استقبال کرد و بر اقامت ترغیب نمود و تقبلها می‌کرد. سلطان بازگشت¹⁰⁶⁸ بعد از هفت روز روانه شده به ولایت سپیدار رسید هیچ با او نماند بغایت بینوا. از آنجا نباحت دابویی آمد از اعمال آمل امرای مازندران به خدمت شتافتند. فی‌الجمله هر کجا روزی مقام کردی، لشکر مغول بر سر وی برسید. تا اکابر و اعیان مازندران که در محل اعتماد بودند و محل اسرار مشورت کرد مصلحت در آن شناختند تا با یکی از جزایر آبسکون¹⁰⁶⁹ پناهند. و سلطان با جزیره رفت و یک چندی آنجا مقام کرد. چون خبر اقامت او در آن جزیره فاش شد، احتیاط¹⁰⁷⁰ را به جزیره دیگر نقل کرد. و مقارن وصول جماعتی از مغولان افتاد که جبه نوین ایشان را از ری بر عقب سلطان فرستاده بود. چون سلطان را نیافتند باز گشتند که محل جزیره رفتن نبود و به محاصره قلعه که حرم و خزانه او در آن جا بود مشغول گشتند، و مستخلص گردانیده تمامت را به جانب سمرقند به بندگی چنگیزخان فرستادند. چون او آوازه هایل به گوش سلطان رسید و معلوم کرد حرم او بحرمت شده‌اند و پسران طعمه شمشیر گشته و مخدرات در استیلا یافتن بیگانگان، چنان حیران و پریشان گشت که جهان روشن بر چشم او تاریک شد. و مقدمه سودا باز دید آمد

شعر

چو بشنید سلطان سرش خیره گشت جهان پیش چشم اندرش تیره گشت

در آن قلق و اضطراب بر خود می‌پچید و از آن واقعه دردناک و مصیبت سهمناک می‌نالید و می‌زارید تا جان نازنین به حق تسلیم کرد خدایش بیامرزد.

بیت

جهانا چه بد مهر و بد گوهری که خود پرورانی و خود بشکری

و او را در آن جزیره دفن کردند، و بعد از چند سال سلطان جلال‌الدین، فرمود تا استخوان های او با قلعه اردهان آوردند. و خوارزمشاه پیش از آن اوزلاق از فرزندان

¹⁰⁶⁸ ف: - بازگشت

¹⁰⁶⁹ در اصل: جرابکون؛ جامع التواریخ، 1\509

¹⁰⁷⁰ ف: اجتناب

خود والی عهد کرده بود، در جزیره آبسکون¹⁰⁷¹ او را خلع کرد و به سلطان جلال-الدین داد. بعد از وفات پدر شنید که لشکر مغول در حدود خراسان و عراق نمانده‌اند، چه بموجب فرموده چنگیزخان جایی مقام ناکرده می‌رفتند. امن شد و به منقشلاق¹⁰⁷² آمد و اسبان که در حدود یافت به اولاغ گرفت، و مبشران را در مقدمه بخوارزم روان کرد، و برادر او اوزلاق سلطان که والی عهد سابق بود، و آق سلطان واعیان و امرای و بوجی پهلوان خال اوزلاق سلطان و کُوچای تِگین و اغول حاجب و تیمورملک با نود هزار مرد قنقلی در خوارزم بودند، و هنوز لشکر مغول آنجا نرسیده بود. و به وقت وصول جلال‌الدین آرا¹⁰⁷³ و اهو مختلف شد، و هر طایفه به یکی از برادران مایل شدند، و امرا از تهور سلطان جلال‌الدین ترسیدند. و در خفیه تعبیه ساختند ناگاه او را به حيله هلاک کنند. یکی را از ایشان سلطان هلاک کرد. و فرصت جست و براه نسا عزم شاد باخ کرد و به حدود استوپشته با لشکر مغول باهم رسید، و ساعتی جنگ¹⁰⁷⁴ کرد و چند کس را بکشت و از میان آن قوم خلاص یافت. و ساعت انفصال از¹⁰⁷⁵ خوارزم، خبر اتصال لشکر مغول برسد. اوزلاق سلطان و آق سلطان، سامان و قرار در خوارزم نداشتند، بر پی‌سلطان روان شدند. دیگر روز با آن جماعت که با سلطان جلال‌الدین محاربت کرده بودند به هم رسیدند و آن قوم را بنا شناس، با کسانی که با ایشان بودند تمامت بکشتند. و سلطان چون به شادیاخ رسید، سه روز به استعداد راه مشغول بود. و نیم شبی با لشکر بر مرکب توکلی سوار گشته، بر عزیمت غزنین که پدرش نامزد او کرده بود روان شد. و از حرکت او تا وصول لشکر مغول، یک ساعت زمان بود سلطان چون به دروازه رسید، ملک ایلدرک را آنجا بگذاشت تا اگر لشکری برسد، زمانی ایشان را باز دارد. ایلدرک خود بر آن راه دیگر که نه ممر سلطان بود روان شد. چون مغول آنجا رسیدند، بر اثر او روان شدند و سلطان راه دیگر زد¹⁰⁷⁶ و آن روز چهل فرسنگ برفت و به یک هفته به غزنین رسید. چون آواز ظهور او فاش شد، از هر طرف یاوه گویان روی بوی نهادند و خلقی بروی جمع شدند. و در آن مدت که آن حالات افتاد. چنگیزخان هنوز در سمرقند بود پسران [A332] سه گانه پسر مهتر را نام خوارزم کرده. این زمان آغاز صورت آن حال کنیم و با سرحکایت چنگیزخان رویم، انشاءالله. تاریخ به موجبی که در مقدمه یاد کرده شد، چون چنگیزخان از فتح سمرقند فارغ شد، و جبّه بهادر و سوبدای بهادر و

¹⁰⁷¹ در اصل: آبکون؛ جامع التواریخ، 1\510

¹⁰⁷² اصل: منقلا؛ جامع التواریخ، 1\510

¹⁰⁷³ اصل: اور؛ جامع التواریخ، 1\510

¹⁰⁷⁴ اصل: ساختکی؛ جامع التواریخ، 1\510

¹⁰⁷⁵ ف: - از

¹⁰⁷⁶ ف: - زد

ثُوْجُوْچَار را بر عقب قطب‌الدین¹⁰⁷⁷ طلب¹⁰⁷⁸ سلطان محمد خوارزمشاه براه عراق و خراسان روانه داشت، و خویشتن آن تابستان جهت استراحت و فربه گردانیدن اسبان در حدود پایلا قمیشی کرد، بر عزیمت آن که بنفس خود فیما بعد¹⁰⁷⁹ بر عقب سلطان به خراسان رود. چون ممالک ماوراءالنهر بکلی مستخلص شده بودو دیگر جوانب هم چنین محفوظ و مضبوط گشته، خوارزم که نام اصلش گُرگانج است و مغولان آن را اورگنج¹⁰⁸⁰ گویند در میانه بر مثال خیمه طناب بریده افتاده بود. خواست تا آن را مستخلص گرداند. هم در آن وقت پسر مهین خویش جوچی و جغتای و اوگتای را نامزد خوارزم گردانیده، با لشکری بعد و چون ریگ بیابان، و بر مثال حوادث زمان بی پایان. و در پاییز همان سال با امراء دست راست عازم آن طرف شدند، و به منقلای که آن را یزک خوانند، لشکر تمام روانه گردانیدند، و چنان چه در فصل سابق گفته شد. سلطان جلال‌الدین بعد از وفات پدر به خوارزم بود و به جهت قصد بعضی امرا. و برادران و اعیان و امرای سلطانی که آنجا بودند، از آوازه وصول شهزادگان بر پی عازم خراسان شده، در راه بر دست لشکر مغول بقتل آمده. بدان سبب که تختگاه خوارزم آن سلاطین خالی بود. و آن معتبران لشکر سلطان، ترک از اقربای مادرش ترکان خاتون، خمار نام، و مغول حاجب و بوقا¹⁰⁸¹ پهلوان و سپه سالار علی مرغینی و جمعی دیگر آنجا بودند، و کثرت و انبوهی خلق شهر چند آن که در وصف در نیاید. و چون در آن سواد اعظم هیچ سرور معین نبود که هنگام نزول حادثات به تدبیر مصالح و مهمات رجوع بدو کنند، امیر خمار را به حکم نسبت قرابت بسلطنت موسوم گردانیدند. ناگاه سواری چند معدود از لشکر مغول بر دروازه راندند و به راندن چهار پایان مشغول شدند. جمعی کوتاه نظران پنداشتند که لشکر همان معدودی چندان. گروهی سوار و پیاده روی بدیشان نهادند، و مغولان از ایشان چون صید از دام میرمیدند تا بکناره باغ حرم که در یک فرسنگی شهر است رسیدند. سواران کارزار از کمین گاه دیوار بیرون راندند و پس و پیشان کرده شهریان فروگرفتند، و قریب صد هزار نفر را بی‌جان کردند، و بر عقب هزیمتتان خود را از دروازه قابیلان در شهر انداختند، و تا موضعی که آن را تنوره گویند برفتند. چون آفتاب میل غروب کرد لشکر بیگانه باز گردانیدند و بصحرا رفتند. و روز دیگر باز روی بشهر نهادند. و فریدون غوری مقدم لشکر سلطانی با سواری پانصد بر دروازه مترصد که مقاومت کنند. در اثناء آن حال شهزادگان جوچی و جغتای و اوگتای با لشکری جرار

¹⁰⁷⁷ف: - قطب الدین

¹⁰⁷⁸ت: - طلب

¹⁰⁷⁹ف: - فیما بعد

¹⁰⁸⁰ت: اورگانج

¹⁰⁸¹جامع التواریخ، 1\513: اربوقا

برسیدند، بر سیل تفرج برمردار شهر می‌گردیدند. و بعد از آن فرمود که فرود آمدند و لشکر دایره کردار کرد شهر نزول کردند. آن گاه ایلجیان فرستادند و اهل شهر را بایلی و انقیاد خواند خواندند. و چوندر حوالی خوارزم سنگ نبود. درختهای توت بزرگ می‌بریدند و از آن عوض سنگ منجیق می‌ساختند؛ و چنان چه عادت ایشانست روز بروز اهالی به تامل و تهدید و وعد و وعید به زبان مشغول می‌داشتند، و احیانا تیری بر یکدیگر می‌انداختند تا از جوانب به یک بار حشرها در رسیدند. از جوانب و روی به کارزار آوردند، و یاساق دادند که بیشتر خندق را بینارند به مدت دو روز بینا شدند و اتفاق کردند تا آب جیحون را که شهر بر آن جسر گرفته بودند، ایشان باز دارند. سه هزار مرد از لشکر مغول به جهت آن مصلحت مستعد شدند و ناگاه بر میان جسر زدند. اهل شهر ایشان را در میان گرفتند و بکل هلاک کردند و بواسطه آن فتح، شهریان در کار کارزار مجتهدتر شدند و بر مقاومت صبورتر گشتند. و از روی اختلاف طبیعت و میلان نفس به لجاج میان برادران جوچی و جغتای مصادمتی پیدا شد و با یکدیگر نمی‌ساختند. و به سبب ناموافقی و لجاج میان ایشان کار جنگ در پای می‌افتید و مصالح آن مهمل می‌ماند و امور لشکر و یاساق نامرتب می‌شد؛ و بدان واسطه خوارزمیان بسیار از لشکر مغول بکشتند چنان که می‌گویند پشتها از استخوان ایشان جمع کرده بودند هنوز بر حوالی شهر قدیم خوارزم مانده است. و بر آن قضیه مدت هفت ماه به گذشت و شهر مستخلص نمی‌شد. و در این مدت که شهزادگان از سمرقند با لشکر بهم بر عزم خوارزم روان شدند، تا بخوارزم رسیدند و محاصره دادن، و چنگیزخان بود نخشب آمد و یک چندی آنجا مقام کرد، و بر آب ترمذ گذشته به بلخ آمد و شهر و ولایت را مسخر کرد، و از آنجا به محاصره قلعه طالقان رفت. هم در آن روزها که آغاز محاصره قلعه کرد، از پیش بصران که بخوارزم بودند، ایلچی رسید و خبر داد که خوارزم نمی‌توانند استندو بسیاری از لشکری هلاک شدند. و بعضی از اسباب آن، ناموافق جوچی و جغتای است. و چون این سخن بشنید، به رنجید و فرمود که تولوی که برادر کهتر ایشان است مقدم باشد و ایشان را با تمامت لشکر به او بدادند که به سخن او جنگ کنند، و او به کمال عقل و کفایت و کیاست معروف و مشهور بود. چون ایلچی برسید و حکم یرلیغ برسانید، تولوی‌خان بر وفق فرموده را پیش گرفت و از سر کفایت و زیرکی هر روز پیش برادری می‌رفت و به لطف و تملق با ایشان می‌زیست، و بحسن تدبیر میان ایشان اصلاحی ظاهر می‌کرد و به خدمت شایسته قیام می‌نمود، تا کار لشکر رامرتب گردانید و یاساق را مستحکم کرد. و بعد از آن لشکریان به اتفاق روی به جنگ آوردند و همان روز بر سر بارو رفتند و به شهر رفتند، و به قارورهای نفت آتش در محلات افکندند. و اهل شهر پناه به دروب دادند و بر سر کوچها و محلات جنگ از سر گرفتند. مغولان جنگ سخت می‌کردند و محله محله و سرای می‌گرفتند و می-

کندند و می سوختند تا تمامت شهر به مدت هفت روز بدین نمط بستند. و خلائق را به یک باری به صحرا راندند. و از ارباب صناعت و حرفت قریب صد هزار مرد بیرون کردند و ببلاد شرقی فرستادند، و زنان و جوانان و کودکان را به اسیری برانندند و باقی مردان را بر لشکر قسمت کردند تا ایشان را به قتل آرند. تقریر می‌کنند که هر یک نفس را بیست و چهار کس رسیده بودند، و عدد لشکریان از پنجاه هزار افزون بودی. بر جمله تمامت به کشتند و لشکر به غارت و تاراج مشغول گشتند. و بقایاء بیوت و محلات را به یک بار ویران کردند. و چنگیزخان چون آوازه شیخ المشایخ قطب الاوتاد شیخ نجم‌الدین کبرا رحمه‌الله شنیده بود و احوال او دانسته بوی پیغام فرستاد که من خوارزم را قتل و نهیب خواهم کردن، آن بزرگ وقت به اندکی از میان ایشان بیرون آید و به ما پیوند. و شیخ رحمة الله علیه در جواب فرمود که هفتاد سال شد¹⁰⁸² تا تلخ و شیرین روزگار در خوارزم با این طایفه سپرده‌ام و بسر برده، اکنون که هنگام نزول بلاست، اگر بگریزم و از میان ایشان بیرون آیماز طریق مروت و فتوت دور باشد. بعد از آن او را در میان کشتگان باز یافتند، رَحْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَاسِعَةٌ. چون حکایت امر¹⁰⁸³ که به رفتن بر عقب سلطان نامزد شده بودند و شهزادگان که به جانب خوارزم رفته تمام کرده شد، دیگر باز با سر حکایت چنگیزخان رویم و بگویم که بعد از استخلاص سمرقند و روانه گردانیدن ایشان بچه کار اشتغال نمود و برکدام صوب حرکت فرمود، و مشروح بگویم. چنان چه چند جایی مکرر گفته شد، چنگیزخان در موغای بیل که سال مار باشد واقع¹⁰⁸⁴ در سال¹⁰⁸⁵ ذی الحجة سنه سَبْعَ وَ عَشْرَ وَ سِتِّمِائِيَه، و ما فیما آن موافق شهور سنه ثَمَانِ عَشْرَ به وقت آن که حصار سمرقند می‌داد، در اول تابستان جبه نویمان و سوبدای نویمان و تُوْفُوچار را بر عقب خوارزمشاه به فرستاد، و همان تابستان سمرقند را بگرفت؛ و بعد از فتح شاه زادگان را به جانب خوارزمشاه روانه کرد، و خویشتن هم در پاییز با تولوی‌خان از سمرقند کوچ فرمود و به مرغزارهای نخشب آمد، و از آنجا بر قصد ترمذ روان گشت به راهی که مغولان آن را تِیْمُور قَهْلَقَه می‌خواندند از جمله ولایات کش و نخشب بروند. و به نفس خود قاصد ترمذ گشت. چون آنجا رسید ایلچیان را فرستاد و ایشان را بایلی و تخریب حصار و قلعه خواند. ساکنان آنجا به حصانت قلعه که یک نیمه باروی از میان جیحون بر آورده بودند استظهار داشتند و به مردی و شجاعت خویش مغرور، به ایلی در میان نیامدند و جنگها سخت کردند. یازدهم روز شهر را به قهر بگشودند و مردم را به یک بار به صحرا راندند و بر عادت معهود بر

1082 ف: - شد

1083 ف: - امرا

1084 ف: - موغای... واقع

1085 ت: - سال

لشکر قسمت کرده تمامت را بشکستند. و عورت پیری گفت مرا مکشید که شما را مرواریدی بزرگ غلتان بدهم. آن را طلب داشتند. گفت فرو برده‌ام. بر فور شکم او را بشکافتند. و از آن جا بناحیت کنکرت¹⁰⁸⁶ و حدود سمنان رفت و آن نواحی را بگرفت و به قتل و تاختن و کندن و سوختن پاک گردانیدند. و لشکر را فرستاد تا بدخشان و اعمال آن را به گرفتند بعضی به لطف و بعضی به عنف. و چون در آن نواحی از یاغیان و مخالفان هیچ اثر نماند و تمامت [B333] اطراف ممالک آن جانب آب بکلی مسخر و مستخلص گشته و فراغت خاطر از آنجهت حاصل شد، عزم عبور از جیحون فرمود. و در آن وقت فصل زمستان آن سال مذکور به آخر رسیده بود و در اول مُوغاییل که سال مار باشد، واقع در ذی الحِجَّةِ سنهٔ سَبْعَ عَشَرَ وَ سِتِّمِائِه که ماههای آن موافق شهر سنهٔ ثَمَانٍ وَ عَشَرَ وَ سِتِّمِائِه بود بر معبر ترمذ آمد و از آب جیحون گذر کرد و بجانب بلخ که معظمترین بلاد خراسان بود توجه نمود و آن زمان که جبّه و سویدای گذشته بودند و بر عقب سلطان رفته. چنگیزخان به ظاهر بلخ نزول فرمود. مقیمان آنجا پیش آمدند و اظهار ایلی و مطاوعت کردند، و انواع نزول و پیشکشها آوردند؛ بعد از آن به اسمانکه شماره می‌باید کرد تمامت اهل بلخ را به صحرا آوردند، و بر عادت بر لشکریان قسمت کردند و جمله را بکشتند؛ و فصیل و سور شهر خراب کردند، و آتش در خانه‌ها و محلات زدند و بکلی خراب گردانیدند. و چنگیز خان از آنجا به قلعه طالقان رفت و محاصره کرد و بستد، و از آنجا متوجه طالقان شد، و قلعه آن که به نصره کوه معروف بود استحکام تمام داشت، و مردان دلاور و عدت بسیار مشحون.¹⁰⁸⁷ هر چند رسولان فرستاد و ایشانرا بایلی خواند اجابت ننمود. و در آن مدت هفت ماه محصور بودند، و از غایت استحکام قلعه مستخلص نمی‌شد. و در آن بهار که چنگیزخان حصار طالقانمی‌داد، شهزادگان جوچی و جغتای و اوگتای در سعی گرفتن خوارزم بودند و تولوی‌خان از راه هموار قَهْلَقَه بیرون رفته. لشکرهای میمنه و میسره معین گردانیده بود و خویشان در قلب می‌رفت از راه مَرُوجُوق¹⁰⁸⁸ و تمامت آن ولایت را بگرفت و مرو را بستد؛ و از آنجا نیشابور و تمامت نواحی و اعمال آن چون ابیورد¹⁰⁸⁹ باورد و نسا و یازر و طوس و جاجرم و بیهق و خواف و سنگان و سرخس و دورایل¹⁰⁹⁰ که هر یک از آن قصاب شهری معظم است حمله مستخلص کرد، و شهر نیشابور نیز بستد، و در آخر بهار سال مذکور تمامت آن شهرها و ولایتها را گرفته بود. و چنگیزخان ایلچی فرستادند که فرزندان تولوی پیش از

¹⁰⁸⁶ ف: - کنکرت

¹⁰⁸⁷ ت: مصحوب

¹⁰⁸⁸ در اصل: مرجوق؛ جامع التواریخ، 1\519

¹⁰⁸⁹ ت: - ابیورد

¹⁰⁹⁰ جامع التواریخ، 1\519: زوراید

آنکه هوا گرم گردد باز آید. بر وفق فرمان مراجعت نمود و بر گذر ولایت قهستان را غارت کرد بر تاختن برد؛ و از رود خانه بومخران بگذشت و شهر هرات و ولایت آنجا بگرفت، و از آنجا به بندگی چنگیزخان پیوست. و در حال وصول او چنگیزخان قلعه طالقان را مسخر کرده بود و بعد از جنگهای بسیار، و آن را خراب کرده بود، تولوی خان برسد و اولجامیشی کرد و بعد از مدتی اندک چغتای و اوگتای از خوارزم برسدند و اولجامیشی کردند. و جوچی هم از خوارزم با اُغروقه‌های خویش رفته بود و جنگ قلعه بامیان چرخه بر مؤتوگان پسر اوگتای که محبوب‌ترین اولاد چنگیزخان بود، و اوگتای او را والی العهد خود کرده زدند، و با آن زخم نماند. چنگیزخان بدان سبب در استخلاص آن تعجیل نمود و چون بگشاد یاساق داد که هر جانور که باشد از اصناف آدمی و انواع بهایم و وحوش و طیور تمامت بکشند و با سیر و لُجای نگیرند، و خراب گردانند و من بعد آنرا عمارت نکنند و هیچ آفریده در آنجا ساکن نگردد و آن را ماووقُرُقان¹⁰⁹¹ نام نهادند؛ و تا این غایت هیچ آفریده در آنجا ساکن نشده و برقرار بایر است، و [A334] یاساق فرمود که هیچ آفریده آن¹⁰⁹² واقعه را به اوگتای نشنواند؛ چون برسد و پسر را طلب داشت، عذر آوردند که به فلان موضع رفته است. و بعد از آن روزی که همان پسران حاضر بودند. چنگیزخان به ایشان عهد اظهار غضبی کرد، و روی به اوگتای آورد و گفت شما سخن و یاساق من نمی‌شنوید. اوگتای بترسید و بزانو در آمد و گفت: اگر سخن تو دگرگون کنم به می‌ریم. چنگیزخان دو نوبت مکرر گردانید و فرمود راست می‌گوی و به سخن خود توانی رسید عرضه داشت که اگر به سخن خود نرسیم به می‌ریم بعد از آن چنگیزخان فرمود که پسر تو مؤتوگان در جنگ کشته شد. می‌فرمایم که گریه و زاری نکنی و در این باب از سخن من بیرون نروی. او از آن حال مدهوش شد. نه طاقت مصابرت داشت نه یارای آن که از فرمان بیرون رود، بر سوز دل و جگر صبر می‌نمود و نگریست، و بر قرار بخوردن و آشامیدن مشغول بود. و بعد از زمانی به بهانه اراقت به صحرا رفت و دمی پنهان به گریست تا پاره سبک شد، و چشم از اشک پاک شده مراجعت نمود. بعد از آن چنگیزخان با پسران و لشکرها به هم¹⁰⁹³ در اشتهارد¹⁰⁹⁴ طالقان تابستان کرد. و در آن وقت سلطان جلال‌الدین در غزنین بود. و جان ملک والی مرو بود با چهل هزار سوار باو پیوسته؛ و سلطان دختر او را خواسته و سیف‌الدین اُغراق نیز هم از جمله امرای ترکمانان با چهل هزار مرد هم به سلطان پیوست. و امرای غور از جوانب هم چنین متصل شدند. حکایت خان ملک چنان بود که چون چنگیزخان جبه و سوبدای را

¹⁰⁹¹ در اصل: ماقرقان؛ جامع التواریخ، 1\520

¹⁰⁹² ت: این

¹⁰⁹³ ف: - به هم

¹⁰⁹⁴ ف: - اشتهارد

متعاقب بر عقب فرستاد¹⁰⁹⁵ سلطان محمد برون کرد¹⁰⁹⁶ و تُوُقُوجِرَ بَهَادِرَ را از پی ایشان به فرستاد. خان ملک مذکور به جهت آن که احوال سلطان مضطرب شده بود، مصلحت اقامت در مرو نمی‌دید، و با لشکر و اتباع خود محدود¹⁰⁹⁷ غور و غرجه رفته بود و ایلچی به بندگی فرستاده و دم ایلی زده. چنگیزخان او را امان¹⁰⁹⁸ داده و فرموده که جبّه و سوبدای و دیگر لشکرها که به ولایت و قوم او رسند تعرض نرسانند. بدان سبب چون جبه و سوبدای به ولایت او رسیدند زحمتی نرسانیدند و به گذشتند. و تُوُقُوجِرَ که بر عقب ایشان می‌آمد یاساق را دگرگون کرده آن ولایت را چون دیگر مواضع متعرض شد، و با طایفه کوه نشینان آنجا جنگ کرده و کشته شد. خان ملک ایلچی به بندگی فرستاد که من سلطان خوارزمشاه را نصیحت کردم و بی دولتی او را بر آن¹⁰⁹⁹ مخالفت داشت، تا دید آن چه دید. من بنده پیش از این فرستادم و اظهار ایلی کردم و گفت بدراست کوچ دهم؛ و از سلطان تخلف نمودم. اکنون جبه و سوبدای آمد و بی‌آزار گذشتبر عقب ایشان تُوُقُوجِرَ رسیده، و چنانکه جماعت کوه نشینان گفتند که ایلیم، مسموع نداشت و تارک پیمان شد¹¹⁰⁰ و رعایا بسیار را دوانید و با مردم جنگ کرد و تا کشته شد. به دولت جهانگشایی مردم نیک کجا رفته‌اند که چنین نادان را بکارها بزرگ فرستاده؟ و به دست ایلچی جامه چند پیشکش فرستاده؛ و چون از حالت تُوُقُوجِرَ متوهم بود در اثنای آن حال شنیده که سلطان جلال‌الدین فرستاده که نزد تو خواهم آمد. و چنگیزخان را هم در آن وقت احتیاط محافظت و راه غزنین و عرجستان و زابل و کابل شیگی تُوُقُوجِرَ را با چند امیر [B334] دیگر تُوُقُوجِرَ¹¹⁰¹ و اُوْكَارَ قَلْجَا و مُوُقُورَ قَلْجَا¹¹⁰² و سی هزار مرد بدان حدود فرستاده بودتا آن حوالی را به قدر امکان مسخر می‌کنند، و نیز قراول باشد و با خویشان و پسرش تولوی‌خان به فتح ممالک خراسان از سر فراغت مشغول تواند بود. و خان ملک به ولایتی که شیگی قوتوقوو آن لشکر بودند نزدیک بود و او را ایل می‌دانستند، و در خفیه پیش سلطان جلال‌الدین فرستاده بود که سلطان در مقام پروان باشد تا من به خدمت رسم و پیش جماعتی بسیار از متعلقان¹¹⁰³ که در آن حدود بودند هم چنین پیغام کرده و ایشان را به موعود مذکور خوانده و خویشان ناگه به آن عزم روانه

¹⁰⁹⁵ف: - فرستاد

¹⁰⁹⁶ت: پروا نکرد

¹⁰⁹⁷ف: - محدود

¹⁰⁹⁸ف: زمان

¹⁰⁹⁹ف: - آن

¹¹⁰⁰ف: - و ... شد

¹¹⁰¹در اصل: مولقان؛ جامع التواریخ، 1\522

¹¹⁰²در اصل: قوبورقالجا؛ جامع التواریخ، 1\522

¹¹⁰³ف: - بسیاری از متعلقان

شده از قراول شیگی قوتوقو خبر رسیده، که خان ملک با اتباع و اشیاعمتوجه بسطان جلال‌الدین شد، قوتوقو با لشکری بهم در حال بر عقب وی رفته شب هنگامیبوی رسید فرصت نبود که بر وی زند. احتیاط را فرو آمد تا بامداد روز روشن جنگ کند. خان ملک هم شب رانده و علی الصباح به موضع پروان که موعده بود به سلطان رسید، پیوسته و متعلقان و دیگر لشکری به موجب میعاد تمامت آن جا رسیدند، و لشکری انبوه جمع شد، و پیش از آن چند روز تُگَاجَک و مواخر¹¹⁰⁴ که با قوتوقونویان به هم بودند به اتفاق چند امیر دیگر قلعه والیان را محاصره دادند، و نزدیک بود که بود بگشایند. سلطان جلال‌الدین بنه و ائقال رادر پروان گذاشته با لشکری تاختن بر سر ایشان برده، و مردی هزار قراول مغول کشته لشکر مغول چون اندک بودند از آب گذشته بر آن طرف آب نزول کردند، و از طرفین دست تیر بر یکدیگر گشاده. شبانه لشکر مغول کوچ کرده‌اند و پیش قوتوقو نویان رفته، و دیگر باراز عقب خان ملک آمده. چون خان ملک بسطان رسید گفت لشکر مغول پیایی می‌رسند، سلطان بر نشست به قهر او و فرسنگی پیش ایشان باز آمد، و چون بهم رسیدند صفها برکشیدند، و سلطان میمنه بجانب ملک سپرد، و میسره به سیف‌الدین محمد، ملک غراجیو خود در قلب بایستاد و فرمود تا تمامت لشکر پیاده شدند، و چیلُور¹¹⁰⁵ اسبان بر میانبستند و جنگی مردانه کردند. و روز دیگر مغولان یاساق دادند تا هر سواری تمثال آدمی از نمد و غیره بر جنیبت خود نصب کند و از پس نشست بدارند. در شب آن را ترتیب کردند و دیگر روز صف کشیدند. و لشکر سلطان چون آن سپاهی بدیدند پنداشتم که مغول را مددی رسیده است، قصد هزیمت کردند. ملک بانگ بر ایشان زد که لشکر ما بسیار است، صف برکشید و دست چپ و راست ایشانرا در حلقه گیریم. لشکر ثبات نمودند و سلطان با لشکرکوس و دمامه فرو کوفتند و به یک بار حمله آوردند، و لشکر سلطان زیادت بود و حلقه می‌کردندتا مغول را در میان گیرند. و قوتوقونویان گفته که چون جنگ کنیم نگاه بر کشتن توق مرا احتیاط کنید. آنزمان چون نزدیک بود که ایشان را در حلقه گیرند طاقت نداشتند و منهزم شدند. و سبب آن که در صحراهای آن حدود سوراخها و دره دول بسیار بود لشکر مغول از اسب می‌اقتادند؛ و لشکر سلطان چون اسبان تُبچاق نیک داشتند، بر سرایشان می‌رسیدند و می‌کشتند. و بسیاری از لشکر مغول در آن جنگ تلف شدند. چون خبر به چنگیزخان رسید، هر چند بغایت برسید ولی اظهار نکرد و فرمود قوتوقو را که معتاد بود که همواره مظفر [A335] و غالب باشد، و هرگز سختی روزگار نچشیده. در این وقت که سختی دید متنبه گردد و او را تجربه حاصل شود و براحوال و قوفی یابد. و فی الحال به ترتیب لشکر مشغول شد و متعاقب شیگی قوتوقو و امرا که با وی بودند با لشکری که

¹¹⁰⁴ در اصل: مواخر؛ جامع التواریخ، 1\523

¹¹⁰⁵ در اصل: جلو

مانده بود و پراکنده گشته در رسیدند. و سلطان جلال‌الدین از آن جنگ باز گشته و به خانه‌های خود فرود آمده، و لشکر او غنیمت بسیار از مغول آورده بودند. و در اثنای قسمت میان خان ملک و سیف‌الدوله و اغراق به واسطه اسب تازی منازعت افتاد. خان ملک تازیانه بر سر اغراق زد. سلطان باز خواست نفرمود و بر متعلقان نیز چندان اعتماد نداشت. سیف‌الدین برنجید آن روز توقف کرد شبانه بر نشست و بخشم برفت بجانب کوه‌های کرمان و جفرار قوت سلطان بواسطه آن خلاف شکسته شد و نیز شنید که چنگیزخان لشکر بسیار می‌رسد از دهشت راه صلاح و صواب برو بر بسته شد و چون چاره ندانست روی به غزنین آورد بر عزم آنکه از آب سند بگذرد و موقور قلجا¹¹⁰⁶ که از قوم بارهن بودند به جهت تقصیر که بواسطه مسخرگی ظرافت که در طبیعت ایشان بوده کرده بودند، شکایت کرد و کسانی که در یک ظرافت‌اند که در هزل و مسخرگی ماهرند پندارند که ایشان را هنری است، و آن چنان کسان به روزمردی هیچ کار که نمی‌آید¹¹⁰⁷ و به غیر از زنان چیزی دیگر نیستند،¹¹⁰⁸ و به مغولی قلجا هزال گویند. تاریخ چون شیگی قوتوقو به بندگی چنگیزخان رسید و احوال عرضه داشت، و او از فتح قلعه طالقان فارغ شده بود و جغتای و اوگتای از خوارزم مظفر باز آمده بودند، و تولوی‌خان از خراسان منصور باز گردیده و به اتفاق لشکرها بهم در پشته‌ها طالقان تابستان گشته و چهار پایان فربه شده. در حال آن حال شنیده فرمود تا تمامت برنشستند و با چنان لشکری گراناز حدود طالقان، تابستان در سال اسب، به قصد سلطان جلال‌الدین روان شد و دو کوجه چنان به تعجیل می‌راند که مجال آتش پختن نبود. چون بدان موضع رسید که شیگی قوتوقو با سلطان جنگ کرده بودند، او سوال کرد از قوتوقو که شما چه گونه ایستاده بودید و سلطان چه گونه ایستاده بودید رای ایشانو سلطان هر دو را مستخف داشت و گفت: جای مصاف ندانسته‌اید؟ و هر دو امیر را گناه کار کرد. و چون به غزنین رسید شنید که پانزده روز است که سلطان بکنار آب کشتیها را آماده کرده بود. اورخان در قفا بود یزک با قراول مغول مقاومت کرد و به شکست. چنگیزخان چون واقف شد که سلطان بامداد خواهد رفت و از آب به گذشت پیش دستی نمود و در شب راند، سحرگاه پیش و پس او فرو گرفت؛ و لشکر مغول از جوانب برو محیط شدند و چند حلقه بر پس هم بایستادند بر مثال کمانی. و آب سند بر مثال زه کمان بود. چون آفتاب طلوع کرد، سلطان خود را در میان آب و آتش دید. که سلطان را چنگیزخان فرموده که به تیر نزنند، سعی نمایند که او رادستگیر کنند. اُوکِرَقَلجَا و مُوقُوقَلجَا¹¹⁰⁹ را فرستاد تا از

¹¹⁰⁶ در اصل: قوتوقوقلجار؛ جامع التواریخ، 1\525

¹¹⁰⁷ ت: نمی دارند

¹¹⁰⁸ ت: ندارند

¹¹⁰⁹ در اصل: قوتوقوقلجار؛ جامع التواریخ، 1\525

کناره معرکه او را بدوانید. ایشان هر دو سعی کرده اندوکناره لشکر سلطانرا در نور دیده. بعد از آن لشکر مغول حمله کردند و برمیمنه که خان ملک داشتزدند و بیشتر ایشان را به قتل آوردند. و خان ملک بر خاست پرشاور منهزم شد. لشکر مغول سر راهها[B335] گرفته بودند و او را در میانه به قتل آوردند. و دست چپ را نیز برداشتند. سلطان در قلب با هفتصد مرد پای بفرسرد و از بامداد تا نیم روز با چنان لشکری عظیم مقاومت کرد. و چون دل از جان بر گرفته بود از چپ و راست می-دوانید بر قلب حمله کرد؛ و چون یاساق نبود که او را به تیر نزنند، حلقه بر وی تنگ می-کردند. و از سر توانایی که داشت جنگهای مردانه می-کرد چون دانست که با کوه مقاومت کردن و با دریا مصادمت نمودن از کفایت دور عقل باشد، بر لشکر مغول حمله کرد و ایشانرا باز پس نشاند، و هم در تک باز گشت و عنان بر تافت و سپر از پس پشت انداخت. و چتر و علم خود را بر گرفت و اسب را تازیانه زد و هم چون برق از آب به گذشت و بدان طرف فرودآمد و شمشیر را از آب پاک می-کرد. و چنگیزخان از غایت تعجب دست در دهان نهاد و او را با پسران می-نمود و گفت از پدر پسر باید که چنین آمد.

بیت¹¹¹⁰

به گیتی کسی مردتر زو ندید   نه از نامداران پیشین شنید

و چون از این جنگ گاه فنا خود را به ساحلی خلاص توانست برد، دانست که¹¹¹¹ و لشکرها و فتنها بی شمار در قفا¹¹¹² بیاید لشکر مغول چون دیدند که او خود را بر آیزد خواستند که از عقب او خود را فرا آیزند. چنگیزخان مانع شد. و لشکریان سلطان را تمام به قتل آوردند و فرزندان نرینه او را با اطفال شیر خواره تمامت بکشتند؛ و نازنیان حرم را به تاراج ببردند. و چون خزانة سلطان اکثر زر و نقد و جواهر و مرصعات بود آن روزگفته تا تمامت در آب سند ریختند؛ بعد از آن چنگیزخان فرمود تا غواصان فرود رفتند و آن چه ممکن بود بیافتند و بر آوردند، و چون اولجاها¹¹¹³ را تمام کردند بر عادت معهود فرود آمدند. و بعد از آن بلا یونان از قوم جلایر برودور پای نویان هر دو را با لشکری تمام بر عقب سلطان جلال الدین بدریای هند فرستاد تا او را طلب دارند ایشان تا میانه هندوستان به گرفتند و آنرا قمرالدین کرمانی داشته بود یکی از امرای سلطان بران مستولی شده بود و

¹¹¹⁰ت: - بیت

¹¹¹¹ف: - دانست که

¹¹¹²ف: - در قفا

¹¹¹³ف: اوطهار؛ ت: اوقهار؛ جامع التواریخ، 1\527

کشش بسیار کرده متوجه مولتان شدند چون در مولتان سنگ نبود، عمدها بساختند و آن سنگ منجنیق بر کرده بر روی آب انداختند و به مولتان بردند. چون آنجا رسیدند مجانیق بر کار کردند و نزدیک بود که بستانند. حرارت هوا مانع مقام آمد. و ولایت مولتان و لوه‌وور¹¹¹⁴ و پر شاور و ملکفور¹¹¹⁵ کشش و غارت کردند و از آب سند گذشته به بندگی چنگیزخان پیوستند.

تاریخ سلطان جلال‌الدین

چون سلطان جلال‌الدین از آب بگذشت و بلانویان و دُوربانویان را بر عقب او روانه داشت، خویشتن در بهار قونین¹¹¹⁶ ییل که در محرم سنهٔ عِشْرینَ وَ سِتِّمِایَه واقع شده بود به جانب بالای آب سند مراجعت نمود، و اوگتای را طرف زیر فرستاد تا آن ولایت را مسخر گرداند، و غزنین را قتل و غارت کند. و محترفه را ببلاد شرق فرستاد و دیگران را به یک بارگی به قتل آورند و شهرها را خراب گردانیدند. بندگی چنگیزخان ایلیچی فرستاد که اگر فرمان شود، بروم و سیستانرا محاصره کنم. چنگیزخان فرمود که هوا گرم شد تو باز گرد تا دیگر لشکرها جهت محاصره بفرستم. اوگتای براه گرمسیر باز گشت. و چنگیزخان آن صحرائی که مغولان آنرا پرون گویند مقام فرمود منتظر بلانویان، و ولایتی که در آن حدود بود تمام بستند و غارت کرد. چون بلانویان به دوربای نویان¹¹¹⁷ برسند از آنجا کوچ کرد، و چون بقلعه کوناون قورغان رسید، اوگتای آنجا بخدمت پیوست، و آن زمستان در حدود بویه‌کبور مقام کردند، و حاکم آنجا، سالار احمد، کمر انقیاد بر میان بست و از تربیت علوفه لشکر آن چه ممکن بود بجای آورد. و بسبب عفونت هوا پسر لشکر رنجور شدند و چنگیزخان یاساق داد که هر خانه به هر یک سر چهار صدمن برنج پاک کنند. امتنان فرمان نمودند. بعد از آن چنگیزخان چون کار سلطان محمد و پسرش سلطان جلال‌الدین یکسو کرده بود، یکی مرده و دیگری آواره شده، و جبه و سودای را جهت فتح ولایت سلطان از اران و آذربایجان و عراق و شروان فرستاده، از آن معنی خاطر آسوده کردند و تمامت شهرها مستخلص کرده بودند و شحکان را بنشانند. و چون لشکریان صحت یافتند اندیشه مراجعت مصمم فرمود که از راه هندوستان ببلاد تنگقوت روان شود و چند منزل به رفت. خبر رسید که تنگقوت یان باز گشته‌اند. و نیز آن که کوهها سخت و بیشه‌ها بسیار در راه بود و هوا ناسازگار و عفن و آبهای علّت‌انگیز، مراجعت نمود تا

¹¹¹⁴ در اصل: بهاورد؛ جامع التواریخ، 1\528

¹¹¹⁵ در اصل: منکقون

¹¹¹⁶ ف: - نین

¹¹¹⁷ در اصل: دریا؛ جامع التواریخ، 1\529

به فرشاوَر آمدند و تمامت پسران و نویانان¹¹¹⁸ بهمان راه که آمدند بازگشت چنگیزخان بعد از فتح بلا تاجیک در بیچین ییل که سال بوزینه باشد، واقع در محرم سنه احدى و عشرينو ستّمایه، از فرشاوَر عزم مراجعت به مقام اصل و یورت قدیم به امضا رسانید و موجب تعجیل در آن باب، وصول خبر عصیان ایل تنگقوت بود به واسطه امتداد مدّت غیبت مترددرای شده بودند، و در راههای کوهها بامیان روان شد، و اغروقی را که در حدود بغلان گذاشته بود کوچ فرمود و از جیحون گذشته، آن زمستان در نواحی شهر سمرقند مقام کرد. و چون از آنجا روان شد ترکان خاتون، مادر سلطان محمد، و حرّمهای او را فرمود که در پیش کوچ می‌روند و به آواز بلند نوحه بر سلطان محمد می‌کنند تا لشکر و برایشان می‌گذرند، و از آنجا چون به فلاکت رسید، تمامت پسران الّا جُوی بخدمه پدر جمع شدند و از آنجا قوریلتای ساختند. و بعد از آن موضع کوچ کرد، منزل به منزل به آهستگی و آسایش می‌رفتند تا بیورت و مقام اصلی خویش رسیدند. و چون حکایت چنگیزخان به اینجا گفته شد، این زمان بقیه احوال جبه و سوبدای آغاز کنیم و بگویم. که بعد از آن که سلطان محمد در جزیره مازندران نماند، و سلطان جلال‌الدین به خوارزم رفت و به سبب ناموافقی امرا و برادران باز گردید، و در راه با لشکر مغول که جوق جوق بر عقب جبه می‌آیند¹¹¹⁹ بهم رسیدند و جنگ کرده به نیشابور رفت و از آن جا عازم غزنین شد، [B336] و برادران او اوزلاق سلطان و آق‌سلطان با امرا بهم که از خوف خبر وصول محدود خوارزم، متعاقب سلطان می‌آمدند، بر دست همان لشکر که به سلطان رسیده بودند، کشته ایشان هر دو امیر چه کار کردند و به کدام ولایت شدند¹¹²⁰، تا آن زمان که از راه قپچاق به یورت اصلی به بندگی رسیدند. چون سلطان جلال‌الدین از نیشابور بگریخت و متوجه غزنین شد، جبه و سوبدای ایلچی به بندگی چنگیزخان فرستادند که سلطان محمد و پسرش جلال‌الدین بگریخت و بدان صوب آمد. این زمان ما دل از احوال ایشان فارغ گردانیده¹¹²¹ بموجبی که حکم یرلیغ نافداست به قدر امکان یک دو سالی به فتح بلادی که در پیش است قیام نمود، از راه در بند و قپچاق به میعاد که به حکم یرلیغ معین شده، انشاءالله به جانب مغولستان توانیم آمدن، آن را قوت خدای بزرگ و دولت چنگیزخان داند، و بعد از آن نیز به هر وقت جهت سوانح مصالح، ایلچیان فرستاندی، و به سبب آنکه ولایات مغول هنوز قرار نگرفته بود هیچ ایلچی با کم از پانصد کس سوارنرفتی. و چون آغاز فتح بلاد عراق کردند، اول خوار و سمنان بستند و از آنجا بشهر ری آمدند و کشتن و غارت کردند و عازم قم شدند و مردم آنجا

¹¹¹⁸ ف: - نویانان

¹¹¹⁹ ت: می آمدند

¹¹²⁰ ت: ستند

¹¹²¹ ت: گردانیدیم

را بکلی بکشتند و کودکان را اسیر کردند، و از آنجا بهمدان رفتند. سید مجدالدین¹¹²² علاءالدوله ایل شد و از مرکب و ملبوثات و پیشکشها بردو شحنة قبول کرد. و از آن جا چون شنیدند که در مجلس گروهی انبوه از لشکریان سلطان جمع شده‌اند، مقدم ایشان بکتگین¹¹²³ سلاح و کوچ بوقاخان متوجه ایشان شدند و همه را نیست گردانیدند و از آنجا به زنجان آمدند و اضعاف دیگر شهرها قتل کردند؛ در آن دیار نگذاشتند؛ و باز به قزوین رفتند و با قزاوانه جنگی سخت کردند و شهر به قصد و قهر بستند؛ و قزوینیان به قاعده در اندرون شهر به کارد جنگ می‌کردند تا از جانبین پنجاه هزار آدمی کشته شدند، و نواحی اطراف بلاد عراق را بیشتر قتل و غارت کردند. و چون زمستان در آمد، به حدود ری در خیل بزرگ بودند. و در آن وقت چنگیزخان به حدود نخشب و ترمذ بود؛ و آن سال سرمایی به افراط طاری شد. ایشانروی¹¹²⁴ به آذربایجان آوردند و در هر موضع که بر گذر افتاد، همان شیوه معهود را قتل و تاراجیه جای می‌آوردند. و چون به تبریز رسیدند حاکم آنجا اتابک اورنگ پسر جهان پهلوان. پنهان شد و کس فرستاد و طلب صلح کرد و مال و چهار پای بفرستاد. به مصلحت مراجعت نمود و عازم اران شدند تا زمستان آنجا باشند و گذر ایشان¹¹²⁵ بر طرف گرجستان بود. ده هزار مرد گرجی برابر آمدند و جنگ کردند. که چنان منهزم شدند و بیشتر کشته شدند و به سبب آن که در حدود گرجستان راههای تنگ و بیشه‌های سخت دیدند، باز گردیدند به عزم مراغه. چون باز به در تبریز رسیدند، والی آنجا شمس‌الدین طغرای، مال فرستاد تا راضی شدند و به گذشتند و شهر مراغه را محاصره کردند، و به سبب آنکه در آن وقت حاکم آنجا زنی بود که در روپین دز نشستی، در شهرکسی نبود که مقاومت نماید تا تدبیر کند، دست به جنگ بردند. و مغولان [A337] اسیران مسلمانرا در پیشکرده بودند. تا قصد بارو کنند. و هر کدام که باز می‌گشت او را می‌گشتند. چند روزی بدین نمط جنگ کردند عاقبت الامر باستیلا به گرفتند و ضعیف و شریف را بکشتند؛ و هر آن چه حمل آن آسان بود، بردند و باقها را بسوختند و بشکستند؛ و عازم دیار یک و اردبیل شدند. چون آوازه کثرت لشکر مظفرالدین کُوکُبری شنیدند، به جهت آن که جمال‌الدین آییبه¹¹²⁶ از بندگان خوارزمشان، با جمعی دیگر فتنه از سر گرفته‌اند و شحنة همدان را کشته؛ و علاءالدله را بسبب ایل شدن گرفته و در قلعه کریت از اعمال لورمحبوس کرده؛ ایشان باز بجانب همدان رفتند. و هر چند جمال‌الدین آییبه را به ایلی پیش آمد، فایده

¹¹²²ت: محمد

¹¹²³در اصل: نیکی؛ جامع التواریخ، 1\532

¹¹²⁴ف: - روی

¹¹²⁵ف: - ایشان

¹¹²⁶در اصل: جلال آینه؛ جامع التواریخ، 1\533

نداد. و او را با نوکران او شهید کردید و شهر را محاصره کردند و بگرفتند و قتل عام کردند، در رجب سنه ثمانو عَشَرَ وَ سِتِّ مِائِهِ. بعد از تخریب همدان عازم نخجوان شدند و آنرا به گرفتند و غارت کردند؛ و در آخر اتابک خاموش به ایلی در آمد، و او را آل تمغاء پاییزه چوبین دادند و از آنجا عزم اراک کردند. و بیشتر این او به گرفتند و قتل و غارت کردند و اردبیل را هم چنین. و از آنجا به شهر بیلقان رفتند و به قهر و استیلا بستند و خرد و بزرگ را به کشتند. بعد از آن قصد گنجه کردند که معظمترین شهرهای اراک بود. و آن را نیز بستند و تمام خراب کردند؛ و از آنجا رو به گرجستان آوردند. و ایشان لشکر ترتیب کرده، مستعد جنگ بودند. چون به یکدیگر رسیدند، جبهه با پنج هزار مرد در گوشه پنهان شده بود، و سوبدای با لشکر پیشرفته، هم در اول مصاف، مغولان پشت بر کردند و گرجیان در عقب می آمدند. جبهه کمین بگشاد و ایشان را در میان گرفتند و به یک لحظه سی هزار گرجی بکشتند، و از آنجا روی به در بند و شروان نهادند؛ و برگذر، شهر شماخی به محاصر به گرفتند و قتل عام کردند و اسیر بسیار بردند، و چون گذشتن از در بند متعذر بود، پیش شروان شاه فرستادند که چند کس بفرست تا صلح کنیم، و اکابر قوم خود ده کس را به فرستاد. ایشان یکی را بکشتند و دیگران را گفتند که اگر راه ما را از این در بند نمایید، شما را به جان امان دهیم و الا شما را نیز بکشیم. و ایشان از هم جان دلیلی کردند، تا به گذشتند چون بولایت ایشان رسیدند، اول به آلان رسیدند، مردم آنجا انبوه بودند به اتفاق قیچاقان با لشکر مغول مصاف دادند هیچ یک غالب نیامدند. آن گاه مغولان با قیچاقیان پیغام دادند که ما و شما یک طایفه و از یک جنسیم و آلانیان از ما بیگانه اند؛ ما با شما عهد کنیم که یکدیگر تعرض نرسانیم و از زر جامه آن چه دل خواه شما باشد بدهیم، ایشان را با ما گذارید؛ و مالی وافر به فرستادند. قیچاقیان برگشتند و مغولان بر آلانیان ظفر یافتند و آن چه مقدور بود، از قتل و غارت بتقدیم رسانیدند، و قیچاقیان به اعتماد صلح، ایمن در ولایت خویش متفرق شدند. مغولان ناگاه بر سر ایشان رفتند و هر که را یافتند بکشتند و به اضعاف آن چه داده بودند باز گرفتند. و بعضی از قیچاقیان که بماندند ببلاد روس گریختند، و مغولان که در آن ولایت که همه مرغزار بود، قشلاق کردند، و از آنجا شهر سودای رفتند، بساحل دریاهی [B337] که متصل است به خلیج قسطنطنیه، و آن شهر را بگرفتند و اهل آنجا متفرق شدند. بعد از آن قصد بلاد روس و قیچاق که مانده بود کردند. ایشان مستعد گشته بودند و لشکر بسیار جمع کرده، مغولان چون غلبه ایشان دیدند، باز پس نشستند. قیچاق و روس پنداشتند که از خوف باز پس می نشینند. و دوازده روزه را در عقب ایشان برفتند. ناگاه لشکر مغول روی باز کردند و تا مجتمع شدند خلقی از ایشان بکشتند، و یک هفته جنگ کردند عاقبت قیچاق و روس منهزم شدند، و مغول بر عقب ایشان می رفتند و شهرها غارت می کردند، تا اکثر شهر و بلاد ایشان را از آدمی خالی کردند، و از فتح بلاد

برفتند و به بندگی چنگیزخان پیوستند، که از ولایت تازیک باز گشته بود. تاریخ چنگیزخان از فتح بلاد تازیک مراجعت نموده در بیجین ییل که سال بوزینه باشد، موافق سنه احدى و عشرين و ستّمایه، هجری¹¹²⁷ در راه تابستان و زمستان کرد، و چون به حدود اوردوهای خویش رسید، پسران او یکی دوازده ساله و یکی نه ساله بودند و به استقبال آمدند، و به اتفاق در آن حال خرگوش زده بود و آهوئی در آن موضع ایمان هوی¹¹²⁸ به سرحد ولایت نایمان قریب از آن جانب آب هیله، نزدیک ولایت اویغور. و عادت مغول چنان است که اول نوبت کودکان شکار کنند، انگشت بزرگ ایشان را جامیسی کنند یعنی به گوشت شست¹¹²⁹ چربش بمالند. چنگیزخان بنفس خود جامیسی کرده و قوبیلای قان انگشت بزرگ چنگیزخان را نرم گرفت و هولاً [گو] خان سخت به گرفت. چنگیزخان گفت این غاتار¹¹³⁰ انگشت مرا تمام کرد. و چون از آنجا روانه شدند و به موضع بوقاسیوجیقو¹¹³¹ فرود آمدند فرمود تا اردو بزرگ زرین بزدند و جمیعت ساخته و طوی بزرگ کرده. و چون زمین آن موضع سست بود، و خاک بر می خواست. فرمود تا هر کس به حدود اوردوهای خود سنگ در اندازند. جمله سنگ در انداختند، مگر اوتچی نویان که برادر او بود که عوض سنگ چوب در انداخت، و بدان سبب او را در گناه آورد. و هم در آن چند روز به شکار بر نشسته بودند و اوتچی نویان به جرگه راست نرفته و پاره بارپس مانده. بدین دو جریمت او را هفت روز در اردو بگذاشتند. چون او عرضه داشت کرد که هرگاه او من بعد گناه کند، او را سهرامیسی¹¹³² نکنند. او را معاف داشت و راه داد؛ و در بهار واقع در صفر سنه اثنی و عشرين و ستّمایه، در اوردوها خود فرود آمد. و آن تابستان در خانه خود بود یاساقها فرمود. و چون شنیده بود که تنگوتیان¹¹³³ یاغی شده اند، لشکرها مرتب فرموده. عزم آنجا فرمود. و السلام تاریخ پاییزگاه سنه اثنی و عشرين و ستّمایه چنگیزخان به قصد ولایت قاشین که آن را تنگوت می گویند، بر نشست چغتای را فرمود که بر جناح لشکر، پس پشت اوردوها بجا¹¹³⁴ باشد؛ و جوچی وفات یافته بود و اوگنای در خدمت پدر بوده، و تولوی خان به واسطه آنکه گفت سرفقتنی بیکی¹¹³⁵ را آبله بر آمده بود، روزی چند باز پس مانده و بعد از آن به

¹¹²⁷ف: - هجری

¹¹²⁸در اصل: المارسوی؛ جامع التواریخ، 1\535

¹¹²⁹ف: - شست

¹¹³⁰ف: عیار

¹¹³¹در اصل: بوبامو حیقو؛ جامع التواریخ، 1\536

¹¹³²در اصل: شهربیشی؛ جامع التواریخ، 1\536

¹¹³³ت: - یان

¹¹³⁴ف: - به جا

¹¹³⁵در اصل: موققینی بیک؛ جامع التواریخ، 1\537

بندگی چنگیزخان پیوست. و در آن روزها پسران اوگتای، کُوتان و گُیوک را یاری گردانیده، پرسیده‌اند که به جهت تشریف و سیورغامیشی چیزی می‌دهد یا نه؟ فرمود که مرا چیزی [A338] نیست. هرچه هست به تولوی تعلق دارد که خداوند خانه و یورت بزرگ است، او داند. و تولوی‌خان جامه و هر گونه چیزها جهت ایشان داده و جدتوقوچاق¹¹³⁶ شهنه هرات¹¹³⁷ به گیوک داده و گفته که ترانجی هست، او آتش از برای تو ترتیب می‌کند. و چون بولایت تنگقوت رسیده بیشتر شهرها گرفته. چون قایجووسوجو و قاچودارمی و شهر دُرْمِگای را محاصره کرده و آتش در آن زده در وقت حرق، پادشاهان ولایت شیدرقونام که او را به زبان تنگقوت لُیوان گفته‌اند؛ از شهر بزرگ که مقام او بودو نام آن شهر به زبان تنگقوت ایریقی بوده، و زبان مغولان ایریقا با پنجاه تومان مرد به مصاف لشکر مغولان بیرون آمد. چنگیزخان برابر او رفته است؛ و در آن حوالی بسیاری از قراُمورَناآمده و یخ تمامت گرفته بود. چنگیزخان بر سر آن یخ ایستاده بود و فرموده که پیش تر برتر بیندازند و تا بر سر یخ بروند و خطا نکنند و در آن مصاف خلق بسیار بقتل آمده. چنان که سه کس مرده بر سر ایستاده. و پیش مغولان چنان مقرر است که به هر ده تومان کشته یک مرده به سر بایستد، بعد از آنشیدورغُو¹¹³⁸ هزیمت کرده باز در شهر رفته. چنگیزخان فرمود که چون او بدین صفت سر شکسته شد، من بعداو را قوی نباشد. و بدو التفات ناکرده از آن شهر گذشته، و دیگر شهرها و ولایات گرفته بجانب ختای رفت. و در اول بهارایت بیل که سال سگ باشد، موافق سنه ثلاث عَشْرینَ وَ سِتِّ مَایه، به موضع اویقون طالان قولوق¹¹³⁹ رسیده، و در آنجا ناگاه با حال خود افتاده، که خوابی بوده¹¹⁴⁰ که بر نزدیکی اجل دلالت می‌کرده. و از شهزادگان بیسوگا پسر جوچی قَسار حاضر بوده. از وپرسیده که پسران من اوگتای و تولوی‌خان دورند یا نزدیک. و ایشان در حرکت لشکر بوده‌اند. گفته‌اند که دو سه فرسنگ دورند. در حال مرد به طلب ایشان فرستاده و حاضر گردانیده. و دیگر روز بامداد چون آتش خورده‌اند، با امرا او حاضران مجلس را گفته که مرا با پسران خود دردی و مشورتی و رازی نهانی هست. و می‌خواهم که ساعتی در خلوت، آن سرای اسرار با یکدیگر بگویم و در آن باب کینگاج کنیم. شما لحظه دور شوید تا خلوت سازیم.

¹¹³⁶ در اصل: قوتوقوچاق؛ جامع التواریخ، 1\537
¹¹³⁷ در اصل: هزاه؛ جامع التواریخ، 1\537
¹¹³⁸ در اصل: قل رقو؛ جامع التواریخ، 1\537
¹¹³⁹ جامع التواریخ: آربوقا، 1\538
¹¹⁴⁰ ت: به دیده

تاریخ کینگاج و وصیت

چون امرا¹¹⁴¹ مردمان دور شدند، چنگیزخان با پسران بهم در خلوت بنشست¹¹⁴² و بعد از آن موعظت و نصیحتقراوان گفت: که ای فرزندان خلف بدانید که وقت سفر آخرت و در گذشتن من نزدیک گشته، و من به قوت یزدانی و تایید آسمانی مملکتی عظیم بسیط که از میانه آن یکساله را هست جهت شما فرزندان مستخلص و پرداخته گردانیده‌ایم. اکنون وصیت آن است که شما به دفع دشمنان و رفع دوستان¹¹⁴³، یک دل و یک روی باشید تا روزگار در ناز و نعمت گذرانید و از ملک تمتع یابید. اوگتای قآن را والی‌العهد گردانید و بعد از تمام وصیت، و نصیحت فرمود که شما با سر مملکت و الوسروید که ملک معطل و مهمل است و من نیز می‌خواهم¹¹⁴⁴ که وفات من در خانه باشد و به جهت نامناموس می‌روم. [B338] باید¹¹⁴⁵ بعد از من یاساق را دیگرگون نکنید، و چغتای این جای حاضر نیست. مبادا که چون من در گذرم سخن مرا دیگر کرده، در ملک تماچامیشی کند. شما را می‌باید رفت. در آن خلوت این سخنها تمام کرد بعد از آن ایشان هر دو را وداع کرد و باز گردانید با سر مملکت و الوس فرستاد، و خویشتن با لشکر روی بجانب ننگیاس نهاد. تاریخ چنگیزخان¹¹⁴⁶ بعد از تمام وصیت و روان گردانیدن پسران¹¹⁴⁷، متوجه ننگیاس شد و پادشاهان آن شهرها متعاقب می‌آمدند و ایل می‌شدند. و چون به موضع لیوس‌شان¹¹⁴⁸ رسید که سر حد ولایت جورچه و ننگیاس و تنگقوتاست¹¹⁴⁹ و پادشاه جورچه چون شنیده که چنگیزخان می‌رسد، ایلچیان را با پیش کشها فرستاده، از آن جمله طبله مروارید غلتان شهوار، گفته که ما ایل می‌شویم. چنگیزخان فرمود هر که را سوراخ گوش هست، مروارید بدهند. حاضران که نداشتند گوشها را سوراخ می‌کردند، و تمامت را مروارید¹¹⁵⁰ به دادند¹¹⁵¹، و هنوز بسیاری بماند. فرمود که روز بخشش است، جمله را به پاشید تا مردم برچینند. به واسطه آنکه قرب وفات خویش می‌دانست بدان التفاتی ننمود، و از آن مرواریدها بسیاری در میان خاک گم شد. تا مدتی بر آمد در آن موضع

¹¹⁴¹ت: - امرا

¹¹⁴²ت: بنشستند

¹¹⁴³ت: - و رفع دوستان

¹¹⁴⁴جامع التواریخ: نمی خواهم، 1\539

¹¹⁴⁵ت: شما

¹¹⁴⁶ت: - تاریخ چنگیزخان

¹¹⁴⁷ف: - ان

¹¹⁴⁸جامع التواریخ: آلاشان، 1\539

¹¹⁴⁹ت: - است

¹¹⁵⁰ف: - مروارید

¹¹⁵¹ت: به دهند

جستندی و در میان خاک می‌دیدند. بعد از آن شیدر غو¹¹⁵² پادشاه تنگقوت اندیشه کرده که چند نوبت با چنگیزخان یاغی‌گری کردم و هر بار ولایت مرا کشش و غارت می‌کند. من بعد مصلحت منازعت و مناقشت نیست. به بندگی آمد و التماس او را مبذول داشت. او یک ماه مهلت خواست تا اولجامیشی کند. چنگیزخان فرموده که عارضه دارم صبر کند تا بهتر شوم. و تولوی چربی¹¹⁵³ را گفته که ملازم و شقاول او باش، بدان موجب پیش گرفت و ملازمت می‌نموده. و بیماری چنگیزخان روزبروزسخت‌تر می‌شد. تاریخ چنگیزخان در آن بیماری چنگیزخان مردن¹¹⁵⁴ خود را محقق می‌دانست. امرا را وصیت کرد که واقعه مرا اظهار مکنید و قطعاً گریه و زاری مکنید تا یاغی واقف نگردد. و چون پادشاه و اهل تنگقوت به موعده بیرون آیند، ایشان را جمله ناچیز کنید. و پانزدهم روز از ماه تیر سال خوک، موافق رمضان سنه اربع و عشرين و ست مایه از جهان فانی به گذشت و تخت و مملکت را به اروغ نامدار به گذاشت. امرا بروفق فرموده پنهان داشتند تا آنقوم بیرون آمدند و تمامت را بکشند و صندوق او را برداشته مراجعت نمودند. و در راه هر آفریده را که می‌دیدند می‌کشند تا به‌اروهای خویش رسانیدند. و تمامت شهزادگان و خواتین و امرا که نزدیک بودند جمع شدند و تعزیت داشتند. و چنگیزخان روزی در شکار بود در موضعی یک درخت تنهارسته بود. او را صورت آن درخت خوش آمد و ساعتی در زیر آن درخت فرود آمد و اندرون وی فرحی یافت. فرمود که موضع مدفن مرا لایق است، آنرا نشان کنند. در وقت تعزیت کسانی که آن سخن از وی شنیده بودند باز گفتند. شهزادگان و امرا به موجب فرمان آن موضع اختیار کردند و می‌گویند که هم در آن سال که او را آنجا دفن کردند، در صحرا درخت و علف بی اندازه بررست. و این زمان در آن بیشه درختان انبوه است که مجال گذر در آن نمائده، [A339] و آن درخت اولین و موضع مدفن او را باز نمی‌شناسد؛ تا بعدی که فروقچیان¹¹⁵⁵ قدیم نیز راه به سر آن نمی‌برند. و از فرزندان پسر کهتر با فرزند او و دیگر اولاد او که در آن ولایت به ماندند، مدفن همان جا است؛ و دیگر فرزندان و اوروغ¹¹⁵⁶ ایشان مدفن در دیگر مواضع دارند، و در چهار اردوی بزرگ پسران چنگیزخان هر روز در اردوی تعزیت می‌داشتند. و چون خبر به اطراف و مواضع دور و نزدیک رسید، و عزا می‌داشتند. و چون طایفه به غایت دور تا قریب سه ماه به رفت متعاقب می‌رسیدند و مراسم غذا اقامت می‌کردند: كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ¹¹⁵⁷. چون تاریخ¹¹⁵⁸ چنگیزخان از

¹¹⁵² در اصل: بیدور عور؛ جامع التواریخ، 1، 540

¹¹⁵³ ت: قوی

¹¹⁵⁴ ف: - چنگیزخان مردن

¹¹⁵⁵ ف: قروحیان

¹¹⁵⁶ ف: اولاغ

¹¹⁵⁷ ف: - إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

ابتدای تَوَلَّى¹¹⁵⁹ بیل که سالخرگوش است¹¹⁶⁰، و واقع در ذی القعدة سنه خمس و عِشْرَو سِتْمَايَه تا انتهای قاقا¹¹⁶¹ بیل که سال خوک باشد¹¹⁶²، موافق صفر سنه اَرْبَع عِشْرِينَ وَ سِتْمَايَه، مدّت نه سال باشد، در ابتدای تاریخ مذکور عازم ممالک ترکستان و ایران زمین شده، و در شش سال که آن کار تمام شده، سال هفتمکه سال مرغ باشد موافق صفر سنه اِثْنَى وَ عِشْرِينَ وَ سِتْمَايَه، بهارگاه به اردوها رسیده، و باز به جنگ ولایت تنگقوت که یاغی شده بودند بر نشست، و سیوم سال از آن عزیمت که سال خوکبوده، در میانه پاییز وفات کرده، تمامت گفته شد. این تاریخ معاصران او در این نه سالبرقاعده بگویم اِنْتِشاءالله و حده¹¹⁶³ العَرِيْزُ. ایران زمین و شام و مصر و مغرب و غیر هم که در این نه سال آخراز ابتدای تَوَلَّى¹¹⁶⁴ بیل که سال خرگوش¹¹⁶⁵ باشد، واقع در صفر سنه اَرْبَع وَ عِشْرِينَ وَ سِتْمَايَه، تا انتها که معاصر بوده‌اند و نوادر حوادث که در این مدّت واقع شده بر سبیل اجمال اختصار و ایجاز تاریخ¹¹⁶⁶ در بغداد در این مدّت مذکور خلیفه آل عباس الناصرالدین الله و امور خلافت او منتظم و مستقیم بود. و در عراق و خراسان سلطان محمد خوارزم شاه مستولی بود و احوال او این ابتدای نه سال مذکور تا سیوم سال که در جزیره آبسکون¹¹⁶⁷ مازندران نماند، در همین تاریخ چنگیزخان گفته شد، و از آن پسرش¹¹⁶⁸ سلطان جلالالدین تا آن زمان که از آب سند به گذشت که چهارم سال از مدت مذکور بود، هم چنین در اثنای آن تاریخ شرح داده شود. اما آن چه بعد از آن بود چنان است که چون سلطان جلالالدین از آبه گذشت و از دست لشکر چنگیزخان خلاص یافت، در میان آن بیشه یک دو روز توقف نمود تا قریب پنجاه مرد که در روزگار ایشان را فرا آب نداده بودند بدو پیوستند و خبر دادند که جمعی از سوار و پیاده بر دو فرسنگی منزل گاه سلطان به دزدی و فساد مشغول- اند. سلطان اصحاب را فرمود تا هر یک چوب دستی ببرند و ناگاه بر سر ایشان شیبخون بردند و بیشتر را هلاک کردند و چهارپای و سلاح ایشان را بستند، و جمعی دیگر از هر گوشه به ایشان ملحق شدند. و بعضی بر اسب و بعضی بر گاو سوار شدند. و خبر آمد که از لشکر هند قریب به چهار هزار مرد در این حدوداند. سلطان

¹¹⁵⁸ت: - تاریخ

¹¹⁵⁹جامع التواریخ: 1\543

¹¹⁶⁰ف: - که .... است

¹¹⁶¹ف: قو

¹¹⁶²ف: - که سال خوک باشد

¹¹⁶³ف: - و حده

¹¹⁶⁴در اصل: قو؛ جامع التواریخ، 1\544

¹¹⁶⁵ف: گوسفند؛ ت: خوک؛ جامع التواریخ، 1\544

¹¹⁶⁶ت: - تاریخ

¹¹⁶⁷در اصل: آبکون؛ جامع التواریخ، 1\545

¹¹⁶⁸ت: پسرانش

با صدو بیست مرد بر ایشان دوانید و اکثر را به شمشیر بگذرانید، و لشکر خود را از آن [B339] غنیمت ساز باز دید کرد. و چون خبر انهزام سلطان و انتعاش کار او به هندوستان رسید، از کوه بلاله و رکاله¹¹⁶⁹ شش هزار سوار جمع شدند و قصد سلطان کردند. با سواری پانصد که داشت، پیش ایشان باز رفت و مصاف دادو بیشتر را نیست گردانید؛ و بعضی پیش او آمدن و لشکر او قریب سه هزار شدند. آن گاه متوجه دهلی¹¹⁷⁰ گشت. چون بسر حد رسید، رسولی را پیش سلطان شمس‌الدین فرستاد که چون در سوابق روزگار حق جوار ثابت گشته، اگر از جانبین در سرا او ضرا معاونت و مظاهرت یکدیگر رود، مناسب و مروت باشد؛ و التماس تعیین موضعی کرد که روزی چند مقام کرد. و چون و فور بطش و شط سلطان در جهان مشهور بود، سلطان شمس‌الدین چند روز در باب جواب تأمل می‌نمود، و از وخامت عاقبت او می‌اندیشید و از تسلط سلطان می‌ترسید. و آخر الامر رسولی را نیست کرد و بزرگی را با نزلهای لایق پیشکش‌های مناسب به فرستاد و تمهید معذرت کرد که در این حدود هوای موافق که مناسب مزاج سلطان باشد نیست. که ملایم رای سلطان افتد، از حدود دهلی موضعی تعیین رود تا سلطان چند آنکه از دست طغان‌شاه¹¹⁷¹ مستخلص گرداند او را مسلم باشد. سلطان چون این سخن شنید، بازگردید و تا حدود بلاله و رکاله آمد. آنجا فوجی لشکر دیگر بوی پیوستند، و غلبه سواران او قریب ده هزار شد. و از آنجا تاج‌الدین ملک خلج را به کوه جودی فرستاد تا آن را تاختن و غارت کردند و غنیمت بسیار آوردند. و پیش رای کوکار، سنگی، فرستاد و خطبه دختر او کرد. و اجابت نمود. پسر را با لشکر نبرد سلطان فرستاد. آن پسر را قتلغ خان موسوم گردانید. و حاکم ولایت شد و امیری بود قباچه¹¹⁷² نام، و در سلطنت میزد میان او و رای کوکار، مدتی منازعت و عداوت قایم گشت. و در یک فرسنگی شهر او به کنار آب سند، لشکرگاه داشت با بیست هزار مرد. سلطان اوزبک نامی را با لشکری به قصد او بفرستاد. اوزبک با هفت هزار مرد شبیخون بر سر او برد. و لشکر قباچه به اول حمله متفرقه و منهزم گشتند. قباچه به کشتی نشست و قلعه اکروبر که در جزیره است رفت. اوزبک در لشکرگاه قباچه از اکروبر¹¹⁷³ منهزم گشت و به مولتان شد. چون هوا گرم شد، سلطان عزم بیلاق کوه جودی کرد به حدود و بلاله و رکاله. و در راه قلعه¹¹⁷⁴ بسیرام¹¹⁷⁵ را حصار داد. و در آن جنگ تیری بر دستسلطان زدند. قلعه

¹¹⁶⁹ در اصل: بنکاله؛ جامع التواریخ، 1\545

¹¹⁷⁰ ف: - دهلی

¹¹⁷¹ ف: - شاه

¹¹⁷² در اصل: قراجه

¹¹⁷³ ف: - از اکروبر

¹¹⁷⁴ ف: - قلعه

¹¹⁷⁵ ت: بسی

به گرفتند و اهل آن را بکشتند، و از آنجا بازگشت و گذر او بر ظاهر مولتان بود. ایلیچی به قباچه فرستاد و نعل بها خواست. قباچه به مصاف بیرون آمد، و بعد از یکزمان چالش¹¹⁷⁶ سلطان به هزیمت برفت و آنچه آمد. اهل آنجا به جنگ بیش آمدند. سلطان آتش در شهر زد و برجانب هندوستان رفت. فخرالدین سالاری از قبل قباچه حاکم آنجا بود و لاچین ختایی که سر لشکر او. لاچین بود پیش اُرخان که مقدمه سلطان بود به جنگ بیرون آمد و کشته شد؛ و اورخان¹¹⁷⁷ شهر را محاصره کرد. چون سلطان بر رسید، فخرالدین سالاری با تبع و کفن به خدمت آمد. سلطان در شهر رفت و یکماه مقام کرد و فخرالدین را [A340] بنواخت، و امارت هندوستان را بر وی مقرر کرد، و بر جانب دیول¹¹⁷⁸ و دمر یله روان شد. حبشی که حاکم آن ولایت بود به گریخت و به جزیره رفت. سلطان در آنحدود فرود آمد و خاسخانرا با لشکری به رسم تاختن به نهروال فرستاده تا شتر بسیار و سلطان در دیول به موضع قلعه، مسجد بنیاد نهاد. و در اثنای آن حال از جانب عراق خبر رسید که برادرش سلطان غیاث الدین در عراق تمکن یافته و اکثر لشکر آن بلاد هوای خدمت سلطان جلال الدین دارند؛ و براق حاجب، شهر کرمان در محاصره گرفته. سلطان از آنجا به راه مکران در حرکت فرمود و به جهت عفونت هوا بسیاری از مردم در راه تلف شدند. و چون خبر وصول به براق حاجب رسید، نزلها فرستاد و استبشار نمود. و چون بر رسید التماس قبول دختری که داشت کرد. سلطان او را در نکاح آورد و کوتوال قلعه گواشیر یسع بن شجاع الدین قاسم که با براق حاجب یاغی بود فرود آمد و کلید قلعه به سپرد. و سلطان در خَمَسَ وَ عِشْرِينَ وَ سِتِّمِائِهِ به قلعه رفت و آنجا زفاف ساخت. بعد از دو روز به عزم شکار و مطالعه علف خوار بر نشست. براق حاجب به بهانه درد پای تخلف نمود، در راه سلطان را از تمرض¹¹⁷⁹ و تقاعد او اعلام دادند. دانست که از تخلف زاید. یکی از امرای خاص را باز پیش او فرستاد و گفت چون عزیمت عراق به زودی مصمم خواهد پیوست، براق حاجب نیز¹¹⁸⁰ به شکار گاه آید تا چون صاحب تجربه است تخصیص در اول عراق او¹¹⁸¹ واقف است¹¹⁸²، با او مشورت کرده بر فوق صواب دید او پیش گرفته آید. براق حاجب در جواب گفت: موجب تخلف، درد پای است و مصلحت آن که سلطان را عزیمت هر چند زودتر به امضاء رسانند که گواشیر مقرّ سریر سلطنت نشاید و این عرصه چشم و اتباع او بر نتابد، و

¹¹⁷⁶ف: حال؛ ت: خان؛ جامع التواریخ، 1\547

¹¹⁷⁷در اصل: اوچنان؛ جامع التواریخ، 1\547

¹¹⁷⁸ت: دیوان

¹¹⁷⁹ت: تمرض

¹¹⁸⁰ف: - نیز

¹¹⁸¹ف: - او

¹¹⁸²ف: - است

این قلعه و ملک را از کوتوالی و وزیری ناگزیر بود، و از من مشفق‌تر کسی نبود چون بنده قدیم موی در خدمت آن درگاه سفید کرده‌ایم، و نیز این ملک را به شمشیر مستخلص گردانیده‌ام، اگر سلطان خواهد که با قلعه مراجعت نماید، میسر خواهد بود. رسول را باز گردانید و بقایای حشم سلطان را از قلعه بیرون کرد و بفرمود تا دروازه‌ها را بر بستند. سلطان چون جای و مقام وعدت انتقام نداشت بر راه شیراز روان شد و به اعلام وصول خویش رسول پیش اتابک سعد فرستاد. تا پسر خود را سلغر شاه با پانصد سوار به خدمت به استقبال فرستاد و عذر گفت که خویشتن بدان سبب نتوانستم آمد که پیش از این مغلطه که کفارت آن ممکن نیست بر زبان رفته که هیچ آفریده را استقبال نکنم. و عذراو به پذیرفت و سلغر شاه را اعزاز و اکرام تمام کرد، و چون به شهر فسا از سرحد شیراز برسید، اتابک انواع نزلها که فرا خور چنان جهان باشد، و پیشکشها لایق هر سلطان از زر و جواهر و اثواب و دواب و ملبوسات و زرّاد خانه و بارگاه و آلات شرابخانه و مطبخ و بر سر هر کاری غلامان خدمت از ترک و تازی و حبشی و هندی مرتب گردانیده بفرستاد، و در مواسلت او رغبت¹¹⁸³ نمود؛ و دُرّی گرانمایه که در صدف خانه اتابکی ترتیب یافته بود، در عقد سلطان منعقد شد؛ و بدان مصاف مظاهرت [B340] از جانبین محکم شد. و بر چند روز معدود در آن حدود مقام کرده، راه اصفهان برگرفت. و در موضعی که آن را تخت سرخ خوانند، نزدیکی سر حد اصفهان اتابک علاءالدوله والدين اتابک سام بود که دخترزاده علاءالدوله گرشاسف بن فرامرزین علاءالدوله¹¹⁸⁴ ماضی از آل بویه بود و در محروسه میبد مقیم بودی، با نزلها و پیشکشها پادشاهانه به خدمت سلطان آمد، به جهت آن که مردی پیر بود، سلطان او را پدر خواند و پهلوی خود نشاند و اتاخان لقب نهاد، و او را یک هزار غلام ترک زرّین کمر بسته، تمامت چابک سوار بهادر بودند. و بعد از آن خویشتن اکثر اوقات با پانصد سوار ملازم سلطان می‌بود، سلطان او را به ایالت و امارت شهر اصفهان موسوم گردانید و در آن درگاه بغایت متمکن و موقّر بود. خطاب او از دیوان سلطنت مجلس رفیع، پدر، اعزّی، خاقانی، معظمی نوشتندی؛ و اتابکان یزد که برادر پدر¹¹⁸⁵ برادرزادگان پدر او بودند هر شهرت و اعتبار که داشتند از و یافتند؛ و دارالاماره او مدینه میبد بود و شصت و سه سال در آنجا بعضی اوقات نیز در یزد پادشاهی کرد؛ و هشتاد و چهار سال عمر یافت. و در سنه اربع و عشرين و ستمایه شهید شد. چون¹¹⁸⁶ سلطان به دارالملک اصفهان رسید و خبر یافت که برادرش غیاث‌الدین با ارکان و اعیان دولت در ری

¹¹⁸³ف: - رغبت

¹¹⁸⁴ف: - و الدین... علاءالدوله

¹¹⁸⁵ف: - برادر پدر

¹¹⁸⁶ت: بر جمله

است. جریده با چند سوار گزیده به رسم مغول، توغهای سفید بر افراخته، ناگاه بر سرایشان رفت و غیاث‌الدین و بعضی امرا و لشکر که خایف بودند متفرق شدند. سلطان از روی اِشفاق به مادرش فرستاد که در این وقت که فتنه‌ها قایم و دشمنان از اطراف غالب‌اند¹¹⁸⁷، وقت منازعت نیست. غیاث‌الدین مستظهر با خواص خود بخدمت برادر آمد. سلطان او را به نواخت و هر کس از امرا را مرتبه معین گردانید و عمال را با سر کار فرستاد و جمله برمثال منشور داد و از حضور او باز مملکت را استقامتی ظاهر شد. منشی¹¹⁸⁸ و مدبر ملک او نورالدین منشی بود. و او را در حق سلطان قصیده ایست مطلع این است:

بیت¹¹⁸⁹

بیا جانا که شد عالم دگر باره خوش و خرم
به فرّ خسرو اعظم، اُلغ خان جلال‌الدین

و در اوایل شهر سنهٔ اِحدى وَ عِشرین وَ سِتْمِایَه عازم شوتر شد تا قشلاق آنجا کند، و در مقدمه ایلچی پهلوان را با دو هزار سوار به فرستاد و در آنراه سلیمان‌شاه به خدمت او رسید و خواهر خویش را به سلطان داد. و مدت یک ماه در شهر شاپور که در قدیم شهر معظم بود و رسمی زیادت نمانده مقام کرد. امرا و اتابکان او به خدمت آمدند، و چون اسبان فربه شدند حالا متوجه بغداد گشت به اندیشه آنکه خلیفه الناصرالدین¹¹⁹⁰ الله¹¹⁹¹ او را در باب دفع اعدا مدد دهد، اعلام وصول و اندیشه را رسول فرستاد. و خلیفه چونرنجش پدرش و جدّش در خاطر داشت فُوشتمور را از بندگان خود با بیست هزار مرد فرستاد تا سلطان را از نواحی ممالک او براند. و به جانب اربیل کبوتر روان کرد تا مظفرالدین کوکبری با ده هزار سوار برود و سلطان را از میانه بر گیرند. فوشتمور پیشاز وصول لشکر اربیل به کثرت و عدّت خود و قلّت مدد سلطان مغرور گشته به رفت. چون سلطان نزدیک رسید به فوشتمور پیغام فرستاد که مقصود¹¹⁹² ما از [A341] مبادرت بدین جانب پناه و استیمان است به ظلّ ظلّیل خلیفه، جهت آن که خصمان قوی دست بر آورده‌اند و بر بلاد استیلا یافته، و هیچ لشکری را طاقت مقاومت ایشان نه. اگر از خلیفه به قبول اجابت مددی یابیم و به ترتیب او مستظهر شویم و دفع آن مستولیان کار من است. فوشتمور بدان التفات نکرد

¹¹⁸⁷ف: - اند

¹¹⁸⁸ت: - منشی

¹¹⁸⁹ت: - بیت

¹¹⁹⁰ت: الدوله

¹¹⁹¹ف: - الله

¹¹⁹²ت: تصور

وصف کارزار بر آراست. و سلطان را نیز محاربت ضروری شد، و لشکر او عشرلشکر بغداد نبود. تعبیه کرد و فوجی را از در مکامن بداشت و خود و پانصد سوار سینه نوبت بر قلب و جناح ایشان حمله کرد و روی بگردانید. آن ایشان تصور هزیمت کردند و بر عقب او می‌رفتند. چون به موضع کمین رفتند، لشکر سلطان از مکامن بیرون آمدند و قفای ایشان فرو گرفتند. و قوشتمورد در میانه کشته شد و لشکر منهزم تا بغداد رفت و آب روی دارالخلافت¹¹⁹³ بریخت. سلطان براه دَفُوق براند و آتش تاراج در آن ولایت زد و تمام آن نواحی و به تکریب به گذشت. جاسوسان رسیدند مظفرالدین کُوکُبری با لشکر اربیل می‌رسید و در مقدمه حملی روان کرده که تا به حیلت ناگاه بر سلاطین کمین مکر¹¹⁹⁴ گشاید. سلطان با سواری چند مبارز تاختن برد و ناگاه بر سر مظفرالدین رسید و او را دست‌گیر کردند. سلطان عفو و اغماض فرمود. و مظفرالدین از صادرات افعال با خجالتی تمام استغفار کرد و اظهار تأسف نمود بنابر آنکه تا امروز بر محاسن اخلاق سلطانی و حلم و اعتماد او وقوف و اطلاع نیافته‌ام. سلطان به ازای معذرت، سخنان پادشاهان راند و او جهت آنکه در زمان او فتنه و راهزنی و فساد کردن مندفع شده بود مدح او به اطراف روان کرد، و به انواع خلع و تشریفات او را مخصوص گردانید و اجازت مراجعت داد. مظفرالدین با شهر رفت و با خدمات بسیار از هر جنس تقرب جست. سلطان از نواحیدر حدود آذربایجان و اران روان گشت. و در آن وقت اتابک اوزبک، پسر جهان پهلوان، حاکم تبریز بود، منکوحه، خود ملکه خاتون دختر سلطان طغرل سلجوقی، را به گذاشت به قلعه النجق¹¹⁹⁵ گرفت. سلطان در سینه اثنی و عِشْرین و سِتْمِایه به ظاهر تبریز فرود آمد و به محاصره مشغول شد. روزی ملکه بر بارو رفت و سلطان را بدید بر وی عاشق شد خواست تا زن او شود. دعوی آن کرد که شوهر مرا طلاق داد. قاضی قوام‌الدین حدادی رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ چون دانست که مزور است نمی‌شنید. عزالدین قزوینی پدر قاضی محی‌الدین گفت که اگر مرا به قضا مقرر کنند من آن موصلت¹¹⁹⁶ به اتمام رسانم. او را قاضی ساختند ملکه رابه زنی به سلطان داد و شهر¹¹⁹⁷ بسپرد. و سلطان در شهر آمد، و اهالی تبریز مراسم تهنیت به اقامت برسانیدند. چون خبر آن حال به اتابک اوزبک رسید بر فور آن غصه جان به دادو ملک اتابک سپری شد؛ و از جوانب حشم و خدم روی به خدمت سلطان نهادند. با سی هزار مرد روی به بلاد گرج نهاد و به انتقام آن که نخجوان و مرند و بعضی از آن ولایت را غارت کرده

¹¹⁹³ ف: خلیفه

¹¹⁹⁴ ت: - مکر

¹¹⁹⁵ در اصل: رانجه؛ جامع التواریخ: النجه، 1\552

¹¹⁹⁶ ف: - موصلت

¹¹⁹⁷ ت: - شهر

بودند. صبحی در درّه گرجی بر سر گرجیان فرود آمد، و ایشان مست شبانه بودند افتاده بی خبر لشکر اسلام بر ایشان دست بردی [B341] نمودند، و همه سروران ایشان شلوه و ایوانی را با جمعی دیگر از اعیان گرج در سلاسل و اغلال کشیدند. و شلوه جثه قوی داشت و توانایی. چون او را پیش سلطان آوردند، فرمود که کجاست صولت تو که گفته بودی که صاحب ذوالفقار گزار کجا است تا زخم شمشیر آبدار و سنان آتش بار ببیند؟ گفت: این کار دولت است و به دست¹¹⁹⁸ سلطانی بر آمد¹¹⁹⁹، و در حال ایمان آورد و مسلمان شد. و سلطان کامران تبریز رسید، و ایوانی و شلوه را اعزاز و اکرام فرمود تا در فتح گرج معاون باشد، و مرند و سلماس و ارومیه و اشنویه بایشان داد، و لشکر بسیار از سوار و پیاده آماده کرد. و شلوه ایوانی بر مزاج وقت سخنها گفته بودند و تقبلها کرده و به مواعید عرقوبی سلطانرا مغرور گردانیده، بنا بر آن سخن ایشان بقصد گرج روان شد. و ایشان در خفیه لشکری گرجی را خوانده بودند و در کمین نشانیده. شخصی سلطان را آگاهی داد. سلطان بعد از تحقیق ایشانرا هلاک کرد و قاصد آن جماعت را بگشت. صبحی بر سر ایشان رسید و اکثر را به قتل آورد، و بعضی به گریختند. سلطان به شهر لوری رفت و امان داد بر قلعه علی آباد بی تعرض بگذاشت و تفلیس و تمامت آن ولایت را به گرفت و بعضی کلیساها را خراب گردانید و بجای آن مساجد را بنیاد نهاد. ناگاه مُنهیان خبر آوردند که لشکر مغول به قصد سلطان جلال الدین از جیحون گذشته می رسند. و بخراسان آمدند. سلطان عازم عراق شد. چون به اصفهان رسید، زیادت از صد هزار سوار و پیاده از اصفهان بدفع ایشان روان کرد و لشکرها را تعبیه داد و میسر به برادر بی وفا سلطان غیاث الدین سپرد، و خود در قلب بایستاد و از آن جانب، باجو نویان و باقونویان و اسان طغان و تایماسو تاینال با لشکر مغول در مقابله آمدند و بر در ولایت اصفهان مصاف دادند. غیاث الدین علی رغم با ایلچی پهلوان عنان روی بر تافت و هزیمت شده به لرستان رفت. و چون لشکر بر یکدیگر حمله کردند و دست راست مغول، دست چپ سلطان را بر گرفت و تا لرستان بدوانید؛ دست چپ سلطان دست راست مغول را بر گرفت و تا خوار ری بدوانید و هیچ کدام را از یکدیگر خبر نبود، و لشکرها به هم بر آمد و سلطان در قلب مانده علم او از جای نرفت و از جوانب بر وی محیط شدند. و اتابک رکن الدین ابوالفتح علا الدوله سید که لقب او آتاخان بود، در آن جنگ شهید شد. و سلطان جنگهای سخت کرد تا از میانه به گریخت و به جانب لرستان افتاد و در دره سخت مقام کرد هزیمت با وی می پیوستند. و اهل اصفهان بعضی بر آن بودند که سلطان را انداخته اند، و او در معرکه در میان کشتگان است؛ و بعضی بر آنکه او را دستگیر کرده برده اند. ناگاه مَبشّران آمدند که سلطان می رسد. و اهالی شهر استقبال

¹¹⁹⁸ت: - به دست

¹¹⁹⁹ت: کرد

کردند و خرمیها نمودند. چون نزول کرد به جهت آنکه با اکثر حشم سلطان¹²⁰⁰ در خشم بود، فرمود تا خانان و سروران که در روز مصاف تفصیر کرده بودند مقتعه زنان برسر انداختند و گرد شهر و محلات بگردانیدند؛ و جماعتی که در عداد امرا نبوده‌اند و آنروز مردیها [A342] نموده، تمامت را لقب خانی یا ملکی داد و خلعت و تشریف فرمود و مقر بدرگاه گردانید. و این حادثه در رمضان سنهٔ اربع عشرين و ستمائیه بود. سلطان بعد از آن بجانب تبریز رفت و به استعداد رفتن بگرجستان مشغول شد. احوال سلطان غیاث‌الدین پیروز شاه که پسر دوم سلطان محمد خوارزمشاه بود بعد از وفات پدرش و انهزام برادر شجلال‌الدین از قلعه قارن که در آنجا متواری شده بود بیرون آمده عازم کرمان شد، و پدرش پیش از آن نامزد او¹²⁰¹ کرده بود. کوتوال گواشیر بدو التفات ننمود و از آن جا به عراق آمد؛ و برادرش هندوستان بود. و در عراق جمعی یاوگیان لشکر برو جمع شدند و راهها بر ایشان می‌داشتند؛ و براق حاجب و اغول ملک نیز بدو پیوستند و به قصد اتابک سعد و خرابی ملک فارس روان شدند تا دارالملک شیراز بتاختند. و اتابک سعد به اسم شکار به قلعه سفید رفته بود؛ ایشان چهار پایان که در ممالک فارس یافتند برانند و باز گشتند. میان براق حاجب و وزیر تاج‌الدین کریم الشرق گفت‌وگویی افتاد. براق حاجب خشم کرد و با لشکر خود متوجه هند شد و در راه کرمان را بستند بموجبی که در تواریخ آل قراختای ماثوت گشته و در آن دیار مقام کرد. و غیاث‌الدین دیگر سال باز عازم فارس شد، و اتابک سعد شهر بگذاشت و برفت. لشکر او غارت کردند و از آنجا به خوزستان رفتند و با مظفرالدین حاکم آنجا مصالحه کرده بازگشتند و بعد از آن در ری جمع از لشکریان مغول حاضر بود ناگاه سلطان جلال‌الدین برسید. تاریخ آن¹²⁰² چنان است که پدرش به وقت مراجعت از عراق او را قایم مقام خود آنجا بگذاشت. امرای عراق دم عصیان زدند. و پدر، او مدد فرستاد و جمله را بگرفت و بعد از قدرت عفو کرد و مناصب و اقطاع بر ایشان مقرر داشت. تمامت معتقد او شدند. و عماد الملک ساوجی وزیر و مدبر ملک او بود. به گاه مراجعت سلطان از ماوراءالنهر او را به فرستاد تا سلطان او را به عراق آورد، و رکن‌الدین به استقبال رفت. و چون آنحال دست فراهم نداد سلطان بجزیرهٔ آبسکون رفت، و رکن‌الدین با معدودی چند به راه کرمان بیرون آمد. و طایفه از سپاه ملک زوزن بر او جمع شدند، او در شهر رفت و خزاین ملک زوزن به لشکریان بخشید و عازم عراق شد. چون به اصفهان رسید، قاضی رکن‌الدین بترسید و خود را پوشید. سلطان نیز مقام در شهر صلاح ندانست، خیمه بر صحرا زد لشکریان در شهر رفتند. اهل شهر به اجازت قاضی غوغا کردند و از بامها دست به تیر و

¹²⁰⁰ت: سلطان
¹²⁰¹ت: - او
¹²⁰²ف: - او

سنگ برگشادند. و قریب هزار کس مقتول و مجروح شدند. بدان سبب سلطان عازم ری¹²⁰³ شد. و چند گاهی توقف نمود. چون لشکر مغول تایماس و تاینال برسیدند، او بر قلعه فیروز کوه رفت. بعد از شش ماه محاصره او را فرود آوردند، و عاقبت الامر او را با متعلقان تمام شهید کردند. والسلام و ولایت آذربایجان و روم [B342] سلطان عزالدین کیخاوس بن کیخسرو بن قلیچ ارسلان را بود و در این سالها مذکور به مرض سگته¹²⁰⁴ وفات یافت. برادرش علاءالدین کیقباد را که در قلعه محبوس بود برون آوردند و پادشاهی بنشانند پسر او طفل بود عم او صاحب¹²⁰⁵ ارزنه الروم مخالفت نمود؛ ملک اشرف صاحب اخلاط میان ایشان مصالحت کرد. دیاربک و آن نواحی سلطان بدرالدین لولو پادشاه معتبر شده بود در این سالها قلعه سوس را محاصره کرده به سبب آنکه صاحب آنجا از آن قلعه عظم¹²⁰⁶ عمادالدین، زنگی-بن-ارسلان شاه تبریز پیش اتابک اوزبک رفته بود، و اتابک او را اقطاعی داده و ملازم خود گردانیده، بر این¹²⁰⁷ جمله مدتی او را حصار داد میسر نشد. بدرالدین لشکر را بگذاشت و خود با موصل آمد. چون اهل قلعه مضطر شدند آن را بسپردند. والسلام. تبریز و آذربایجان اتابک اوزبک بن جهان پهلوان را بود و احوال او و عاقبت کارش در ضمن تاریخ سلطان جلال الدین شرح داده شد، تکرار نمی‌رود. در سنجار¹²⁰⁸ و کوکبر¹²⁰⁹ و آن نواحی مظفرالدین کوکبر ملک بود، و احوال او و عاقبت کارش تا سلطان جلال الدین و گرفته شدن و خلاص یافتن¹²¹⁰ شرح داده شد. و به سنجار قطب-الدین محمد و عمادالدین زنگی حاکم بود وفات یافت؛ پسرش را شهنشاه نام بجای او بنشانند؛ و دیگر شهرها آنجا پسران ملک عادل بودند. و ملک معظم از فرزندان ملک عادل بود. شام ملک کامل بود؛ و در فارس اتابک مظفرالدین سعد بن زنگی بود و قضایای او در تاریخ سلطان جلال الدین و غیاث الدین گفته شد. و کرمان ملک شجاع الدین را بود. چون براق حاجب هندوستان می‌رفت، در آن حدود می‌گذشت. کرمانیان به طمع بندگان ختایی که خدم و حشم او بودند بر سر او رفتند، و هر چند به مدارا گفت من می‌گذرم با شما مصلحتی ندارم، نشنیدند. و او با قوم خود جنگی مردانه کرد و ایشانرا بسیار بکشت و ملک شجاع الدین را به قتل آورد و شهر را بستد و قلعه را حصار داد تا سلطان جلال الدین برسید و به حیل و غدر چنان که یاد کرده شد قلعه

¹²⁰³ف: - ری

¹²⁰⁴ت: سگته؛ جامع التواریخ: سل، 1\556

¹²⁰⁵ت: از

¹²⁰⁶ف: - عظم

¹²⁰⁷ت: - این

¹²⁰⁸در اصل: سنجاب؛ جامع التواریخ، 1\558

¹²⁰⁹جامع التواریخ، 1\557

¹²¹⁰ت: دادن

نیز بدست فرو گرفت و حاکم شد. و چون تواریخ چنگیزخان آن چه در کتب و طوامیر تواریخ مغول مثبت بود بعضی بطریق اجمال و بعضی برسبیل تفصیل نوشته شد خواستم که هم بر آن جمله که مشروح نوشته‌ایم مجمل آن حکایات و احوال را که در مدت عمر او واقع شده بر مثال تاریخی علی سبیل الایجاز باز گویم تا کسانی که خواهند که بزودی کلی حکایات و احوال را مجمل بدانند و بر کمیت عمر او و سال ولادت و سال وفات مطلع شوند و معلوم کنند که در هر مدّت و سال به چه کار مشغول شده به رجوع مطالعه مجموع محتاج نگردد، و آن بر این وضع است که مثبت می‌شود. علی سبیل التفضیل والسّلام نزد مغولان چنان مقرر و مشهور است که چنگیزخان را هفتاد و دو سال ترکی عمر بود، و در تنگوز بیل که سال خوک باشد در وجود آمده، به ولایت تنگقوت وفات یافته؛ و صندوق او را در اینسال موافق چهاردهم رمضان سنه اربع و عشرين و ستمایه هجری به اردوهای او رسید و اظهار واقعه کرد، و اعمال نجومی به قهقری¹²¹¹ حساب کرده، معلوم شد، [A343] که قاقا¹²¹² بیل که سال ولادت او بوده، در ذی‌العده سنه تسع و اربعین و خمسمایه واقع شده، چنان چه هفتاد و پنج سال قمری وفات یافته؛ این تفاوت جهت آن است که سالهای ترکی را شمسی می‌گیرند و هر سی سال تقریباً¹²¹³ با قمری یک سال کم آید. و هر چند به ترکی هفتاد و سه سال باشد، اما چون به میانه سال بوجود آمده، و هم در این میانه سال وفات یافته. هم سال ولادت و هم سال وفات ناقصه بوده. بدین طریق معلوم و محقق شده که به موجبی که پیش ایشان مشهور است، که مدت عمر او بوده است هفتاد و پنج سال قمری، هفتاد و سه سال شمسی که ناقصه به اعتبار سالهای زمانه شمسی باشد هفتاد و دو سال آنچه احوال مدّت او¹²¹⁴ بطریق اجمال سال معلوم است و بعضی از این مدّت آن است که پدرش در حیات بوده، و او در سن طفولیت بوده¹²¹⁵، و بعضی آنکه احوالش مضطرب بوده¹²¹⁶، مجموع آن مقرر¹²¹⁷ و زمان می‌باشد. و ابتدای این سیزده سال مذکور، قاقایل¹²¹⁸ سال ولادت چنگیزخان بود، واقع در ماه ذی‌العده سنه تسع و اربعین خمسمایه و انتهای آن هم قاقایل که سال خوک باشد، واقع در ربیع الاخر سنهائی و ستین و خمسمایه. و در این مدت پدرش پیسوغا بهادر وفات یافته بود و چنگیزخان کودک بود و پادشاه اقوام خویش و صاحب دولت و

¹²¹¹ف: - به قهقری

¹²¹²ف: قو

¹²¹³ت: ترکی

¹²¹⁴ف: - او

¹²¹⁵ف: - بوده

¹²¹⁶ف: - بوده

¹²¹⁷ف: - مقرر

¹²¹⁸ف: - قاقا بیل

خداوند شوکت. و بیشتر اقوام قیات و نیرون¹²¹⁹ که خویشان ایشان بودند، و دیگر مغولان و اتباع و اشیاع او. چون در آن زمان درس طفولیت بوده و آن پدر جدا نه¹²²⁰، از وی احوال کلی نقل نکرده‌اند، بدان سبب ایراد نمی‌رود. ابتدای مدت‌این بیست و هفت سال، بوده که سال موش باشد، واقع در ربیع الآخر سنه ثلاث و ستین و خمس مایه، و ابتدای آن سال پارس بیل که سال یوز بوده، واقع در صفر سنه تسعین و خمس مایه. و هم در اوایل این مدّت چون بیسوگا بهادر وفات یافته بود، و چنگیزخان از و کودک مانده، و امر او اقوام بسیار مغول و خویشان پدرش با وی غدر کردند و به اسباب و عللی که شرح داده شد، از وی برگشتند اختلال به حال او راه یافت و زحمت و مشقت بسیار از هر نوع کشید. و بعد از آن مدّت خدای تعال او را قوت بخشید و احوال او منتظم گشت و به پادشاهی و خانی برسید؛ و جهت آن که احوال او در این مدت مضطرب بوده، مفصلّ سال به سال در ضبط نیاورده‌اند، اما کلیات آن حکایت مجملا آمده. و آن چنان است که چون پدر او بیسوگا بهادر پادشاه اقوام مغول بوده، از آقاوینی و شعب که اجداد ایشان منشعب‌اند اتباع داشته و با بسیاری از اقوام اواز آن جانب جنگ کرده‌اند و ایشان را به قهر مطیع و مسخر گردانیده، و لشکر و تبع بسیار داشته، و چون وفات یافت بیشتر آن قوم میل به جانب قوم تاجیوت کرده‌اند و از چنگیزخان برگشته پیش ایشان رفته، مادرش اولون‌ایکه¹²²¹ آنکه سعیها نموده و بعضی را مانع شده. و چنگیزخان در آن سالها از اقوام تاجیوت و دیگر آقاوینی و اقوام جوریات و مرگیت و تاتار و غیرهم به انواع زحمات دیده و بکرات هر قومی را گرفته‌اند و به نوع سببی از دست ایشان خلاص می‌یافته، و چون سعادت و دولت او مقرر¹²²² بود [B343] به تدریج حال او قوت می‌پذیرفته؛ و زودتر با تاجیوت جنگ کرده و ایشان را زده، و بکرات معاودت نموده تا اکثر آن قوم را نیست گردانید، و بعضی به ایلی در آمدند. و به نزدیک اقوام نیرون و تاتار و مرگیت و جمع مخالفان به تانی غالب می‌شد و لشکر او زیادت می‌گشت تا در¹²²³ آخر این مدت بیست و هفت سال مذکور قوی حال نبود. احوال مجمل او در آن وقت بدین طریق بوده¹²²⁴، و بعد از آن چون قوی حال بوده، مفصلّ سال به سال، معلوم است. بیست دو سال آخر¹²²⁵ ابتدای این مدّت یازده سال، توشقان بیل که سال خرگوش باشد¹²²⁶، واقع در

¹²¹⁹ف: - قیات و نیرون

¹²²⁰تک: بدین جهت جداگانه

¹²²¹در اصل: اوباکون؛ جامع التواریخ، 1\562

¹²²²در اصل: معذر؛ جامع التواریخ، 1\562

¹²²³ف: - در

¹²²⁴ف: - بدین طریق بوده

¹²²⁵ف: - بیست دو سال آخر

¹²²⁶ف: - توشقان... باشد

ربیع الاول سنهٔ اِحدی وَتِسْعینَ وَ خَمْسَمِایَه هجری، و انتهای آن هُوگَار بیل سال گاو¹²²⁷ واقع در جمادی الآخر سنهٔ اِحدی وَ سِتْمِایَه بدین تفصیل بود: که ذکر می‌رود و تاریخ چنگیزخان در این سال چهل و یک ساله بود، از جنگ جاءگمبوا برادر اونگخان پادشاه کِراپیت و قوم تُونگقایت که شعبه از کِراپیت اند بر وی جمع شده بودند، بر خلاف اُونگخان یکی شده¹²²⁸ و فتنه‌ها می‌انگیختند، مراجعت نموده بود، و در یورت معهود و اردوهای خویش مقیم گشته¹²²⁹ و به عیش و جمعیت مشغول بود. تاریخ¹²³⁰ چنگیزخان را در این سال حال و کار قوت تمام یافته بود و بجایی رسیده. که اونگخان پادشاه کراپیت که پادشاهی بزرگ معتبر بود، از عجز و اضطراب پیش وی آمد و از وی استمداد نمود و بدو استظهار جست، به واسطه آنکه به سبب تما¹²³¹ چامیشی ملکو اولوس برادران و اتباع خویش را کشته بود و یک برادر آرگه قرا از وی گریخته بود و به پادشاه نایمان اینایچ خان التجا برده، و اینایچ خان لشکری فرستاده و اونگخان را دوانیده و گریزانیده و مملکت او را به برادرش آرگه قرا تسلیم کرده، و اونگخان پیش گورخان قراختای رفته و چون¹²³² آنجا نیز ایمن نبوده، مراجعت نموده، به ولایت اویغور بیرون آمده و چند سر بز داشته و شیرایشان قناعت می‌کرده، و بدان بینوایی و عجز پناه به خدمت گورخان برده، و در بهار این سال از دها به موضع گوسگوی ناوور بدو پیوست. و گورخان برو رحم آورده و به مال و لشکر مدد داده، و او را باز به پادشاهی رسانیده. و از آن نوبتی دیگر عم این اونگخان مملکت به قهر بگرفته بود. و او به بیسوگا بهادر التجا کرده و او مملکت از عمش باز ستده و باوی داده، و همدیگر را آنده¹²³³ می‌گفتند بحکم آنکه سابقه آن نوبت نیز پیش او آمده، مُوغای بیل پاییز گاه¹²³⁴ این سال با پادشاه این قوم مرگیت توقتاً بیک جنگ کرد و او را بشکست و هر آنچه از آنجا به غارت آورده بود تمامت به اونگخان داد تا بدان توانگر شد. و الله اعلم والحکم¹²³⁵ شجره چنگیزخان بدین موجب که مفصلی گردد چنگیزخان بن بیسوگا بهادر بن نویان بهادر بن قتل خان بن بومیه خان بن بای نیکفور بن قاید و خان بن دو تومین بن بوقابن بوز بخرخان بن الان قوخان اکنون تاریخ چنگیزخان به موجبی که در تاریخ جهانگشای بود¹²³⁶ آن چه

¹²²⁷ف: - هوکا.... گاو

¹²²⁸ف: - شده

¹²²⁹ف: - گشته

¹²³⁰ت: - تاریخ

¹²³¹ف: - تما

¹²³²ف: - چون

¹²³³ف: - آنده

¹²³⁴ف: - پاییز گاه

¹²³⁵ف: - الحکم

¹²³⁶ف: - بود

مقصود بود در جامع التواریخ جمع شد اکنون ذکر فرزندان و اولاد که بعد از و در ممالک ایران مستولی شده و بر تخت سلطنت تمکن یافته بحسب الاجمال صورت تحریر می‌باید اگر به مفصل مشغول می‌شویم مجلد از حد می‌گذرد و¹²³⁷ زخیم می‌شود مقصود است¹²³⁸ تاریخ¹²³⁹ اوگتای قان به حکم وصیت والی عهد شد و به غایت عادل و زیرک و سخی بود و اوصاف او بسیار است [A344] از جمله یک دو حکایت بر سبیل تبرک نوشته شود. اولاً کرم او چنان بود که سپاهیان را جمع کردی و اجناس و نقد و هر چه در خزاین بودی توده کردی و گفتی هر کس هر قدر که می‌تواند بردارد هر کس بقدر خود برداشتی اگر در آن برداشتن یک وصله رخت از و افتادی چون بازگشتی که آنرا بر گیر و گفتی یک بغل دیگر بردار که آدمی به جهت یک وصله باز گردد دریغ باشد دیگر چنان در تواریخ دیدم که شخصی از شیراز به پای تخت اوگتای قان آمده عرضه داشت کرد که از ولایت فارس آمده‌ام و هزار بالشت قرض دارم وزن و فرزند در گرو کرده‌ام و به امید آن آمده که پادشاه قرض مرا ادا کند چون اوگتای قان احوال او را معلوم کرد فرمود که دو هزار بالشت بدو دهند و زر را و نواب گفتند او هزار بالشت عرضه داشت کرده و التماس نموده و حضرت دو هزار بالشت می‌فرمایند کفایت دیوان را نقصان دارد در جواب گفت او هزار بالشت قرض دارد و پانصد فرسنگ از عراق آمده و پانصد که باز رود او را بسیار اخراجات واقع شود اقبه بخرج کند قرض او ادا نشود او را و هزار بالشت بدهند. که او هزار بقرض دهد و هزار خرج نماید. حکایت¹²⁴⁰ در اقوام مغول قولی چنان بود که هر کسی که در روز آب بنشیند که باران می‌آید جارو یاساق چنان بود که هر کس که در روز به آب بنشیند او را بکشند و در آخر روزی اوگتای قان و چغتای هر دو از شکار باز می‌آمد به شخصی غریب آن طریق نمی‌دانست و در آب در آمده بود چغتای او را به دید قهر کردند و فرمود که او را سیاست کنید اوگتای قان فرمود که اکنون شب او را نگاه دارید فردا صبح در دیوان او را پرسیده¹²⁴¹ سیاست فرمایم او را آن شب نگاه داشتند در شب اوگتای پیش او فرستاد که فردا که تو را به دیوان یرغودر آورند تو بگویی که من مردی غریب اینجا رسیده و پنج بالشت داشتم در آب انداختند چون روز شد و دیوان مظالم نهادند آن مرد را در آوردند چغتای از و باز خواست نمود که چرا جار و یاساق نشنیده او گفت من مردی غریب و یاساق و رسوم شما را نمی‌دانم و از دنیا وی پنج بالشت زر¹²⁴² داشتم و در این آب افتاد رفتم که بیرون

¹²³⁷ف: - می گذرد و

¹²³⁸ف: - مقصود است

¹²³⁹ت: - تاریخ

¹²⁴⁰ت: - حکایت

¹²⁴¹ف: - پرسیده

¹²⁴²ف: - زر

آورم حاکم سلطان است اوگتای قآن فرمود که او را ببرند که آنچه خود باز جوید آن شخص را به لب آب آوردند او در آب رفت و پنج عدد بالشت بیرون آورد او را باز پیش آوردند اوگتای قآن فرمود که مردیغریبی استو جهت مال خود این گستاخی کرده او را بکاوند و آن پنج بالشت بدو داد و پنج بالشت دیگر انعام فرمود قصه کرم و عدل و نیک نفس پیش از آن است که در این مجلد گنجد القصه او نیز دوازده سال پادشاهی کرد و در شهر سنه اثنی و خمسین و ستمایه به جوار حق پیوست.

سلطنت منگوخان

چون اوگتای خان وفات کرد منگوخان بجای او بنشست مردی عادل دانسته بود و همان رسم و رسوم برادر [B344] اوگتای پیش گرفت و او نیز مدت پنج سال سلطنت راند و در سنه سبع و خمسین و ستمایه وفات یافت.

سلطنت هلاکوخان

چون او وفات کرد، هلاکوخان به جای پدرش نشست و چون سه سال به گذشت به عراق آمد و در بغداد واقعه خلیفه روی نمود. و نه سال سلطنت راند و در سنه ثمان و ستین و ستمایه وفات یافت.

سلطنت اباق

چون هلاکو وفات یافت اباقا بجای او بنشست و هفده سال سلطنت راند و در سنه خمسین و ثمانین و ستمایه وفات یافت.

سلطنت سلطان احمد

چون اباقا وفات یافت سلطان بجای او بنشست و دو سال پادشاه بود و وفات یافت. در سنه سبع و ثمانین و ستمایه

سلطنت ارغون

چون سلطان احمد وفات کرد ارغون اغول به سلطنت بنشست و هفت سال پادساه بود و در سنه ثمان¹²⁴³ و تسعین و ستمایه وفات یافت.

سلطنت الجایتو سلطان

کیخاتو بجای او بنشست و چهار سال پادشاه بود و در سنه ثمان و تسعیت و ستمایه وفات یافت.¹²⁴⁴

سلطنت بایدو

چون او وفات کرد بایدو بجای او بنشست و یک سال پادشاه بود و او را به قتل آوردند.

سلطنت سلطان غزان

چون بایدو را قتل کردند. سلطان غزان خان بجای او بنشست و ده سال پادشاه بود شاهی بعدل و داد وخلق در زمان او خوش وقت بودند و چون وقت وفات او رسید الجایتو برادر خود را والی عهد کرد و در سنه تسع و سبعمایه وفات یافت.

سلطنت الجایتو سلطان

چون سلطان غزان خان وفات یافت الجایتو سلطان پیداشاهی بنشست شاهی شجاع باکرم بود و اوصاف او در اول تواریخ جهان گشای ذکر رفته و او دوازده سال پادشاه بود و در سنه احدی و عشرین و سبعمایه وفات یافت

سلطنت سلطان ابو سعید

چون الجایتو سلطان¹²⁴⁵ وفات یافت. سلطان ابوسعید بهادرخان به سلطنت بنشست و پادشاهی عادل و کریم دانشمند درویش نواز بود و هجده سال پادشاهی کرد. و خواجه - رشید و پسر او خواجه غیاث الدین محمد رشید وزیر او بود چون در سنه تسع و ثلثین

¹²⁴³ت: اربع

¹²⁴⁴ت: - سلطنت ..... یافت

¹²⁴⁵ت: - سلطان

و سبعمایه که سلطان ابوسعید بهادر وفات یافت خواجه غیاث‌الدین بی آنکه با او¹²⁴⁶ مشورت کند اربا خان را که از خویشان سلطان ابوسعید بود¹²⁴⁷ به سلطنت بنشانند امیر علی پادشاه که خالو سلطان ابوسعید بود. در غضب رفت که با او مشورت نکرده بودند و لشکر بی قیاس جمع کرده بر در تبریز آمد. خواجه غیاث‌الدین نیز لشکر بیرون کشید و جنگی عظیم شد و خوجه غیاث‌الدین رشیدی و ارباخان را هر دو شهید کردند و مدت پنج سال پادشاه بود

سلطنت موسی خان

موسی خان¹²⁴⁸ را به جای او بنشانند و هم در اول سال او انهزام یافت و سلیمان خان پادشاه شد و او نیز مدت ده سال در میان بود و بعد از او هر کس از هر طرف در می‌آمد تا نزول موبک همایون پادشاه جهان گیر سلطان سعید مغفور قطب‌الحق و الدنیاء والدین امیر تیمور کورکان روح الله روحه اکنون ضابطه تاریخ به زمان حضرت جهانگشایی رسیده اگر عمر امان دهد تاریخ آن حضرت و شاهزادگان اوقصه پادشاه روی زمین شاهرخ بهادر و شاهزادگان¹²⁴⁹ نبشته شود انشاءالله تعالی.

---

¹²⁴⁶ت: امر ا

¹²⁴⁷ف: - بود

¹²⁴⁸ف: - موسی خان

¹²⁴⁹ت: - شاهزادگان